

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

K 31.617/3

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

სიმონ ხუნდამაძე

სოციალიზმის
ისტორიისათვის
საქართველოში

ტომი პირვი

საბედგამი

თბილისი, 1927

სიმონ ხუნდაძე

9(42922):323

სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში

ტომი მეორე

ნარკუნოული და მარქსისტული სოციალიზმი
საქართველოში.

K31.617
3

სახელმწიფო გამომცემლობა

თბილისი — 1927

ა ვ ტ მ რ ი ს ა ზ ა ნ .

ეს მეორე ტომი ორი განყოფილებისაგან შესდგება: პირველ განყოფილებაში ჩვენ ვიხილავთ საქართველოს ნიადაგზე ნაროდნიკული — რუსული უტოპიური სოციალისტური აზროვნებისა და მოძრაობის ჩასახვას, განვითარებასა და დეკადანსს, მეორე განყოფილება კი მხება მარქსიზმის განვითარების მხოლოდ პირველ პერიოდს, 1892 — 1896 წლებით შემოფარგლულ ეპოქას. ჩვენ ვუიქრობთ, რომ 90-იანი წლების შემდეგი პერიოდის მუშათა მოძრაობა და სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციების ჩამოყალიბება უშუალოდ არის გადაბმული მე - XX-ე საუკუნის ამბებთან და 1905 წლის რევოლუციონურ მოძრაობასთან: ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისება ამ პერიოდისა (დაწყებული 1896 — 98 წლებიდან) ის არის, რომ ამ პერიოდში მუშათა კლასი, საქართველოს პროლეტარული მასები, უკვე გამოდის, როგორც აქტუალური ძალა და სოციალისტური აზროვნების და იდეების განვითარებაც მტკიცე სოციალურ საფუძველს — აქტუალურად მოქმედი კლასის ინტერესებს — ეყრდნობა. ამისი ნიშნები გარკვევით სჩანს 1896 — 1901 წლებში, ხოლო შემდეგი პერიოდის მოვლენათა განვითარებამ ყველაზე უფრო ნათელყო ეს. ამიტომ აღნიშნულ ეპოქას ჩვენ მთლიანი რკალით განვიხილავთ ამ ნარკვევებში მესამე ტომში.

წინდაწინვე ვიცით, რომ ბევრი არ დაეთანხმება ჩვენს დებულებებსა და მოსაზრებებს, როგორც მარქსისტულ მიმდინარეობათა, ისე ნაროდნიკული მოძრაობის შესახებ. მარქსიზმის ჩასახვისა და განვითარების შესახებ საქართველოს ნიადაგზე, ალბათ, შემდეგი სამი მომენტი გამოიწვევს გაუგებრობასა და უთანხმოებას: ა) 80-იან წლებში მარქსიზმის შემოსვლის საკითხი საქართველოში, ბ) წვრილბურჟუაზიული და გ) ე. წ. ლეგალური მარქსიზმის ფორმების საკითხი 90-იან წლებში. ამ საკითხების შესახებ, გარდა იმისა, რასაც თვით ჟიჟნ-ში ვამბობთ, ჩვენ ავანსად შეგვიძლია შემდეგი პასუხი გავცეთ ოპონენტებს: ჩვენ ვიხილავთ ისტორიულ - ობიექტურად ყველა იმ მნიშვნელოვან მოვლენას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენი ცხოვრების საზოგადოებრივ ფონზე. მაგრამ ჩვენი კვლევის მეთოდი არის არა უბრალო კრონოლოგიურ - ისტორიული, არამედ ისტორიულ-დიალექტიური, მარქსისტული სოციოლოგიის მკვეთრი მეთოდი. ჩვენ გვაინტერესებს არა მარტო ის, რაც გარეგნული ფორმით ხდება საზოგადოებრივ ფონზე. არამედ ისიც, თუ როგორი არის მისი სოციოლოგიური ბუნება, როგორი მიზეზობრივი კავშირი არსებობს მოვლენასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებას (კლასებს) შორის და როგორ გადადის ერთი მოვლენა „მემკვიდრეობის“ გზით მეორეში. ასეთი სწორი მარქსისტული მიდგომა საკითხისადმი სულ სხვაგვარ გაშუქებას აძლევს მას, ვიდრე დღემდე იყო ჩვენში გამეფებული. ეს სხვაგვარი გაშუქება

აუცილებლად გამოიწვევს გაუგებრობას, მაგრამ „გაუგებრობაზე“ აღმოცენებული გაუგებრობა“ არ შეიძლება ისტორიულ ჭეშმარიტებად იქნეს ცნობილი. მარქსისტულ მოძღვრებას ერთი ხელის დაკვრით არ შემოუღია საქართველოს შემოსასვლელი კიშკარი: მის შესახებ ჯერ კიდევ 80-იან წლებში ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ დაიწყო მსჯელობა. ეს ისტორიული ფაქტია. არც ის სდგას ისტორიული ჭეშმარიტებისაგან შორს, რომ „ამ მარქსისტულ ფორმებში“ სხვადასხვაგვარი სოციალური კლასების წარმომადგენლებმა მოიწადინეს თავისი შეფარება. ჩვენ ვცდილობთ როგორც ამ ისტორიული ფაქტების აღნუსხვას, ისე მისი ისტორიულ-სოციოლოგიური საფუძვლების გამოძენას.

ნაროდნიკული მოძრაობის შესახებაც გამოთქმული ჩვენი შეხედულებანი გადაჭარბებულად მოეჩვენება მკითხველს. მაგრამ თუ სწორი არის დებულება, რომ ნაროდნიკული მოძრაობა თავისი სოციალური საფუძვლებით გამოხატავდა წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების — გლეხობისა და ქალაქის მასების — ინტერესებსა და განწყობილებას, რამდენადაც ეს იქმნებოდა ახალი ეკონომიური წყობილების, კაპიტალისტური ურთიერთობისა და მძიმე პოლიტიკურ პირობებში, — მაშინ ნაროდნიკული მოძრაობის იმ სახით დახასიათება, როგორც ჩვენ ვიძლევიტ, არ უნდა ჩაითვალოს გადაჭარბებულად: საქართველო წვრილ-ბურჟუაზიული ქვეყანაა და არ არის გასაკვირველი, თუ ახალ სოციალურ ურთიერთობაში ეს წვრილი ბურჟუაზია ამოძრავდა და საგრძნობ ფორმებში გამოხატა თავისი აქტივობა. რასაკვირველია, აქ ლაპა რაკია არა მასების აქტიურ მოძრაობაზე, არამედ წვრილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენციის მოძრაობაზე, რომელმაც ასახა ამ მასების უძაყოფილება და განწყობილება.

სამწუხაროდ, ქართული ნაროდნიკული მოძრაობა ჯერაც არ არის სათანადოდ შესწავლილი: ნაროდნიკული მოძრაობა არალეგალურს ფორმებში ვითარდებოდა და ამიტომ მრავალი რამ მის შესახებ საიდუმლოებითაა მოცული. ამ მხრივ ძვირფას დახმარებას გაუწევდა ამ მოძრაობის შესწავლის საქმეს სხვათა შორის ისიც, რომ ამ მოძრაობის მომსწრენი და აქტიური მონაწილენი არ დაიზარებდნენ და თავიანთ მოგონებებს მიაწვდიდნენ საზოგადოებას. კულტურულს ქვეყნებში მემუარების წერა ჩვეულებრივ მოვლენად არის გადაქცეული, ჩვენში კი მემუარების არამცთუ გამოქვეყნება, არამედ დაწერაც სასიოცხვოდ არის მიჩნეული. მაგრამ დროა თავი გავითავისუფლოთ ასეთი „სიწითლისაგან“; ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების და მოძრაობის შესწავლის ინტერესი პირდაპირ გვიკარნახებს მოვუწოდოთ ძველ მოღვაწეებს: დაგვიწერეთ თქვენი მოგონებანი.

მარტი, 1927 წ.

ტფილისი.

განყოფილება მეორე:

წვრილ-ბურჯუაზიული

სოციალიზმი ჩვენში

თ ა ვ ი პ ი რ ა ვ ე ლ ი

**გლეხთა მდგომარეობა ბატონყმობის შემდეგ
და ნაროდნიკების მოღვაწეობის დასაწყისი.**

ამ ნარკვევის შესავლიდან უკვე დავინახეთ, თუ როგორი ფორმებით განვითარდა რუსეთში სოციალისტური აზროვნება: იქ ევროპიდან შემოჭრილმა უტოპიურმა სოციალიზმმა 50-იანი წლებიდან ადგილი დაუთმო რუსული უტოპიური სოციალიზმის ფორმას — ნაროდნიკულ სოციალიზმს, რომელიც განსაკუთრებით გაღრმავდა ნ. ჩერნიშევსკის იდეური მუშაობის ზეგავლენით 60-იან წლებში, ხოლო უდიდეს ისტორიულ ფაქტად გადაიქცა 70-იან წლებში, როდესაც ლაეროვისა და ბაკუნინის იდეოლოგიური ხელმძღვანელობით რუსეთში ნაროდნიკული რევოლუციონური მოძრაობა დაიწყო.

ჩვენშიაც ბურჟუაზიულ სოციალიზმს 70-იან წლებში სცვლის წვრილ-ბურჟუაზიული სოციალიზმი — ნაროდნიკული მიმდინარეობა, ბურჟუაზიული სოციალიზმი იქცევა ნაროდნიკულ სოციალიზმად. მათი განვითარების ქრონოლოგიური ფარგლები ერთიმეორეს ხვდება, უკეთესად 60-იანი წლების პირველი ნახევრიდანვე საქართველოს ინტელიგენცია დაინტერესებულია ნაროდნიკული იდეებით და თვით „დროების“ ფურცლებზე ვხვდებით ნაროდნიკული აზროვნების ზეგავლენით დაწერილ წერილებს. ასე რომ ევროპის უტოპიური და სხვა სოციალისტური სისტემების გვერდით ჩვენში 60-იანი წლების მეორე ნახევარში, როგორც ქვევითაც დავინახეთ, ნაროდნიკული აზროვნებაც საგრძნობლად ვითარდებოდა. ცნობილია, რომ ნიკოლაძე ნაროდნიკული აზროვნების გავლენას თავიდანვე განიცდიდა¹⁾. პირადად ნიკოლაძე ძალიან დაახლოვებული იყო რუსეთის რევოლუციონურ ინტელიგენციასთან (1861 წ.) და მასთანავე ჩერნიშევსკის იდეების დიდი პატი-

¹⁾ იხ. მისი წერილი ჟურ. „Колокол“-ში, № 198 და 199, 1865 წ.

ვისმცემელი იყო. ამიტომ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით აზრს, თუილივე მაზარაძეს, რომელიც სწერს, ნაროდნიკული მიმდინარეობის იდეების გავრცელება ჩვენში დაახლოვებით 1872 წლიდან იწყებაო ¹⁾. ეს დატა გადაწეულ უნდა იქნეს უფრო უკან. ცნობილია, რომ 60-იანი წლების მეორე ნახევარში „დროების“ ფურცლებზე სხვა მიმართულების იდეებთან ერთად ნაროდნიკულმა იდეებმაც კვოვეს გასაეალი.

ამრიგად, ჩვენში ბურჟუაზიული სოციალიზმის გვერდით ნაროდნიკული სოციალიზმიც ვითარდება. მაგრამ მაშინ, როდესაც პირველი ლიტერატურული მუშაობით კმაყოფილდებოდა, მეორისათვის 1873 წელს პრაქტიკული ხასიათის ამოცანები აღიმართა და იგიც აქტიურ მოქმედებას შეუდგა. ამიტომ გასაკვირი არ არის, თუ ნაროდნიკების ამ რევოლუციონურმა მოძრაობამ თავის მოქმედებაში ლიბერალური სოციალიზმის რევოლუციონურად განწყობილი ნაწილი ჩაითრია. ასე მოუვიდათ, მაგ. ანტ. ფურცელაძეს და ნაწილობრივ ნ. ნიკოლაძეს: ფურცელაძემ, როგორც უკვე ვიცით, აქტიური მონაწილეობა მიიღო საქართველოში დაარსებულ ნაროდნიკულ პარტიაში, ხოლო ნიკოლაძის შესახებ ტფილისის ჟანდარმთა საგუბერნიო სამართველოში დარჩენილია ცნობა, რომ იგი (ნიკოლაძე) მონაწილეობას იღებდა ქართველი ნაროდნიკების მოძრაობაში. ამრიგად, რადიკალურად და რევოლუციონურად განწყობილი ინტელიგენცია ნაროდნიკობას მიემხრო ²⁾, ყოველ შემთხვევაში იგი უთანაუგრძნობდა ამ მოძრაობას.

ფაქტიურად ბურჟუაზიული უტოპიური სოციალიზმი ჩვენში, როგორც ლიტერატურული მოვლენა, 70-იანი წლებისათვის გადაშენდა და გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა წერილ-ბურჟუაზიულმა სოციალიზმმა.

70-იან წლებში ნაროდნიკული მიმდინარეობა საინტერესოა არა იმდენად თავისი იდეებით, რამდენადაც თავისი პრაქტიკული რევოლუციონური საქმიანობით, რადგან პრაქტიკული რევოლუციონური

1) ფ. მაზარაძე: „ტფილისის ორგან. 30 წლის თავისათვის“.

2) რუსეთშიაც პ. ლავროვი პოლიტიკური რადიკალიზმიდან მივიდა ნაროდნიკულ სოციალიზმამდე. ნ. რუსანოვი მის შესახებ სწერდა: „პოლიტიკური რადიკალიდან, რომელიც მხოლოდ თანაუგრძნობდა სოციალიზმის დიდ იდეებს, ლავროვი თვით გადაიქცა (1870 წ. შემდეგ) მორწმუნე სოციალისტ-რევოლუციონერად, რომელიც მუშათა კლასში ხედავდა პროგრესის ყველაზე უფრო მამოძრავებელ ძალასა და მომავალი კომუნისტური საზოგადოების მშენებელს“. Н. Русанов: „Социалисты Запада и России“, 1908 წ.

საქმიანობა და სოციალისტური პარტიის დაარსება სრულყოფილად ახალი ხილი იყო ჩვენში. მაგრამ ამ მიმდინარეობამ იდეოლოგიის სფეროშიაც სთქვა თავისი სიტყვა, უკეთ: განაგრძო ის დებულებანი, რომელნიც ნაწილობრივ წამოყენებული იყო ნ. ნიკოლაძისა და ანტ. ფურცელაძის წერილებში. ამ მხრით ანტ. ფურცელაძის წერილი: „მიწის საერთო მფლობელობის შესახებ“, რომელიც 1874 წელს გამოქვეყნდა¹⁾, პირდაპირ საპროგრამო წერილი იყო ნაროდნიკული მიმდინარეობისათვის. როგორც დავინახეთ, ამ წერილში ანტ. ფურცელაძემ გამოიყენა რუსეთის მიწის თემური წყობილება და საქართველოშიაც ასეთივე სახის მიწისმფლობელობა მოითხოვა, ე. ი. მიწის განსაზოგადოების პრინციპი წამოაყენა გარკვევით და ნათლად. ამ წერილში ანტ. ფურცელაძე სავსებით სდგას რუსეთის ნაროდნიკული აზროვნების გავლენის ქვეშ და აქ აღარ სჩანს ევროპის ინდუსტრიალური სისტემით გატაცება, რასაც ადგილი ჰქონდა მის წერილებში 1869 — 71 წლებში.

საუბედუროდ, ქართული ნაროდნიკული მიმდინარეობა, რომელიც ჩვენში რუსეთის რევოლუციონური მოძრაობისა და იდეოლოგიის ზეგავლენით აღმოცენდა და განვითარდა, ჯერჯერობით არ არის სათანადოდ შესწავლილი. 1925 წელს ამხ. ფ. მახარაძე სწერდა: „სულ უკანასკნელ დრომდე ნაროდნიკული მოძრაობის შესახებ საქართველოში ჩვენ ან სრულებით არა ვიცოდით რა, ან ვიცოდით რაღაც კანტი-კუნტი ცნობები. საერთოდ ეს მოძრაობა სიბნელით იყო მოცული“²⁾. სამწუხაროდ, საფუძვლიანად ამ მოძრაობის იდეური და პრაქტიკული რევოლუციონური მოღვაწეობა დღესაც არ არის შესწავლილი. მაგრამ, ამ ბოლო ხანებში ჟურნ. „რევოლიუციის მატინე“-ში გამოქვეყნებულმა მასალებმა, ერთის მხრით — ბ. დავითაშვილის, მ. ჩოდრიშვილის, ს. მგალობლიშვილისა და სხვათა მოგონებებმა, ხოლო მეორეს მხრით — ჟანდარმერიას სამართველოში აღმოჩენილმა დოკუმენტმა „მოხსენება შტაბს — კაპიტან ხრისტოფოროვისა სოციალ-რევოლიუციონური საზოგადოების დაარსების შესახებ ამიერ-კავკასიაში“, საგრძნობლად მოჰფინეს ნათელი ამ მეტად მნიშვნელოვან პირველ რევოლუციონურ მოძრაობას ჩვენში. გარდა ამ დოკუმენტებისა და მოგონებებისა, არ-

¹⁾ იხ. გუთნის დედა, № 9, 10, 11, 1874 წ.

²⁾ „თფილისის ორგანიზაციის 30 წლის თავისათვის“, გვ. 4.

სებობს კიდევ ივ. ჯაბაძის მოგონება რუსეთში მოქმედი ქართული ნაროდნიკების რევოლუციონური მოღვაწეობის შესახებ, რომელიც 1907 წელს გამოქვეყნდა ჟურნ. „Наша“-ში, და სხვა ლიტერატურული ხასიათის წერილები და ჟურნალი „იმედი“ (1881—83 წ.), რომლების შესწავლაც ფარდას ახდის ნაროდნიკული აზროვნების ევოლუციასა და საერთოდ ნაროდნიკების პრაქტიკულ-რევოლუციონურ საქმიანობას ჩვენში. ეს განყოფილება იძლევა ქართული ნაროდნიკული აზროვნების ევოლუციის მხოლოდ საერთო სახეს.

ბატონყმური ურთიერთობის მოსაობამ საქართველოში (1864 წ.) ფართოდ გაუხსნა ახალი გზები კაპიტალისტურ განვითარებას. გლეხი განთავისუფლდა მონობის უღლისაგან და იურიდიულად იგი თავისუფალი გახდა; ეკონომიურად და სოციალურად კი ამ მოვლენას შემდეგი მნიშვნელოვანი შედეგი მოჰყვა: სოფელში შეიქმნა წვრილი კერძო მესაკუთრე, ახალი სოციალური კლასი, დამოუკიდებელი ძალა, რომელიც აუცილებლად დიდ გავლენას ახდენდა საზოგადოებრივი კლასების ურთიერთობაზე. სამრეწველო კაპიტალის ნაკლებად განვითარების პირობებში, 60—70-იან წლებში საქართველოს ეკონომიკის მთავარ ბაზას ჯერ კიდევ სოფლის მეურნეობა წარმოადგენდა. ამიტომ რეფორმის შემდგომს პერიოდში, რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში, საქართველოს საზოგადოებრივ ურთიერთობას უპირველეს ყოვლისა მიწათმფლობელი თავად-აზნაურობისა და გლეხობის ურთიერთობა სახლვრავდა.

ახლად აღმოცენებული სოფლის წვრილი მესაკუთრის მდგომარეობა ეკონომიური მხრით საინტერესო არ იყო. ერთის მხრით მას სულს უხუთავდა მიწის სივიწროვე და თავად-აზნაურობისაგან ეკონომიური დამოკიდებულება; მეორეს მხრით—მას ავიწროებდნენ სოფლის ჩარჩ-ბაცაცები, ხოლო მესამეს მხრით—სასტიკი სახელმწიფოებრივი აპარატი და სახაზინო გადასახადი. გლეხობის ეკონომიურ მდგომარეობას თავიდანვე ყურადღება მიაქცია ჩვენმა მოწინავე ინტელიგენციამ. გახეთი „დროება“ დღიდან თავისი დაარსებისა დიდ ადგილს უთმობდა ჩვენში გლეხობის ეკონომიური ცხოვრების გაშუქებას. ინტელიგენცია ძიებაში იყო და ცდილობდა როგორმე დაეხსნა გლეხი ეკონომიური სივიწროვისაგან. 1875 წ. ცნობილი მწერალი ს. მესხი სწერდა:

„ახლანდელი ჩვენებური გლეხის უმეცრებას, სიღარიბეს და დაცემას, სხვათა შორის, ორი ეკონომიური ძალა უწყობს: ხელის ვაჭრები, ანუ უკეთ ვსთქვათ, ფულის გამსესხებელნი, და ნაბატონარები. ძალიან კარგად ვიცით, რომ მარტო ჩვენი სიტყვითა და რჩევით არც ჩვენებური ის ნაბატონარი, რომელზედაც ვამბობთ, შეიქნება თავის მოძმის შემბრალეული და არც ვაჭარი—გულმომობიერი, ბევრად რომ ვიყვიროთ, თუ იმ ნაბატონარმა თავის მიწაზე ნახევარის შემოსავლის გამოართმევა მოუხერხა გლეხს, გამოართმევს; რამდენიც უნდა ურჩიოთ ფულების გამსესხებელს, თუ კი შეიძლო, დარწმუნებული ბრძანდებოდეთ, რომ ერთს თუმანში სარგებლად ორ, სამ, ოთხს თუმანს ან მის ღირებულ ნამუშევარს გადაახდეინებს წლის დამლევს გაჭირვებულ გლეხსა. სანამ გლეხი, საკუთარი მამულის პატრონი, დამოუკიდებელი მემამულე არ შეიქნება, სანამ ნაბატონებსა და ნაყმებს შუა ახლანდელი დამოკიდებულება არ მოიხსნება, სანამ ჩვენებური გლეხის მდგომარეობა ცოტათი მაინც არ გაუმჯობესდება ეკონომიურის მხრითა, სანამ სწავლის ლამპარი სხივს მაინც არის არ მოჟენს მის უმეცრებას დაბნელ ცხოვრებას, ერთის სიტყვით, სანამ თავის საცხოვრებლად და ყოველგვარი ხარჯის გადასახდელად იმას ფულის მოპოების უფლება არ ექნება, მანამ უნდა იცოდეთ, რომ ჩვენი გლეხი ვაჭრებისა და ფულების გამსესხებელის კლანკებიდან ვერ განთავისუფლდება. ამ უნორმალო, შეუსაბამო დამოკიდებულებას გლეხსა და ნაბატონრებს შუა, ანუ გლეხსა და ვაჭრის შუა, რასაკვირველია, ყოველგვარი შკოლები, პურის მალაზიები, გამსესხებელ-შემნახველი სოფლის ამხანაგობანი და სხვა ამისთანეები ძალიან დაეხმარება, მაგრამ ძირიანად ვერ მოსპობს... გლეხის ცუდი მდგომარეობიდან გამოსხნაში ყველაზე მომეტებული გავლენა და ძალა, უეჭველია, მთავრობას აქვს. მაგრამ თვით საზოგადოებას, განსაკუთრებულ დაწინაურებულ და განათლებულ იმის წევრთაც დიდი შემწეობისა და დახმარების მოტანა შეუძლიათ, თუ კი ის კეშმარიტიბა, რომ გლეხების, მუშა-ხალხის მდგომარეობაზე მთელი ხალხის კეთილ დღეობაა დამოკიდებული, ცოტა ოდნავ მაინც ესმით“¹⁾.

¹⁾ „დროება“, № 12, 1875 წ.

ამრიგად სჭრიდა გლეხობის საკითხს ის ნაწილი ჩვენი ინტელიგენციისა, რომელიც არსებითად კაპიტალისტური განვითარების პროგრამას აყენებდა ჩვენში. მაგრამ გლეხობას თავისი „ნამდვილი“ დამცველებიც გამოუჩნდნენ ნაროდნიკების სახით.

მაგრამ საინტერესოა ჯერ შემდეგი საკითხი: როგორ უყურებდა გლეხობა თავის მდგომარეობას და იყო თუ არა კლასობრივ-წოდებრივი უთანხმოება გლეხობასა და ნაბატონართა შორის? როგორც ვიცით, მე-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში გლეხთა აჯანყების მთელი რიგი მოხდა საქართველოში. წოდებრივი უთანხმოება და სიძულვილი უკვე თავიდანვე არსებობდა მათ შორის¹⁾. მაგრამ ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ, ნაცვლად აჯანყებისა და ტყეში ყაჩაღად გავარდნისა, გლეხობამ ახალ ხერხს მიმართა მემამულეთა წინააღმდეგ საბრძოლველად: ეს ახალი ხერხი „ბოიკოტსა“ და მემამულეების წინააღმდეგ „გაფიცვებში“ გამოიხატებოდა. როგორც ცნობებიდან სჩანს, რამდენიმე სოფლის მთელი გლეხობა პირს ჰკრავდა და არ ამუშავებდა მამულს, თუ ნაბატონარი არ მიცემდა მიწას გლეხობას შესაფერ პირობებში. „დროების“ ფურცლებზე ამის შესახებ შემდეგს ვკითხულობთ:

„ჩვენ შევიტყუეთ ორი შესანიშნავი ამბავი, რომელიც ყურადღების მიქცევის ღირსია. ერთ ადგილს მამულის პატრონს ძალიან სიბრაზე მორევია და მამულის გაცემაც მხოლოდ იმ პირობით მოუწოდებია, რომ მოსავლის ნახევარი გლეხებმა იმას მისცენ. გლეხები, რასაკვირველია, ისე ბრძოლები არ გამოსულან, როგორც მამულის პატრონსა ჰგონებია, და ერთპირად უარი უთქვამთ: შენ შენთვის ბრძანდებოდე შენის მამულით, ჩვენ ჩვენთვისაო. დარჩენილა ჩვენი მამულის პატრონი თავის მამულით ერთი წელიწადი. წელიწადსაც გაუვლია, თქვენმა მხემ, გლეხებს ყურიც არ გაუფართხუნებიათ. მამულის პატრონი უყურებს, დრო მიდის, მეორე წელიწადიც დადგა. თქვენ არ მომიკვდეთ, გლეხები ხმას არ იღებენ. გაუჭირდა ჩვენს მამუ-

† 1) ნ. ნიკოლაძე თავის წერილში „ქოლოკოლის“ ფურცლებზე გადმოგვცემს, რომ 1855-62 წლებში საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში გლეხთა დიდ მღელვარებას ჰქონდა ადგილი: გლეხები თავს ესხმოდნენ მემამულეებს და ახდენდნენ არეულობას. ამის საპასუხოდ თავად-აზნაურობას შეუდგენია შეიარაღებული რაზმები, რომელნიც სასტიკად უმასპინძლებოდნენ თურმე გლეხობას. (იხ. Рione-ლი-ს წერილი: „Освобождение крестьян в Грузии“, თურ. „Колокол“, № 198, 1865 წ.)

ლის პატრონს, კაცები შეუყენა გლეხებს და ძლივ-ძლიოებით მოირიგა. მეტი ღონე აღარ ჰქონდა, იმათს (გლეხების) სიტყვას უნდა დაჰყოლოდა. მეორე შემთხვევა უფრო უკეთესია ამაზე. ერთმა ტყის პატრონმა დიდი ბაჟი დაადვა და გლეხებს არ მოურიგდა. გლეხები ერთ პირათ გამოემშვიდობენ და სხვა სოფლის ტყის პატრონს მოურიგდენ. გადის ერთი, ორი წელიწადი, ტყის პატრონს ტყიდან შემოსავალი არ აქვს. რა ქნას, მეტი ღონე არ აქვს, უნდა დაუკლოს ბაჟი. ბაჟი დაუკლო და ის ფასი დასვა, რასაც გლეხები ეუბნებოდნენ ორი წლის წინეთ. მაგრამ, დახე ტყის პატრონის უბედურებას? ყური არავინ გაიბერტყა. გლეხები ეუბნებიან „შენ შენთვის ბრძანდებოდე შენი ტყით, ჩვენ ჩვენთვისაო“. აი, აქ მოდის ის ანდაზა, რომ დღევანდელი კვერცხი გერჩიოს ხვალინდელ ქათამსაო“¹⁾.

მეორე ნომერში ვკითხულობთ:

„ამას წინათ „დროებაში“ ორი შემთხვევა იყო მოყვანილი, რა რიგათ ირჯებიან გლეხები გაქივრებულ დროსა, როდესაც მამულის პატრონები ზომიერ გადასახადს არა სჯერდებიან. ჩვენ გავიგონეთ, რომ იმ გვარათვე ირჯებიან ბევრს ადგილებში რაჭაში. მთელი სოფელი პირობას ჰკრავს, რადგან ესა და ეს მამული ამა და ამა კაცს არ მიეცა ღირებულ ფასად, ამისათვის ნურავინ აიღებს იმ მამულსაო ამისთანა პირობის შემდეგ მართლაც რამდენიმე წელიწადი რჩება შეუმუშავებლათ კარგი მომცემი მიწები. რასაკვირველია, ბოლოს მამულის პატრონმა უნდა დაჟთმოს გლეხებს, რადგან უამისოთ თვითონაც ზიანში შევა. როგორც ამბობენ, ეს ამბები უფრო მცირე მამულის პატრონებსა და იმათ გლეხებ შუა ხდება“²⁾.

ეს ცნობები მეტად საინტერესოა იმ კლასობრივი ბრძოლის ფორმების ასახსნელად, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენს სოფლებში. ჩვენი გლეხი ვერ შეურიგდა თავის ეკონომიურ ჩამორჩენილობას, სივიწროეს და მემამულეთა ბატონობას. ბატონყმობის დროს იგი იბრძოდა აჯანყებითა და ტყეში ყაჩაღად გავარდნით; დღეს, სულ სხვაგვარ პირობებში, როდესაც მან იურიდიული თავისუფლება მოიპოვა, ჩვენი გლეხობის ნაწილმა ახალი საბრძოლველი საშუალება გამოიჩინა — ეკონომიური ბოიკოტი მემამულეთა წინააღმდეგ³⁾. ამ საშუა-

¹⁾ გაზეთი „დროება“, № 20, 1870 წ.

²⁾ გაზეთი „დროება“, № 30, 1870 წ.

³⁾ რასაკვირველია, გლეხთა უთანხმოების გამოსახატავად სხვა ფორმაც არსებობდა. გლეხობა ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგაც მიმართავდა იარაღსა და

ლებით ცდილობდა იგი მემამულის გაუმაძლარი მადის შემცირებას და თავისი შრომის ნაყოფის თავისუფლად მოხმარებას.

აქედან ცხადი უნდა იყოს ყველასათვის, რომ, თუ ჩამოიწინილი გლეხი სრულიად დამოუკიდებლად ნახულობდა „ნაბატონართან“ საბრძოლველ საშუალებას და არ ერიდებოდა აშკარა ეკონომიური ბოიკოტის წარმოებას, როდესაც მას (გლეხობას) ამა თუ იმ სახის შთამოგონებელი და ხელმძღვანელი გამოუჩნდებოდა, აუცილებლად გაჰყვებოდა მას. დღეს უკვე ისტორიული ფაქტია, რომ 70-იან წლებში ჩვენი გლეხობის ძალიან მცირედი ნაწილი გაჰყვა ჩვენ ნაროდნიკულს პროპაგანდას, შემდგომ კი, როდესაც გლეხობას უფრო დახელოვნებული და მრავალრიცხოვანი ქალაქის მუშათა კლასი გამოუჩნდა მოწინავედ (1900 წლებში), ჩვენი გლეხობის ნაწილი თავდავიწყებით გადაეშვა რევოლუციონურ მოძრაობაში. მაგრამ გლეხობასთან პირველი კავშირის გაპყვებული და რევოლუციონური იდეების შემტანი ჩვენში 70-იანი წლების ქართველი ნაროდნიკები იყვნენ. მართალია, ჩვენი ნაროდნიკების მოღვაწეობას ამ მიმართულებით საგრძნობი შე-

ძალას, ასე, მაგ. უკვე ისტორიული ფაქტია, რომ 1875—70 წლებში სვანეთში გლეხთა არეულობას ჰქონია ადგილი. ამავე წლებში სამეგრელოს რამოდენიმე რაიონში ყოფილა გლეხობის არეულობა არსებული წყობილების წინააღმდეგ. 1878 წელს სიღნაღის მაზრაშიც მოუხდენიათ გლეხებს არეულობა. ეს ფაქტები ნათლად მოწმობს, თუ როგორი პირობები იყო შექმნილი რეფორმის შემდეგ საქართველოში და რატომ ნახეს ქართველმა ნაროდნიკებმა ერთგვარი თანაგრძნობა ქართველ გლეხობაში.

1878 წლის ქიზიყის არეულობის შესახებ სერ. მესხი სწერდა „დროებაში“ შემდეგს: „...ეს არა-საამო შემთხვევა წარმოსდგა ადგილობრივი ადმინისტრაციისა და ხალხის ერთმანეთის გაუგებლობისა და უტოღინარობისაგან. საპირო არ არის იმის თქმა, რომ ამ შემთხვევაში დიდი და შესარჩევი არა არის-რა, ის წარმოსდგა მხოლოდ უბრალო მიზეზით, რომ ხალხს არ ჰსურდა იმ წესით მომხდარიყო მილიციონერების აკრება, როგორც შარშან მოჰკრიბეს, როდესაც ხდებოდა ყოველგვარი უსამართლობა და უწყისობა, როდესაც მამასახლისები და პრისტავეები მდიდარი ხალხიდან ქრთამს იღებდნენ და ისე ათავისუფლებდნენ ლაშქარში გასულიდან და ღარიბები კი, რომლენიც ოჯახის-ერთი იყვნენ, რომლისაც ჯერი არ იყო გასვლისა, გაჰყავდათ. ვამბობთ, ხალხს არ უნდოდა, რომ ახლაც ამგვარად წასულიყო მილიციონერების აკრება და ამიტომ ეწინააღმდეგებოდა ამ მილიციონერების კენჭის ყრით გაყვანას. ხალხს არ უნდოდა, მაგრამ ადმინისტრაციას კი უნდოდა, რადგან ბრძანება ჰქონდა მიღებული“. (სერ. მესხის ნაწერები, ტ. I, გვ. 475—76. იხ. აგრეთვე „Обзор“ 1878 წლის და ივ. ჯავახიშვილის წიგნაკი: Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в. გვ. 38—40, 1906 წ.)

დეგები არ მოჰყოლია, მაგრამ ისტორიულად მათ ჩვენში ეკო-წავითმ-მეთ პიონერობას გლახთა საკითხში.

60-იანი და 70-იანი წლები რუსეთის ისტორიაში ცნობილია, როგორც რევოლუციონური მოძრაობის ეპოქა: ხალხოსნური მოძრაობა, ხალხთან დაახლოვება და ხალხში სიარული მორიგ ამოცანად გადაიქცა რუსეთის ინტელიგენციისათვის. საქართველო თავისი ეკონომიური წყობილებით და სოციალური შემადგენლობით უმთავრესად წვრილი გლეხური ქვეყანა იყო. ცხადია, გლეხობას, რომელიც ჩვენი ერის დიდ უმეტესობას შეადგენდა, უნდა გამოსჩენოდა დამცველი, მისი იდეოლოგიის მატარებელი ინტელიგენცია. პირველი მერცხალი წვრილ-ბურჟუაზიული ან გლეხური მიმდინარეობისა ჩვენში დანიელ ჭონქაძე იყო, რომელმაც ჯერ კიდევ 50-იან წლებში სასტიკად გაილაშქრა ბატონყმობის წინააღმდეგ და რომელიც გამოვიდა თავისუფალი, დამოუკიდებელი გლეხის დამცველად, წვრილ-ბურჟუაზიული დემოკრატიის მებაირადტრედ. მაგრამ ბატონყმობის გადაყარდნის შემდეგ რუსეთის რევოლუციონურმა მოძრაობამ ამ მხრივ დიდი გავლენა მოახდინა ჩვენს ინტელიგენციაზე, და 70-იან წლებში ვხედავთ, რომ ჩვენი ცხოვრების ზედა ფონზე უკვე გამოჩნდა ნაროდნიკული იდეოლოგიით შეიარაღებული მებრძოლი პარტია¹⁾.

ჩვენში ნაროდნიკული მოძრაობის ისტორია, ნაროდნიკული აზროვნების ევოლუცია სამ უმთავრეს პერიოდად შეიძლება გავეყოთ: პირველი პერიოდი შეიცავს 60-იანი წლების მეორე ნახევარს და 80-იან წლებს მთლიანად. 1866 — 72 წლებში „დროების“ ფურცლებზე ნათლად სჩანს ნაროდნიკული აზროვნების გავლენა, რუსული სოციალისტური აზროვნებისაგან ხასესხები დებულებები. ეს იყო, ასე ვთქვათ, მოსამზადებელი ხანა, რომლის დროსაც უმთავრესად რუსეთში შემუშავებული სოციალისტური დებულებანი მიმდევრებს პოულობდნენ ინტელიგენციის ნაწილში და აგრეთვე პრესაში. ამ ლიტერატურული მოღვაწეობის ნაყოფი იყო, ერთის მხრივ, ნიკო ნიკოლაძის წერილი „გლეხების განთავისუფლება საქართველოში“ და „რუსეთის ცხოვრება“²⁾, სადაც დადებითად არის დახასია-

¹⁾ ს. მგალობლიშვილი: „სოციალ-რევოლუციონური მოძრაობა საქართველოში 1870 — 80 წ. წ.“, თურნ. „რევოლუციის მატინე“, № 4, 5, 1924 წ.

²⁾ თუ ჩვენ არ ვცდებით, ჩვენს ლიტერატურათა შორის ნაროდნიკული იდეოლოგიის დამცველად პირველად 1865 წ. ნიკოლაძე გამოვიდა პრესაში.

თებული რუსეთის სოციალისტური ინტელიგენციის საქმიანობა, ხოლო მეორეს მხრით—ანტ. ფურცელაძის „მიწის საერდო მფლობელობა“. ორივე წერილს ჩვენ უკვე შევხებთ პირველ ტომში. იქ დავინახეთ, რომ ნიკოლაძეც და ფურცელაძეც, ამ შემთხვევაში, ნაროდნიკული იდეოლოგიის ნიადაგზე იდგნენ. რომ ქვევით დაბრუნება აღარ მოგვიხდეს, აქ ერთი მომენტი კიდევ უნდა აღვნიშნოთ ნიკოლაძის წერილიდან. გარდა იმისა, რომ ნიკოლაძე იწონებს რუსეთის მოწინავე ინტელიგენციის სოციალისტურ პროგრამას, იგი იწონებს აგრეთვე იმ ტაქტიკასაც, რომელსაც ხალხში გასვლა ეწოდებოდა (хождение в народ). აი, რას სწერს ნიკოლაძე ამის შესახებ:

„მაშინ ხელ-ახლავ აღიძრება საზოგადოებაში გაუმჯობესებული და გამძლავრებული ზნეობითი გრძნობა და მაშინ ხელ-ახლავ უპირატესობა იმ მიმართულებას (სოციალისტურს. ს. ხ.) მიეცემა, რომელსაც საფუძვლად საზოგადოების ზნეობითი და გონებითი გახსნა უძევს... უნდა გავიხსენოთ, რასაც ზემოთ ვამბობდით იმ პირების გავლენაზე, რომელნიც წვრილმან მაზრებში ჩასახლდნენ, და რომლებმაც თან ახალი შეხედულება და ჩვეულებები ჩაიტანეს. თუმცა დღეს იმათი ძალა და გავლენა მარტო წვრილმან წრეებზეა შესამჩნეველი, მაგრამ იმათ გაცალკევებულ მაგალითს და ძალას მომავალში დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს რუსულ საზოგადოების ზნეობით ცხოვრებაში“¹⁾.

აქ ავტორი გარკვევით იცავს ხალხში გასვლას და ხალხთან დაახლოვების ტაქტიკას. ინტელიგენცია უნდა დაუახლოვდეს ხალხს და იმის ზნეობით და გონებით ამაღლებაზე უნდა იზრუნოს. აქ უკვე სჩანს რუსეთის ნაროდნიკების გავლენა ნიკოლაძეზე, ხოლო საბოლოო დასკვნით ეს წერილი თითქოს მოუწოდებდა ქართველ ინტელიგენციას ერთიანი ხალხოსნური პარტიის დაარსებისაკენ. როგორც ს. მგალობლიშვილი გადმოგვცემს, ეს განხორციელდა 1873 წ. და ამ ხნიდან ინტელიგენციის მნიშვნელოვანი ჯგუფი ჩაება პრაქტიკული მოღვაწეობის ქსელში. მის მთავარ ამოცანას შეადგენდა პროპაგანდა და ორგანიზაცია სოციალური რევოლუციის მოსახდენად. ამ ხნიდან ნაროდნიკული

¹⁾ ნ. სკანდელი: „რუსეთის ცხოვრება“, შურ. „ქრებულის“, № 5 და 6, გვ. 393 — 4, 1873 წ.

ინტელიგენციის მთავარი ყურადღება გლეხობისაკენ, მოსწავლე ახალგაზრდობის, მასწავლებლისა და ხელოსნებისაკენ იყო მიპყრობილი. ხოლო ოთხმოციანი წლებიდან უმთავრეს ყურადღებას აქცევენ მოსწავლე ახალგაზრდობას და ხელოსნებს. ასეთია პირველი პერიოდი ქართული ნაროდნიკული მოძრაობისა.

მეორე პერიოდი შეიცავს მთლიანად აღებულ 90-იან წლებს. ამ პერიოდში ნაროდნიკული ინტელიგენცია უმთავრეს ყურადღებას აქცევს არა სოციალურ რევოლუციას, როგორც 70-იან წლებში, არამედ წვრილმან კულტურულ საქმიანობას, ლიტერატურულ მოღვაწეობას; მორიგ ამოცანად აყენებს აგრეთვე პოლიტიკური თავისუფლების მოპოვებას ლიბერალურ მიმდინარეობასთან შეთანხმებით, კონსტიტუციონური რეჟიმის დაწესებით, რომლის შემდეგაც ინტელიგენცია შესძლებს სოციალისტურ საქმიანობას. ამ პერიოდში იწყება ღრმა მნიშვნელობის დეკადანსი ქართულ ნაროდნიკულ მოძრაობაში, რომელიც ძველი ნაროდნიკული მიმდინარეობის სრული ლიკვიდაციით დამთავრდა.

მესამე პერიოდი იწყება 1901 წლით, როდესაც არჩ. ჯორჯაძემ პირველად წამოაყენა თავისი ბურჟუაზიული პროგრამა, ნაროდნიკულ მსოფლმხედველობასთან შეხვედრული. ამით ნიადაგი ჩაეყარა ჩვენში სოციალ-ფედერალიზმს, რომელმაც ნაროდნიკული პროგრამა გადმოიღო ესერებისაგან, ხოლო პრესაში მისი იდეოლოგიები ბურჟუაზიული განვითარების საპირობებს ამტკიცებდნენ ჩვენში. სოციალ-ფედერალიზმის დროშას თავი შეაფარეს 90-იანი წლების ნაროდნიკებმა (გ. მაიაშვილი, ლალი, ვ. წ. და სხვ.).

დავუბრუნდეთ ახლა პირველ პერიოდს.

პირველი პერიოდის (1860 — 80 წ. წ.) ნაროდნიკული მიმდინარეობა ჩვენში აუცილებლად პროგრესიული და რევოლუციონური მოვლენა იყო მაშინდელი ჩვენი სოციალ-პოლიტიკური წყობილების პირობებში. აღსანიშნავია ის მომენტი, რომ ამ პერიოდში ქართველი ინტელიგენცია რუსეთის დიდი მოძრაობის გავლენას უშუალოდ განიცდიდა. რუსეთის რევოლუციონური იდეოლოგია კი, როგორც ვიცით, აღმოცენებული იყო იმ საზოგადოებრივ-ეკონომიური ურთიერთობის ფორმაზე, რომელიც რუსეთში არსებობდა საუკუნიდან საუკუნემდე, ე. ი. თემობრივ წყობილებაზე. რუსეთის სოციალისტებმა სენ-სიმონისა და ფურიეს ასოციაციები რუსეთის სოციალ-ეკონომიურ სინამდვილეს შეუფარდეს და თემობრივ წყობი-

ლებაში დაინახეს სოციალიზმის კონკრეტული სახე: თემი, თემობრივი წყობილება გახდა მთავარი გზა სოციალიზმის განვითარების საქმეში, არსებითად კი ამ ფორმებში რუსეთის ინტელიგენცია ცდილობდა დაეცვა წვრილი მესაკუთრე გლეხი.

ჩვენმა ინტელიგენციამ უყოყმანოდ შეითვისა ეს იდეოლოგია, იდეოლოგია რუსული უტოპიური სოციალიზმისა, მაგრამ ჩვენი ეკონომიური და საზოგადოებრივი სინამდვილე სრულიად არ შეესაბამებოდა ამ იდეოლოგიის ასეთს ფორმას. იდეოლოგიასა და სინამდვილეს შორის უფსკრული იყო, რადგან ჩვენში თემობრივი წყობილების მხოლოდ იშვიათი ნაშთები იყო დარჩენილი. ჩვენი ინტელიგენცია ქედმოხრილი შემოვიდა საქართველოს ჭიშკარში და მან თავისი პრაქტიკული საქმიანობით, სამოღვაწეო პროგრამით ბურჟუაზიული წყობილების განმტკიცებას შეუწყო ხელი: მისი მოღვაწეობა მიმართული იყო არა თემის განმტკიცებისაკენ, არამედ ინდივიდუალისტ გლეხისაკენ, რომელიც ის იყო გამოვიდა ბატონყმური ურთიერთობიდან და ინსტინქტი კერძო საკუთრებისა საგვებით განვითარებული აღმოაჩნდა. კოოპერატივები, არტელები, ასოციაციები, ამხანაგობები, ეკონომიური დაწინაურება გლეხისა, სწავლა-განათლების შეტანა ხალხში, — ესენი ისეთი ღონისძიებანი იყო, რომელნიც მაშინდელ პირობებში უაღრესად პროგრესიულ შინაარსს ატარებდნენ და ამასთანავე თავიანთი ფორმით ბურჟუაზიული ურთიერთობის განმტკიცებას უწყობდნენ ხელს.

V მაგრამ ცოტა ხნით ყური ვათხოვოთ გაზ. „დროებას“ და გავითვალისწინოთ იქ გამოთქმული ეკონომიური პროგრამა მისი ზოგიერთი მომენტებით. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს არ. ჯორჯაძე, ამ ორგანოს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა გარკვეული ფიზიონომია და შიგადაშიგ ხშირად შეხედებოდა ნაროდნიკული აზროვნების ნიმუშებსაც. ჯორჯაძე სწერს: „ჩვენებურ მესამოციანებს, რომელთაც ფართო საზოგადოებაში ლიბერალებად იცნობენ, გაცილებით მეტი სიახლოვე ჰქონდათ (პირველ ხანებში მაინც) რუსულ ნაროდნიკულ სისტემასთან, ვიდრე ჩვენებურ „ტეტიათა-მოტრფიალეთ“, რომელთაც თავიანთი მიმართულების გამომსახველი ჟურნალიც კი ჰქონდათ („იმედი“). მიწის მფლობელობის პრობლემა თუმცა სუსტად, მაგრამ მაინც არის წამოყენებული „დროების“ ფურცლებზე“¹⁾. აქ არ შევეუდ-

¹⁾ არ. ჯორჯაძე, ტ. V, გვ. 116.

გებით ჯორჯიადის მოსაზრებათა კრიტიკას, აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ ჩვენი ინტელიგენციის ნაწილმა აამოცია წლებში საგრძნობლად შეითვისა, რუსი რევოლუციონერების ზეგავლენით, ეკონომიური პროგრამის კოლექტიური ფორმები. მოვიყვანოთ ორივე ნიმუში. „დროების“ მეთაურ წერილში ვკითხულობთ:

„გლახებასაც შეუძლიათ შეერთდნენ და მოჰკიდონ რომელიმე სასარგებლო საქმეს ხელი; ორი სამი სოფელი რომ შეერთდეს ერთად, აღვიღად გახსნის ქალაქში პურის, ღვინის და სხვა ნამუშევარის მაღაზიას და რაც გასაყიდი დარჩებათ, მიიტანენ ამ მაღაზიაში და გაყიდიან. ორს ამ სოფელს, ერთად შეერთებულს, შეუძლია ამ საქმის მოხდენა და თუ ანგარიშით და თავიანად წაიყვანეს საქმე, უმკველია, ბევრი სარგებლობაც ექნებათ“¹⁾.

ს. მესხის წერილიდან უკვე დავინახეთ, თუ როგორ მდგომარეობაში ჩაეარდა სოფლის გლეხობა ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ. „დროება“ თავიდანვე დაინტერესებული იყო გლეხის ეკონომიური მდგომარეობით და ხაზგასმით, აღნიშნავდა იმ მდგომარეობას, რომელიც შეიქმნა გლეხისათვის ჩვენში სავაჭრო კაპიტალის განვითარებით, სავაჭრო ურთიერთობის გაფართოებით. გლეხს ყოწნელის მხრით ტყავი ძვრება და ჩვენშიაც იწყება გაპროლეტარების ხანა²⁾. მაგრამ ეს რომ არ მოხდეს, საქიროა ფართო კოლექტიური მეურნეობის განვითარება, ამხანაგობათა და კოოპერატივების დაარსება სოფლად. გაზეთი სწერს: „ჩვენში უნდა შესდგეს ამხანაგობა, კოოპერაცია ანუ საზოგადოთ ვსთქვათ, ასოციაცია სოფლის მეურნეობაში მაინც“³⁾.

„მამული ისევ საკუთრებათ დარჩეს პატრონსა, მხოლოდ ეს კია, რომ ერთად შეერთდნენ და მომუშაუდნენ, მოსავალიც მამულის და შრომის დაგვირად გაიყოფება ერთმანეთში, საზოგადო ხარჯი კი, ესთქვათ, გამოსაღები სასწავლებლების შესანახავი, სხვადასხვა იარაღების მოპოება, ანუ (ხეა რამ სასარგებლო საქმის გაკეთება საერთო მოსავლიდან უნდა მოშორდეს. წინდაწინ, საქმის შედგომის დროს, პურის ანუ ფულის გამოღება იქნეს შეძლებისდაგვარად, რომ საკმაო მიწის საშუალო იარაღები მოიპოვონ. დანარჩენს საზოგადო გასავალი შეავსებს. მიწები სოფელ-სოფელ შეერთდნენ და საცა ძალიან დიდი

¹⁾ „დროება“, № 35, 1869 წ.

²⁾ „დროება“, № 25, 1866 წ.

³⁾ „დროება“, № 10, 1867 წ.

სოფელია (ას კომლზე მეტი), იქ ისინი უბნებად დაიყოფიან და შეადგენენ ცალ-ცალკე ამხანაგობას, რომ იმით სიმრავლემ მუშაობაში და საქმის გაწილვამ არ დაუშალოს. ეს კია სამოც კომლზე ნაკლები არ უნდა იყოს ამხანაგობა. ამისათვის პატარ-პატარა ახლო მდებარე სოფლები ერთად შეერთდება“¹⁾.

ასეთი ხასიათისა და შინაარსის წერილები იბეჭდებოდა გაზ. „დროებაში“. აქ ნათლად სჩანს რუსი ნაროდნიკების გავლენა, ხოლო ამ გავლენით შეპყრობილი იყო არა მთელი ინტელიგენცია ან მთელი რედაქცია, არამედ ნაწილი.

მაგრამ ამგვარი ღონისძიებით საქართველოს სინამდვილეში ნიადავი მზადდებოდა არა სოციალიზმისათვის, არამედ ფეხი უნდა მოეკიდა კაპიტალისტურ ურთიერთობას, კაპიტალისტურ ეკონომიკას; ეს ეკონომიური ღონისძიება გამოიწვევდა გლეხობის დიფერენციაციას; ერთის მხრით, ხელს შეუწყობდა გაკულაკებული მესაკუთრის შექმნას სოფლად, რომელიც ქალაქის ინდუსტრიის გამზადებული საქონლის ბაზად უნდა გადაქცეულიყო, მეორეს მხრით — უმცირესო გლეხობაში გააღვიძებდა თვითცნობიერებას და განდევნიდა მას ქალაქისაკენ. ასეთ პრაქტიკულ შედეგებამდე შეეძლო მიეყვანა ჩვენი ნაროდნიკების პროგრამას, რომ მას რეალური განხორციელება ღირსებოდა ჩვენში იმ პერიოდში.

პრაქტიკულად ჩვენი ნაროდნიკული ინტელიგენცია წვრილი ბურჟუაზიის ნიადაგზე იდგა და პროგრესის საქმეს უწყობდა ხელს. ხალხი და ხალხთან დაახლოება — ეს ჩვენი ინტელიგენციის მორიგ ამოცანად გადაიქცა 70-იან წლებში.

ეს ხალხთან დაახლოვების სურვილი და მიდრეკილება თავიდანვე შეიჭრა ჩვენი ინტელიგენციის წრეებში. პრაქტიკულად თუ ვერ ახერხებდა, თეორიულად და პრინციპიალურად მაინც ინტელიგენციის ხალხთან დაახლოვების მომხრე იყო და 1866 წ. „დროების“ ფურცლებზე ბ. პეტრიაშვილი, რომლის წერილები ნაწილობრივ ჩვენ უკვე გავიცანით პირველ ტომში²⁾, ამ საკითხის შესახებ სწერდა: „ძალიან დიდი დანაშაულობა ჩვენი ყმაწვილკაცებისა ეს არის, რომ ისინი ხალხისაგან სრულებით გამოეჩივნენ და შეადგინეს ერთი რაღაც მიუვალ საზო-

¹⁾ „დროება“, № 10, 1867 წ. ბ. პეტრიაშვილის წერილი.

²⁾ იხ. ამ ნარკვევის პირველი ტომი, გვ. 161 — 63.

გადღება; ეს არის, რომ ისინი გაუდგნენ განზე ხალხს და შორიდან დაუწყეს კენჭის სროლა. მართალია ეს იყო შედეგი იმ გარემოებისა, რომელშიაც ისინი იყვნენ, მაგრამ განა სხვა ნაირათ არ იქნებოდა, რომ საქმე მოეხერხებინათ? კაცს თუ ცოტაოდენა ღონე აქვს რამე, იმას უნდა სცდილობდეს, რომ ის განზე კი არ გაუდგეს მავნებელ გარემოებას, პირდაპირ ეცეს და ქვეშ ამოიდოს. შორიდან კენჭების სროლით ბევრს ვერას გაარიგებს... ხალხს კენჭის სროლა დაუწყეს და ის კი დაავიწყდათ, რომ იმ ხალხში იმისთანებიც ურევნიან, რომლებიც ტკბილ სიტყვასა და ქვეყიანურ დარიგებასა თხოულობდნენ და რომლების კარგ-კაცად გამოყვანა მართო ამ ღონისძიებით შეიძლებოდა, — ეს ახალგაზრდობა და ყმაწვილები გახლავან. ესენი ჩვენმა ახალმა ქართველებმა სრულებით დაივიწყეს, და დავიწყებას კიდევ ვინა ჩივის, მოიძულეს კიდევ, ასე რომ მათთან მისვლას ვერაფრით ვერ მოახერხებდით, ძალიან შემოიზღუდეს თავი... მაგრამ ჩვენმა განათლებულმა ახალმა ქართველებმა ეგრე არა ქნეს; ბებრების გასწორება მოინდომეს და ყმაწვილებს კი თავი მიანებეს... ამიტომ ჩვენი ახალი ქართველობა სრულებით არ უნდა გაშორებოდა ხალხსა, მასში უნდა ეცხოვრა და ემოქმედა იმის შვილებზე, მაშინ უეჭველათ დიდ სარგებლობას მოიტანდნენ. ხალხში უნდო ემოქმედათ იმათ როგორც სიტყვით, ისე კალმით, როგორც პირდაპირ, ისე შორიდან...¹⁾ ხალხის მასწავლებლებათ უნდა გამხდარიყვნენ“²⁾. მონაწილეობაში ჩაყარნილი ჩვენი ინტელიგენცია, რომლის უნეტესობა უმთავრესად თავად-აზნაურული წრეებიდან იყო გამოსული, დაურიდებლად ცდილობს ხალხის წინაშე ვალის მოხდასა და ხალხის სამსახურს. აქ უკვე სჩანს გავლენა ნაროდნიკული იდეოლოგიისა, რუსული უტოპიური სოციალიზმისა.

როგორც ვხედავთ, ნაროდნიკული იდეოლოგია უკვე 60-იანი წლების მეორე ნახევარში საგრძნობლად შემოჭრილა ჩვენში. ამას ნათლად ამოწმებს გაზ. „დროებაში“ მოთავსებული ზოგიერთი წერილი. აწ განსვენებული ძველი ნაროდნიკი ეგ. იოსელიანი თავის მოგონებაში, რომელიც რევოლუციონურ მუზეუმში ინახება, გადმოგვცემს: „1866 წ. შევუდექით ბიბლიოთეკის დაარსებას — დავიწყეთ

¹⁾ აქ ცენზორის მიერ ამოღებულია.

²⁾ ბ. პეტრიაშვილი: „ამ დროების ქართველები“, „დროება“, № 12, 1866 წ.

ფულების მოგროვება. ჩხოტუამ (ავხაზელი თავადი) 20 მანეთი მთავ-
ცა... სტუდენტთა მოძრაობას (რუსეთში) ბოლო მოუდო. ჩვენი
სიებმა 1868 წ. დეკემბერში. პეტერბურგიდან საქართველოში წამო-
ვიდა 8—12 კაცი—იზმიალოვი, ალ. სარაჯიშვილი და სხვა. თან
წამოეღოთ ერთი ჩემოდანი, სავსე წიგნებით ჩვენი ბიბლიოთეკისა-
თვის, მაგრამ ის გზაში დარჩენიდათ, რომელიც შემდეგ მივიღეთ.
2—3 თვის შემდეგ ჩამოვიდა ნიკოლაძეც. გადაცვლილიყო ხომასტ-
ლიძე (მომზადებული ახალგაზრდა) და ინაშვილი ნიკო. (ინაშვილი ვარ-
დაიცვალა ტფილისში, 1870 წ. ს. ხ.). ჩამოვიდა აგრეთვე კირილე ლორთ-
ქიფანიძე, ალ. ინაშვილი, ტფილისში გავხსენით ბიბლიოთეკა ივანო-
ვის გაძევებით¹.

ასე იგონებდა თავისი მოღვაწეობის დასაწყისის ძველი რევოლუ-
ციონერი და ნაროდნიკი. ხოლო ამ მოღვაწეობის დასაწყისი აუცილებ-
ლად 60-ანი წლების პირველი ნახევრიდან იღებს თავის სათავეს.

აქ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი საინტერესო მომენტები; ქარ-
თულ საზოგადოებრივ აზროვნებაზე და ინტელიგენციის ამოძრავებაზე
სხვა მთავარ მომენტებთან ერთად თავისებური გავლენა მოახდინა
შემდეგმა ისტორიულმა ფაქტებმა: 1861 წ. პეტერბურგის სტუდენტთა
გაფიცვებმა, რომელშიაც მონაწილეობას იღებდნენ ქართველი სტუ-
დენტებიც²). ის იყო პირველი გამოსვლა ქართველი ინტელიგენტი
ახალგაზრდობისა რევოლუციონური და ოპოზიციონური ბრძოლის სარ-
ბიელზე; ჩვენი სტუდენტობ ამ პერიოდში ეზიარა რუსეთის რევო-
ლუციონურ მოძრაობას და მასთან პირველმა გააბა განუყრელი კავ-
შირი საერთო ბრძოლისათვის; ეს გზა განაგრძო შემდგომ მემკვიდრე
რევოლუციონურმა თაობამ.

მეორე მნიშვნელოვან მომენტს წარმოადგენს 1867—68 წლე-
ბის იმავე სტუდენტთა მოძრაობა. ამ მოძრაობამაც დიდი გავლენა და
იშედები აღძრა საერთოდ რუსეთის რევოლუციონერთა და კერძოდ
ქართველ ნაროდნიკულად და რევოლუციონურად განწყობილ ინ-
ტელიგენციაში³). ჩვენ ხელში ამჟამად არ არის ფაქტიური მასალები
იმის შესახებ, თუ რამდენად იღებდა ჩვენი სტუდენტობა მონა-
წილეობას ამ უკანასკნელ გაფიცვაში. პირველი გაფიცვის (1861 წ.)
შესახებ ჩვენ საკმაო ცნობები გვაქვს იმ მოგონებების მიხედვით.

¹) იხ. ნ. ნიკოლაძის მოგონებანი 60-იან წლებზე ჟურ. „ახალ ქვეყანა-
სიონში“.

²) იხ. ვ. ჩერტოხიშვილის წერილი მ. ბაკუნინზე. Собр. соч. т. I.

რომელიც გამოაქვეყნა ნ. ნიკოლაძემ; აგრეთვე რევოლუციონერულ ზეიმში ინახება სურათი — ჯგუფი იმ ქართველი სტუდენტებისა და რუს სტუდენტებისა, რომელნიც იღებდნენ მონაწილეობას აღნიშნულ გაფიცვაში. 1888 წლის გაფიცვების შესახებ ასეთივე ცნობა არ არის დარჩენილი, მაგრამ დაბეჯითებით მაინც შეიძლება ითქვას იმ კანტიკუნტი ხმების მიხედვით, რომლებსაც ჩვენამდე მოუხწევია, რომ ამ გაფიცვებამაც საკმაოდ გააცხოველა ჩვენი ინტელიგენციის ზაროვნება და მოქმედების სურვილი¹⁾. მესამე მომენტი მიეწერება პარიზის კომუნას და რევოლუციონერ მოძრაობას. ამის შესახებ ჩვენ საკმაოდ ვისაუბრეთ პირველ წიგნში. აქ ვიტყვით მხოლოდ, რომ პარიზის კომუნამ აუცილებლად იქონია შორეული გავლენა ჩვენს ინტელიგენციაზე და ხელი შეუწყო მის გამოფხიზლებასა და გათვითცნობიერებას. ზემოთ აღნიშნული სამი მომენტი ეპიზოდური ხასიათისა იყო და რუსეთის საერთო რევოლუციონერ და სოციალისტურ გავლენასთან ერთად თავისებური სიცხოველე შეჰქონდა ჩვენი ინტელიგენციის მოქმედებაში. ამიტომ მათ შესახებაც საჭირო იყო ორიოდე სიტყვის თქმა.

როგორც ქვევით მეორე თავში დავინახავთ, 70-იანი წლები ჩვენი სოციალისტური აზროვნების ისტორიაში უმთავრესად პრაქტიკული რევოლუციონერა საქმიანობით ხასიათდება. რუსეთში რევოლუციონერი მოძრაობა იწყება 60-იან წლებში, როდესაც სხვადასხვა რევოლუციონერი ნაროდნიკული წრეები პარტიზანულ თავდასხმებს ახდენენ მთავრობაზე და უმთავრესად მოსწავლე ახალგაზრდობაში ძლიერდება რევოლუციონერი შეგნება... „Великаруссе“-ის ფურცლები (1861 წ.), შელგუნოვისა და ჩერნიშევსკის პროკლამაციები (1861 წ.), საზოგადოება „Земля и Воля“ (1862 წ.), ზაიჩნევსკის „Молодая Россия“ (1862 წ.), „იპატიცების“ ჯგუფი 1863-64 წლებში, კარაკოზოვისა და ნეჩაევის მოღვაწეობა, — აი რუსეთის ინტელიგენციის რევოლუციონერი მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი მომენტები

¹⁾ ჩვენ ზევით მივუთითეთ ვ. ჩერქეზიშვილის მიერ დაწერილ ბატენინის ბიოგრაფიაზე. ამ წერილში ვ. ჩერქეზიშვილი ხასხასმით აღნიშნავს სტუდენტთა მოძრაობის გამოცოცხლებას 60-იანი წლების მეორე ნახევარში და აგრეთვე იმ გავლენასაც, რომელსაც ახდენდა საერთოდ რევოლუციონერ სტუდენტობაზე მაშინდელი ნაროდნიკული და ანარქისტული მოწოდებები. თვით ვ. ჩერქეზიშვილი ბატენისტი იყო და ნეჩაევის პროცესის დროს გაასამართლეს.

60-იან წლებში¹⁾. ამას ემატებოდა ის დიდი იდეური გავლენა, რომელსაც ახდენდენ რუსეთის ახალთაობის ინტელიგენციაზე ჰერცენი, დობროლუბოვი და უმთავრესად ნ. ჩერნიშევსკი, საერთოდ კი სოციალისტური და რევოლუციონური აზროვნება. მაგრამ სამოციანი წლების ეპოქას სამოცდაათიანი წლების რევოლუციონური პერიოდი მოჰყვა, როდესაც ნაროდნიკული მოძრაობა ფართო მასშტაბით შეუდგა თავისი პროგრამის განაღდებას და არსებული წყობილების რევოლუციონური გზით დამხობას. ჩვენმა ინტელიგენციამ, როგორც სამოციანი წლების, ისე სამოცდაათიანი წლების დიდი იდეური გავლენა განიცადა: რუსეთის სამოციანი წლების მოძრაობამ რევოლუციონური და სოციალისტური შეგნება შეიტანა ჩვენს ინტელიგენციაში, ხოლო სამოცდაათიან წლებში იგი პრაქტიკულადაც გაჰყვა რუსეთის ინტელიგენციას რევოლუციონურ მოძრაობაში და შეითვისა მისი სამოღვაწეო ტაქტიკა და პროგრამა.

ასეთი იყო რუსეთის რევოლუციონური და სოციალისტური მოძრაობის ცხოველმყოფელი გავლენა ჩვენს მოწინავე ინტელიგენციაზე.

¹⁾ М. Балабанов: „История революционного движения в России“ — ж. 82-150, 1925 г.

თ ა ვ ი მ ე ო ო

სამოცდაათიანი წლები და ნაროდნიკების კავოლუციონური მოღვაწეობა

როგორც დავინახეთ, 60-იანი წლები ჩვენი ნაროდნიკების ისტორიაში მოსამზადებელს პერიოდს წარმოადგენენ. აქ უმთავრესად ინტელიგენცია, ნაროდნიკულად განწყობილი, ლიტერატურაში ეხმარება ახალი მოძრაობის მთავარ დებულებებს და თითქოს ეპირება ორგანიზაციების დაარსებას. 1865 წ. ნიკოლაძემ ჰერცენის „კოლოკოლში“ საყურადღებო წერილში თეორიულად და პრაქტიკულ-ეროვნული საზომით დაიცვა დებულება: რუსეთის თემის საშუალებით ჩვენ შევძლებთ ევროპაზე ბევრად ადრე სოციალიზმზე გადასვლას და ეს დიდად სასარგებლო იქნება ჩვენი ერისათვის. ეს იყო თეორიული და პრინციპიალური დასაბუთება იმ პროგრამისა, რომელიც შემდგომ პრაქტიკულ სამოღვაწეო დევიზად გადაიქცა ქართველი ინტელიგენციისათვის. ეს მოხდა 70-იან წლებში.

აი როგორ აგვიწერს თავის მოგონებაში 70-იანი წლების ერთ-ერთი აქტიური წევრი, ცნობილი მწერალი და ხალხოსანი სოფრომ მგალობლიშვილი იმ პრაქტიკული მოღვაწეობის დასაწყისს, რომელმაც ნიადაგი ჩაუყარა ჩვენში ნაროდნიკულ პარტიას. ს. მგალობლიშვილი სწერს:

„ილიას (ქავკავაძეს) და ნიკო ნიკოლაძეს დიდი გავლენა ჰქონდა მოსწავლე ახალგაზრდობაზე, განსაკუთრებით ნიკოლაძის ჩამოსვლამ საზღვარ გარეთიდან (ნ. ნიკოლაძე საზღვარგარეთიდან ჩამოვიდა 1878 წელს. ს. ხ.) სულ ახლი მიმართულება შექმნა ლიტერატურაში და ცხოვრებაში: დაარსდა სამკითხველო, სადაც დიდ ძალ წიგნს მოუყარეს

თავი, მოსწავლე ახალგაზრდობა დაეწაფა წიგნების კითხვას და შეუდგა თვით განვითარებას. 1872 წლიდან უკვე იწყება ქ. ტუილისში აქა-იქ კრებები, ესწრებიან მოსწავლე ახალგაზრდობანი, კითხულობენ, სხვათა შორის არა ლეგალურ წიგნებსა; სასწავლებლებში ფურცნდება საიდუმლო ბიბლიოთეკები, სადაც ინახება „სოფრემენიკი“, „ველიკო-როსი“, დობროლუბოვი, პისარევი, ისტორიული წიგნები, განსაკუთრებით საფრანგეთის რევოლუციისა, ლასალი, პრუდონი და სხვ. ვინაიდან გვაკლდა განვითარება, შესწავლა ისტორიისა, სოციალური მეცნიერებისა, მიზნათ დავისახეთ თვით განვითარება და შემდეგ ხალხში გასვლა საქადაგებლად მონარქიული წესწყობილების წინააღმდეგ. რუსეთიდან ჩამოვიდნენ ჩვენში გამორიცხული ქართველი სტუდენტობა, რომელნიც ინტელიგენციაში ავრცელებდნენ ახალ აზრებსა. ყველას პირზე ეკერა ჩერნიშევსკი, დობროლუბოვი, მიხაილოვი, გერცენი, ბაკუნინი, ლაფროვი, კარაკოსოვი და სხვ. საქართველოში კანტი-კუნტად აქტიური, ანუ სოციალ-რევოლუციონური მოქმედება იწყება 1872 წლიდან. ამ წლის ენკენისთვეში ჩავედი მასწავლებლად ქ. გორში და ჩავები რევოლუციონურს მოძრაობაში... ჩვენ ნელ-ნელა შეუდგებით ჩვენი აზრების გავრცელებას ჯერ ინტელიგენტთა შორის, დაეფახლოდით ხელოსნებს; ჩვენი წრე, ცოტა არ იყოს, გაიზარდა: 1873 წ. გასულს და 1874 წლის პირველ ნახევარში საკმაო რიცხვი წევრებისა უკვე გვყავდა; 1873 წელში ხომ თვალსაჩინოდ გაიზარდა. ამ წელს გორის ხაზინის ბუხგალტრად გამოამწესეს კიევის სასულიერო აკადემიელი მათე კერესელიძე, დიდათ განვითარებული, ნაკითხი, მჭონე რევოლუციონური და აგრეთვე სხვა და სხვა წიგნებისა. იგი მოვიდა ჩემთან ტფილისიდან ანტონ ფურცელაძის წერილით, რომლითაც იგი მილოცავდა საუცხოვო ამხანაგის, ახალი აზრებისათვის თავდადებული კაცის მოსვლას გორში. 1875წ. სამუდამოდ წრეში უკვე ითვლებოდნენ: ვასო დეკანოზიშვილი, მათე კერესელიძე, პავლე მარჯანაძე (მასწავლებელია), ვანო ხიმშიაშვილი, (შემდეგ მომრიგებელი მოსამართლე), სამხედრო ექიმი ქაიხოსრო ფურცელაძე, მისი ძმა დათიკო, ანტონ ფურცელაძე, რომელიც ტფილისიდან მალ-მალე მოდიოდა, გოგი ავალიშვილი, ტყეიავის მღვდელი ვასილ სამადაშვილი, ტყეიაველი რომან და კოლა ფაველნიშვილები, მეჯვრის ხუეის ცნობილი მასწავლებელი მოსე ნათიძე, ლუარსაბ და კოტე ერისთავები, ილიკო მაჭავარიანი, ილიკო ჯავახიშვილი, და სხვა. ჩვენი მიმართულების ლიდერები და გზის და მიმართულების მაჩვენებელი

ნებელი იყვნენ ეგნატე ონისსეძე იოსელიანი... და მიხეილ ქაიხოსროსძე იფიანი“¹⁾.

ასე გვიწერს თავის მოგონებაში ს. მგალობლიშვილი ხალხოსნური საქმიანობას დასაწყისს საქართველოში. ნაროდნიკულმა პარტიამ შექმნა თავისი ადგილობრივი ორგანიზაციებიც სხვადასხვა კუთხეებში და ქალაქებშიც. საარქივო მასალებისა და მოგონებების მიხედვით ნაროდნიკული ორგანიზაციები დაარსებული ყოფილა 70-იანი წლების პირველ ნახევარში ქ. ტფილისში, გორსა და მისი მაზრის სხვადასხვა პროვინციებში, თელავში, ქ. ქუთაისში, იმერეთის სხვადასხვა სოფლებში, რაჭის სხვადასხვა სოფლებში, სამეგრელოში, გურიაში, ქ. კავკავში და სხვა ადგილებშიაც.

ნაროდნიკები არ კმაყოფილდებოდნენ მხოლოდ ორგანიზაციების შექმნით და ფართო ხალხური პროპაგანდისათვისაც ემზადებოდნენ. ამ მიზნით ისინი სთარგმნიდნენ რევოლუციონურ არალეგალურ ლიტერატურას და მასთანვე სტამბის მოწყობასაც შეუდგნენ. იგივე ს. მგალობლიშვილი გადმოგვცემს:

„მღვდელი სამადაშვილი სტამბის ხელობის მცოდნე იყო. ტფილისის სემენარიში სწავლის დროს ის, მე (ს. მგალობლიშვილი) და პოეტი სოსიკო ბაქრაძე დავიარებოდით ანტონ ფურცელაძესთან „მნათობის“ რედაქციაში, იქვე სტამბა იყო. აქ სამადაშვილმა შეისწავლა ასოთ-ამწყობობა, ბეჭედა და აკინძვა, ჩვენც ვსწავლობდით, მე განსაკუთრებით შევისწავლე კორექტორობა. აი ამ სამადაშვილმა, რომელიც მაშინ სოფ. ტყვიანში მღვდლობდა, მოაწყო პატარა სტამბა თავის სახლში, რომელიც მდებარეობდა სოფლის გარეთ მდ. პატარა ლიახვის პირად; გვქონდა ასოები და ერთი ხელით სამუშავებელი საბეჭდი დაზგა, თავის მოწყობილობით“²⁾.

როგორც ქვევით დავინახავთ, სტამბას ისინი ელოდნენ საზღვარგარეთიდანაც. 1876 წელში მარიამობისთვის 6-ს სოფ. მერეთში ქართველ ნაროდნიკებს კონფერენციაც მოუწყვიათ.

ასე დაიწყო ნაროდნიკული მიმდინარეობის პრაქტიკული საქმიანობა საქართველოში. როგორც დავინახეთ, 70-იან წლებში ჩვენმა ინტელიგენციამ, წახალისებულმა რუსეთის რევოლუციონური მო-

¹⁾ სოფრომ მგალობლიშვილი: „ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში 1870 — 80 წლებში“, თურნ., „რევ. მატთანე“, № 4, გვ. 291 — 93, 1924 წ.

²⁾ იქვე, გვ. 298. 1876 წ. მომხდარ ჩხრეკის დროს სამადაშვილს სტამბა ვერ უპოვეს: მას სტამბა გელესიის ტრაპეზში დაეშალა.

ძრაობით, მოინდომა ქართველი ხალხის ჩაბმა რევოლუციონერ მოძრაობაში და ამისთვის წაროდნიკული პარტია დააარსა. ჩვენთვის მისათანავე იგი ხალხშიაც გავიდა, შექმნა წვრილ-წვრილი ორგანიზაციები, გააჩალა პროპაგანდა წვრილ-ბურჟუაზიულ ელემენტებსა და სოფლის გლეხებში. მაგრამ ვიკითხოთ: რა მიზნებს ისახავდა ეს პარტია, როგორი იყო მისი სამოღვაწეო პროგრამა? ჟანდარმერიის სამართველოში აღმოჩენილი საბუთი, მოხსენება ქრისტოფოროვისა, შემდეგს გადმოგვცემს:

„ამ საზოგადოების წევრნი იზიდავენ მოზარდ თაობას მოსყიდვით და ცდილობენ შთაუწერგონ მათ სიძულვილი მთავრობისა და არსებული წესწყობილებისადმი. ისინი არ წმუნიებენ მას, რომ თვით მპყრობელი მონარქიული მთავრობის მოსპობის შემდეგ ყველანი იქნებიან თანასწორნი და ყოველგვარი ქონება თანაწორად იქნება განაწილებული. სახელმწიფო გადასახადი, როგორც ფულად, ისე ნატურით, მოსპობილი იქნება, მასთან ხალხს აჯერებენ, რომ რუსეთის გლეხობა თითქმის 37 გუბერნიაში¹⁾ მზად არის პირველ დაბარებისათანავე საბრძოლველად გამოვიდეს მთავრობის წინააღმდეგ და რომ ჯარი მათ უჭერს მხარს. ამ საზოგადოებაში მუშაობენ ტფილისის და ქუთაისის გუბერნიის სწავლა-დაუმთავრებელი ახალგაზრდობა, ქუთაისის და სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებლის და სოფლის მასწავლებელნი. მიზანი საზოგადოებისა არის მოახდინოს აჯანყება ყველგან, ერთსა და იმავე დროს მიცემული ნიშნის თანახმად, მოსასპობლად თანამდებობის პირთა, სამღვდელოებისა და მემამულე თავად-აზნაურთა და ამიტომ შემოაქვთ საზღვარ-გარეთიდან და პეტერბურგიდან მთავრობის საწინააღმდეგო სხვადასხვა გამოცემა, რომელსაც სთარგმნიან ადგილობრივ ენებზე ხალხში გასავრცელებლად. საბეჭდავ მანქანას მოელიან საზღვარ-გარეთიდან.

„ჯერ-ჯერობით საზოგადოების მუშაობა გამოიხატება დიდძალი აკრძალული წიგნების გავრცელებაში და თავის მხარეზე მოძრაობაში სოფლის მასწავლებელთა, გიმნაზიის მოწაფეთა, ზოგიერთ მანდილოსანთაც და სხვ. მიმხრობაში. მომავალი მუშაობის გეგმას გამოიმუშავენ ყრილობა, რომელიც მოწვეული იქნება საბეჭდავი მანქანის მიღებისათანავე.

¹⁾ ისტორიულად ცნობილია, რომ 1874 წ. რუსეთის მთავრობამ 37 გუბერნიაში 1.000 მეტი წაროდნიკი-პროპაგანდისტი დააპატიმრა. ს. ხ.

„ამ საზოგადოების მუშაკთ მიწერ-მოწერა აქვთ ერთმანეთთან და პეტერბურგსა და მოსკოვში მყოფ ქართველ სტუდენტებთან, სახელდობრ: ჩიკოძესთან, ბარანტოხოვთან, ციციანოვთან, აბდუშელიშვილთან (მოკვდა) და ზდანოვიჩთან. ზოგიერთი მათგანი უკვე დაპატიმრებულია“¹⁾.

ამ ცნობებით ნათლად მტკიცდება, რომ ნაროდნიკული ორგანიზაცია აშკარა რევოლუციონური მოღვაწეობის ნიადაგზე დადგა და ხალხის ასაჯანყებლად ემზადებოდა. თავის უმთავრეს იმედს ორგანიზაცია გლეხობის აჯანყებაზე ამყარებდა, ამიტომ მისი საპროპაგანდო პროგრამაც გლეხების ინტერესებთან იყო შეთანხმებული.

ზემოაღნიშნულ ჟანდარმთა არქივის საბუთში ამ პროპაგანდის შინაარსაც გარკვევით ვეცნობით. იქ ვკითხულობთ:

„პროპაგანდისტები ხალხში ავრცელებენ შემდეგ იდეას: ხელმწიფის კანონით ხალხს ახდევინებენ დიდძალ გადასახადს, მოწმობისათვის, პატენტისათვის და სხვ. ეს გადასახადი ყოველ წლით იზრდება. მთავრობა იგონებს ახალ-ახალ გადასახადს, რომლის მთელი სიმძიმე აწევება მუშა ხალხს; მას არა აქვს საშუალება ამდენი გადასახადის გადახდისა, და ტყავს აძრობენ. მშრომელი ხალხის ოფლით მონაგარს, რასაც კი მოიყვანს იგი მიწის დამუშავებით, მკით, ლეწვით, გინდ ისეთი მძიმე მუშაობით, როგორც არის ტყის მასალის დამზადება და სხვა სამუშაო, რომელიც საჭიროა ადამიანის არსებობისათვის, — ყველა ამას ითვისებენ ხაზინა და მემამულენი, ხალხი კი რჩება მშიერ-მწყურვალე და სიღატაკე სულს უხუთავს მას. რატომ უნდა არჩინოს ამ მშიერმა ხალხმა ზეფე და ინტელიგენცია, თვითონ კი ვაებაში და წვალებაში დალიოს სული? უკეთუ მეფე არ იქნება, არ იქნება არც მთავრობა და არც მისი კანონები, მაშინ ყველანი თანასწორნი იქნებიან. გადასახადს ძალით არავის გადაახდევინებთ, ხალხის საჭიროების დასაფარავად იქნება საზოგადო თანხები, რომლიდანაც საჭიროების მიხედვით დაკმაყოფილდება ხალხი, ამიტომ მთელი მშრომელი ხალხის საბედნიეროთ საჭიროა მონდომება, ერთმანეთის მხარის დაქვერა,

¹⁾ მოხსენება შტაბ-კაპიტანის ზრისტოფოროვისა: „სოციალ-რევოლუციონური საზოგადოების დაარსების შესახებ ამიერ კავკასიაში“. იხ. ცენტრარქივის საქმე № 15/7, 1876 წ. ესარგებლობთ „რევოლუციის მატჩანეს“ თარგმანით, გვ. 60 — 61.

რათა განეხორციელოთ ასეთი წესწყობილება, ძველი უნდა დავამხოთ და ახალი აღვადგინოთ, რომ მშრომელი თვით იქნეს თავის ნაშრომის ბატონი. მღვდლები სცრუობენ, როდესაც გვეუბნებიან, თითქო მეფე ღვთისგან იყოს დადგენილი, თითქო ხალხის ბედ-ილბალი მისთვის განგებას ჩაებარებოს და ამ უღელის ქვეშ ყოველგვარი ტანჯვა-წვალების მორჩილებით ატანა მშრომელი ხალხის აუცილებელი ბედის წერა იყოს. ამას ისინი სჩადიან, რათა მეფეს აამონ და ამისათვის შესაფერი სასყიდელი მიიღონ¹⁾).

ეს საპროპაგანდო პროგრამა და ძირითადი შეხედულებანი, აშკარაა, ჩვენი ორგანიზაციის წევრებს ნასესხები ჰქონდათ რუსეთის ნაროდნიკების სალაროდან. ¹თუ რუსეთში მოქმედი ქართველი ნაროდნიკები ბაკუნინის ბუნტარულ ტაქტიკას, საქმით აქტივობის პროპაგანდას, იზიარებდნენ²⁾, ჩვენში 1872-76 წ. ქართველი ნაროდნიკები უმთავრესად ლავროვის იდეურ გავლენას განიცდიდნენ. როგორც ჟანდარმთა სამართველოს ცნობებიდან სჩანს, ჩვენში ლავროვის ნაწერები ბლომად ვცეკვდებოდა: ლავროვის ჟურნალები და გაზეთები: „ვპერიოდი“, წიგნები: „Русской социал-револ. молодежи“, „История развития интернационала“ „Задачи революционной пропаганды“ და სხვა ამშვენებდა ჩვენი რევოლუციონერების წიგნსაცავებს და, ცხადია, ისინი ამ წიგნების საგრძნობ გავლენას განიცდიდნენ.

ჟანდარმთა სამართველოს ზემომოკვანილი ცნობები ნათლად მოწმობს იმას, რომ ¹ჩვენი რევოლუციონერები სოციალური რევოლუციის მოწყობას ფიქრობდნენ ჩვენში 70-იან წლებში: ისინი დარწმუნებული იყვნენ, რომ აჯანყების მეორე დღესვე განახორციელებდნენ სოციალიზმს, თუმცა ისიც აღსანიშნავია, რომ დაწვრილებით არ შეუღმუშაებიათ პროგრამა მომავალი სოციალური წყობილების შესახებ. ¹მომავალ სოციალურ წესწყობილების საკითხში ჩვენ იმ დასკვნამდე მივედით, — მოგვითხრობს ძველი ნაროდნიკი შ. დავითაშვილი, — რომ დეტალების გათვალისწინება ამ საქმეში შეუძლებელია და ხალხი, დაამხობს რა ბურჟუაზიულ დესპოტიურ ხელისუფლებას, თითონ გამოძებნის საშუალებას მოაწყოს თავისი ცხოვრება სოციალისტურ საფუძვლებზე თავის შეხედულებისამებრ³⁾).

¹⁾ შტ. კაპიტ. ბრისტოფოროვი: „სოციალ-რევოლუციონური საზოგადოების დაარსების შესახებ ამიერ კავკასიაში“, გვერდი 74-75.

²⁾ იხ. ი. ს. ჯაბაძარი: „Процесс 50-ти“, ჟურნ. „Былое“, № 7—10, 1907 წ.

³⁾ შ. დავითაშვილი: „მოგონებანი“ — რევოლუციონური მოძრაობის დასაწყისი საქართველოში — „რევოლუციის მატინე“, № 3, 1923 წ.

ასევე ფიქრობდნენ რუსეთში მოქმედი ქართველი ნაროდნიკებიც¹⁾. მიუხედავად ამისა, მათ სოციალისტურ კონცეპციაში თემური წყობილება და „თემებთან გაერთიანება“ მაინც გადაშვრელ როლს თამაშობდა.

პროპაგანდით და არა ბუნტარული მოქმედებით მომზადება სოციალისტური რევოლუციისა გადაშვრელ როლს თამაშობდა ჩვენი ნაროდნიკების სამოქმედო ტაქტიკაში. სწორედ აქ სჩანს ლავრიშის გავლენა ჩვენს რევოლუციონერებზე. ლავროვს რევოლუციონური მოღვაწეობის ცენტრალურ მომენტად მიაჩნდა სისტემატიური პროპაგანდა და ორგანიზაციის მოწყობა. სოციალისტური რევოლუციისათვის: ადგილობრივად, სოფელში შეკრილმა ინტელიგენციამ უნდა მოაწყოს რევოლუციონერთა ორგანიზაციები და გასწიოს სისტემატიური პროპაგანდა გლეხობაში, რომ, როდესაც დადგება შესაფერი მომენტი, ყოველ მხარეში, სოფლად და ქალაქად, ერთად აღსდგეს ხალხი არსებული წყობილების წინააღმდეგ. ლავროვის გამაზნარისებრით, სოციალური რევოლუციისათვის მზადება უნდა გაგრძელდებოდეს ექვს წელიწადს. ამ ექვსი წლის განმავლობაში, ლავროვის აზრით, რუსეთში შესაძლებელი იქნებოდა 10,000-ზე მეტი სახალხო მოძრაობის შეგნებული ხელმძღვანელის წარმოშობა, რომელნიც შემოიკრებდნენ თანამგრძნობელთა შედარებით მცირე რიცხვს. ეს ისეთი მნიშვნელოვანი რევოლუციონური არმიია, რომელსაც შეუძლია განსახდერულ მომენტში ისტორიული საქმე მიახდინოსო²⁾.

ასე მსჯელობდა ლავროვი.

ჩვენი ნაროდნიკებიც შეუდგენ, ლავროვის წერილების თანახმად, ხალხის წინაშე მოვალეობის მოხდას და ადგილობრივი ორგანიზაციების დაარსებას სოფლად და ქალაქად—ერთის მხრით, და სოციალისტური პროპაგანდის წარმოებას—მეორის მხრით, ჩვენ უკვე დავინახეთ ამ პროპაგანდის შინაარსი, ახლა გავეცნოთ ნაროდნიკების ორგანიზაციულ მუშაობას და გლეხებთან დაახლოების ცდებს. იმავე ჟანდარმთა სამართველომ შეგვინახა მეტად საინტერესო ცნობები ქართველი ნაროდნიკების ორგანიზაციული საქმიანობის შესახებ 70-იან წლებში. ჟანდარმერიას სამი პროვოკატორი ჰყავდა ნაროდნიკულ პარტიაში, რომელნიც უხვად აწოდებდნენ ცნობებს ჟან-

1) ჯაბადარის მოგონებები: „Былое“, № 10, გვ. 173, 1907 წ.

2) იხ. Пажитнов: „Развитие соц. идей в России“, გვ. 203-05.

დარმერისას. ამ პროვოკატორების მოქმედებამ ერთგვარი დადებითი შედეგიც მოგვიტანა: დავერჩა საინტერესო საბუთები რევოლუციური მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში. აქ ვკითხულობთ:

„ამ შეხვედრის დროს ისიდორე ქიქოძე და მიხეილ ყიფიანი თათბირობდნენ შემდეგ საკითხებზე: ა) მოკლე დროში მიიღებენ ბათუმში შევიცარიიდან გამოგზავნილ 1600 ც. სხვადასხვა სახელწოდების აკრძალულ წიგნს ხალხში გასავრცელებლად; ბ) საბეჭდავი მანქანა მიღებისათნავე გადმოტანილი იქნება და დაგმული გურიაში ნაკაშიძის მამულში, სალარიძის ტყეში, ნიკოლუსკის ახლოს, გ) წიგნთსაცავი ქუთაისში იქნება ანტონ ლორთქიფანიძის და მიხეილ ყიფიანის ბინაზე, საიდანაც აკრძალული წიგნები დაურიგდებათ პროპაგანდისტებს და ახალგაზრდობას; ე) ეგნატე იოსელიანი გაემგზავრა პეტერბურგში კავკასიით, რომ იქაურ ამხანაგებს გააცნოს პროპაგანდის გაძლიერების საქმე ამიერ კავკასიაში და ფული მიიღოს ვინმე რეზნიკოვისაგან, რის შემდეგ დაბრუნდება ტფილისში; დ) ისიდორე ქიქოძემ მიიღო ცნობა სამეგრელოს გლეხებში პროპაგანდის ნაყოფიერად მსვლელობის შესახებ და აცნობა მათ, რომ რაიმე გადამწყვეტი ნაბიჯები არ გადასდგან, არ აჯანყდნენ, ვინაიდან ჯერ საჭირო მომზადება არ გვაქვს, და აჯანყდნენ მაშინ, როდესაც ამის შესახებ მიიღებენ განკარგულებას. ასეთივე დარიგება მისცა ქიქოძემ მიხეილ ყიფიანს დანარჩენ რაიონებში სახელმძღვანელოდ..... ისიდორე ქიქოძე ურჩევდა მიხეილ ყიფიანს, რომ რაც შეიძლება გააძლიეროს პროპაგანდა და მოამზადოს გლეხობა, რომ, თუ ვინიცობაა ომი გამოცხადდება, მოსახერხებელი იყოს აჯანყების მოწყობა რუსეთის წინააღმდეგ.

„უკან დაბრუნებისას 10 ივნისს ყიფიანს და იოსელიანს¹⁾ სად. სამტრედიაში შეუერთდა მერაბ მიქელაძე, რომელმაც გადასცა მათ სამეგრელოში გლეხების აჯანყების ამბავი. ამაზე მიხეილ ყიფიანმა შენიშნა, რომ ეს არის შედეგი იმ სოფლის მასწავლებლების ნაყოფიერი მუშაობისა, რომელნიც უკვე დაპატიმრებულნი არიანო. 12 ივნისს ჩამოვიდა რაქიდან პლატონ გაბიჩვაძე და გააკეთა მოხსენება, რომ უწერის უბნის სოფლებში: ჩარგუაში, ლუიანრაში, სადმელში და ხვანჭკარაში მან მიიმხრო ყველა გლეხი და მზად არიან ასაჯანყებლად. სხვა სოფლებში კი საშიში შეიქმნა პროპაგანდის გაწევა, რადგანაც ვილაცამ ამის შესახებ მაზრის უფროსს აცნობა, გააფრთხი-

¹⁾ ეს იოსელიანი პროვოკატორი იაგორა იოსელიანია.

ლა მისი, პლატონ გაბიჩვაძის, მამა, რათა მას შეეჩერებინა შვილი, ამიტომ პლატონ გაბიჩვაძე იძლევა წინადადებას მიენდოს მას პრეტორიანული პაგანდის გაგრძელება ქვემო იმერეთის მაზრებში, ხოლო რაქაში მუშაობა დაევალოს ს. საღმელში მცხოვრებ მღვდლის შვილს მიხეილ შარაშიძეს. 14 ივნისს მიხეილ ყიფიანი ემზადებოდა მიხაილოვში წასასვლელად, მაგრამ ოღლა ყიფიანის რჩევით მისწერა ბათუა აუაქიძის (გაიქცა და მიიძალა) მამას, რომ შეაჩეროს სამეგრელოში გლეხების აჯანყება, რადგანაც იგი დღეს-დღეობით ნადრეგია, და მზად იყვნენ ნიშანის მიცემისთანავე ყველანი: „შთააგონე ყველას, რომ მიწა, რომელზედაც ისინი ცხოვრობენ, მათ ეკუთვნის, ვინაიდან იგი არის ღვთისაგან მიცემული და არავის არა აქვს უფლება მათი შრომით სარგებლობისა“—სწერს (მ. ყიფიანი) თავის წერილში¹⁾.

ქანდარმერიის ამ ცნობიდან ვტყობილობთ, რომ ჩვენი ნაროდნიკებს სოფლებშიაც მოუწყვიათ ორგანიზაციები, ჩაუთრევიათ გლეხობა მოძრაობაში. სამეგრელოში ადგილობრივი გლეხობის აჯანყებაც მოუწყვიათ, თუმცა ცენტრიდან ამის შესახებ განკარგულება არა ყოფილა²⁾.

ამრიგად, სოციალიზმის იდეა გადასცდა გაზეთის ფურცლებსა და ინტელიგენციის წრეებს, იგი გლეხებისაკენ გაექანა. ჩვენი ნაროდნიკების ხალხში გასვლა 70-იან წლებში პირველი, და იყო გლეხობისა და სოციალიზმის დაახლოებისა რასაკვირველია, მაშინდელს პირობებში ამ ცდას არ შეეძლო შესაფერი ნაყოფი მოეტანა, მაგრამ ფაქტი მაინც ფაქტად დარჩა: ინტელიგენციამ, მონანიების გრძნობებით შეპყრობილმა, რევოლუციონური ვალი მოიხადა ხალხის წინაშე: შეიჭრა ხალხში და ამცნო მას სოციალისტური იდეები³⁾.

¹⁾ ქრისტოფოროვის მოხსენება, გვ. 66-67.

²⁾ ჩვენი ნაროდნიკები პრაქტიკულ დახმარებასაც უწევდნენ ქართველ გლეხობას. მაგალითად შვილი გადმოგვცემს: „მიწის მფლობელობის დამოკიდებულებამ ნაბატონებთან გლეხთა და ნაბატონართ შორის ბევრგან გამოიწვია სიმწყავე. გლეხთა დასაცავათ მიჩენილი გვყავდა ანტონ ფურცელაძე, რომელიც მაშინ ვეტილობდა ხოლმე. იგი იყო მათი მცველი და პატრონი, თავდადებულად ებრძოდა აქელა ფეოდალს“ (გვ. 310).

³⁾ სამწუხაროდ, 1875 — 6 წლებში სამეგრელოში მომხდარ გლეხთა არეულობის შესახებ ამჟამად არ მოიპოვება სათანადო ცნობები და ეს საკითხი სრულიად გაუშუქებელია ჩვენს ლიტერატურაში. გარდა ზემოთმოყვანილი ცნობისა, სამეგრელოს გლეხობის აჯანყების შესახებ ჩვენ ხელთ არის ერთი პატარა მოგონება, რომელიც რევოლუციის მუხეულში იწახება. მოგვყავს ეს მოგონება სავსებით:

„ბატონ-ყმობის გადავარდნიდან ცხრა წლის შემდეგ (სამეგრელოში ბატონ-ყმობა მოიპოო 1866 წ.) დაიწყო გლეხობაში ისევ უკმაყოფილება. უკმაყოფილებას საბაბათ ედვა მიწაზე გადასახადი მებატონის სასარგებლოთ ნადელის სახით. გლე-

უფრო მეტი, მან რევოლუციონური ორგანიზაციები მოაწყო და პირველი „სანიმუშო“ აჯანყებაც მოახდინა სამეგრელოში.

აქ შემდეგი ფაქტიც უნდა აღინიშნოს: 1875 — 76 წლებში სვანეთშიაც სწარმოებდა გლეხთა აჯანყება და უკმაყოფილება მთავრობის წინააღმდეგ ¹⁾. ჩვენი ნაროდნიკები ცდილობდნენ ამ მოძრაობასთან კავშირი გაეხატათ: ამიერ კავკასიის ნაროდნიკულმა ორგანიზაციამ 1875 წ. შემოდგომაზე კავკასიის ნაროდნიკების წრეს, რომელშიაც 30 წევრი შედიოდა, არ დაზიანის საშუალებით წინადადება მისცა შეეზავნა სვანეთში თავისი წარმომადგენელი; ამისათვის 300 მანეთიც გადაუხაზნა. ქანდარმერიაში შეკრებილი ცნობებით ირკვევა, რომ კავკასიის წრემ დაადგინა გაგზავნოს სვანეთში რამდენიმე წევრი აჯანყებული გლეხების დასახმარებლად ²⁾. სამწუხაროდ, არა გვაქვს ცნობა — წავიდნენ თუ არა ეს წევრები და ან რა როლი ითამაშეს ამ საქმეში.

სვანეთისა და სამეგრელოს გლეხთა აჯანყებით ძლიერ დაინტე-

¹⁾ ე. გაბლიანი: „ძველი და ახალი სვანეთი“. იბ. აგრეთვე ცენტრ-არქივში დარჩენილი ორი ტომი: „Дело военного суда за 1876 — 77 г. г.“

²⁾ იბ. „Дело 1876 г. Тифл. жанд. управления по архиву № 15“.

რები, რომელნიც მიდიოდნენ მამანქმთან სალაპარაკოთ ასე ხსნიდნენ: მთავრობამ ბატონ-ყმობის გაუქმების დროს ასე გვითხრა, რომ მიწაზე არაეითარი გადასახადი ცხრა წლის იქით არ იქნებაო და ეხლა როგორც ვხედავთ საუკუნით ყოფილა ჩვენზე გაწერილიო, ზოგიერთი იტყოდა: ახლა ჩვენზედ, ეს გადასახადის უღელი ჩვენი ბელით დავიდგით კისერზეო, ზოგნი კი ჩვენი ძალით უნდა მოვიცილოთო. ასე ეტყოდნენ ერთმანეთს ჩვენი ახლო მახლო მცხოვრები გლეხები. 1875 წ. ზაფხულზე ეს უკმაყოფილება უფრო მეტად გამოიწვია წყნელი და შეშავი 3 მან. გადასახადის შეწირვამ თითოეულ კომლზე, გარდა წინანდელი მეოთხედისა ესე იგი ნადგლის გადასახადისა. ზოგიერთი მებატონე ღმობიერათ ეტყეოდა თავის ყმებს (ნაყმებს) და ზოგი კი შვაცრად: განსაკუთრებით ეინც ყმებთან ერთად ცხოვრობდა, რასაკვირველია, უფრო ღმობიერათ უნდა მოქცეოდა და ვინც მოშორებით იყო ან მოშორავი ყავდა — გლეხი მეტ შეწუხებაში იყო. ამრიგათ ლიის და ფახულანის თემის მებატონე იყო უკანათლებულესი თავადი გრიგოლ ლ. დადიანი და მის ეექილებს გლეხებისათვის მოუთხოვიათ სამ-სამი მანეთი წყნელსა და შეშავი ფასად გარდა სხვა გადასახადებისა და ამის მიუხედავად დაიწყო აჯანყება ლიის სოფლიდან; მას მიემართა ფახულათი, ქალა, ჯვარი, ქვალა, საჩინო. ესტუმრნენ წალენჯიხას; წალენჯიხამ მიიღო ზომები ამ არა სასურველი გადასახადის მოსპობის მიზნით: უნდა შემოეცლოთ ზემო სამეგრელო და ბოლოს ან მეთაურის ან ყველას პირადი მინაწილებით წარსდგომოდნენ მთავრობას. მაგრამ ეს განზრახვა არ შესრულდა. აჯანყებულები წალენჯიხიდან რომ დაინძრნენ გაიყო ორ ნაწილათ; ერთ ნაწილს უნდა შემოეყო მუხური, ქოლა, შხორიწყუ და ლესიოკინე, მეორეს — ობტკი, ჯაღლირა, კირტინი და ქაკვიანჯი. მაგრამ როდესაც მივიდნენ ლეწურნუმიდ ნაწილი აჯანყებულებებისა და დაისვენეს სასოფლო სამართველოს ეხოში, მას დაეცა ცხენოსანი რაზმი სადნიკებისა შემდგარი იმერეთის გუბრიის და სამეგრელოს მოხალისე-

რესებულნი იყვნენ არა მარტო ადგილობრივი ნაროდნიკები, არამედ რუსეთის რევოლუციონერებაც. ჯანდარმთა სამართველობის განხორციელება ერთი წერილის შინაარსი, რომელიც გვატყობინებს, თუ რა გატაცებით ადევნებდნენ თვალყურს რუსეთის ნაროდნიკები სვანეთისა და სამეგრელოს გლეხთა მოძრაობას. უცნობი ავტორი პეტერბურგიდან 1876 წ. აგვისტოს თარიღით სწერს მიწას (ალბათ მიხეილ ყიფიანს), რომ იქ ძლიერ დაინტერესებულნი არიან გლეხების აღელვებით სამეგრელოში: „ურჩევს მას გაგზავნოს მაგარი წერილი ამის შესახებ „ეპერიოდ“-ში¹⁾, მასთანავე დასძენს, ეს მოძრაობა მართლაც თავის დროზე ძლიერ გვიწვეს სამსახურსო, მაგრამ მასთანავე ექვი ებადება, რამ ამ სოციალურ მოძრაობას მუდმივი ხასიათი არ ექნება. ავტორი ურჩევს მიწას, თვალყური ადევნოს სვანეთის საქმეებსაც და ყოველივე ამის შესახებ დასწეროს

ბიდან ბესარიონ დგებუაძის მეთაურობით, სანამ ქვეითა ჯარის კაცები მივიდოდნენ თავადი ნიკოლოზ მინერვლსკის და საგუბერნიო ჩინოვნიკის ჯორჯაძის თანხლებით, მანამდე დგებუაძემ მიიღო ზომა დაეწალა აჯანყებულები, დაეკირა მოთავეები და კიდევ დაიჭირა 12 კაცი და დანარჩენს უბრძანა იარაღი დაეყარათ. მაგრამ აჯანყებულები არ ემორჩილებოდნენ და მოითხოვეს დატყვევებულების განთავისუფლება. ამწერიო წინადადების (მოცემამ) 16 ივნისს შუადღიდან გასტანა საღამომდე.

„აჯანყებულები ცდილობდნენ ყველა მხრიდან თავიანთი ნაწილი მომატებოდათ და მახლობელი ს. ნაყევ-ფშილონსა აფრინეს ამბავის მიმცემი პირები, მაგრამ დგებუაძე და მისი ჯარისკაცები ვერ შეაჩერეს და ჯარი საფრებში დადგა. ამ დროს აჯანყებულების მიმართ ვიღაც ბოროტ გამძრავველმა გაისროლა თოფი, რათა აჯანყებულები დაეშინებიათ. ასტყდა ბრძოლა. მთავრობის ჯარის რიგებს ამ დროს მიემატა ქვეითა ჯარიც რუსებიდან შემდგარი; მოკლეს თვრამეტი კაცი, მათ შორის ორი ქალი; დაიჭრა ექვსამდე. ის თორმეტი პატიმარი შეტაკების და სროლის დროს გაიპარა. ჯარის კაცებიდანაც იყვნენ, დაჭრილთა რაოდენობა არ იყო გამოთვლილი. დასოცილები წაასვენეს თავიანთ ჯარის კაცებმა, უძრავლეობა დაბოკილებისა იყვნენ წალენჯიხის თემიდან და ისინი დასაფლავეს ერთად ახალ სასაფლაოზე, სადაც შემდეგში ნაყვოუს მცხოვრებლებმა გააშენეს ეკლესია. ეხლა ის ეკლესია დაარღვიეს. მეორე დღეს ჯარის კაცები აიყარნენ ლეოწურდენიდან და დაბანაკდნენ წალენჯიხაში სასოფლო სამართველოს ეზოში. მთავრობის მოსამახურე პირებს და თავდაზნაურობას უნდოდა ჯარის კაცები მოსახლეობაში დაეროებიათ. მაგრამ გლეხებმა გამართეს თათბირი საიდუმლოთ და გადაწყვიტეს აოხრებ და არამც რაც ძვირათ დაჯდომოდათ ჯარის კაცები არ გაეშვათ ოჯახებში და ჯარის სახარჯო წარუდგინეს ბინაზე რამოდენიმე ხარი და ღომი 60 ფუთი თავადი ნიკოლოზი და ოფიცრობა მიწვეული ყავდა დიმიტრი დადიანს, სოლო ჯარის კაცები და წვრილფეხა მოხელეები მოილხნდნენ წალენჯიხის თემის ხარჯით; მესამე - მეოთხე დღეს ჯარი აიყარა და ლიის მიმართულებით გავიდა ზუგდიდში, როცა საკმაო ხარები ვერ იშოვეს რუსებმა ძროხები დაიჭირეს და ის გაუბეს ურბებში. ჯარის კაცების რიცხვი იქნებოდა 700 — 800-მდე“.

¹⁾ „ეპერიოდ“ გამოდიოდა 1874 — 77 წლებში სახელმწიფოთ ლავროვის რედაქციით. სამწესწაროდ, ამჟამად საშუალება არა გვაქვს გადავთვალოთ „ეპერიოდის“ ნომრები, როგორც ირკვევა, ამ ორგანოში თანამშრომლობდა გ. ზდანოვიჩი. ცხადია, იქ იქნება მოთავსებული წერილები საქართველოზედაც.

ეჟურნალ „ვეპერიოდ“-ში; სწერს რომ სევანეთის ამბების შესახებ იპაც დაინტერესებულნი არიან ¹⁾).

მეტად საინტერესო ცნობაა: მაღალი იდეებითა და მისწრაფებებით გატაცებული ინტელიგენცია გაფაციცებით აღევნებს თვალყურს ხალხის მოძრაობას და, წარმოიდგინეთ, სევანეთის ჩამორჩენილი გლეხების აჯანყებაც კი სურს დაუკავშიროს სოციალური რევოლუციის საქმეს. ინტელიგენციას მთელი თავისი გულისყური გლეხებისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი და მათი საშუალებით სურდა სოციალიზმის გამარჯვება. აღსანიშნავია ერთი პატარა ფაქტი იმის დასახასიათებლად, თუ როგორ აწარმოებდნენ მუშაობას გლეხებში ჩვენი ნაროდნიკები: გორის ორგანიზაციამ, იმ მიზნით, რომ გლეხებთან გაემართა საუბარი რევოლუციონურ საქმეებზე, მოაწყო მდ. ლიახვაზე თევზაობა და ამ საშუალებით დაუწყო პროპაგანდა გლეხობას. ამ პროპაგანდის მეთაური იყო ანტ. ფურცელაძე. გურიაშიაც გლეხთა ფარულ კრებაზე 25 კაცი გამოცხადდა და გლეხების სახელით მახარაძემ აღუთქვა აჯანყებაში მონაწილეობის მიღება.

ჩვენი გლეხობა, როგორც ჟანდარმთა სამართველოს ცნობებიდან სჩანს, არ შეხვედრია მტრულად პროპაგანდისტებს, წინააღმდეგ, თანაგრძნობაც ყოფილა გლეხობის მხრიდან. დავითაშვილიც ამოწმებს: „როგორც ტყვეიავის, ისე სხვა სოფლების გლეხობაში რევოლუციონური აზრი იწვევდა ცოცხალ ინტერესს, მაგრამ მათ ვერ წამოაყენეს აქტუური მომუშავენი. გლეხები მეტისმეტად დატვირთულნი იყვნენ საარსებო პურისათვის, განსაკუთრებით ზაფხულის სეზონში“ ²⁾. რასაკვირველია, გლეხურ მასებს იტაცებდა არა სოციალისტური იდეები, არამედ ის მოხდენილი პროპაგანდა, რომელიც მიმართული იყო მიწების უსწორმასწორო განაწილებისა და მთავრობის საგადასახადო პოლიტიკის წინააღმდეგ. გლეხობა დაინტერესებული იყო თავისი სადღეისო ინტერესებით და როდესაც პროპაგანდა ამ მომენტს ეხებოდა, გლეხობა თანაგრძნობით ხვდებოდა.

მაგრამ ინტელიგენცია არ კმაყოფილდებოდა გლეხობით. ის მოსწავლე ახალგაზრდობისაკენ იხედებოდა და არც ხელოსან-მუშებს

¹⁾ Дело тифл. жанд. управления, гз. 96.

²⁾ დავითაშვილის მოგონებანი, გვ. 201 — 202.

სტოვებდა უყურადღებოდ. სოფ. მაგალობლიშვილში გადმოვიყვანე.

„რაკი ხალხში გასვლით ვერა გავაწყვეთ რა, ჩვენი მოქმედების ფრონტი და ტაქტიკა შევცვალეთ, გადავწყვიტეთ მასწავლებლებს ემოქმედნა მოსწავლე ახალგაზრდობაზე, ხელოსნებზე, გვემართა იათ-ფასიანი წარმოდგენები“¹⁾).

ნაროდნიკები მუშებისაკენაც გადაიხარენ, მათთან კავშირის დაქვერაც მოინდომეს. შ. დავითაშვილი მოგვითხრობს:

„მე გადავწყვიტე პროპაგანდის გაწევა მუშათა შორის და ამ მიზნით უბრალო მუშად შევედი²⁾ მირზოევის ნარმის ფაბრიკაში... სადილის დროს მე დავეუწყებდი ხოლმე მუშებს ლაპარაკს ჩემთვის საგულისხმო თემაზე, მაგრამ ისინი არ იჩენდენ არავითარ ინტერესს“. ავტორი იცვლის ადგილსა და სამხედრო უწყების სადარაჯო სახელოსნოში გადადის სამუშაოდ, „მაგრამ არც იქაურ მუშებს აინტერესებდათ კლასობრივი საკითხები. დავრწმუნდი, რომ ასეთი მუშაობიდან არაფერი გამოდის და გადავწყვიტე მოგვედრილიყავ რომელიმე მუშათა სახლის საერთო საცხოვრებელში“³⁾).

როგორც ამხ. მ. ჩოდრიშვილი გადმოგვცემს თავის საინტერესო ავტობიოგრაფიაში, „...მუშათა მოძრაობა, ამხანაგობები და კავშირები თფილისში ეწყობოდა 1877 წ.“⁴⁾. მიუხედავად რამდენიმე წლის განმავლობაში უნაყოფოდ დროს დაკარგვისა, ბოლოს ჩვენმა ნაროდნიკებმა რამდენადმე მაინც მოახერხეს საერთო ენის გამონახვა მუშებთან. ასე თუ ისე, მუშა-ხელოსნები გრძნობდენ ნაროდნიკების გავლენას და მუშაობას, განსაკუთრებით 80-იან წლებში. აღსანიშნავი შეიქნა მუშა-ხელოსნებსა და ნაროდნიკებს შორის კავშირი. ფ. მახარაძე მოგვითხრობს:

„გოლა ჩიტაძე და მისი ამხანაგები (ე. ი. ნაროდნიკული ინტელიგენცია) უკვე მომწიფებული ინტელიგენტები იყვნენ. ისინი უახ-

1) ს. მაგალობლიშვილი: „სოციალ-რევოლ. მოძრაობა საქართველოში 1870—80 წ. წ.“, თბრ. „რევოლიუციის მატჩანე“, № 4, 5, გვ. 309, 1924 წ.

2) აღსანიშნავია, რომ რუსეთში მომუშავე ჩვენი ნაროდნიკები დაინტერესებულნი იყვნენ მუშათა მდგომარეობით და საფრანგეთის და მოსკოვის ფაბრიკებში შევიდნენ უბრალო მუშებად (იხ. ჯაბადრის მოგონებები).

3) დავითაშვილის მოგონებანი, გვ. 206 — 207.

4) მ. ჩოდრიშვილი: „ჩემი თავგადასავალი“, „რევოლიუციის მატჩანე“, № 11, გვ. 246, 1925 წ.

ლოვდებოდენ (1882 წ.) უმეტეს ნაწილად ხელოსან ხალხს და მუშებს და იმათში ეწეოდენ პროპაგანდას (ვიწრო წრეებში). ამ პროპაგანდას არ ჩაუვლია უნაყოფოდ. მუშა-ხელოსნების მოწინავე ჯგუფში დაიბადა დიდი ინტერესი თვით მოქმედებისა და თაოსნობისა თავისა საკუთარი ინტერესების დასაცავად.

მაგრამ ეს შეეხება უკვე 80-იანი წლების ნაროდნიკების საქმიანობას. როგორც ზევით მოყვანილი ცნობებიდან ირკვევა, 70-იანი წლებში ჩვენი მუშა-ხელოსნები უმოქმედო მასას წარმოადგენდენ და ამიტომ ნაროდნიკებმა მათში ვერ ჰპოვეს გასავალი. სხვა სურათი გადაგვეშლება ამ მხრივ 80-იან წლებში.

ახლა დაუბრუნდეთ 70-იანი წლების ნაროდნიკებს.

პროვოკატორების საშუალებით მთავრობისათვის აშკარა შეიქნა ქართველი ნაროდნიკების მუშაობის შინაარსი. ჟანდარმთა სამართველომ ნაროდნიკების საქმიანობის ცენტრში მოაქცია თავისი აგენტები — პროვოკატორები იაგორ იოსელიანი და სხვები, რომელთაც ყოველგვარი ცნობები მიჰქონდათ ჟანდარმერიაში, რის გამოც ხელისუფლებამ საქმის ვითარება იცოდა. 1876 წ. ოქტომბრის რიცხვებში მთავრობის განკარგულებით დაპატიმრებულ იქნა 54 კაცი, რომელთაც ბრალდებოდათ ნაროდნიკული პარტიის წევრობა და რევოლუციონური მოღვაწეობა (მასალებიდან ირკვევა, რომ ამ პარტიას რამდენიმე ასი წევრი ჰყავდა საქართველოში).

ასე დამთავრდა პირველი ნაროდნიკული პარტიის საქმიანობა 70-იან წლებში. მთავრობამ თითქმის საუკეთესო მისი ხელმძღვანელები დააპატიმრა და გადაასახლა, მაგრამ ამით ნაროდნიკული მოძრაობა არ შეწყვეტილა ჩვენში: იგი ახალი ენერგიით და შემადგენლობით გაცოცხლდა 80-იან წლებში.

მაგრამ აქ საჭიროა ორიოდ სიტყვა ითქვას რუსეთში მოქმედ ქართველ რევოლუციონერებზედაც. ამ რევოლუციონერების შესახებ დაწვრილებით ცნობებს გვაძლევს თავის მოგონებაში ი. ჯაბაძე, ერთ-ერთი აქტიური მოქმედი წევრი რუსეთის რევოლუციონური მოძრაობისა. გარდა ჯაბაძისა მოძრაობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდენ: გ. ზდანოვიჩი — მაიაშვილი, ციციშვილი, ჩიკოძე, გამყრელიძე და სხვები ამ ჯგუფმა მხურვალე მონაწილეობა მიიღო რევოლუციონურ მოძრაობაში და განსაკუთრებით მუშაობდა მუშათა წრეებში. ორგანიზაცია, რომელშიაც ისინი შევიდენ, 1875 წ. აღმოაჩინა მთავრობამ და მისი მეთაურები გაასამართლეს 1877 წ. ეგრეთ-

წოდებული 50-ის პროცესში¹⁾. ქართველი ნაროდნიკები გვამცნობენ (ციმბირში სხვადასხვა ვადით²⁾.

ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ევოლუციისათვის ამ ქართველი ჯგუფის მოღვაწეობას ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ მან შემოიტანა ჩვენში ნაროდნიკული მიმდინარეობის ის იდეალები, რომელნიც ბაკუნინის რევოლუციონურ პროგრამაში ჰპოვებდნენ თავიანთ გამოხატულებას. ამ ჯგუფმა უარყო ლავროვის მოსამზადებელი საპროპაგანდო ტაქტიკა და ბაკუნინის ბუნტარული აქტიური მეთოდი გაიზიარა. პოლოციას ხელში ჩაუვარდა გ. ზდანოვიჩის ერთი წერილი, რომლის შინაარსიც გამოქვეყნებულია საბრალმდებლო ოქმში. ზდანოვიჩი სწერდა თავისი ორგანიზაციის წევრს: „Посылаем книги, посылаем револьверы с патронами, убивайте, стреляйте, работайте, бунтуйте“³⁾.

მაგრამ ბაკუნინის ტაქტიკის გაზიარებით ეს ჯგუფი დაუახლოვდა მარქსიზმის ელემენტებს. როგორც ვიცით, ბაკუნინი იზიარებდა მარქსის ეკონომიურ მატერიალიზმს. აქედან გ. ზდანოვიჩმა და სხვებმა შეითვისეს, რასაკვირველია, თავისებურად, მარქსის ეკონომიური მატერიალიზმი. ჯაბადარი, გ. ზდანოვიჩის (მაიაშვილის) შესახებ ამბობს: „ის უარყოფით უყურებდა პეტერბურგელ ლავრისტების პროგ-

¹⁾ ეანდარმთა არქივში წაფაწყდით მოსკოვის ციხიდან გამოგზავნილის ალ ციციანოვის წერილს 10 მარტის 1877 წ. თარიღით:

ძმაო ენო. ხომ შეიტყობდი დაგვიჭირეს მეცა, ჩიკოიძეცა, ყარადაშოვიცა გამყრელიძეცა. ყველა წიგნები თუ ძმა ხარ უთხარი იოსებ ანდრონიკოსსა, ადვოკატი რომ არის, ხომ იცნობ, ჩვენი წიგნები კარგა დამალოს. რაც გვილაპარაკნია არავის უთხრას, ნუ შეტკა (შა), მაგრა იყავი თქო, გამყრელიძის ცოლმა წამოროშა-თქო, გამოაშვარდა შეიტყვეს თქო. შენთან რომ გამოგზავნეთ რაც გითხრა თქო იმან ისე ჰქნითქო, არავის უთხრას ასე უთხარი ეანოჯან კარგა უთხარი დამალეთქო ანდრონიკოსსა არავინ ნახოს თქო რალა გეხვეწო ბევრი დაიჭირეს სეკრეტნი ოლიესტვიან. (?) შენი ალექსანდრე ციციანოვი.

(იხ. საქმე 1876 წ. ტფილისის საგუბერნიო ეანდარმერიის სამართველოსი. არქივი № 17, ფურც. 380).

ალ. ციციშვილმა მთელი თავისი მამულები გორის მაზრაში რევოლუციონერთა ორგანიზაციას შესწირა. როგორც ცნობებიდან სჩანს, ნაროდოვოლცების პარტიამ ამ ქონების გაყიდვიდან აიღო 10,000 მანეთი. ეს მოხდა 1881 წ. (იხ. Н. Николадзе: Переговоры „св. дружны с партией Народной воли“, გვ. 5). ციციშვილი ციმბირში გარდაიცვალა 80-იან წლებში.

²⁾ იხ. ამის შესახებ: „Процесс 50-ти“, სამლინას გამოცემა ოფიციალური ოქმებისა, 1906 წ.

³⁾ იხ. სამლინას გამოცემული ოქმები „Процесс 50-ти“, გვ. 9, 1906 წ.

რამას და უმთავრესად ბაკუნისტურ პროგრამას ემხრობოდა¹⁾. სასამართლოში წარმოსათქმელად გამხადებულ სიტყვაში, რომელიც 1877 წლის ლავროვის „ეპერიოდ“-ში დაიბეჭდა, ზდანოვიჩი რამოდენიმედ ეკონომიურ მატერიალიზმს ეყრდნობოდა და აღნიშნავდა, რომ ეკონომიკა არის უმთავრესი ბაზა სოციალური განვითარებისა²⁾.

მაგრამ ზდანოვიჩმა თავისი თანაგრძნობა ეკონომიური მატერიალიზმისადმი უმთავრესად და უფრო დასაბუთებით გამოამჟღავნა თავის ცნობილ წერილში, რომელიც გამოქვეყნდა 1882 წლის „ივერია“-ში. ამ წერილზე უნდა შეგჩერდეთ უფრო ფართოდ, რადგან იგი საინტერესო არის ნაროდნიკული იდეოლოგიის გამოსარკვევად ჩვენში. ამასთანავე, რამდენადაც ვიცით, ამ წერილში გ. ზდანოვიჩმა — მაიაშვილმა პირველად დაილაპარაკა ჩვენ პრესაში გარკვევით მარქსის და ეკონომიური მატერიალიზმის შესახებ.

მაგრამ ჯერ საინტერესოა გამოიჩქვეს 70-იანი წლების ნაროდნიკების ეროვნული პროგრამა და ხაზი. ამ ინტელიგენციის იდეალები არ დგას შორს ეროვნული მისწრაფებიდან, მაგრამ ისინი პირველ რიგში სვამენ სოციალურ პრობლემას, ხალხის ეკონომიურ განვითარებას; ერთადერთი სოციალური რევოლუცია, მათი აზრით, საესებით გაათავისუფლებს ერებს ყოველგვარი მონობისაგან. მათი იდეალი იყო საზოგადოებრივი ცხოვრების დეცენტრალიზაცია, ფედერატიულ საფუძველზე მოწყობილი თვითმართელობა. მაგრამ ჩვენი ნაროდნიკული ინტელიგენცია მოკავშირეს ეძებდა რუსეთის რევოლუციონურ წრეებში. ამიტომ იყო, რომ ნაწილი ჩვენი ნაროდნიკებისა მხურვალე მონაწილეობას იღებდა რუსეთის რევოლუციონურ მოძრაობაში და ქართველი ხალხის ხსნას რევოლუციონური მიმართულების გამარჯვებაში ხედავდა. მაგრამ ამ ჯგუფმა არ წამოაყენა გარკვეული პოლიტიკური პროგრამა ეროვნული საკათხის მოსაწესრიგებლად, სამავიეროდ თავის მომდევნო თაობას ანდერძად დაუტოვა: ქართველი ხალხის კავშირი რუსეთის ხალხთან და რუსეთის რევოლუციონურ მოძრაობასთან. ივ. ჯაბაძე არი ზემოდასახელებულ მოგონებაში სწერს:

1874 წ. მომხდარ კონგრესზე³⁾ „უმნიშვნელო უმცირესობამ დო-

¹⁾ ჯაბაძის მომონება, „Былое“ № 9, გვ. 190, 1907 წ.

²⁾ იხ. „Речи и биографии“, გამოცემა 1905 წ.

³⁾ „ავტორის მხედველობაში აქვს ქართველების კონგრესი 1874 წ. ქენევაში (იხ. ამის შესახებ ჩემი წიგნი „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX საუკუნეში“.

გმატის, ციციშვილის, ჩოლოყაშვილის, ელიოზიშვილის, ჩიკოძისა და ჩემი სახით ის აზრი გამოსთქვა, რომ არავითარი ფედერატიული რესპუბლიკაზე არ შეიძლება ლაპარაკი იქ (ამიერ-კავკასიაში), სადაც ცალკე ერებში არ არსებობს არც ურთიერთისადმი სიმპატია, ნაანდერძევი წარსული ისტორიული ცხოვრების მიერ, არც საერთო ინტერესები, არც კულტურის ერთიანობა; რომ ამ კულტურული ერთიანობის შესაქმნელად საჭირო იქნება მთელი ათეული წლების გიგანტიური, მშვიდობიანი მუშაობა.... ეროვნებათა განუზღვრელობის მიხედვით, რომელნიც შეადგენენ რუსეთის სახელმწიფოს, ძმური მუშაობა რუსეთის მოსახლე ყველა ხალხთა განსათავისუფლებელ დესპოტიზმისაგან, კაპიტალის მონობისა და ბატონობისაგან ყველაზე უფრო ადრე მიგვიყვანს თავისუფლების გამარჯვებამდე და საუკეთესო სოციალური წყობილების დამყარებამდე—კაცობრიობის ამ საბოლოო მიზნის განსახორციელებლად, რომ მისწრაფება კასკადის გაერთიანებისა რესპუბლიკის ფორმებში უდიდეს სოციალურ რევოლუციონურ ბრძოლას დაიყვანს ვიწრო ნაციონალისტურ ამოცანამდე, რომელიც გამოიწვევს საშიშ ანტაგონიზმს, ერთის მხრით, რუსეთის ხალხსა და მეორეს მხრით კავკასიის ერებს შორის; აგრეთვე გამოიწვევს გამწვავებას თვით კავკასიის ხალხებს შორისაც, რომელნიც არა თანაბარ ეროვნებებს წარმოადგენენ. ასეთი გაუფრთხილებელს პოლიტიკურ ნაბიჯს, კავკასიის ერთა და თვით რუსეთის ხალხის პოლიტიკურად განუფრთხილებლობის პირობებში, შეუძლია მიგვიყვანოს ისეთი სამწუხარო მოვლენები, რომლის მსგავს თეატრს სულ ახალ ხანში წარმოადგენდა პოლონეთი; ასეთი სურვილები თავდება არა თავისუფლებით, არამედ სრული განადგურებით.

„ყველა ამ მოსაზრების გამო კონგრესის (1874 წ.) უმცირესობამ (ნაროდნიკების) გამოსთქვა აზრი კავკასიის ინტელიგენციის სრულიად რუსეთის სოციალ-რევოლუციონურ ორგანიზაციებთან შეერთების სასარგებლოდ პოლიტიკური და ეკონომიური თავისუფლების მოპოების მიზნით, განუზღვრელად რუსეთის სახელმწიფოს ყველა ერებისა რუსეთის საერთო სოციალ-რევოლუციონური დროშის ქვეშ“¹⁾.

¹⁾ И. Джабадари: „Процесс 50-ти“, „Былое“, № 9, 178—9, 1907 г.

70-იან წლებში რევოლუციონური ინტელიგენციის წინააღმართული იყო უდიდესი ამოცანა: უზარმაზარი რუსეთის დაქმნა ახალ სოციალ-პოლიტიკურს საფუძვლებზე. ამიტომ მას არ სურდა და არც აინტერესებდა დიდი პრობლემების ვიწრო ნაციონალისტურ ფარგლებში მომწყვდევად: ნაციონალური საკითხის გადაჭრას იგი მოელოდა რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ. ნაციონალური პოლიტიკა ჩვენში წამოაყენა ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ 60 — 70 წლებში, რამდენადაც ამას მოითხოვდა ბურჟუაზიის ეკონომიური ინტერესები¹⁾. ბურჟუაზიული ინტელიგენცია ნაციონალისტური დროშით გამოვიდა, ხოლო რევოლუციონური ინტელიგენცია რევოლუციონურ-ინტერნაციონალურ პროგრამას აყენებდა. ეს არ იყო მარტო რუსეთში მოქმედი ქართველი რევოლუციონერების პროგრამა, ამასვე იზიარებდნენ ადგილობრივად მომუშავე ნაროდნიკებიც. შ. დავითაშვილი თავის მოგონებებში სწერს:

„გამოდიოდნენ რა იმ დებულებებიდან (70-იან წლებში), რომ საქართველო მჭიდროდ არის დაკავშირებული რუსეთთან და რომ ქართველი ხალხის ხსნა საესეებით დამოკიდებულია რუსეთის სახელმწიფოებრივი წესწყობილების დამხმარაზე, ქართველი რევოლუციონერები ფიქრობდნენ, რომ, ემსახურებიან რა რუსეთის რევოლუციის საქმეს ცენტრში, ამით ისინი ემსახურებიან ქართველი ხალხის ინტერესებსაც. ჩვენ, ადგილობრივი რევოლუციონერები, ვიზიარებდით ამ შეხედულებას და მიზნად ვისახავდით მოგვემზადებია მთელი კავკასიის მოსახლეობა, განჩუქჩევლად ეროვნებისა, საერთო აჯანყებისათვის, იმ მომენტში, როდესაც შიდა რუსეთში დაჰკრავდა ბრძოლის საათი“²⁾.

რუსეთის ინტელიგენციასთან და მოძრაობასთან კავშირის დაკე-რის პროგრამით გამოდიოდა 80-იანი წლების მიწურულებში გ. მაიაშვილიც. იგი სწერდა: „ჩვენი პირდაპირი მოვალეობაა ფხიხლად და თვალ გაუაყიციებით ვადევნებდეთ თვალყურს და ვიძიებდეთ რუსეთის ცხოვრების ვითარებას და შეძლებისადაგვარად ჩვენც ხელს უმართავდეთ რუსეთს და მით ჩვენშიაც კეთილის ზნეობისა და უკეთესი ცხოვრების დამყარებას“³⁾.

¹⁾ იხ. ჩვენი „პროფილი“, გვ. 59.

²⁾ შ. დავითაშვილი: „მოგონებანი“, „რევოლ. მატჩანე“, № 3, გვ. 204, 1923 წ.

³⁾ გ. მაიაშვილი: „ძველი და ახალი თაობა“, „ივერია“, № 226, 1889 წ.

აქ მეტი არ იქნება აღძრული საკითხების შესახებ მკითხველს გაეცნოთ ნიკო ნიკოლაძის შეხედულებაც. 1908 წ. ი. ანგარიშის „მოგონების“ საწინააღმდეგოდ დაწერილ წერილში ნიკოლაძე სწერდა: „ვინც სალი შეხედულებით შეხედავდა 70-იანი წლების ახალგაზრდობას, მას ემახსოვრება, რომ მათში აზრთა სხვადასხვაობას (разноречия) იმ ხანებში სულ სხვა ხასიათი ჰქონდა. იმ ხანებში ძვირათ თუ ვინმე ფიქრობდა, არა თუ სეპარატიზმზე და რესპუბლიკაზე, არამედ თვით პოლიტიკაზედაც. პირველი ალავი, რომელმაც ყოველივე დაუარა, ეკუთვნოდა ხალხზე მსჯელობას, ხალხის სამსახურის ადგილზე და საშუალებაზე სჯა-პაასს. მე არ შევცდები, თუ ვიტყვი, რომ ბ. ჯაბაძარის მიერ ჩამოთვლილი¹⁾ „კონგრესის“ თითქმის ყველა მონაწილენი, როგორც უმრავლესობის, ისე უმცირესობის მომხრენი, იყვნენ (ორი-სამი მომწიფებული პირის გამოკლებით) მხოლოდ ნაროდნიკები. ყველა ისინი აღზრდილი იყვნენ ერთს და იმავე „ქარვს წიგნებზე“ და ერთი და იმავე ზეთით იყვნენ მირონ ცხებულნი. მათ შორის დაფერენციაცია იმ ხანებში (1874 წ.) იწყებოდა ორი რამისათვის: ერთნი მიდიოდნენ ხალხში დარწმუნებულნი, რომ ის (ხალხი) თვითონ არის წყარო სინათლისა და ცოდნის, რომ ის (ხალხი) თვით ასწავლის მათ, თუ როგორ დაეხმაროს მას, ხოლო მეორენი ფიქრობდნენ შეეტანათ ხალხში თავიანთი ცოდნა, თავიანთი მოწოდება თავისუფლებისაკენ. მსჯელობდნენ: ესწავლათ თუ არ ესწავლათ მანამ, სანამ ხალხში წავიდოდნენ, ხოლო ის, რომ აუცილებლად უნდა ხალხში გასვლა და აუცილებლად ხალხში, ამის შესახებ არავის არ ჰქონდა ეჭვი. ეს იყო საერთო და ერთად-ერთი გატაცების საგანი. მსჯელობის მეორე საგანს, მაგრამ ახლა მხოლოდ კაეკასიელ ახალგაზრდებისათვის, წარმოადგენდა საკითხი: რომელ ხალხში გასულიყვნენ დასახმარებლად ან სასწავლად, რუსეთის ხალხში, თუ თავის საკუთარ, ქართველ, სომეხ და სხვ. ხალხში. ბ. ჯაბაძარის კამათი თავის თანამედროვეებთან, რამდენათაც მე ვიცი, სწარმოებდა იმაზე, რომ ი ს. ჯაბაძარი აუცილებელ საჭიროდ სთვლიდა რუსეთის გლეხობის განვითარებას, ხოლო უმრავლესი მისი თანამედრო-

¹⁾ როგორც აღვნიშნეთ, ი. ჯაბაძარი თავის მოგონებაში გადმოგვცემდა, რომ ქართველმა ნაციონალისტებმა 1874 წელს ჟენევაში მოიწვიეს კონგრესი, რომელსაც დაესწრნენ: გ. წერეთელი, ს. და კ. მესხი, ალ. სარაჯიშვილი, ივანიშვილი პ. მელიქიშვილი, ციციშვილი, ელიოზიშვილი, ჯაბაძარი, ჩიკოძე, ჯაფარიძე და სხვები, დაახლოებით 40 კაცამდე.

ეებისა ჰფიქრობდა, რომ ქართველი ინტელიგენტი უნდა მუშაობდეს თავის საკუთარ ჯეჯილში. რუსები ისედაც მდიდრები არიან ჩვენზე, როგორც ინტელექტუალური ძალებით, ისე კულტურული დაწესებულებებით¹⁾.

აქ აღსანიშნავი მომენტის შესახებ არის ცნობები მოცემული. ქართველი ნაროდნიკ-ინტელიგენტი ცდილობდა ქართულ ნიადაგზე გაეცრელებია ნაროდნიკული იდეოლოგია²⁾. მიუხედავად ამისა, ქართულ ნაროდნიკულ ორგანიზაციებს 70-იან წლებში მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ რუსეთის ორგანიზაციებთან. შემდეგ ქართველი რევოლუციონერი ინტელიგენცია არ დასცილებია ამ გზას და რუსეთის რევოლუციონერ მოძრაობაში მხურვალე მონაწილეობას იღებდა.

1) იხ. ნ. ნიკოლაძის წერილი; გაზ. „Закавказье“, № 33. 1908 წ.

2) შეადარეთ გრ. ყიფშიძის წერილს 1881 წ. „იმედში“.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ი

ოთხმოციათი წლების ნაროდნიკობა.

1876 წლის დამარცხების შემდეგ არ გაუვლია რამდენსამე ხანს, რომ ჩვენში კვლავ გააჩაღა მუშაობა ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ. 70-იანი წლების მიწურულში და 80-იანი წლების დასაწყისში საქართველოში წარმოიშვა ნაროდნიკულად მოაზროვნე ინტელიგენციის ახალი თაობა. 80-იანი წლების ნაროდნიკებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. 70-იან წლებში ისინი ნაკლებად აწარმოებდნენ ლიტერატურულ მოღვაწეობას; მთელი მათი ყურადღება დატვირთული იყო პრაქტიკული მუშაობით, სოციალური რევოლუციისათვის მზადებით. 80-იან წლებში ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ, ერთის მხრივ, ხელი მოჰკიდა ლიტერატურულ შრომას, შეუდგა თავისი იდეოლოგიის და სამოღვაწეო პროგრამის ლიტერატურულად დამუშავებას: პირველად მან დააარსა თავისი საკუთარი ჟურნალი „იმედი“ (1881-83 წ.), ხოლო შემდგომ გაზ. „დროებასა“ და „ივერიაში“ მიჰყო ხელი წერასა და თანამშრომლობას. მეორეს მხრივ, 80-იან წლებში ნაროდნიკული ინტელიგენციის ახლად გამოსულმა თაობამ მკვეთრი პრაქტიკულ-რევოლუციონური მოღვაწეობის განგრძობა მოინდომა და ამ მხრივ უმთავრესი ყურადღება მოსწავლე ახალგაზრდობას (განსაკუთრებით სემინარისტებს) და მუშა ხელოსნებს მიაპყრო. ამ წრეებში მუშაობით ქართველმა ნაროდნიკებმა ძალიან შეუწყეს ხელი საერთოდ ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნებისა და კერძოდ სოციალისტური მსოფლმხედველობის გავრცელებას: ნაროდნიკების მიერ რევოლუციონერად მომზადებული ინტელიგენტი ახალგაზრდობისაგან შემდგომ (90-იან წლებში) წარმოიშვა მარქსისტულად მოაზროვნე ინტელიგენცია (შეადარეთ: რუსეთში პირველი მარქსისტული ორგანიზაცია — „შრომის განთავისუფლების ჯგუფი“ 1883 წ. — ნაროდნიკული მიმდინარეობის

ჩერნოპერედელელების ფრთიდან წარმოიშვა) ხოლო 80-იანი წლების ქართველი ნაროდნიკების მოღვაწეობა პირდაპირ ამხადებდა, რადგან მარქსიზმისთვის, რომელიც ჩვენში 90-იან წლებში ჩამოყალიბდა ორის მიმართულებით: ინტელიგენტ-ახალგაზრდობის რევოლუციონურად და სოციალისტურად გაწვრთნით და მუშა ხელოსნების მომზადებით. მაგრამ 80-იანი წლების ნაროდნიკულმა მოძრაობამ ნაწილობრივ სხვა მხრივაც შეამზადა ნიადაგი 90-იანი წლების მარქსისტული მიმდინარეობისათვის: ფაქტიურად მარქსიზმის შესახებ პირველად ჩვენში ამ ინტელიგენციამ დაილაპარაკა და რამდენიმედ სცადა მარქსიზმი შეედგა ნაროდნიკულ მსოფლგანებასთან.

მაგრამ გავიცნოთ იგი უფრო ახლოს.

ამ თავს დაეწყო გ. მაიაშვილის ლიტერატურული წერილების გარჩევით.

1. გ. მაიაშვილი და მისი ნაროდნიკობის ხასიათი.

გ. ზდანოვიჩი შეიდი წლის განმავლობაში ციხეებსა და კატორ-ლაში ყოფნის შემდეგ 1882 წელს გ. მაიაშვილის ფსევდონიმით ჰგზავნის წერილს სათაურით: წერილი ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ¹⁾. ამ წერილში აღძრულია მთელი რიგი პრაქტიკული და თეორიული ხასიათის საკითხებისა, რომელთა გაცნობას ამეზამდ მნიშვნელობა აქვს ქართული ნაროდნიკული აზროვნების ევოლუციის შესასწავლად. თვით გ. მაიაშვილს (ზდანოვიჩს) განსაკუთრებულად ადვილი უქირაეს ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში.

გ. მაიაშვილმა თავის წერილში გარკვევით მიუთითა საზოგადოებას ეკონომიური საკითხებისა და, საერთოდ, ეკონომიკის დიდ მნიშვნელობაზე საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში როგორც ზევით დაეინახეთ, პირველად ჩვენში ეკონომიური საკითხები პირველ რიგში წამოაყენა 1868-70 წლებში გრ. თარხან-მოურავმა. მაიაშვილმა ამ მხრივ თარხან-მოურავის გატყუპილი გზა განაგრძო, მაგრამ უფრო გააღრმავა იგი და მეცნიერულად დაასაბუთა.

¹⁾ როგორც ირკვევა, გ. ზდანოვიჩს საქართველოს შესახებ წერილები ჰქონია მოთავსებული ლონდონის რუსულ გაზ. „ვესნიკ“-ში, რომელიც პ. ლავროვის რედაქციით გამოდიოდა. ამეზამდ საშვებია არა მაქვს გადავსინჯო ლავროვის ეს ჟრნალი, რადგან ტფილისში არ იშვებოდა არც ერთი ცალი „ვესნიკისა“.

✓ ავტორი სწერს. „არც ერთ წრეს ხალხის ბელადთა, რომელთაც კი სურს შეიქნეს ჭეშმარიტი გამომხატველი და წარმომადგენელი თავის ქვეყნის ინტერესებისა, არ ექნება მომავალი, თუ რომ იგი განზრახ ან გაუგებრობით უქცევს გზას ეკონომიკის საგნების ახსნას და გადაწყვეტას, რომლების გამოსარკვევადაც იბრძვიან ეხლა ყველა თანამედროვე პარტიები, მთელი კაცობრიობა“ ¹⁾. „ახლა, — სწერს მეორე ადგილას ავტორი, — პროგრესიული პარტიის გამოსაცდელად წამოყენებულია ეკონომიური წყობილება და ის საგანი, თუ როგორ ეკიდება იგი, პარტია, ხალხის ნივთიერ ინტერესებს, და არასოდეს ბრძოლა მარტო პოლიტიკური პრინციპებისათვის არა ყოფილა ისეთი მდგარი და შეურიგებელი, როგორც ბრძოლა ეკონომიური ინტერესებისათვის. მებრძოლთ პარტიულად ჰყოფთ ამ შემთხვევაში ეკონომიური საგნები, რომელთაც აქვთ ცხოველი და არსებითი მნიშვნელობა ხალხისათვის. აი, ამას ვხედავთ ეხლა ჩვენ წინანდობლივ საფრანგეთში. ეხლა აღარ არიან იქ მონარხიელები ანუ ერთ-მთავრობის მომხრენი და რესპუბლიკანელნი, კონსერვატორნი და ლიბერალნი, ზომიერნი და შეურიგებელნი. ეხლა იქ იბრძვიან მომხრენი ბურჟუაზიისა და მოყვარე-მოკეთენი ხალხისა (ე. ი. სოციალიტები. ს. ხ.). პირველნი — ბურჟუაზიის ეკონომიური ინტერესებისათვის, მეორენი — ხალხის ნივთიერ კეთილდღეობისათვის“ ²⁾.

✓ ამრიგად, გ. მაიაშვილის შეხედულებით, საზოგადოებრივ წყობილებას საფუძვლად უდევს ეკონომიკა ან, როგორც თვით ამბობს: „გარეგანი სახე საზოგადოებრივის ცხოვრებისა მტკიცედ შეესაბამება მატერიალური ცხოვრების პირობებს და ვითარებასა“ ³⁾. მაიაშვილი თავის ეკონომიზმს პირდაპირ სესხულობს მარქსიდან და ასაბუთებს მარქსის ციტატებით. მარქსის შესახებ მაიაშვილი დიდი წარმოდგენისაა და იგი „ღრმა მოაზროვნედ“ მიაჩნია. ავტორი მარქსის შესახებ სწერს; „აღ როგორ გამოთქვამს თავის შეხედულებას ამ საგანზე ერთი უუდიდესი და უღრმესად შეგნებული კაცი (მარქსი) ჩვენი დროის ან საუკუნისა. კაცი ისეთი, რომლის სრულიადმა და მტკიცე-მეცნიერულმა წარმოდგენამ მსოფლიოზე (миросозерцание)

¹⁾ გ. მაიაშვილი: „წერილი ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ“. ჟურ. „ივერია“ № 9, გვ. 99-100, 1882 წ.

²⁾ „ივერია“, № 7-8, 140-41, 1882 წ.

³⁾ იქვე, გვ. 152.

ჰქმნა დიდი ძლევა“¹⁾). ამის შემდეგ მაიაშვილს „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკიდან“ მთლიანად მოჰყავს ცნობილი შესავალი²⁾ და დაასკვნის მარქსის ერთი კომენტატორის სიტყვებით, ეკონომიური ცვლილება იწვევს იურიდიულ, პოლიტიკურ და ყოფა-ცხოვრების ურთიერთობის ცვლილებასო.

ჩვენ უკვე ვიცით, თუ რა გზით შეითვისა მაიაშვილმა — ზღაპროვანმა მარქსიზმი და მარქსის ეკონომიური მატერიალიზმი. ამ შემთხვევაში მისი მასწავლებლები იყვნენ ბაკუნინი³⁾ და რუსეთში მოქმედი ნაროდნიკ — ჩერნოპერედელელების პარტია. მაგრამ მაიაშვილის მარქსიზმი თავისებური ხასიათისა და შინაარსისაა; მას თავისებურად, უკეთ — ბაკუნიზმისებურად ესმის მარქსიზმი და მარქსის ეკონომიური მატერიალიზმი⁴⁾). მაიაშვილის ლოლიკური მსჯელობა შემ-

1) „ივერია“, № 7 — 8, გვ. 152, 1882 წ.

2) იქვე, გვ. 152-155.

3) ბაკუნიზმის თავისი ნამდვილი, კეშმარიტი მიმდევრებიც ჰყავდა ჩვენი ინტელიგენციის წრეებში. ვ. ჩერქეზიშვილი, ცნობილი ანარქისტი, უკვე 60-იანი წლებიდან განიცდიდა ბაკუნიზმის დიდ გავლენას. ერთს თავის წერილში იგი სწერს: „ახლა ადვილად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორის აღფრთოვანებით მივხედებთ ჩვენ ბაკუნიზმის პროგრამასა და ჟურ. „Народное дело“ - ს (1868 წ.) მთელ პირველ ნომერს. მივიღეთ რა ერთი ეგზემპლარი პეტერბურგში, ჩვენ მთელი სექტემბერი გადმოწერასა და გავრცელებაში გავატარეთ; ეგზემპლით მოსკოვსა და პროვინციებში. ჩვენ ვნახეთ ბოლოს, ნაწერის ფორმით გამოზატული, გარკვეულ ფორმულებში ჩამოსხმული ჩვენი აზრები, ჩვენი უმწიკლო მისწრაფებანი“ (იხ. М. Бакунин, ტ. I. ვ. ჩერქეზიშვილის შესავალი წერილი, გვ. 31 — 33). ვ. ჩერქეზიშვილი საკმაოდ ცნობილი ანარქისტი იყო საერთაშორისო მუშათა მოძრაობაში. მას აზრებსა და მოძღვრებას მკითხველს გავაცნობთ ამ ნარკვევების შესამე ტომში. 70-იან წლებში ბაკუნიზმის მახლობელ თანამშრომლად ითვლებოდა ოსი გ. ძიგო-ევრი. ამის შესახებ ი. ჯაბადარი გადმოგვცემს, რომ ის იყო მეტად მომზადებული და ნიჭიერი ახალგაზრდა: 18 წლის „სამოუწყამ“ ჩააბარა სამი კლასის გამოცდები და წავიდა საზღვარგარეთ, სადაც ის გახდა მ. ბაკუნიზმის ერთგული ადვოკატი. ძიგოვერი გარდაცვლილა 1874 წ. მას გახ. „დროებაში“ მოთავსებული აქვს წერილები. ერთ-ერთში ეხება კომუნარების ცხოვრებასა და მდგომარეობას ჟენე-ვაში (იხ. „დროება“, № 35 — 36, 1872 წ.).

4) ჩვენ უკვე ამ წიგნის შესავალში აღვნიშნეთ, რომ მ. ბაკუნინი იზიარებდა მარქსის ეკონომიურ მატერიალიზმს და თავისებურ განმარტებას აძლევდა მას. რომ მკითხველს სწორი წარმოდგენა შეუქმნავდეს ბაკუნიზმზე, ჩვენ მოვიყვანეთ აქ მისი ცნობილი წიგნიდან — Государственность и Анархия — შემდეგ ადგილს: „Прудон, несмотря на все старания стать на почву реальную, остался идеалистом и метафизиком. Его точка отправления — абстрактная идея

დეგი სახით მიმდინარეობს: რაკი ეკონომიკა არის უმთავრესი და თავე საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და მისი სხვადასხვა ფორმებისა, ამიტომ ჩვენი მოქმედებაც, რევოლუციონური მოღვაწეობაც აქედან, ეკონომიკიდან, დავიწყით. გარდაქმნით ეკონომიურ ცხოვრებას, — და გარდაქმნება მთელი მისი ზედნაშენი — პოლიტიკური, იურიდიული, იდეოლოგიური მოვლენებიც. მაგრამ არა მარტო მეცნიერულად არის სწორი ცხოვრების გარდაქმნა ეკონომიკიდან, არამედ თვით სოციალური ზღვრებობა მშრომელებისა უწყობს ამას ხელს და ამას მოითხოვს პირველ ყოვლისა. მაიაშვილს არ უნდა დაინახოს, რომ ეკონომიური მატერიალიზმი ამბობს: განსაზღვრულ ისტორიულ-მეურნეობრივ პერიოდში მისი შესაფერისი ეკონომიური პროგრამის განხორციელება შესაძლებელია, რომ ნატურალური მეურნეობის ნიადაგზე შეუძლებელია აღმოცენდეს სოციალისტური წყობილება, რომ ამ უკანასკნელისათვის ეკონომიურად ნიადაგს ამზადებს მხოლოდ და მხოლოდ კაპიტალისტური მეურნეობა. მაიაშვილი ფიქრობს: იქ, სადაც ხალხი უკმაყოფილოა ეკონომიური პირობებით, შესაძლებელია ამ უკმაყოფილების გამოყენება და ახალი სასურ-

права. от права он идет к экономическому факту, а г. Маркс, в противоположность ему, высказал и доказал ту несомненную истину, подтверждаемую всей прошлой и настоящей историей человеческого общества, народов и государств, что экономический факт всегда предшествовал и предшествует юридическому и политическому праву. В изложении и доказательстве этой истины состоит именно одна из главных научных заслуг г. Маркса". (М. Бакунин: Избранные сочинения, т. I, стр. 246 — 47, 1919 წ.) ასეთი არის ბაკუნინის შეხედულება კ. მარქსის „ეკონომიზმზე“. მაგრამ ეკონომიური ფაქტორის აღიარება ჯერ კიდევ არ ნიშნავს მარქსიზმის სოციალ-გურთი საფუძვლების შეთვისებასა და მარქსისტული კლასთა ბრძოლის თეორიის განხორციელებას. მარქსმა ეკონომიური ცხოვრების ანალიზიდან შესაფერისი სოციალური დასკვნები გამოიყვანა და თავისებური განმარტება მისცა კლასთა ბრძოლის საკითხს. მარქსიზმის განმარტებით: 1) განსაზღვრული სოციალური კლასების არსებობა გარკვეულ სამეურნეო ფორმებზე არის დამოკიდებული, 2) ამ კლასთა ბრძოლას თავისი შინაგანი ძალით მიყვავართ პროლეტარიატის დიქტატურამდე 3) ეს დიქტატურა თავისი მხრით არის გარდამავალი საშუალება უფრო უმაღლეს უკლასო საზოგადოებაში გადასასვლელად. ასე გამოიყვანა მარქსმა ეკონომიური, ცხოვრების ანალიზიდან გარკვეული კლასიური თეორია და მასზე აგებული რევოლუციონური სისტემა. ბაკუნინისათვის, რასაკვირველია, ეს მიუღებელია: საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ეკონომიური ფაქტების უპირატესობის აღიარებით იგი ჯერ კიდევ შორს იდგა მარქსის კლასთა ბრძოლის თეორიისა და რევოლუციონური.

ველი ეკონომიური წყობილების დაწესება. აქედან ნათელია, რომ მაიაშვილი ერთის მხრით იზიარებს მარქსის ეკონომიურ-მატერიალიზმს, მეორეს მხრით კი უარყოფს მარქსის სოციოლოგიურ შეხედულებას საზოგადოებრივი ფორმების განვითარების კანონებზე: მაიაშვილისათვის მიუღებელია საზოგადოების განვითარების კანონ-შეწონილობა და ამიტომ მარქსიზმის ეკონომიკიდან სუბიექტური სოციოლოგიის ნიადაგზე გადადის. ეკონომიკა უმთავრესია ცხოვრებაში, მაგრამ ამ ეკონომიკის გამომუშავება — გარდაქმნა შესაძლებელია ინტელიგენციის სურვილების მიხედვით.

ასეთია მაიაშვილის „მარქსიზმი“. აქედან გამომდინარეობენ მისი სამოღვაწეო პროგრამის მთავარი დებულებანიც: იგი ეკონომიურ ცხოვრებას მთავარ ყურადღებას აქცევს, მაგრამ არა მარქსისტულად, არამედ ნაროდნიკულად. მაიაშვილი წერს: „ამ სახით, როდესაც ხალხთა წოდებათა შორის ეკონომიურად დაჩაგვრა ძლიერდებოდა, როდესაც ძლიერდებოდა მათი ქონებათა უთანასწორობა, მათთან ერთად ძლიერდებოდა პოლიტიკური დაჩაგვრაც. ეკონომიური ცხოვრების უსწორმასწოროდ მიმდინარეობა ხალხს აგრძნობინებს, თუმცა წინედ ბუნდათ, რომ მისი ცხოვრების პირობები არ არიან ნორმალური. შემდეგ ამას თან და თან უფრო გრძნობს ხალხი და ებადება სურვილი შესცვალოს, დაამსხვრიოს ეკონომიური ბორკილები, რომელნიც უშლიან მას შრომის ნაყოფიერება წესიერად მიმდინარეობდეს“¹⁾ (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.).

მეცნიერული სოციალიზმისაგან და, რაც აღსანიშნავია, მარქსიზმის ისტორიული მეთოდისაგან. მარქსიზმისათვის ყოველი ფორმა საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობილებისა (ფეოდალიზმი, კაპიტალიზმი და სხვ.) აუცილებელი ეტაპია მსოფლიოს ცხოვრებაში და, მაშასადამე, ისტორიული და წარმავალიც; მას აქვს თავისი დადებითი და უარყოფითი თვისებები, თავისი პროგრესული და რეგრესული მხარეები. ისტორიის განსაზღვრულ პერიოდში იგი ასრულებს თავის პროგრესიულ დანიშნულებას, მაგრამ დგება მომენტი, როდესაც მისი საწარმოო ძალები აღარ შეესაბამება არსებულ საზოგადოებრივ ურთიერთობას და ამით იწყება მისი კრიზისი და ლიკვიდაციის საკითხი წამოიჭრება. მაგრამ მარქსიზმი კაპიტალიზმის დამხობის მიზეზებს თვით კაპიტალისტური წყობილების შიგნით ნახულობს, მის შინაგან წინააღმდეგობებში ხედავს: კაპიტალიზმი ისობა არა იმიტომ, რომ ეს ჩვენ გვსურს, არამედ იმიტომ, რომ ამას იწვევს მის შიგნით არსებული წინააღმდეგობანი, ბაქუნისმი, რასაკვირველია, შორს იდგა ასეთი სოციოლოგიური შეხედულებებისაგან. ეს სავესებით შეეხება მაიაშვილსაც.

¹⁾ „ივერია“, № 7 — 8, გვ. 156, 1882 წ.

ამრიგად, ეკონომიური უთანასწორობა იწვევს ხალხში უკმაყოფილებას, ეკონომიური თავისუფლების მოპოვების სურვილს. მაიაშვილის რევოლუციონური პროგრამაც აქ პოულობს თავის გამოსავალს: იგი პირდაპირ მიგვითითებს — დავიწყეთ ეკონომიკით, ხალხის ეკონომიური მისწრაფებების განხორციელებით, მაგრამ არა ინტელიგენციამ უნდა მოახვიოს ხალხს თავზე თავისი პროგრამა, არამედ თვით ინტელიგენციამ უნდა ისწავლოს ხალხისაგან. „ხალხი, — სწერს მაიაშვილი, — მხოლოდ გვიჩვენებს გზას, გვაძლევს ხელში საფუძველს, გვიჩვენებს მეთოდებს, რომ გამოვიკვლიოთ იმისთანა გარეგანი ფორმები, რომელნიც შეეფერებათ ხალხის ცხოვრებას“¹⁾. აქ უკვე ტიპიური ნაროდნიკი ლაპარაკობს, მაგრამ ნაროდნიკი არა ლაეროვის მიმდინარეობისა, რომელიც „კრიტიკულად მოახროვნე“ პიროვნების მოვალეობად ხდიდა ხალხში ახალი იდეების შეტანას პროპაგანდის საშუალებით, არამედ ბაკუნინის „პარტიისა“. რომელიც ხალხის იდეალებში ნახულობდა დამთავრებულ სოციალისტურ პრინციპებს. მაგრამ მაიაშვილმა ეს თავისი ხალხური მიდრეკილება განსაკუთრებით გამოააშკარავე ნი-იან წლებში გამოსულ ქართველ მოღვაწეთა პროგრამის დაფასების დროს. ავტორი მიმართავს ამ მოღვაწეებს და ამბობს:

„თქვენი მოქმედება, ბატონებო, ძლიერ პატივსაცემია, თქვენი ღვაწლი ყველასათვის ცხადია, ჩვენც თანაუგრძნობთ მას, მაგრამ ამასთანავე ჩვენის მხრით დიდი უზრდელობა იქნებოდა თქვენ წმინდა განზრახვათა წინაშე დაგვემალა თქვენთვის, რომ ის კითხვები და საგნები, რომელთაც თქვენ ეხლა სულით და გულით მისცემიხართ, ჩვენ უსაპიროეს და არსებით საგნათ არ მიგვაჩნია“. მესამოცე წლების მოღვაწეთა (ძველი თაობის) პროგრამა (ენის დაცვა, სკოლების გახსნა და სხ.) სასარგებლოა, „მაგრამ ამ საგანზედ გაჩერება, — განაგრძობს მაიაშვილი, — მათ გარშემო ტრიალი და ამასთანავე კმაყოფილებით დახილი, რომ მხოლოდ ამაზედ არის დამყარებული ჩვენი ქვეყნის ბედნიერება, იმასა ნიშნავს, რომ თქვენ (ძველ მოღვაწეებს) მოქმედების პროგრამა ჯერ კიდევ არ გქონიათ შემუშავებული და მტკიცე ნიადაგზედ დამყარებული, ეს მიუტოვებელი ცოდნა გახლავთ თქვენთვის“²⁾.

1) „ივერია“, № 7 — 8, გვ. 163, 1882 წ.

2) „ივერია“, № 9, გვ. 99, 1882 წ.

ამრიგად, მაიაშვილი ძველ მოღვაწეებს უპროგრამობას უყენებს 'ბრალდებად, მას აღარ აკმაყოფილებს ძველი თაობის სამოღვაწეო პროგრამა და მის გაფართოებას და გაღრმავებას მოითხოვს. ეს ერთი დამახასიათებელი მომენტი ჩვენი წვრილი ბურჟუაზიულ-ნაროდნიკული ინტელიგენციის ისტორიაში: მას აღარ აკმაყოფილებდა სამოციანი და სამოცდაათიანი წლების ლიბერალების პროგრამა და ის ახალი გეგმებით გამოვიდა სამოღვაწეოდ. ქართული ლიბერალიზმი შორს იდგა ხალხისაგან: ნაროდნიკული ინტელიგენცია სწორედ აქეთკენ მოუწოდებდა ინტელიგენციას სამოღვაწეოდ. მაიაშვილი სწერს: „არც ერთ საზოგადო მოძრაობას არ ექნება არავითარი მნიშვნელობა, თუ რომ ხალხი იმაში ასე თუ ისე მონაწილეობას არ იღებს. ხალხი აძლევს მოძრაობას დიდ ძალას და მნიშვნელობას: შევაწყობთ და შეუთანხმოთ ჩვენი ნაწერების ხასიათი და მიმართულება ხალხის ინტერესებს და მოთხოვნილებათ, ვისწავლოთ და განვითარდეთ ხალხთან ერთად, მასთან ერთადვე შევიმუშავოთ საზოგადოებრივი იდეები, რომელიც მხოლოდ ხალხის მიერ მიიღებენ უაღრეს ძალას და შეიძლებენ ყოველგვარ ბრძოლას და დევნის ატანას“¹⁾.

ამრიგად, მეორე დამახასიათებელი მომენტი ნაროდნიკების სამოქმედო პროგრამისა არის ხალხთან დაახლოება, ხალხური იდეოლოგიის შეთვისება. არსებითად ეს ნიშნავდა წვრილ-ბურჟუაზიული იდეოლოგიის შეთვისებას, კერძო მესაკუთრის თვალსაზრისზე დადგომას. 70-იანი და 80-იანი წლების ქართველი ინტელიგენციის ნაწილი, სხვადასხვა წრეებიდან გამოსული და აღზრდილი რუსეთის რევოლუციონური იდეოლოგიის საფუძვლებზე, ცდილობს საქართველოს სინამდვილეშიც გადმოიტანოს რუსეთის ინტელიგენციის საუკეთესო სოციალ-პოლიტიკური იდეალები და ხალხი გახადოს თავისი მოღვაწეობის ქვაკუთხედად. ბაკუნინი მოგვიწოდებდა შეგვეთვისებია რუსეთის თემის იდეალი და პროგრამა, მაიაშვილი ფაქტიურად გვიქადაგებდა შეგვეთვისებია ჩვენი ტეტია გლეხის იდეალები.

მაგრამ მაიაშვილი მარტო ამით არ კმაყოფილდებოდა და სამოქმედო პროგრამის მთავარ ხაზსაც იძლეოდა. ავტორი ამბობს: თანამედროვე მოქმედების პროგრამა „მდგომარეობს ეკონო-

¹⁾ „ივერია“, № 9, გვ. 123, 1882 წ.

მიუღი კითხვების ახსნასა და გადაწყვეტაში, რომელთა ლების გამოსარკვევლადაც იბრძვის ახლა ყველა. მაშინდროვე პარტიები, მთელი კაცობრიობა. მაშასადამე, მაიაშვილის აზრით, საჭირო იყო უწინარეს ყოვლისა გარკვეული ეკონომიური პროგრამის წამოყენება. 60-იანი წლების მოღვაწეებმა ეს ვერ წამოაყენეს. მაშ, ახალთაობის მოღვაწეობამ ხელი უნდა შეუწყოს ხალხს, რათა მან შესძლოს განახორციელოს თავისი ეკონომიური იდეალები. მაიაშვილი პირწმინდად სდგას რუსი ნაროდნიკების ნიადაგზე და ამიტომ კაპიტალიზმის განვითარების გზა არ მიაჩნია მისაღებად და სასარგებლოდ; იგი კოლექტიური მეურნეობისაკენ მოუწოდებს ჩვენს ხალხს.

„რაც კაცთა ჯგუფი და წრე, ხალხის შრომით მცხოვრები, უფრო მდიდარია და უზრუნველი ნივთიერად, მით უფრო ცუდია და არა სანატრელი მდგომარეობა ხალხისა, — აი ქეშმარიტება, შემუშავებული მეცინერებისაგან, როგორც საქმის ფაქტიურის გამოკვლევით, ისე თეორეტიულ და ანალიტიკურ მოსაზრებათა შემწეობით. ამისათვის ჩვენ ვერ შეგვარყევს და გზას ვერ შეგვიშლის საცოდავი გადაცემ-გადმოცემა არა ჩვეულებრივს ალორძინებაზე რესპუბლიკანურ საფრანგეთის მრეწველობისა და წარმოებისა. ჩვენ ვიცით ქეშმარიტი აზრი ამ ფაქტისა, ჩვენ ვიცით, რა ფასით არის ნასყიდი იგი მრეწველობის ალორძინება და ამისათვის არ შევეხებით მას“¹). კიდევ ერთი საინტერესო ციტატა კაპიტალიზმის კრიტიკისა: „...ეროვნულის სიმდიდრის ზრდა, მშობლურის მრეწველობის ალორძინება აწინდელ ხალხთა ეკონომიურ ცხოვრების ვითარების მეოხებით, წინაშეს მეთის უფლების მექონეთა გამდიდრებას და ხალხის გაღარიბებას, ანუ, სხვაფრივ რომ ვთქვათ: ეროვნული სიმდიდრე და ხალხის სიღარიბე ბუნებრივი მტერნი არიან; პირველი აღნიშნავს ხარისხს ბურჟუაზიის დოვლათისას და საზოგადოდ მეთის უფლების მექონეთა კეთილდღეობას, ხოლო მეორე — ხარისხს ხალხის კეთილდღეობისას“²).

ამ დებულებებიდან ლოლიკური დასკვნის გაკეთება ადვილია: მაიაშვილის აზრით, ქართველმა ხალხმა უნდა უარყოს კაპიტალიზმის გზა, გზა საქართველოში მრეწველობისა და ვაჭრობის განვითარებისა; იგი კოლექტიური მეურნეობის განხორციელების საშუალებით

¹) „ივერია“, № 7-8, გვ. 139-140, 1882 წ.

²) „ივერია“, № 7-8, გვ. 139, 1882 წ.

პირდაპირ უნდა შეუდგეს სოციალიზმის შენებას. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მაიაშვილი დიოგენის ფარნით დაეძებდა ჩვენი მემკვიდრე წყობილების ნაშთებს. ცხადია, ნაროდნიკულ იდეებზე აღზრდილი რევოლუციონერი ამ თეორიის დასაყრდნობ საფუძვლებს — თემს — საქართველოშიაც ეძებდა, რომ მეტი ძალა და იერი მიეცა თავისი შეხედულებისათვის.

თეორიულად მაიაშვილის მიერ წარმოებული კრიტიკა კაპიტალიზმისა სწორეა; სწორეა აგრეთვე ის დებულება, რომ კაპიტალიზმის ბატონობის პირობებში ეროვნული მიმდინარე და ხალხის სიმდიდრე ორი სხვადასხვა მოვლენაა. მაგრამ მაიაშვილი მსჯელობდა განუყენებულად და სრულებით არ ცდილობდა საქართველოს არსებულ, ისტორიულ სინამდვილეში ჩაეხედა. იგი ვერ ხედავდა, რომ საქართველოს არსებულ პირობებში კაპიტალისტური მეურნეობის განვითარება უდიდესი პროგრესი იყო ჩვენი ხალხისათვის, რომ ისტორიული აუცილებლობა საქართველოს მიაქანებდა არა კაპიტალიზმის უარყოფისაკენ, არამედ კაპიტალისტური ეკონომიკის განმტკიცებისაკენ. მაიაშვილს არ სურდა ჩაეხედა ისტორიული ცხოვრების ფარგლებში და დაენახა ის, რასაც ითხოვდა ჩვენი სინამდვილე.

აღსანიშნავია მაიაშვილის მიდგომა ნაციონალური საკითხებისადმი. ნაციონალური საკითხის გარდაწყვეტის დროსაც ჩვენი ავტორი ცდილობს გამოიყენოს თავისი „ეკონომიზმი“. 60-იანი წლების მოღვაწეების შესახებ იგი სწერდა: „გაეკადნიერდები და ვიტყვი, რომ ცოტა არ იყოს იმ თავითვე (სამოციანი წლებიდან) მოკმედების წყალობით მოძრაობამ მიიღო ერთგვარი ხასიათი, მეტის-მეტად ნაციონალური, მეტის-მეტად — თუ შეიძლება ასე ვთქვათ — კულტურული და მხოლოდ მცირედ ხალხური. მოძრაობის ამისთანა მიმართულებამ არ შეიძლება არ შეაწუხოს და არ დააღონოს კემმარტი მამულის შვილნი, გურწრფელი მსურველნი ხალხის ცხოვრების გაუმჯობესებისა“¹⁾. ✓

ავტორის აზრით, ეროვნული საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ გარკვეული ეკონომიური გზით. იგი სწერს: „მხოლოდ ღრმა ეკონომიური ცვლილებებისათვის ბრძოლა არის გზა ნამდვილი თავისუფლებისადმი, მხოლოდ საუკეთესო ეკონომიურის წესწყობილების (ე. ი. სოციალიზმის) დამყარება ეროვნულად“.

¹⁾ „ივერია“, № 7-8 გვ. 166, 1882 წ.

ნულ დამოკიდებულობითურთ, რასაკვირველია, ნამდვილად მათავე ისუფლებს ხალხს და მისცემს მას ქვეყნისუფლებას¹⁾ (ხაზი მაიაშვილისა). მეორე ადგილას ავტორი სწერს:

„მხოლოდ ხალხის ეკონომიური ინტერესების დაცვით შეიძლება დააკმაყოფილოს (ინტელიგენციამ) სამშობლო ქვეყნის საპირობები და მოთხოვნილებანი, რომ მოძრაობის დროს პირველად ხალხის ეკონომიური ინტერესები უნდა ვიქონიოთ სახეში და მერე სხვა ინტერესებიც, რომელთაც ხალხი აგრეთვე თანაუგრძნობს, — პოლიტიკური და ნაციონალური“²⁾.

ასეთია მაიაშვილის შეხედულება ნაციონალურ მოძრაობაზე³⁾. თეორიულად მაიაშვილი აქაც სწორ ნიადაგზე სდგას. მართლაც, ნაციონალური განთავისუფლების ერთ-ერთი მთავარი დასაყრდენი ბაზა ეკონომიური ბრძოლა და ეკონომიურად ხალხის განთავისუფლებაა. მაგრამ მაიაშვილი აქაც განყენებულად მსჯელობდა და არ იღებდა მხედველობაში გარკვეულ ისტორიულ პირობებს. განსაკუთრებულ ისტორიულ პირობებში ერის პოლიტიკური მონობისაგან განთავისუფლებას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ხალხის წარმატებისათვის. ამიტომ იყო, რომ მარქსი — ენგელსი იბრძოდნენ ირლანდიისა და პოლონეთის დამოუკიდებლობისათვის და გერმანიისა და იტალიის ეროვნული გაერთიანებისათვის⁴⁾. რასაკვირველია, ამ პოლიტიკური აქტით ხალხი არ თავისუფლდება ეკონომიური მონობისაგან. მაგრამ ამ აქტს მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ხალხის წარმატებისათვის. მაიაშვილის ძირითადი შეცდომა იმაში მდგომარეობს, რომ იგი გადამქრელ მნიშვნელობას ანიჭებს ეკონომიურ ფაქტორს და უარყოფს პოლიტიკური მომენტების მნიშვნელობას როგორც დღევანდელ, მან ბაკუნინისა და ჩერნოპერედელელების

1) „ივერია“, № 7-8, გვ. 133, 1882 წ.

2) იქვე, გვ. 161 — 7.

3) შეადარეთ ნ. ნიკოლაძის შეხედულებას, გამოთქმულს 1865 წელს „კოლოკოლ“-ში (მოყვანილია ამ შრომის პირველ ტომში, გვ. 183 — 86).

4) უფრო ვრცლად ამის შესახებ იხ. ჩვენი წერილები: „მარქს — ენგელსის პოლიტიკა ეროვნულ საკითხში“ (მოთავსებულია 1923 წ. გაზ. „ტრიბუნაში“).

ზეგაუღენით შეითვისა მარქსის „ეკონომიზმი“, მაგრამ უკუაგდო მარქსის პოლიტიკური პროგრამა. და პოლიტიკური ეკონომიის დებულებანი. აქედან წარმოსდგა მაიაშვილის შეხედულებათა ძირითადი შეცდომები.

ასეთი იყო გ. მაიაშვილის (ხდანოვიჩის) ეკონომიური შეხედულებანი და საზოგადოებრივი პროგრამა 1882 წელს: რუსეთის ნაროდნიკულ აზროვნებაზე აღზრილმა, ძველმა კატორღელმა და რევოლუციონერმა პირწავარდნილი ნაროდნიკული პროგრამა შეიმუშა და წარუდგინა ქართულ საზოგადოებას განსახორციელებლად. მაგრამ ცხოვრება მკაცრი და მიუკარებელი გამოდგა და მაიაშვილის პროგრამა განუხორციელებელი დარჩა. 90-იანი წლებისათვის მაიაშვილმა თავისი პროგრამა შესცვალა, მაგრამ ამაზედ ქვევით.

1882 — 83 წლებში გ. მაიაშვილის პროგრამა და სამოღვაწეო ხაზი გააკრიტიკა უდროოდ დაღუპულმა ახალგაზრდა ნიქიერმა კრიტიკოსმა და პუბლიცისტმა ბოსლეველმა (ე. მქედლიძემ). ბოსლეველის კრიტიკას საინტერესო მნიშვნელობა აქვს ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის იმ მხრივაც, რომ ამ ავტორმა მაიაშვილის პროგრამის წინააღმდეგ მარქსის ავტორიტეტი წამოაყენა. მაგრამ სანამ ამ კრიტიკას შეევხებოდეთ, ჩვენ უნდა განვიხილოთ თურნ. „იმედის“ ჯგუფის მოღვაწეობაც.

2. თურნალი „იმედი“ და 80-იანი წლების უმთავრესი ნაროდნიკული მიმდინარეობანი.

80-იან წლებში ნაროდნიკული მოძრაობა ჩვენში განსაკუთრებულ პოლიტიკურ პირობებში მიმდინარეობდა: ალექსანდრე მეორის მოკვლის შემდეგ (1881 წ.) მთელ რუსეთში შავი რეაქცია გაბეფდა და ამ რეაქციის სუსხმა ჩვენამდეც მოახწია. ალექსანდრე მეორის რეაქციონური პოლიტიკა განსაკუთრებით გამოიხატა თავდადებულურობის ეკონომიურად და პოლიტიკურად გაძლიერების ცდაში. მეორეს მხრით — საზოგადოებრივ ცხოვრებას შავი ზეწარი გადააფარეს და ძირშივე სპობდნენ ყოველსავე საღ სიტყვას¹⁾.

¹⁾ აი როგორ დაახასიათა ეს ეპოქა გ. მაიაშვილმა 1889 წ. იგი სწერდა: „რუსეთი, რომელმაც გემო გაიღო სამოციანის წლებისა და, ცოტა არ იყოს, პირი ჩაიტკბანურა სამოცდა-ათი წლებითაც, ეხლა, სამწუხაროდ, ოთხმოციანელებს და ჰხედავს. ვერაფრითარი სიტყვა ისე კარგად ვერ აღნიშნავს ნიშნობრივს ვითარებას ეხლანდელის დროისას, როგორც სიტყვა გათახსიერება, ამ ყოფამ უნუგეშო-

ამიერკავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოში რეაქციურ გამოცემაში, ერთის მხრით, აშკარა რუსიფიკატორული პოლიტიკის წარმოებაში, ე. ი. ნაციონალური თვითარსებობის შევიწროვებაში, და მეორეს მხრით სასტიკი ცენზურის შემოღებაში. ინტელიგენციას „ეზოპის ენით“ შეეძლო ეწერა პრესაში: ლიტერატურას დიდი ლოდი დაადევს და გასაქანს არ აძლევდნენ თავისი აზრის მიხვეულ-მოხვეულად გამოთქმისათვისაც კი. როდესაც ეცნობით საცენზურო კომიტეტის მასალებს, სავსებით რწმუნდებით, რომ ცენზორის მაკრატელის წყალობით არა ერთი წერილი დამახინჯებულია 80-იან წლებში. მთელი რიგი დაბეჭდილი წერილებისა, რომელთა შედარებაც ჩვენ მოვახერხეთ ნამდვილ ტექსტებთან, პირდაპირ დამახინჯებულია; მათ ცენზორის ხელში თითქმის სხვაგვარი სახე მიუღიათ და არა ისეთი, როგორც სურდათ ავტორებს. ეს გარემოება აუცილებლად უნდა მივიღოთ მხედველობაში, თუ გვინდა ისტორიულ ქმშპარიტებას არ ვუღალატოთ და სისწორით გავაშუქოთ ამ ეპოქის საზოგადოებრივი მოძრაობის შინაარსი.

[აი, ასეთს ეპოქაში მოუხდა მოღვაწეობა ეურნ. „იმედის“ ჯგუფს. ზოგიერთი მკვლევარი უურადლებას არ აქცევს მაშინდელ გარემოებას და „იმედის“ ჯგუფის დაფასებას ცდილობს მხოლოდ ეურნალში მოთავსებული წერილების მიხედვით, ეს კი შეცდომაა. ამ გზით ვერასოდეს ვერ აღვადგენთ მის ისტორიულ სახეს. „იმედმა“ იარსება სულ ორი-სამი წელიწადი (1881—83) წ., მაგრამ, მიუხედავად სასტიკი ცენზურისა, ამ ხნის განმავლობაში მან მაინც საგრძნობლად გამოაშკარავა თავისი სახე, მხოლოდ ამას დანახვა ესაქიროებოდა გამადიდებელი შუშით. დ. კარიკაშვილი თავის „ქართული პერიოდიული გამოცემების ბიბლიოგრაფიულ მიმოხილვაში“ ეურნ. „იმედის“ წარმოშობის შესახებ სწერს:

ბოთა და სასოწარკვეთილებით ამოაყენეს გული რუსეთის დიდებულის მწერლისა; „უხედავ ნაცრის ფერს ცას, ნაცრის ფერს სიგარძე-სიგანეს, ავსებულს ნაცრისფერი-სავე ლანდით და მოჩენებითაო, სწერს სალტიკოვი, უკვე ცალის ფეხით სამარეში ჩამდგარი, ნაცრის ფრად მოცული ქაობია და შიგ ირვებიან და ფუსფუსებენ ნაცრის-ფერივე ქვეშრომნი და ტია-ლუბი.... გული სწუხს, იწვის უცნაურის, უზომო სვე-ლისაგან. გულს ამძიმებს, ამძარებს ეს ნაცარი და ნაცრისფერი. უფრო იწვის, უფრო იღაგება გული, რომ გარშემო ყოველსავე ხმა გაუკმენდია და მდუმარებს. არ-საიღამ ჩამო-ჩუმნი.... ყველაფერი გადამშარა, ყველაფერი დამკნარა“..... ეს უცნა-ური ჯანლი და ბურუსი სხვისი — განაგრძობს მაიაშვილი, — ცოტად თუ ბევრად ჯენს საკუთარს ცხოვრებასაც აჩრდილებს და აბნელებს“ (იხ. გ. მაიაშვილის წერილი, „ივერია“, № 226, 1889 წ.)

„1880 წ. შესდგა ჯგუფი ყმაწვილი კაცებისა, რომელთაც განიზრახეს ახალი ჟურნალის გამოცემა ხალხის ინტერესებში დასაცავად. ჯგუფმა თავისი განძრახვა გაახორციელა 1881 წ., როდესაც დაიწყო გამოცემა ყოველთვიურის საპოლიტიკო და სალიტერატურო ჟურნალის „იმედი“. ჟურნალის რედაქტორად და გამომცემლად იყო მიხეილ გურგენიძე, ლიტერატურაში სრულებით უცნობი პირი. ჟურნალმა იარსება ორი წელი და დაიხურა მესამე წელს, მესამე ნომრის გამოსვლის შემდეგ. ამ ხნის განმავლობაში ჟურნალი ხშირად უწესოდ გამოდიოდა, ე. ი. დაგვიანებით და რამდენიმე ნომერი ერთად. მიმართულებით „იმედი“ არაფერს ახალს არ წარმოადგენდა, ასე რომ მკითხველი დიდს განსხვავებას ვერ დაინახავდა „იმედსა“ და „ივერიას“ შორის, გარდა იმისა, რომ „ივერია“ უფრო ლიბერალური იყო“¹⁾.

✓უნდა შევნიშნოთ, რომ პატივცემული ავტორი ძალიან სცდება, როდესაც სწერს, „იმედი“ და „ივერია“ ერთსადაიმთხვე ნიჟადაგზე იდგენო. რასაკვირველია, „იმედიც“ და „ივერიაც“ ქართულად სწერდნენ. სწერდნენ აგრეთვე გლეხობის შესახებ, მაგრამ მათი მიმართულება გლეხთა საკითხში არსებითად განსხვავდებოდა ერთიმეორისაგან. „იმედი“ ნაროდნიკული მიმართულებისა იყო და მისი მიდგომა გლეხთა საკითხისადმი ნაროდნიკული აზროვნებით ხასიათდებოდა; „ივერია“ იდგა თავად-აზნაურულ ლიბერალურ ნიჟადაგზე და მის მსოფლმხედველობასაც ლიბერალიზმი ახასიათებდა. „იმედის“ მნიშვნელობა მით არის დამახასიათებელი, რომ იგი პირველი ორგანო იყო ქართველი ნაროდნიკებისა, შეიძლება ითქვას—პირველი და უკანასკნელიც, რადგან შემდგომ ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ თავი შეაფარა „დროებასა“ (1883—85) და „ივერიას“, ხოლო თავისი საკუთარი ორგანო მას არ ჰქონია. „იმედი“ გამოხატავდა გარკვეული მიმდინარეობის სულისკვეთებას, იგი ეკუთვნოდა ისეთ პოლიტიკურ-საზოგადოებრივ პარტიას, რომელიც რადიკალურად უპირისპირდებოდა „ივერიის“ მიმდინარეობას, და სწორედ ამით არის საინტერესო ამ ჟურნალის შესწავლა ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის. თავისთავად ცხადია, რომ ცენზურამ და ადგილობრივმა ხელისუფლებამ იცო-

¹⁾ „წიგნის მეგობარი“, № 1 და 2, 1925. დ. კარიჭაშვილის წერილი, გვ. 109.

და, თუ რა მიმართულების ხალხი იყო შემოკრებილი ამ ღირსშესანიშნო გარშემო და ამიტომ ცენზორის ხელი სასტიკად ამჩნევია ამ ქურნაჲ ლის შინაარსს. მთელი რაგი სოციალური და ეკონომიური ხასიათის წერილებისა ცენზორის მიერ ამოგდებულია ქურნალიდან, ან დამახინჯებულია. ამიტომ გასაკვირი არ არის, თუ „იმედმა“ ვერ გაშალა შესაფერისად თავისი პროგრამა და ვერ სთქვა ის, რისი თქმაც სურდა.

ნოე ჟორდანიას სრული სისწორით აღნიშნავს „იმედის“ ჯგუფის მიმდინარეობას: ქურნალი „იმედი“, — სწერს იგი, — დააარსეს ქართველმა „ნაროდნიკებმა“ 1881 წ. ეს იყო მაშინ „ივერიის“ ერთ-ერთი საოპოზიციო ორგანო. მაგრამ შეერთებულ „დროება“ — „ივერიას“ ის ვერ უძლებს და 1882 წლის გასულს ისპობა¹⁾. პირველი ნაწილი ჟორდანიას ციტატისა სრული სიმართლეა, ხოლო მეორე ნაწილი — „იმედის“ მოსპობის მიზეზი — სრულიად გაუგებარი. „იმედი“ მოსპო არა ლიბერალურ „დროება“ — „ივერია“ — სთან ბრძოლამ, არამედ პოლიტიკურმა პირობებმა და, შეიძლება, უსახსრობამაც.

„იმედში“ უმთავრეს მონაწილეობას იღებდნენ: გ. გურგენიძე, სტ. კრელაშვილი, ნ. ნიზანაშვილი (ურბნელი), გრ. ყიფშიძე, ს. მგალობლიშვილი, არადელი, დ. ქართველიშვილი, ალ. მირიანაშვილი, ლ. რაზიკაშვილი, ი. დავითაშვილი, დ. აბდუშელიშვილი და სხვ.²⁾

ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისება 80-იან წლებში მოქმედი ნაროდნიკებისა, როგორც სისწორით აღნიშნა ფ. მახარაძემ, იმაში გამოიხატებოდა, რომ „ეს ახალი თაობა (ნაროდნიკებისა) თავისი ქადაგებებით, სიტყვით თუ წერიტ, მიმართავდა უკვე არა გლეხობას, არამედ მოსწავლე ახალგაზრდობას და მუშა ხელოსნებს“³⁾. ეს, რასა-

1) ნ. ჟორდანია: „ქართული პრესა“, გვ. 47, 1900 წ.

2) ჟურნ. „იმედი“ თანამშრომელთა ზოგიერთი ფსევდონიმის ახსნა ძნელია. აქ ჩვენ გვხვდება: ტატალა, არადელი და სხვა. ვინ სწერდა ამ ფსევდონიმებით — ვერ გავიგეთ. ნიკო ნიკოლაძის პირადი გადმოცემით, ჟურნ. „იმედი“ უახლოეს თანამშრომლობას ეწეოდა უთურგაული, 70 — 80 წლების ერთ-ერთი ნიჭიერი ნაროდნიკი. მისი წერილები „იმედი“ ფურცლებზე არა სჩანს; შეიძლება ერთ-ერთ ზემოთ დასახელებული რომელიმე ფსევდონიმით სწერდა. „იმედი“ იბეჭდებოდა აგრეთვე მოთხრობები ნაროდნიკი მიხეილ ასათიანის, რომელიც 1879 წ. გარდაიცვლილა.

3) ფ. მახარაძე: „ტფილისის ორგანიზაციის 30 წლის არსებობა“, გვ. 8.

კვირველია, იმას არ ნიშნავს, რომ ნაროდნიკები გლეხთა საკითხს არ აქცევენ ყურადღებას. პირიქით, ჩვენი ნაროდნიკების „მაღლი“ გლეხს-ყური სოფლისა და მიწის საკითხებისაკენ იყო მიქცეული, მაგრამ საზოგადოებრივი მოძრაობის მოქმედ ძალად მათ მიაჩნდათ უკვე არა გლეხობა, არამედ ინტელიგენტი და მუშა-ხელოსნები. ასეთი შეხედულებით „იმედი“ ჯგუფი და 80-იან წლებში მოქმედი სხვა ნაროდნიკები საკმაოდ განსხვავდებოდნენ გ. მაიაშვილის „ხალხური მისწრაფებისაგან“. მაგრამ აღსანიშნავია კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავება ჩერნოპერედელის მიმდევარ გ. მაიაშვილსა და სხვა ნაროდნიკებს შორის. მაიაშვილმა მოინდომა 70-იანი წლების (1875 წ.) ნაროდნიკული იდეოლოგიის რევოლუციონური პროგრამის გამოცოცხლება ჩვენში. ეს პროგრამა მოღვაწეობის პირველ რიგში აყენებს ხალხის ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებას, ე. ი. ეკონომიური უსამართლობის მოსპობას. რაც შეეხება სხვა ჯგუფებს, ისინი არ უარყოფდნენ პოლიტიკურ მომენტს და კულტურული მიზნებისათვის ბრძოლას. ამ მხრივ ეს ჯგუფი ნიადაგს ამზადებდა 90-იანი წლების იმ ქართველი ნაროდნიკების საქმიანობისათვის, რომლებმაც თავი მოიყარეს გაზ. „ივერიაში“.

თავის ეკონომიური ხასიათის წერილში „იმედი“ ჯგუფი დიდ ყურადღებას აქცევდა სოფელსა და გლეხის საკითხს და ცდილობდა ყოველმხრივ გაეშუქებინა იგი, რამდენადაც პირობები ამის საშუალებას იძლეოდნენ. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა ნ. ხიზანაშვილის (ურბნელის) ისტორიული ხასიათის წერილები („უფლება და კანონი ძველ საქართველოში“¹⁾), „ჩვენი გლეხკაცობა და ახალი სამართალი“²⁾ და სხვ.), რომლებშიც გაშუქებული იყო უფლებბრივი და ეკონომიური მდგომარეობა ქართველი გლეხებისა, როგორც ისტორიულ წარსულში, ისე თანამედროვე პირობებშიც. ეს წერილი თავისი შინაარსით უმთავრესად ილია ჭავჭავაძის წერილების წინააღმდეგაა მიმართული (იხ. „ცხოვრება და კანონი“), რომელიც ამტკიცებდა, ძველმა საქართველომ არ იცოდა წოდებათა ბრძოლა და უთანხმოებაო. „ჩვენში — სწერდა ილია, — თავად-აზნაურობას დღევანდლამდე თითქმის მარტო ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ მოკითხვის წიგნში ბრწყინვალეობად იხსენიებოდა და გლეხი კი არა“³⁾). აი, ისტორიულად ამ ყალბი დებულებ-

¹⁾ „იმედი“, № 11 და 12, 1882 წ. № 2, 1883 წ.

²⁾ „იმედი“, № 3, 1882 წ.

³⁾ იხ. ილ. ჭავჭავაძის: „ცხოვრება და კანონი“ 1877 — 81 წ. „ივერიაში“.

ბის წინააღმდეგ აღიმართა ხმა ნაროდნიკულმა პუბლიცისტმა და ცხადპყო ილიას შეხედულების სრული უსაფუძვლობა. ჯერ-ნაროდნიკმა ნ. ხუდადოვმა, შემდეგ კი ნ. ხიზანაშვილმა - ურბნელმა აშკარად დაამტკიცეს, რომ ისტორიულ წარსულში წოდებათა დიდ ბრძოლას ჰქონდა ადგილი საქართველოში ¹⁾, ხოლო თანამედროვე პირობებში უფრო მეტი სიმკაცრით სწარმოებს თავად - აზნაურებსა და გლეხებს შორის ეკონომიური ბრძოლა ²⁾.

ნაროდნიკულმა პუბლიცისტებმა ამ საკითხში სრული გამარჯვება იღღესასწაულეს ილ. ჭავჭავაძის ნახევრად ლიბერალურ აზროვნებაზე. ილიას მთავარი ყურადღება მიქცეული იყო არა წარსულისაკენ, არამედ აწმყოსა და მომავალი მდგომარეობისაკენ. მას სურდა სრული ჰარმონია დაემკვიდრებია წოდებათა შორის და ის ღრმა კლასობრივი ბრძოლა, რომელიც სწარმოებდა გლეხობასა და მემამულეთა შორის, შეთანხმებული მოქმედებით შეეცვალა: „იმედის“ ჯგუფის მწერლებმა, რომელნიც გლეხთა ინტერესების ნიადაგზე იდგნენ, ნათლად დაანახვეს მკითხველს, რომ ჭავჭავაძე ყალბ ნიადაგზე იდგა და რომ თანამედროვე საქართველოში სასტიკი და შეუპოვარი წოდებათა ბრძოლა სწარმოებს ეკონომიურ ნიადაგზე³⁾. აი, რას სწერდა მ. გუგენიძე ერთ თავის მიმოხილვაში:

1) 1900 წ. მათი დებულებები პირწმინდად გადმოსწერა თავის „ქართულ პრესაში“ ნ. ჟორდანიამ ილია ჭავჭავაძის იმავე დებულების დასარღვევად.

2) იხ. აგრეთვე ურბნელის საინტერესო წერილები 1883 წელს „დროებაში“.

3) საინტერესო არის აქ გაცნობა ჟურ. „იმედის“ შეხედულებისა საერთოდ ილ. ჭავჭავაძის სამოღვაწეო პროგრამაზე. ჩვეულებრივად ჰგონიათ, ილია ჭავჭავაძის პოლიტიკის წინააღმდეგ პირველად გაბედული ხმა 90-იან წლებში ქართველმა ნარქსისტებმა აღიმართლეს, მაგრამ ისტორიულად ეს არ არის სწორი. ილია ჭავჭავაძის ლიბერალურ-თავად-აზნაურული პოლიტიკის მკაცრ კრიტიკას აწარმოებდნენ „იმედის“ ჯგუფის ზოგიერთ მწერლები. აღსანიშნავია ის, რომ ამ მწერლებმა ხაზგასმით აღნიშნეს ილ. ჭავჭავაძის აზროვნებაში მომხდარი რადიკალური ცვლილებები: ილია ჭავჭავაძე 60-იან წლებში სხვა ფერადებით ეჩვენებოდა ამ მწერლებს, ვიდრე იგივე ილია 80-იან წლებში. ჩვენთვის უდაოა, რომ ილია ჭავჭავაძის აზროვნებას, რომელიც შემეშავა 50—60-იან წლებში რუსულ პროვოკაციულ რადიკალურ მიმდინარეობათა ზეგავლენით, 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან რადიკალური ცვლილება დაეტყო. ეს ჩვენ აღვნიშნეთ ცალკე წიგნაკშიაც (იხ. „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX-ე საუკუნეში“). საინტერესოა ის, რომ ნაროდნიკულმა ლიტერატურამ 80-იანი წლების დასაწყისში თავისებურად აღნიშნა ეს ფაქტი. სტ. კრეღაშვილი ერთ წერილში ამბობდა: „შემთხვევამ მოაყვალა ეს შეგნებით მდიდარი, ნიჭიერი (ილია ჭავჭავაძე) იმ ქართველი ყმაწვილების რიც-

განსაკუთრებით იმერეთის თავად-აზნაურობისაგან ძნელი მოსა-
ლოდნელია რაიმე სიკეთე თემობისათვის (ერობისათვის), როდესაც
ვხედავთ მათ და გლეხებს შუა შეურიგებელ განხეთ-
ქილებას და მამულების თაობაზედ ჩეხა-ჟღელტას.
არა საათობით და დღეობით გაგრძელდებიან ხოლ-
მე იქ ამ გვარი ომები, როგორც ეს ხდებოდა ხოლმე ქა-
რთლ-კახეთში, არამედ მთელი კვირაობით და თით-
ქმის თვეობითა, რის მაგალითსაც დღესაც (1881 წ.)
ვხედავთ სენაკის მაზრაში—თავად მიქელაძეთ და
მთელი სამი სოფლის გლეხებ შუა ბრძოლაში... ჩვენი
თავად-აზნაურობა, საზოგადოთ, და იმერეთისა, კერძოდ, თავის და-
ცემას თვითონვე სცდილობს, ზრუნავს გლეხ-კაცობისაგან განცალ-
კავენას, იგონებს სხვა და სხვა ზღუდეებს თავის ცხოვრების ასპარეს-
ზედ და ავიწყდება, რომ ეს ზღუდეები, ავით თუ კარგათ ბატონ-
ყმობის დროს გამოსადეგნი, არამც თუ ძალიან უადგილონი და გა-
მოუსადეგარი არიან მისთვის ჩვენს დროში, არამედ მავნებლებიც.
ამისათვის არის, რომ გლეხ-კაცობა უყურებს თავად-აზნა-
ურობას არა როგორც ძმას, არამედ როგორც მტერს.

ბევრი, რომელნიც იზრდებოდნენ და იწერებოდნენ ზუმაწიურ და სოციალისტიკურ
ნაწერებში დობროლიტოვისა და ჩერნიშევსკისა. შემთხვევის წყალობით დავცა
სინათლის სხივი ქართული ახალგაზრდობის გულსა და გონებას. უ. ჭავჭავაძემაც
გადაათვალიერა ეს ცხოვრება და თანაც რუსეთის ნათელი რიკოშეტით გადმო-
ჰფინა ქართველ საზოგადოებას... ამისთანა შუქმა უცებ დაარტყანა ჩვენში ბნელი
საზოგადოება. ჭავჭავაძის სახელმა გაიდგა ბურჯი ქართველ ახალ-გაზრდობაში.
მოსწავლეთ და ნასწავლთ ამოედგათ ენა—დიდი და პატარა ლაპარაკობდა ჭავჭა-
ვაძეზე და ჭავჭავაძეობა ენატრებოდა. ყოველი ცოცხალი ქართველის
გული გადაება დაურღვეველი სიმპატიით უ. ჭავჭავაძის გულთან. ყველას მიეცათ
იმედი, რომ ქართველებიც როდისმე დადგებიან წარმატების გზაზედო. ჭავჭავაძე
ზურგში გვიდგასო და ჩვენც ღმერთი გვიშველისო, ჭეიჭობდა ქართველი ახალ-
გაზრდობა... რასაკვირველია, მარტო ნიჭი არ კმარა, რომ მწერალი ემსახურობო-
დეს ქვეშაარტებას, ამ ნიჭთან უნდა შეზავებული იყოს მოუდრეკელი ხასიათი,
სამოქალაქო თავმოყვარეობა, გულის სიმაგრე და მამაცობა. ყველაზე სამწუხარო
აქო ქართული მწერლობისათვის უ. ჭავჭავაძის დაკარგვა. გადებრუნდა დედამოძი
ჩვენი გამაფხიზლებელი აზრისა, გადმოგვივარდა ქვაკუთხედი ქართული მწერლო-
ბის დაფუძნების იმედისა. უ. ჭავჭავაძემ დაატრიალა ჩანგი გაცვეთილ და მომავე-
დინებელ კილოზე... რამდენათაც უმნიშვნელო, უფარგისი, უსულო, უღირსო და
უფურადღებო შეიქნა ტეორეტიკული მხარე იმ ერთხელ პატივ-საცემი და საყვარე-
ლი ილიკო ჭავჭავაძისა,—იმდენათვე აუსრულებელი, უკუდო და საჩხირკედელაო

თავადს ან აზნაურს რომ სახლი ეწოდეს, ან ყანა მოუყვანელი და გაულეწელი რჩებოდეს და გლეხი კი სრულიად მოცლილი იყოს — უასითაც ხშირად არ ეხმარება ხოლმე“¹⁾.

ეს ციტატა საინტერესოა არა მარტო ნაროდნიკული პუბლიცისტების შეხედულებების გამოსარკვევად ჩვენ საზოგადოებრივ წყობილებაზე, არამედ თვით იმ ურთიერთობის შესასწავლადაც, რომელიც არსებობდა ორ წოდებას შორის. ჩვენ ზევით უკვე დავინახეთ, რომ 1864 წელს ქართველი გლეხობა თითქმის უმიწაწყოოდ გაათავისუფლეს. დავინახეთ აგრეთვე, თუ როგორი სახე მიიღო ბრძოლამ

ხასიათი მიეცათ პრაქტიკულ მოსაზრებას უ. ილია ჭავჭავაძისას: დადმოხილოს ბატონი და ყმა, თავადი და გლეხი, დაუმტკიცოს მათ, რომ იგინი ერთ საქმეს ემსახურებიან—გლეხი თავადის მუცელს და თავადიც თავის მუცელს—და აქედან წარმოსდგება, რომ იმათ შორის გასაყოფი არა არის რაო. მე რა თქმა უნდა, ვერ მიეცემ ჩემ თავს ნებას, რომ აქ შევსწამო უ. ჭავჭავაძეს, ვითომც იგი გაძრა გადსადგომოდეს ჭეშმარიტებას, გაძრა დაენებებინოს თავი ჩვენი ცხოვრების სიმაზინჯესთან ბრძოლისათვის, გაძრა შესდგომოდეს თავისი დაუვიწყარი სახელის გაქარწყლებას, დანერგვას. არა, არა, ძნელია, რომ კაცმა გაძრა აიღოს ხელი იმ საგნიდან, რომელიც პირდაპირ, უთქმელათ ადგამს მას უკვდავებისა და გმირის გვირგვინს. აქ ბრალთა ჩვენი მწერლობის მდგომარეობისა, მისი შემთხვევითი არსებობისა, რომელიც ვერ შეუწყობს ჯერ-ჯერობით ხელს სუსტ ხასიათს. ან უ. ჭავჭავაძეს უნდა ჰქონოდა კედელივით მაგარი ხასიათი, რომ ძალუმი ზანგრძლივი სული ჩაეღვა ჩვენი მწერლობისათვის და არა ეშობნა ისეთი უდღეო ქმნილება თუშცა ლამაზი, რომელსაც ათ წელიწადზე მეტი არ ექნებოდა სიცოცხლე და რომლის მოკვლასაც თითონვე ჭავჭავაძე შეუდგებოდა, ან არა და, ჩვენი მწერლობა უნდა ყოფილიყო აშენებული მტკიცე საძირკველზე, სკოდნოდა კარგი და ავი“. (იხ სტ. ჭრელაშვილი: „დამტკიცებული ოცნებანი“, „იმედი“, № 3 გვ. 67-70 1882 წ.).

ასე სწერდა ნაროდნიკი ს. ჭრელაშვილი ილია ჭავჭავაძის იმ სამოღვაწეო პროგრამის შესახებ, რომელიც ამ უკანასკნელმა შეიმუშავა 70-იანი წლების მეორე ნახევარში. რასაკვირველია, სუბიექტური სოციოლოგიის მიმდევრებს—ნაროდნიკებს—არ შეეძლოთ ი. ჭავჭავაძის პოლიტიკური აზროვნების არსებითი მიზეზები გამოერკვიათ. მაგრამ მოყვანილი ციტატა მით არის საინტერესო, რომ, ერთის მხრით, აქ აღნიშნულია რადიკალური ცვლილება, მომხდარი ილია ჭავჭავაძის აზროვნებაში 70-80 წლებში, და, მეორეს მხრივ,—რადიკალურ—დემოკრატიული მიმდინარეობის (ნაროდნიკების) ბრძოლა თავად-აზნაურული ლიბერალიზმის წინააღმდეგ.

¹⁾ მ. გურგენიძე: „შინაური მიმოხილვა“. ჟურნ. „იმედი“ (იენისი) გვ. 107 — 11, 1881 წ.

ამ წოდებათა შორის 60-იანი წლების მიწურულში (იხ. ზევით „დროების“ ცნობები). „იმედის“ უფრო საინტერესო ფაქტებს გადმოგვცემს: წოდებათა შორის მამულების ნიადაგზე დაუსრულებელი ხელჩართული ომები სწარმოებსო. ცხადია, ეკონომიურად დაჩაგრული და შევიწროებული გლეხობა სტიქიურად აწარმოებდა ომს მემამულეთა წინააღმდეგ, ხოლო როდესაც 900-იან წლებში ს.—დემოკრატიების მეთაურობით რევოლუცია ფაქტად იქცა, გლეხობა სრულიად შეგნებულად გაჰყვა რევოლუციონურ ტალღას და მან უდიდესი აქტიური მონაწილეობა მიიღო 1905 წლის მოძრაობაში. ჩვენი ნაციონალისტები გლეხების აჯანყებას მემამულეთა წინააღმდეგ, ე. ი. კლასობრივი ბრძოლის გაჩაღებას სოფლად, დასელების პროპაგანდას აწერდნენ. „იმედის“ წერილები, იმ დროს (80-იან წლებში) ნაროდნიკის ნ. ჟრბნელის ეკონომიური ხასიათის ნარკვევები გარკვეულ პასუხს იძლევიან იმის შესახებ, თუ საიდან, რა წყაროებიდან მომდინარეობდა წოდებათა შორის ბრძოლა ჩვენში.)

ამრიგად, „იმედის“ ჯგუფმა ნათლად დაინახა ის ღრმა უფსკრული და ბრძოლა, რომელიც არსებობდა სოფლად მემამულეთა და გლეხთა შორის. ამ ბრძოლის უმთავრესი მიზეზი, ნაროდნიკების გაგებით, ეკონომიურ პირობებში ემარხა — მიწის უსწორმასწორო განაწილებაში. აქედან ცხადია, თუ საით უნდა მიემართათ ქართველ ნაროდნიკებს თავიანთი პოლიტიკა და რა გზით მოესპოთ სოფლად წოდებათა ბრძოლა და დაეკმაყოფილებიათ გლეხობა. თუ ილია ჭავჭავაძე ხელს აფარებდა წოდებათა ბრძოლას თანამედროვე საქართველოში და მას არ სურდა დაენახა ეს ეკონომიური ბრძოლა მიწებისათვის, ნაროდნიკებმა ნათლად დაინახეს ეს ეკონომიური ბრძოლა სოფლად. თუ ილია ჭავჭავაძე არსებითად არ აყენებდა აგრარულ პოლიტიკას და აგრარულ პროგრამას, რომელიც მოითხოვს მიწის მფლობელობისა და საკუთრების მოწესრიგებას, და აგრონომიული ღონისძიებებით, მიწის მეცნიერულად განოყიერებით ცდილობდა სოფლის საკითხის მოწესრიგებას, ჩვენმა ნაროდნიკებმა საკითხის მთავარი ცენტრი სწორედ აგრარულ ურთიერთობაში დაინახეს და მიწის გარკვეული პროგრამა წამოაყენეს მის მოსაწესრიგებლად.

„იმედის“ ფურცლებზე კანტიკენტად, — ალბათ ცენზურული პირობების გამო, — ვხვდებით აგრარული პროგრამის დადებითად გაშუქებას. მაგრამ „იმედის“ ჯგუფმა და მისმა თანამშრომლებმა ამ

საკითხის გაშუქება მოინდომეს „დროების“ ფურცლებზე¹⁾. მაგ. ნ. ურბნელმა მთელი რიგი წერილებისა უძღვნა მიწის მოწესრიგების საკითხს „დროებაში“. ერთ-ერთ წერილში („აგრონომია თუ ეკონომია?“) ავტორი კარდინალურად სვამს მიწის საკითხის მოწესრიგების საკითხს. მაგრამ გამოქვეყნებულ წერილში ავტორის აზრი ბუნდოვანად არის გამოთქმული და დამახინჯებულია. საცენზურო კომიტეტის არქივში აღმოჩენილი დედანი ამ წერილისა ავტორის აზრების სისწორით გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. აქ ურბნელი ამბობს: „დააკვირდით აწინდელ ეკონომიურ სურათს. სრული უთანხმოება, მუდმივი შეტაკება, ცხადი და ჩუმი მტრობა დროებით ვალდებულ გლეხობის და შემამუღლების შორის—აი ნამდვილი სურათი აწინდელი მეურნეობითი ურთიერთობისა“²⁾. ავტორი მოგვითხრობს, რომ ამ მდგომარეობიდან გამოსასვლელად მეცნიერებაში შემოვიდა ორგვარი გზა: „ერთი დასის მწერლები ამტკიცებენ,—განაგრძობს ურბნელი,—რომ ჯერ-ჯერობით უფრო საჭიროა სამართლიანად მიწის განაწილება, რადგანაც გლეხ-კაცობას საკმაო მიწა არა აქვს. ამ მწერლების აზრით „მიწის აწინდელი მფლობელობა და საკუთრება ძირიანად უნდა შეიცვალოს და მხოლოდ მაშინ შეიძლება აგრონომიური თეორიის ქება იღეურად დაიწყოთ“. მეორე დასის მწერლები უმთავრეს ყურადღებას აგრონომიის აქცევენ და არა ეკონომიის. ნ. ურბნელი პირველი მიმდინარეობის მომხრეა და სწერს: „ჩვენ მხოლოდ იმას ვამბობთ, რომ უწინარეს ყოვლისა მიწა-მამულის განაწილებას უნდა მიექცეს ყურადღება და შემდეგ ეკონომიურის ცვლილებისაკენ, მიმართონ აგრონომიურს გზას. და არა თუ მართო ჩვენში, სხვაგანაც, მაგ, დასავლეთ ევროპაში, სადაც მიწა-წყლის საკუთრება არ არის განაწილებული სამართლიანად, აგრო-

¹⁾ შეითხველმა ღნდა იცოდეს, რომ 1883 წ. „იმედის“ დაკეტვის შემდეგ მისი თანამშრომელი ს. კრულაშვილი, გ. ყიფშიძე, ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი) გადავიდნენ გაზ. „დროებაში“, მაგრამ „იმედის“ არსებობის დროსაც და შემდგომაც კართული ნაროდნიკები არ ერიდებოდნენ „ივერიის“ თანამშრომლობას. ასეთები იყვნენ: ე. იოსელიანი, ა. ნანუაშვილი, ნ. ლომაური, ნ. ხუდადოვი, მ. ყიფიანი, ყიფშიძე, კრულაშვილი, გ. მაიაშვილი და სხვ. შემდგომ ეს მწერლები საესტეტიკადავიდნენ „ივერიაში“ და ზოგმა მათგანმა ილიას ლიბერალური იდეოლოგიაც შეითვისა.

²⁾ ცენტ. არქივი: „Дело Кавкасского цензурного комитета за 1883 год“, ж. 113.

ნომიური განვითარება ვერ იხსნის დაბალ ხალხს გაკირვებისაგან და ამისათვის იქაც თხოულობენ საკუთრების შეცვლას. ასე თუ ისე დაარსდეს ახალი წესები მფლობელობისა. რაც უნდა იყოს აგრონომიურ გზას სარგებლობა მოაქვს უფრო დიდი მამულის პატრონებისათვის. ეს გზა აზვიადებს უფსკრულს მდიდარსა და ღარიბს შორის. ამისათვის აწინდელი დროის ერთად-ერთი ნამდვილი და უტყუარი გზა გლეხ-კაცობის მდგომარეობის გაუმჯობესებისა უნდა იყოს ეკონომიური რეფორმა — შეძლებისამებრ მამულის სამართლიანი განაწილება¹⁾ (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.).

ამრიგად, ნ. ურბნელი მიწის აწინდელი მდგომარეობისა და საკუთრების ძირიანად მოსპობის მომხრეა. იგი მოითხოვს მფლობელობის ახალი წესების დაწესებას. ავტორის გარკვეული დებულება არის ის ურყევი ფაქტი, რომ მიწები უსამართლოდ არის განაწილებული მცხოვრებთა შორის. აქედან ახალი აგრარული პოლიტიკის გამოსავალი წერტილი მონახულია: უნდა მოხდეს ხელახალი სამართლიანი გადანაწილება მიწებისა, მიზანშეწონილი რეფორმა გლეხობის მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. მაგრამ გადანაწილება შესაძლებელია ორი გზით: ან მიწაზე კვლავ კერძო საკუთრების დაწესებით, მაგრამ მიწების თანაბარი განაწილებით მცხოვრებთა შორის, ე. ი. თანაბარი ინდივიდუალური კერძო საკუთრების დაწესებით, ან კოლექტიური ფორმების დაწესებით მიწაზე. ჩვენი ავტორი არ იზიარებს პირველ გზას, იგი მეორის მომხრეა და ამიტომ მოითხოვს მიწის აწინდელი მფლობელობის ან საკუთრების ძირიანად გარდაქმნას. მიწაზე კოლექტიური ფორმის დაწესების მოთხოვნა ახალი ხილი არ იყო ჩვენი ლიტერატურისათვის. როგორც ზევით დავინახეთ, „დროების“ ფურცლებზე ნაროდნიკულად მოაზროვნე მწერლები მოითხოვდნენ მიწის განსაზოგადოებას, ხოლო 1874 წ. ანტონ ფურცელაძემ ამ საკითხს საყურადღებო წერილი („მიწის საერთო მდგომარეობა“) უძღვნა. 1881 წელს ან. ფურცელაძის იგივე წერილი ცალკე წიგნაკად გამოცა ზაქარია კიკინაძემ, რამაც საშუალება მისცა „იმედს“ მიწის საერთო მფლობელობაზე ჩამოეგდო

1) ცენტ. არქივი: „Дело Кавкаесского цензурного комитета за 1883 г.“.

საუბარი¹⁾). ნ. ურბნელი მიჰყვება ამ ტრადიციას და პირნათლად იცავს რუსი ნაროდნიკების შეხედულებას მიწის საერთო მფლობელობის საქმეში. ამ მხრივ მას არაფერი ახალი არ უთქვამს. მაგრამ ურბნელისა და „იმედის“ ჯგუფის მიერ წამოყენებული პროგრამა მიწების ხელახლა განაწილების შესახებ უაღრესად დემოკრატიული და მიზანშეწონილი იყო მაშინდელი ჩვენი პირობებისთვის. ამ პოლიტიკით ნაროდნიკული ინტელიგენცია კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა 1864 წლის რეფორმას და გასავალს აძლევდა იმ სტიქიურ ეკონომიურ მოძრაობას, რომელიც ჩვენს გლეხობაში წარმოსდგა მემამულეთა წინააღმდეგ²⁾. გადანაწილება მიწებისა მორიგი დემოკრატიული რევოლუციონური პროგრამა იყო და იგი შეესაბამებოდა გლეხთა მოთხოვნებებს. ოასაკვირველია, მიწის განსაზოგადოების გეგმები მხოლოდ გარეგანი შირმა იყო, რომლის ქვეშ იმალებოდა „მიწაზე მოშობული“ ქართველი გლეხის დაუცხრომელი მისწრაფება მამულის კერძო საკუთრებად შედენისა. ამ მიზნებისათვის იბრძოდა ქართველი გლეხი 1902 — 07 წლების პერიოდში. წვრილ-ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ ამ მხრივ რამდენიმე ათეული წლებით ადრე მოხაზა ამ მისწრაფებების ძირითადი შინაარსი. აქ არის მისი ერთ-ერთი დამსახურება ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების წინაშე.

1) „იმედის“ ერთი თანამშრომელი ტატალა ან. ფურცელაძის წიგნის გამო სწორდა: „მოელი გვროპის და ამერიკის ხალხთა ეხლანდელი უშველებელი მოძრაობის დედა-აზრი შეადგენს ისეთ საინტერესო, წმინდა და ყველასათვის საყურადღებო მოვლენას, რომ მარტო იმისი დასახელებაც კი უნდა ათასობით პოულობდეს ჩვენში მკითხველებსა. უ. ფურცელაძემ რიგიანად განმარტა და ახსნა ელემენტარული მხარე ამ შესანიშნავი მოძრაობისა, რომლის დაქულება ათასში ერთხელ ჩვენ მხარეზედაც გაისმის ხოლმე, გვაეკუთვნებს ყურებს, აღძრავს ცნობის მოყვარუობას და რომელზედაც ასე ცოტა რამ კი ვიცით. ამისთანა დროს უ. ფურცელაძის „მამულის საერთო მფლობელობაზედ“ სწორედ განძი რამ არის“ (იხ. წერილი: „ახალი წიგნები“, „იმედი“ № 1, 1882 წ.).

2) ნ. ხიზანთვი ერთ წერილში სწერდა: „როგორც მკითხველმა იცის, ახალმა სამართალმა აღვიარა თანასწორობა კანონის წინაშე, ყველა თანასწორად დააყენა სამართალის წინ — დიდი და პატარა, თავადი და გლეხი, მდიდარი და ღარიბი, ნაწიელი და უმეცარი. ეს თანასწორობა, რასაკვირველია, საჭირო იყო ბატონყმობის მოსაშობის შემდეგ და უიმისოდ სამართალი თავის მიმზიდველობის ძალას კარგავდა. მაგრამ რა ნაყოფი მოუტანა გლეხ-კაცობას კანონის წინაშე თანასწორობამ? განა ხალხს შეასმინა და აჩვენა თავისი კაცური ღირსება, ზნეობით აამაღლა ხალხი. განა ნაყოფიერი იქნებოდა ეს თანასწორობა როდესაც ხალხი ახალ

✓ აგრარული პროგრამის საკითხებს ეხება ნ. ხ.-ის თავის წერილში: „ივერიის ეკონომისტი“, რომელშიაც საერთოდ არ ჩვეს ეურნ. „ივერიის“ ეკონომიურ პროგრამას. აგრარული საკითხის შესახებ აქ ავტორი სწერს:

✓ ეკონომიურ მეცნიერებაში ბევრი მოიპოვებიან მწერლები, რომელნიც ორ ნაწილად, პარტიად განიყოფებიან. ერთი პარტია ამტკიცებს და, რასაკვირველია, საბუთიც მოყავს, რომ უფრო სასარგებლოა, როდესაც დიდი მამული შეადგენს, ექნო პირის საკუთრებას, მეორე პარტია აღიარებს სულ წინააღმდეგ სწავლას — მიწა რომ წვრილ-წვრილ ნაწილად იყოს ხალხში, უფრო კარგი იქნებაო. ჩვენ ამას ვიტყვი, რომ კითხვის ასახსნელად საჭიროა ჯერ იმის განმარტება, როგორი იყო იურიდიული აგებულება მიწისა ხალხის ცხოვრებაში, მერე შეიძლება შეითხველს ეუწინასწარმეტყველოთ, რომ მართა ამ გვარის საკუთრების აგებულობა გადაჭრით ვერა ხსნის ეკონომიურ პრობლემას, რადგანაც ეკონომიურ ცხოვრებაში მოქმედობენ სხვა ფაქტორებიც. იგინიც უნდა განიწყონ წესიერად, სამართლიანად. მხოლოდ ამ გზით შეიძლება დამყარდეს სანატრელი ეკონომიური წესწყობილება“¹⁾. (ხაზი ჩვენია ს. ხ.)

✓ აქ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ „იმედის“ თანამშრომელნი არ კმაყოფილდებიან მართა მიწის სამართლიანი „განწყობით“ და მრეწველობასაც ეხებიან, მის სამართლიანად განა-

სამართალს თავის სამართლად არ სცნობდა? და ან კიდევ — უკანასკნელად ეს თანასწორობა საკმაოდ იყო, როდესაც ხალხს ეკონომიური დამოკიდებულება („დროებით ვალდებულნი გლენი“) ჰქონდა თავად-აზნაურობასთან და იმათივე ხალხი იყო? — თანასწორობისათვის საჭიროა თავისუფლება ეკონომიური თუ სხვაგვარი. იქ, სადაც გლენი „დროებით ვალდებულნი“ თავის ბატონისა, კანონის წინაშე თანასწორობას უფრო თეორიული მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე პრაქტიკული, იქ თანასწორობა კარგი და მშვენიერი სიტყვა არის და არა განხორციელებული პრინციპი, ჩვენშიაც ასე მოხდა, ძნელათ და ძნელად გაბედავს გლენი-კაცი თავის „ბატონის“ წინააღმდეგ საქმის წარმოებას სასამართლოში და თუ კი იკისრებს ამ მძიმე ტვირთს, მაშინ რწმუნდება, რომ სასამართლოში ერთი არა ყოფილან ის და მათი ბრწყინვალეობა, რწმუნდება და ეს დარწმუნება გულს უკლავს და გონებას უფუტვებს“ (ნ. ხიზანოვი: „ჩვენი გლენ-კაცობა და ახალი სამართალი“. „იმედი“ № 3. გვ. 14 — 15, 1882 წ.).

¹⁾ ნ. ხ.-ის (აღბად, ნ. ხუნდაძის) წერილი: „ივერიის ეკონომისტი“, ეურნ. „იმედი“, № 9 — 10, 1882 წ.

წილებას მოითხოვენ. ცხადია, „იმედის“ თანამშრომელი უფრო მეტად იყურებოდა ცხოვრების სიღრმეში, ვიდრე გაზ. „ივერია“. მიწის ფორმების საკითხთან დაკავშირებით აქ უნდა აღინიშნოს შემდეგი ფაქტი: ჩვენი ინტელიგენცია, რუსეთის ნაროდნიკული აზროვნების ზეგავლენით, ჩვენშიაც ეძებდა მიწის სათემო მფლობელობის ფორმებს. გ. მაიაშვილი თავის ცნობილ წერილში კითხულობდა: არის თუ არა ჩვენში თემური წყობილების ნაშთები დარჩენილიო. 1884 წ. „დროების“ თანამშრომელმა ზ. ში-შვილმა გამოაქვეყნა ცნობა ივრის ხეობაში ასეთი ფორმის არსებობის შესახებ. „დროება“ (იმ ხანებში რედაქტორობდა ივ. მაჩაბელი) მოწინავე წერილში სწერდა:

„ზემოხსენებული წერილი შეეხება მიწის მფლობელობის სათემო ანუ, უკეთა ვსთქვათ, საერთო ფორმას, რომელიც დღემდის დაცული ყოფილა ივრის ხეობაში. სხვაგან ყველა საუკეთესო ეკონომისტების და მწერლების ყურადღება მიქცეულია იმაზე, რომ გამოირკვიონ და შეისწავლონ სათემო ფორმა მიწის მფლობელობისა. რუსეთში დაწინაურებული მწერლების უმეტესობა ჰფიქრობს, რომ სათემო მფლობელობა მიწისა შეიქმნება საფუძვლად ხალხის კეთილდღეობისა და წარმატებისა და მიაჩნია იგი დიდ უპირატესობად მთელს ევროპის წინაშე, რომელსაც ვერ დაუცავს უძველესი და უკანონოერესი ფორმები მისი მფლობელობისა. ჩვენ კი ამ დროს არა ვიცით რა შესახებ იმავე ფორმისა, რომელსაც თავი შეუნახავს ივრის ხეობაში.

„როგორც ვსთქვით, ივრის ხეობაში სათემო ფორმა მიწის მფლობელობისა უძველესი ფორმაა: აღწერილობიდან სჩანს, რომ იგი დარჩენილა იმავე ხარისხზე, რომელიც ძველადგანვე დადგენილა... ივრის ხეობაში მიწის მფლობელობა იგივე დარჩა, ის არ განვითარებულა. იმ წერტილამდე, რომელიც უფრო მკვიდრს და სამართლიანს ხასიათს აძლევს სათემო ფორმას მფლობელობისას. ივრის ხეობაში დამყარებულ ფორმას ვერ შემოუღია ისეთი წესი, რომელიც აუცილებლად საჭიროა ხალხის ეკონომიური სამართლიანობის დასაცველად.

„რა უნდა ყოფილიყოს მიზეზი ივრის ხეობის მიწის სათემო მფლობელობის ფორმის შეფერხებისა, ერთ და იმავე წერტილზე შეჩერებისა? რასაკვირველია ისა, რომ იგი ადრევე შეესწრო ისეთს გარემოებასა, რომელიც მუსრავს სათემო მფლობელობის დედა აზრს.

ივრის ხეობაში გარედგან ისეთი პირობები შემოსულა, რომელნიც სრულიად ეწინააღმდეგებიან სათემო ფორმის მფლობელობას; ძველადვე დაუჩემებიათ, ისიც მომეტებით გასულ პირთა, სათემო მიწები და მათ შეურყვნიათ ხალხში სათემო მფლობელობის პრინციპი.

„უზრავინ იფიქრებს, ვითომაც სათემო მფლობელობა მიწისა არ შეეფარდებოდეს ცხოვრების უფრო რთულ ფორმებს, ასეთი ცრუ-მორწმუნეობა უკვე დაურღვევია მეცნიერებას, რომელმაც მარტო სათემო მფლობელობა მიწისა აღიარა უფრო სამართლიან ფორმად. სათემო მფლობელობა ისეთი ფორმაა, რომელიც უფრო ეთანხმება ხალხის გრძნობასა და გონებას. იგი აკმაყოფილებს ხალხის ლტოლვილებას ეკონომიურის სამართლიანობისადმი და მისი ძალამით შესანიშნავია, რომ მან შესძლო ბრძოლა თვითარსებობისათვის, როცა ყოველთა პირობათა პირი შეუხვდათ მის წინააღმდეგ საბრძოლველად“¹⁾.

იგივე კორესპონდენტი თავის კორესპონდენციაში კახეთში არსებულ გუთნის მოხმარების კოლექტიურ წესზე სწერდა. რედაქციას ეს გარემოება საბაბს აძლევს ამ საგანსაც უძღვნას მეთაური წერილი, რომელშიაც ვკითხულობთ:

„თამამად უნდა ვსთქვათ, რომ არ აწყენდა ახალ ცივილიზაციას ზოგიერთი ძველებური წესები ხელუხლებლად დაეტოვებინა და მხოლოდ ახალს ცვლილებისათვის შეეფარდებინა. მაგალითისათვის შორს რომ არ წავიდეთ, გავიხსენოთ ჩვენებური გუთნის წესები.... უეჭველია, რომ ეს წესები ნაყოფია იმ დროისა, როდესაც ერთად მუშაობდნენ, ერთმანეთობის აზრის ამოდგომა და ერთად შრომის კაპანას წვევა მიაჩნდათ საუკეთესო საშუალებად წარმატებისა. ხალხის გენიამ შეკრიბა ერთად იმისთანა განსხვავებული საგნები, როგორიც არის მუშა-ხარი, სახნის-საკვეთი, ლეედი, ჯამბარა, ადამიანის შრომა და ძველს შეუწყო ღირსებისა და შეძლებისამებრ... ყოველი შეგნებული და პატიოსანი კაცის ვალია, რომელსაც კი ხალხთან შეხედება შრომა და მოქმედება, აუხსნას მას (ხალხს) ამ ძველი წესების ფრიადი მნიშვნელობა, ჩააგონოს, რომ ხშირად ახალი ღვინო ძველს ჭურ-

¹⁾ „დროება“, № 62, 1884 წ. მეთაური წერილი: „მიწის საერთო მფლობელობა ჩვენში“.

ქელში ჩასხმული უფრო გაკეთდება, დატყდება, დაღვინდება, ეოთი სიტყვით მოუაროს იმ გრძნობას ხალხისა, რომელსაც სიმართლისა დმი სიყვარული ჰქვია¹⁾.

ამ წერილებს ნათლად ატყვია რუსული ნაროდნიკული აზროვნების გავლენა: ჩვენი ინტელიგენციის ნაწილი იმდენად გაიტაცა ნაროდნიკულმა ილუზიებმა, რომ სადღაც ორიოდ მიყრუებულ სოფელში დარჩენილი თემური წესები მიწის სარგებლობისა²⁾, ეს ნაშთი ძველი პარტიარქალურ-ნატურალური მეურნეობისა—უდიდეს საშუალებად მიაჩნია ხალხის ეკონომიური კეთილდღეობის მოწესრიგების საქმეში. ტუტოპიური მიზნებით გატაცებული ჩვენი ავტორი ვერ ამჩნევს, რომ ორიოდ სოფელში დარჩენილ მიწის საერთო წყობილებას უკვე არღვევდა ახალი ცხოვრების ტალღა და კერძო საკუთრების—ბურჟუაზიული ურთიერთობის—ინსტიტუტი თავისი ბატონობის ტახტს იღვამდა. ეს არ სურდა დაენახა ჩვენს ავტორს და გამგლელ-გამომგლელს ურჩევდა აეხსნათ გლეხობისათვის, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს მიწის კოლექტიურ ფორმასა და კოლექტიურ დამუშავებას. რასაკვირველია, კახელი გლეხის ინტერესები და მიზნები უმთავრესად მიმაოთული იყო არა თემური წყობილებისაკენ, არამედ მიწების ხელახლად გადანაწილებისაკენ კერძო საკუთრების ნიადაგზე. ინტელიგენციამ უკრიტიკოდ შეიოვისა რუსეთის ნაროდნიკების თეორია მიწის თემობრივი წყობილების შესახებ და გაზეთის ფურცლებზე ოცნებობდა ამ წყობილების შემოღების შესახებ საქართველოში. მაგრამ ოცნება ოცნებად დარჩა, ხოლო ჩვენი რეალური ცხოვრება თავისი გზით წავიდა კაპიტალისტური ეკონომიკის განმტკიცებისაკენ. ოცნება გაქრა, რეალურმა ცხოვრებამ გაიმარჯვა.

მაგრამ 80-იანი წლების ნაროდნიკებს ახასიათებს არა მარტო მიზანშეწონილი დემოკრატიული მოთხოვნა მიწების ხელახალი გადანაწილებისა, არამედ თანმიმდევრებითი დემოკრატიზმიც, უაღრესად დემოკრატიული მისწრაფებანი. ამ პერიოდის ნაროდნიკები ხედავდნენ, რომ ჩვენში ცხოვრების სიღრმეში მწვავე შინაარსის წოდებათა ბრძოლა არსებობდა და მის მოსაწესრიგებელ პროგრამას აყენებდნენ. ისინი არ მოითხოვდნენ წოდებათა და მიმარ-

¹⁾ „დროება“, № 77, 1884 წ. მეთაური წერილი: „გუთნები და ჩვენი გლეხ-კაცობა“.

²⁾ სათემო მიწის მფლობელობის შესახებ საქართველოში იხ. „დროება“, №№ 51, 52, 62, 73, 77, 168, 263, 267, 269, 270, 1884 წ.

თულებათა შეთანხმებას, პარტიების მოსპობას და ერთ მიმდინარეობას დარჩენას, როგორც ამას ითხოვდა ილია ჭავჭავაძე 1881-83 წლებში, და ნაროდნიკი გ. ლასხიშვილი (ლალი) 1895 წ. პირიქით, „იმედი“ და მისი ჯგუფი ხედავდნენ როგორც წოდებათა ბრძოლას, ისე პარტიათა ბრძოლასაც და ესმოდათ დაჩაგრული კლასის პარტიის არსებობის საჭიროება. ამ მიმდინარეობამ შეამჩნია, რომ ინტელიგენციაში გამეფებული თაობათა ბრძოლა გამოწვეული იყო თვით საზოგადოებრივი ცხოვრების ვითარებით, და ახალი თაობა წარმომადგენელი იყო ახალი მიმდინარეობისა, ახალი აზრებისა და მისწრაფებების სამოღვაწეო პროგრამისა. არა პარტიების მოსპობისა და ერთი მიმდინარეობის შექმნის პროგრამას აყენებდა მაშინდელი ნაროდნიკების უმეტესობა, არამედ მშრომელთა პარტიის ჩამოყალიბებას და დაახლოვებას ინტელიგენციისა და მუშა-ხელოსნების მასასთან. ამ თვალსაზრისს პრინციპიალური მოსაზრებითა და გარკვეული არგუმენტაციებით იცავდნენ პრესაში ჩვენი ნაროდნიკი პუბლიცისტები (იხ. ნ. ურბნელის წერილები 1883 წ. „დროება“-ში და აგრეთვე ცენზურის არქივში დარჩენილი დედნები).

მაგრამ თუ ამას სწერდა ერთი ნაწილი ნაროდნიკებისა პრესაში, მეორე — ახალგაზრდა ნაროდნიკები — აქტიურ მუშაობას აწარმოებდა მასაში ამ მხრივ აღსანიშნავია გოლა ჩიტაძე, რომლის ირგვლივაც 1880-84 წლებში შეიქმნა ახალგაზრდათა წრე. სწორედ ამ წრის შესახებ გადმოგვცემს ფ. მახარაძე: „გოლა ჩიტაძე და მისი ამხანაგები უკვე მოწიფებული ხელმძღვანელები იყვნენ. ისინი უახლოვდებოდნენ უმეტეს ნაწილად ხელოსან ხალხს და მუშებს და იმათში ეწეოდნენ პროპაგანდას (ვიწრო წრეებში). ამ პროპაგანდას არ ჩაუვლია უნაყოფოდ. მუშა-ხელოსნების მოწინავე ჯგუფში დაიბადა დიდი ინტერესი თვითმოქმედებისა და თაოსნობისა თავისი საკუთარი ინტერესების დასაცავად“. ასეთი იყო 80-იან წლებში ნაროდნიკული მიმდინარეობის პრაქტიკული საქმიანობა.

მაგრამ დავუბრუნდეთ „იმედის“ ჯგუფის პოლიტიკური და იდეოლოგიური თეზიზონომიის გამორკვევას. პარტიული ბრძოლისა და მიმართულებათა შინაარსის გამოსარკვევად აქ საინტერესოა აღინიშნოს ერთი მომენტი. 1883 წ. ილ. ჭავჭავაძემ წამოაყენა ლიბერალური დებულება, რომ ჩვენი ეროვნული ვინაობის დაცვის ინტერესი მოითხოვს ყველა მიმართულების გაერთიანებას ერთი დროშის ქვეშ.

„სხვა საგანი, — სწერდა ი. ჭავჭავაძე, — ამაზედ უმჯობესი, ამაზედ უსა-
კიროესი არა აქვს ახლანდელს საქართველოს შვილს. ყველამ, გნასც
რა შეუძლიათ, ამ მიმართულების ქვეშ უნდა მოიყაროს თავი და
ერთად, ძმურად იმოქმედოს“¹⁾).

ამ ეროვნულ-ლიბერალური პროგრამის საპასუხოდ 80-იანი წლე-
ბის ნაროდნიკული მიმდინარეობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი
ნ. ურბნელი სწერდა:

„ჯერ ძმობა განახორციელებთ ცხოვრებაში და მხოლოდ მაშინ
გეიქადაგეთ, სხვა და სხვა მიმართულებას თავი დაანებეთ და ერთ
უღელში შევებითო. ნუ დაივიწყებთ, თქვენ ღირსეულნი და ბრწყინ-
ვალე გეამნო, რომ შრომის მონას, რომელიც მუდამ ოჟულს ღვრის და
გულის კენესით ამბობს: „ერთ ბედ ქვეშა ვართ, ლაბავ, მე და შენ,
წილათ გვარგუნეს შავი მიწა ჩვენ“, მამულის შვილობის გარდა სხვა
ბევრი რამე სადარდელი და სანატრელი აქვს. თუ ესეა მაშ საერთო
ქაპანთან სხვა ქაპანიც საჭიროა? განა ეს არ გესმით? საერთო ქაპანი,
რომელზედაც მიგვითითებენ ჩვენი ვაე-ბატონები, არის მამული, სა-
მშობლო. მართლა რა ძალადი, კეთილშობილური საგანია. მამულიშვი-
ლობა ყოფილა და საუკუნოთ იქნება საღმრთო მოვალეობა, განურ-
ჩევლად ყოვლისა ხალხისა და კაცისა. ყოველთვის და ყველა ამ მოვა-
ლეობას აღიარებენ და... მაგრამ მამულის შვილობას წინ და
უკან უნდა მისდევდეს აწინდელ ევროპის პროგრე-
სიული პროგრამის შესრულება. რაში მდგომარეობს
ეს პროგრამა, მკითხველმა თვით უნდა იცოდეს²⁾. ჩვენ
მხოლოდ ამას ვიტყვი, რომ მარტო მამულის შვილობა არ მიაწიქებს
ჩვენს ხალხს სრულ კეთილდღეობას. თვით ხალხი, მისი უმრავ-
ლესობა, მაშინ მისცემს ბანს ჩვენი მამულის შვილე-
ბის სიმღერას, როდესაც ეს უკანასკნელი თავის ვიწ-
რო გეგმას მოქმედებისას გააფართოვებს, დიდ წრეს
შემოუხაზავენ თავიანთ ასპარეზს და ხალხს გულში
დაუნერგავენ ახალი დეალებს უამისოთ მამულის შვი-
ლობა თავის მიმზიდველ ძალას დაკარგავს და მარტო
ერთი მუქამწერლების საკუთრებათ გადაიქცევა. სულ
სხვა შედეგი იქნება, თუ კი ქეშმარიტათ და პირუთ-

1) „ივერია“, № 5, გვ. 127-128, 1883 წ.

2) ცენტურული პირობების გამო ავტორი ვერ ლაპარაკობს გარკვევით.

ვნელად შეისწავლეს ჩვენი ხალხის საჭიროებანი, თუ
კი შეიგნებენ, როგორი მერმისი და მომავალი უნდა
წაუძღვეს წინ ჩვენს ქვეყანას. მაგრამ ამაზე სულ არ
ფიქრობენ, ან თუ ფიქრობენ ისე ცოტას, რომ სათქმე-
ლად არა ღირს“¹⁾. (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.).

მკითხველი ნათლად ხედავს, რომ ნაროდნიკული ინტელიგენცია
ალარ კმაყოფილდება მყვირალა პატრიოტული ფრაზებით და პროგ-
რამის გაფართოებას მოითხოვს ევროპის პროგრესიული ში-
ნაარსით. რას გულისხმობს ევროპის პროგრესიული პროგრამის
ქვეშ ჩვენი ნაროდნიკი, ეს არ უნდა იყოს სადაო. ეს სოციალისტური
პროგრამაა. ცხადია, ნ. ურბნელი გ. მაიაშვილის წერილების გავლე-
ნით სწერს.

✓ ს. აქ უნდა აღინიშნოს შემდეგი გარემოება: „იმედის“ ჯგუფი
არ წარმოადგენდა ერთნაირი პროგრამის მქონე ინტელიგენციას. იქ
მიმდინარეობათა სხვადასხვაობა იყო. ერთი მხრით, „იმედს“ თა-
ვი შეაფარეს ისეთმა ნაროდნიკებმა, რომლებიც არ უფრობოდნენ პო-
ლიტიკური მომენტის პირველ რიგში წამოყენებას, ხოლო მე-
ორეს მხრით — იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც პირველ რიგში
ეკონომიკას აყენებდნენ. როგორც ქვევით დავინახავთ, ეს იყო
რუსულ ნაროდნიკულ მიმდინარეობათა ეარიაციები.

✓ ნ. ურბნელი უკანასკნელი მიმდინარეობის დამცველი იყო. იგი
გარკვევით იცავდა „ეკონომიკის“ უპირატესობას პოლიტიკაზე. რო-
დესაც ვაზ. „შრომაში“ (1882—83 წ.) დაიბეჭდა ბოსლეველის კრი-
ტიკული წერილები, რომელშიაც უარყოფილ იქნა გ. მაიაშვილის
დედააზრი, ნ. ურბნელმა საპასუხო წერილში დაიცვა მაიაშვილის

¹⁾ „დროება“, № 99, 1883 წ. ნ. ურბნელის ფელეტონი. ასე სწერდა ნ.
ურბნელი 1883 წელს ქართველი ლიბერალების შესახებ. მაშინ იგი რადიკალუ-
რად მოაზროვნე ნაროდნიკი იყო. შემდეგ მან დასტოვა თავისი რადიკალობა
და ნაროდნიკობა და „გაივერიელდა“, გალიბერალდა. 1902 წ., უკვე საკმაოდ გა-
ლიბერალიზმის იდეოლოგიურ საფუძვლებზე იდგა. „პლებსის“ ფსევდონიმით იგი
სწერდა: „სოციალური პრობლემა, რომელიც ეკონომიურ თანასწორობას ღალატებს,
ლიბერალების პრინციპის განმარტებაა, თუმცა სხვა თვისებისა. ეკონომიური
თანასწორობა იგივე ერთობა და ძმობაა, რომელსაც ლიბერალიზმი ღალატებს“
(იბ. „ივერია“ 1902 წ.). ასე სწერდა გალიბერალების პერიოდში ნ. ურბნელი, მაგ-
რამ აქ გამოთქმული დებულება არსებითად ეწინააღმდეგება იმას, რასაც ამბობდა
ავტორი ოციოდე წლის წინათ „იმედის“ ფურცლებზე.

დებულება. იგი სწერდა: „მაიაშვილი სკოლის, პრინციპის ვაცია, იგი კითხვაზე იერიშით მივიდა, *взял сына за руку*, როგორც რუსები იტყვიან. ბოსლეველი კი ჯაგლაგი მხედარია, იერიშით მისვლას თავიდან იცილებს და ბრძოლის სიმაგრეს გარშემო უვლის... ყველამ აშკარად დაინახა, რომ ბოსლეველმა მაიაშვილის წერილს ვერც თავი გაუგო და ვერც ბოლო. მან იგი „წერილი“ დაჯიჯგნა, დაძარღვა ხახამივით“¹).

მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ მთავარ საკამათო საგნად ბოსლეველსა და „მედის“ თანამშრომელს შორის გადაიქცა საკითხი: ეკონომიკის თუ პოლიტიკის უპირატესობა. ბოსლეველის აზრს ჩვენ ქვევით გავეცნობით, ხოლო ურბნელის მეორე წერილის შინაარსს აქვე გამოვარკვევთ.

(1882 წ. ურბნელი (ხიზანაშვილი) ვრცელ საინტერესო წერილში სახალხო განათლების საფუძვლების შესახებ სწერდა:

„რას იზამს საწყალი ხალხი თავისუფლების ძალით? რა საუნჯეა მხოლოდ მარტო პოლიტიკური თავისუფლება? რა ნაყოფი მოაქვს მას ხალხისათვის? ბევრი არაფერი, თითქმის არა რაიმე და რომ ეს მართალია, აშკარად გვიმტკიცებს თითონ ინგლისი. იქ პოლიტიკურმა თავისუფლებამ (თუმცა სხვა ბევრი მიზეზებიც არის) საშინელი და საოცარი ეკონომიური მონობა დაბადა; პოლიტიკურ თავისუფლებას ზედ დაერთო, თან მოჰყვა ბურჟუაზიული ეკონომიური პრინციპი თავისუფლებისა და ეს უკანასკნელი შეიქნა უმთავრეს მიზეზათ დაბალი ხალხის გაღატაკებისა. ამ გვარად თვით ეს თავისუფლება ამ ღარიბ ხალხის დამჩაგრელ ძალათ გადაიქცა და გსურთ კემშარიტება? — ინგლისის საოცარი სიღარიბე აშენებულია ხალხის სიღარიბეზე, მის სიღატაკეზე“²).

„სახალხო განათლებას, როგორც ფიზიოლოგიურ (?) მოვლენას საზოგადოებრივ სხეულისა, სხვათა შორის მჭიდრო კავშირი აქვს ეკონომიურ წყობილებასთან, ნივთიერ ცხოვრებასთან, და ამისათვის სახალხო სკოლის კეთილდღეობა ითხოვს ცხოვრების ეკონომიურად სამართლიანად დაწყობილობას... (ცენზორის გამოტოვებულია). აქ მარტო პოლიტიკური

¹ „იმედი“, № 2, გვ. 45, 1883 წ.

² ნიკო ხიზანოვი: „საფუძვლები სახალხო განათლებისა“. „იმედი“, № 9 და 10, გვ. 31, 1884 წ.

თავისუფლება არ არის საკმაო, არ არის საკმაოდ გარეთვე პირადული თავისუფლება, საზოგადოებრივი თავისუფლება, როგორც, ჩვენი აზრით, არც მარტოდ მარტო ეკონომიური ცხოვრების სამართლიანად დაწყობილობა არის ყოველად გამკუთრელი წამალი ხალხის წარმატებისა. საზოგადოებრივი კანონი ხალხის პროგრესისა ითხოვს ცხოვრების ჰარმონიულად გახსნას, აღზრდას. პოლიტიკურ თუ ეკონომიურ ელემენტს უპირატესობა უნდა მიეცეს მხოლოდ მაშინ, როდესაც ეს უპირატესობა არ არღვევს ზემოდ ნაჩვენებს საზოგადოებრივ კანონს და როდესაც უპირატესობას ცხადად ითხოვს აწინდელი, რეალური მდგომარეობა ხალხის უმეტესობისა. თანამედროვე პირობებში უპირატესობა გადახრილი უნდა იქნეს ეკონომიური მიმართულებით, რადგან ამას მოითხოვს ხალხის რეალური ინტერესები. ეკონომიამ უპირატესობის ადგილი დაიკარა შემდეგ 1848 წლისა. ფრიად შესანიშნავ ამბოხებას 48 წლისა წინ უსწრო კრიტიკულმა მუშაობამ ასეთი პირობისა, როგორც სისიმონდი, სენ-სიმონი, ფურიე, პრუდონი და სხვანი. ბურჟუაზიული ეკონომიკა იყო ამ მოძრაობის (1848) უმთავრესი მიზეზი, თუმცა კი არა პირველი და უკანასკნელი: ბურჟუაზიულმა ცხოვრებამ დაარღვია ჰარმონია საზოგადოებრივი სხეულისა. აი, მაშინ თითონ სინამდვილე ითხოვდა ეკონომიურ უპირატესობას და ასეც მოხდა. 48 წ. შემდეგ თითქმის ყველა ამბოხებას ევროპაში ეკონომიური საფუძველი აქვს. მიზეზი ამისა გახლავს ქარხნის მუშების შევიწროებული ცხოვრება¹⁾

რა მოჰყვა ამ ეკონომიურ სივიწროვესა და ხალხის დაჩაგრვას? ინგლისში პოლიტიკურმა თავისუფლებამ დასჩაგრა ხალხის ეკონომიური ცხოვრება. ამისათვის სახალხო განათლებას ამ დაჩაგრვის ფერი დაედო, სკოლა აშენდა თავისუფლების საძირკველზე, მაგრამ ეკონომიურად დაემოწონა მთლად წოდებას, სიმდიდრის მქონელებს ეკონომიურმა სიღატაკემ შობა გონების სიღატაკე და თუ ინგლისში მაღალი ან შუათანა წოდება შემკულია განათლებით, დაბალი ხალხი ხშირათ ისეთი სიბნელე-უმეცრებით არის მოცული, რომ წარმოდგენაც კი ძნელია²⁾.

¹⁾ ნ. ხუნდაძე: „საფუძვლები სახალხო განათლებისა“. „იმედი“, № 9 და 10, გვერდი 32 — 33.

²⁾ იბმ., გვ. 33.

აი ასეთ ნიადაგზე აღმოცენდა ახალი მოძღვრება, ახალი მიზნი-
ნარეობა: ბურჟუა სულ ლიბერალობს, სულ თავისუფლებას ლაღადებს,
მაგრამ „ბურჟუა თავისუფლების ძალით ტყავი გააძრო მუშა ხალხს“,
მაგრამ „ნაყოფი ამ ლაღადების იშვა, მას ყველა ხედავს, იგი ბევრს მოს-
ვენებას არ აძლევს, მისი მრავალთა ეშინიანთ. ეს ნაყოფი არის
ბურჟუას უკანონო შვილი, რომელიც ითხოვს უფლე-
ბას და რომელიც ქვეყანაზე გააჩინა მუდამ ეამს თავ-
ისუფლების ღონისძიებამ და თავისუფლებით მეტად
თავისუფლად დაბალი ხალხის ყვლეფამ, გლეჯამ. ამ
ნორჩ არსებას ქვიან სახელად სოციალიზმი. აი, რა
შესძინა ბურჟუას მისვე ლაღადებამ! ვგონებ, ეს ჩვენი მოსაზ-
რება დედა აზრსაც ამტკიცებს; სახელდობრ იმას,
რომ ხალხი სოციალური (საზოგადოებრივი) სხეუ-
ლია, ეს სხეული თხოულობს ჰარმონიულად გახსნას¹⁾.

ახლა საინტერესოა გამოვარკვიოთ: რა გზით უნდა წავიდეს, ურბ-
ნელის აზრით, სახალხო სწავლის საქმე, ვინ უნდა ხელმძღვანელობ-
დეს მას? ავტორი „თვითმართელობის“ ნიადაგზე სდგას. მაგრამ მისი
„თვითმართელობა“ სხვაგვარი ტიპისაა, ვიდრე ბურჟუაზიულ ურთი-
ერთობაში შექმნილი თვითმართელობა. ავტორი სწერს: „ეკონო-
მიური ურთიერთობა და ეკლესია გახდენ კიდევ იმის მიზეზათ, რომ
თვითმართელობა მავნებელ გზას დაადგა“.

„ჩვენი აზრით, აწინდელი დროს სახალხო სკოლა თვითმართვე-
ლობის, „საზოგადოების“ საგნათ შეიქმნება²⁾, ე. ი. „თვითმართველო-
ბა გახდება განთავისუფლებული ბურჟუაზიული გავლენისა და შინა-
არსისაგან“. ასე ფიქრობდა ავტორი. რასაკვირველია, ასეთი თვით-
მართელობა არ არსებობს კაპიტალისტური და კლასობრივი ბატო-
ნობის პირობებში; მაგრამ უტოპიური იდეოლოგია დამარწმუნებელია,
რომ ის თავისი ლოლიკური არგუმენტაციის წყალობით შექმნის ასეთ
ზეკლასიურ თვითმართელობას კაპიტალისტური ურთიერთობის გა-
რესკნელში.

მკითხველმა ნათლად დაინახა ურბნელის „ეკონომიკის უპირა-
ტესობის“ აზრი და შინაარსი. ამ შემთხვევაში ნ. ურბნელისა და გ.
მაიაშვილის მოსაზრებათა შორის არ არის განსხვავება: თანამედრო-

¹⁾ ნ. ხიზანოვი: „საფუძვლები სახალხო განათლებისა“, „იმედი“, № 9 და 10, გვერდი 35.

²⁾ იქვე, გვ. 38.

ვე პირობებში როგორც მაიაშვილი, ისე ურბნელი ეკონომიკას ანიჭებს უპირატესობას და პირველ რიგში ეკონომიკური შინაარსის პროგრამას აყენებს. მაგრამ მაშინ, როდესაც მაიაშვილის საერთო სოციოლოგიური და ფილოსოფიური შეხედულება თავისებურ „ეკონომიურ მატერიალიზმს“ ეყრდნობა, ნ. ურბნელი ვერ მიდის ასე შორს და მას ემჩნევა რუსეთის სუბიექტური სოციოლოგიის გავლენა.

რა შინაარსის პოლიტიკურ პროგრამას იცავს ჩვენი ნაწოდნიკული მიმდინარეობის მეორე ფრაქცია? აქაც ჩვენ ორგვარ მიმდინარეობას დავინახავთ. საერთოდ „იმედის“ თანამშრომელთა უმეტესობა გრძნობს პოლიტიკის საჭიროებას და პოლიტიკური ცხოვრების გარშემო ამუშავებს თავის გონებას. „იმედის“ ერთ-ერთი თანამშრომელი ტატალა სწერს: „რადგანაც სხვა და სხვა სახელმწიფოებში ამ მათრახს (პოლიტიკას) სხვა და სხვა გვარი ადგილი უჭირავს რადგანაც განათლება იმას დღითი დღე აკვეცს ფრთებს და რადგან დროთა ბრუნვა იმას უპირებს გადაკეთებას იმ ფორმაზე, რომ ის ბოლოს სრულებით აღარ ჰგვანდეს მათრახს, ე. ი. პოლიტიკა გადაიქცეს ხალხის ბედნიერების ბოძით, ხალხის ბედის გამგენი მას მართლა განაგებდენ, ძილში თუ ფხიზლად ფიქრობდენ მხოლოდ ხალხის დღეგრძელობაზე, დაივიწყონ მისი დაჩაგვრა და ამოუდგნენ მას ილლიაში ცხოვრების უღლის შესასუმშუქებლად და გასაწევად, ამიტომ ჩვენი ეურნალის მოვალეობა იმაში იქნება, რომ მან ბეჯითად თვალუური აღეგნოს როგორც ჩვენი სახელმწიფოს პოლიტიკური აზრის მომწიფებას და სწორე გზების გამოკვლევას, აგრეთვე სხვა სახელმწიფოებისასაც“¹⁾.

ჩვენა ვხედავთ სხვა სახელმწიფოებს, სადაც პოლიტიკა ასეთ მწვავე მათრახობას ვერა შვრება, სადაც ხალხს ვეღარ უყურებენ მგლის თვალთ, სადაც თვითონ ხალხი ნებას არ აძლევს თავის დაჩაგვრისას, სადაც პოლიტიკა ძალაუნებურად ემსახურება ხალხის პირდაპირ მოთხოვნილებათა, სადაც ზრუნავენ მთელი სახელმწიფოების ამალეებას, განათლებას, სადაც ჩინოვნიკები ბატონებათ კი არ მიაჩნიათ, არამედ ხალხის წყნარ მოსამსახურებათ ითვლებიან“²⁾ (ხაზია ჩვენია. ს. ხ.).

¹⁾ ტატალა: „პოლიტიკის მაგიერ“, ჟურნ. „იმედი“, გვ. 150, № 1, 1881 წ.

²⁾ იქვე.

აქედან ნათლად ვხედავთ, რომ „იმედის“ ჯგუფის ერთი ნაწილი აშკარად სდგება პოლიტიკის ნიადაგზე და პოლიტიკურ მომენტებს დიდ ყურადღებას აქცევს. მაშინ, როდესაც მაიაშვილი და ჟრბნელი პირველ რიგში ეკონომიკას სვამენ, მეორე ნაწილი ნაროდნიკული მიმდინარეობისა პოლიტიკურ მომენტებს აყენებს პირველ რიგში და შემდეგ მას უკავშირებს ეკონომიკის საკითხსაც. მაგრამ „პოლიტიკოსთა“ ბანაკშიაც დიდი განსხვავებაა, აქაც მოსჩანს რადიკალური წინააღმდეგობანი: მაშინ, როდესაც ერთი ნაწილი მშვიდობიანი ტაქტიკის მომხრეა და, წარმოიდგინეთ, რუსეთის თვითმპყრობელობასთან თანამშრომლობასაც კი არ ერიდება, მეორე ფრაქცია „კონსტიტუციონალურ მართველობას“ იცავს და რევოლუციონურ ტაქტიკას აყენებს.)

1881 წელს რუსეთის რევოლუციონერებმა (ნაროდოვოლცებმა) მოჰკლეს იმპერატორი ალექსანდრე მეორე. ეს მკვლელობა შედეგი იყო „იმ პოლიტიკური პროგრამისა, რომლის განხორციელებას შეუდგა ნაროდნია ვოლია“. მას სურდა პოლიტიკური ტერორის საშუალებით ან დეზორგანიზაცია შეეტანა მთავრობაში და გამოეწვია რევოლუციონური მოქმედება, ან აეძულებინა მთავრობა სახალხო საკრებულო მოეწვია. ზოგიერთ ნაროდნიკულ წრეში არ იზიარებდნენ ასეთს ტერორისტულ ტაქტიკას და პირველ რიგში მშვიდობიან თანამშრომლობას აყენებდნენ. „იმედის“ რედაქტორი მ. გურგენიძეც უკანასკნელი პოლიტიკური ხაზის დამცველი იყო და არ იზიარებდა რევოლუციონურ მოქმედებას. ალექსანდრე მეორის მოკვლის გამო იგი ისწერს:

„როდემდის უნდა ვატყუოთ ასე, ან სხვა, ან კიდევ ჩვენი თავი? ამ გვარი საშუალებები ბევრი დაიხარჯა, მაგრამ შეველა ამას გამოდგა — რევოლუციონერები მაინც თავისას არ იშლიან. ვერც იმ საშუალებამ, რომელსაც აქამდის მმართველობა ხმარობდა რევოლუციონერების მოსასპობლად გააწყო რამე. როგორც ვხედავთ დრო არის გაიღვიძოს ლიტერატურამ, გამოიფხენიტოს თვალები და შეუდგეს თავის წმინდა მოვალეობას — ამ შემადრწუნებელი მოვლენების ნამდვილი მიზეზების გამოკვლევას და იმის ძიებაში ამომფხვრელი საშუალებების ჩვენებას“¹⁾ (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.).

¹⁾ მ. გურგენიძე: „შინაური მიმოხილვა“, „იმედი“, № 2, გვ. 142, 1881 წ.

ხაზგასმული სიტყვები ნათლად ააშკარავენ ავტორის მიზნებს: ერთის მხრით, იგი იწუნებს რევოლუციონურ ტაქტიკას და რუსეთის ნაროდოვოლცების ტერორისტულ მოქმედებას, მაშასადამე, მომხრეა მშვიდობიანი პოლიტიკური ხაზისა; მეორეს მხრით, იგი უწუნებს მთავრობას „საშუალებებს“, რას ითხოვს რუსეთის თვითმპყრობელობისაგან ჩვენი ავტორი?

ცხადია, იმ მიზეზების მოსპობას, რომელნიც იწვევენ ხალხის უკმაყოფილებას და ინტელიგენციის რევოლუციონურ მოქმედებას. ასეთი პოლიტიკური პროგრამა გარკვევით არის გამოთქმული „იმედის“ მეორე წერილში. იქ ვკითხულობთ:

„ამ ამბავმა (ე. ი. ალექსანდრე II მოკვლამ) მიიზიდა ყველას ყურადღება, ყველანი შეპკითხვენ მომავალს და ვერ მიუღიან პასუხი...¹⁾

„თუმცა ყველას სევდასავით დააწვა პირველი მარტის შემადრწუნებელი ამბავი, მაგრამ¹⁾

„¹⁾ გვქონდეს იმედი, რომ იმპერატორი ალექსანდრე III თავის ხალხს მისცემს შეღავათს, მოსწმენდავს თვალზე ცრემლსა, აღასრულებს ნდობას და დააკმაყოფილებს საჭიროებას²⁾“ (ხაზი ჩვენია ს. ხ.).

მიუხედავად იმისა, რომ წერილი ფრთებშეპრილია ცენზორის მიერ, ავტორის აზრი მაინც ნათლად მოსჩანს. იგი ალექსანდრე მესამისაგან მოელის ხალხის ცრემლების მოწმენდას, ე. ი. თვითმპყრობელმა მეფემ უნდა მოსპოს სიღარიბე და დაამყაროს სამართლიანი წყობილება³⁾. რა აქვს საერთო ასეთ შეხედულებას ნაროდნიკულ

¹⁾ აქ ამოღებულია ცენზორის მიერ.

²⁾ ტატალა: „პოლიტიკა“, „იმედი“, № 2, გვ. 163, 1881 წ.

³⁾ საინტერესო არის გათვალისწინება იმ გამოუვალი რეალისა, რომელშიაც მოგწევდა „იმედი“ თანამშრომელი ტატალა და საერთოდ ხაროდნიკული მიმდინარეობის ერთი ფრთა, როგორც რუსეთში, ისე ჩვენში. როგორც ზევით დავინახეთ, ტატალა ალექსანდრე მესამეზე ამყარებს იმედებს, რომ ის „მოსწმენდას ხალხს ცრემლსა და მისცემს შეღავათს“. ეს ერთის მხრით, ხოლო მეორეს მხრით ავტორი ხალხის თვითმართველობის პროგრამას აყენებს, დემოკრატიის ბატონობას მოითხოვს. ზემოთ მოყვანილი ციტატის დაწერის თითქმის ერთი წლის შემდეგ იგივე ავტორი სწერდა: „ეს აზრი მდგომარეობს იმაში, რომ პოლიტიკური უფლებანი უთუოთ მთელ ხალხს უნდა ეპყრას ხელში და არავის ეგრძოთ არ დაუთმოს იგინი. რაკი ამ მხრით ხალხი მაგრა დაიჭერს თავის საქმეს, მაშინ ეკონომიურ მდგომარეობასაც ისეთ წესზე დააყენებს, რომ არავინ არ დარჩეს დაჩაგრული, ყველა ერთ ბედ-ილბაღში იმყოფებოდეს, ერთი

აზროვნებასთან? — იკითხავს გაოცებული მკითხველი. ამას ქვეყნის დადგენილებაზე. ახლა კი „პოლიტიკოსთა“ მეორე ფრთა გავეცნოთ.

რასაკვირველია, აქტიური რევოლუციონური პოლიტიკის დაცვა მაშინდელ პრესაში ადგილი საქმე არ იყო, რადგან მწერალს უხდებოდა „ეზოპის ენით“ ლაპარაკი და თავისი შეხედულებების კუდშეკვეცილად გამოთქმა. ვინმე არა დელი კონსტიტუციონალური წყობილების შესახებ სწერს: „ამ ეპოქის თითქმის მთელს ევროპაში მცნებად არის აღიარებული, თითქმის სრულიად დამტკიცებული და ცხოვრებაში განხორციელებული ერთი აუცილებელი პირობათაგანი საზოგადოებრივი ცხოვრების კანონიერი, სამართლიანი და მართებული მიმდინარეობისათვის. ეს პირობა გახლავს თვით ხალხის, ერის მიერ მონაწილეობის მიღება საზოგადო, სახელმწიფო საქმეთა მსვლელობაში. აი ასეთ მოკლე და, ვიმეორებ, მარტივად აღწერილ პოლიტიკო-საზოგადოებრივ ცხოვრების მოწყობილობას ჰქვია წარმომადგენლობითი „პარლამენტარული მოწყობილობა, კონსტიტუციონალური მმართველობა, ანუ, უფრო ადვილად, კონსტიტუცია. აი, ასეთი უბრალო და მარტივი მაშინა აქვს იმ აგებულობას, რომელსაც კონსტიტუციონალურ აგებულობას ვეძახით...“ ¹⁾ (ცენზორის მიერ ამოღებულია).

აქ ნათლად გამოსჭევივს კონსტიტუციონალური წყობილებისადმი პატივისცემა; მაგრამ ჩვენი ავტორის კონსტიტუციონალური წყობილების იდეალი აშკარა სოციალურ ხასიათს ატარებს. იგი იხი-

არ ცხოვრობდეს მეორეს დადუპიით და სხვანი“ (იხ. „იმედი“, № 1, გვ. 101, 1882). რასაკვირველია, „იმედის“ თანამშრომელი გამოუვალ მდგომარეობაში იმყოფება: ხალხის თვითმართულობისა და მონარქიზმის ერთმანეთთან შერეგება შეუძლებელია. ეს წინააღმდეგობა სწორედ დამახასიათებელია წვრილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენციის დასახასიათებლად და შესასწავლად: ერთის მხრით იგი უკიდურესი დემოკრატიზმისა და რევოლუციონური მოქმედების ნიადაგზე დგება, მეორეს მხრით კი მონარქიზმთანაც არ ერიდება მორიგებას.

მოკვანილ ციტატაში საინტერესოა ის, რომ ავტორს ესმის პოლიტიკური მომენტის მნიშვნელობა გეონომიური კითხვების გადაწყვეტის საქმეში, ამიტომ იგი დიდ ადგილს უთმობს თავის „პლატფორმაში“ პოლიტიკურ მომენტს: საკითხის ამ სახით დაყენება, როგორც დადგინდება, სრულიად გაუგებარი იყო გ. მაიაშვილისა და ნ. ხიზანაშვილისათვის. ისინი პირუტყლმა სვამენ საკითხს, მათთვის პოლიტიკას მესამე და მეოთხე ადგილი ეჭირა, გეონომიკა კი პირველ რიგში იყო წარმოდგენილი.

¹⁾ არადელი: „პოლიტიკა“, „იმედი“, № 7 — 8, გვ. 162 — 3, 1881 წ.

ლავს იმ ბრძოლას, რომელიც საფრანგეთში სწორმოებდა გამბეტასა და სოციალისტებს შორის: ავტორი გადმოგვცემს, რომ დღეს (1881 წ.) საფრანგეთში იბრძვის ორი მოწინააღმდეგე ჯგუფი: ზომიერნი რესპუბლიკელნი და უკიდურესნი, ოპორტუნისტები და შეურიგებელნი. „გამბეტა, — განაგრძობს ავტორი, — ოპორტუნისტიულია და მისი პოლიტიკაც, რასაკვირველია, ოპორტუნისტიულია. უცბად არაფერი იქნება, არაფერი არ მოხდება ქვეყანაზე და არ მომხდარა ისტორიაში.... ისტორია ნახტომებს არ შვრება.... აქ ჯერ რესპუბლიკა არ დამყარებულაო და სოციალური მდგომარეობის მეტის მეტს გაუმჯობესებებს თხოულობენო. ამ ნაირ ხალხს გამბეტა უქმს ფანტაზიონებს და უტოპისტებს ეძახის.... თუ გამბეტამ მიიღო პრეზიდენტობა, მაშინ გამბეტაც დაემხგავსება უმხგავს მაკ-მაგონს, მეორე რესპუბლიკის სიტყვით პრეზიდენტს.... იმ განსხვავებით, რასაკვირველია, რომ იგი სალდათი იყო და ეს კი უფრო კაცთ-მოყვარე ბურჟუა იქნება... ეს (გამბეტა) კი თვის დიქტატორობას დაამყარებს.... ბურჟუაზიულს საძირკველზედ, ზომიერ წინ-მსვლელობის ნიადაგზე“¹⁾. მაგრამ ბრძოლაში აქტიურ „მონაწილეობას იღებდენ სოციალისტები და ახლა იმათ (სოციალისტებს) უნდა გაუსწორდეს გამბეტა და რესპუბლიკა“.

ავტორის მთელი სიმპატია უკიდურესი სოციალიზმის მხარეზეა და იგი ლუი ბლანის შემდეგი დებულებებით აკრიტიკებს გამბეტას პოლიტიკას: „რითი სჯობია რესპუბლიკა მონარქიას, თუ კი იგი ხალხს არ გახდის უფრო განათლებულად, უფრო ბედნიერად და კეთილმყოფიანად? რით არის იგი უმჯობესი სხვანაირ მმართველობაზე მუშა-კაცისათვის, რომელიც უდიერ კაცისაგან წელში გამწყდარია, ყველა იმისათვის ვინც სიღარიბეს უკიდურეს სისაწყვემდის მიუყვანია, თუ კი რესპუბლიკანური მმართველობა არ ცდილობს სამუშაო ფასის მომატებას, შრომის რიგიან ორგანოვკანობას (?), მუშა ხალხის ბავშვების აღზრდას და შრომის მოპოებას მათთვის? რის მაქნისია რესპუბლიკა, თუ იგი არ შექმნის ახალ ხანას იმ ისტორიულ კანონის განხორციელებისათვის, რომელიც თხოულობს გაუქმებას და მოსაპობას მონე-

1) არადელი: „პოლიტიკა“, თურ. „იმედი“, № 7-8, გვ. 13—70.

ბისა და პროლეტარიატისას, იმ კანონისას, რომელთა გაჰყავდაც გზას სიმართლისა და ნამდვილი თავისუფლების სუფევისა კენჭი? ¹⁾

მკითხველი შეამჩნევს, საით იყო მიმართული ჩვენი ავტორის პოლიტიკური ხაზი, წინააღმდეგ მ. გურგენიძისა და ტატალასი, რომელნიც თვითმპყრობელ მეფესთან აპირებდენ მორიგებას, არადელი უარყოფდა გამბეტას ბურჟუაზიულ რესპუბლიკას და გარკვეული შინა-არსის სოციალურ რესპუბლიკას მოითხოვდა. ეს უკვე რევოლუციონური რადიკალიზმის პროგრამა იყო, რის წამოყენება და დაცვა ჩვენმა ავტორმა მხოლოდ მიკიბულ-მოკიბულად შესძლო საცენზურო პირობების გამო.

1881 წლის „ივერიის“ ერთ-ერთ ნომერში მოთავსებული არის ალ. ნა — ლის (ალ. ნანეიშვილის) ცენზორის მიერ კუდმოკვეცილი და საკმაოდ „შეკრეპილი“ წერილი, რომლიდანაც სჩანს, რომ ავტორი თანაგრძნობით ეკიდებოდა „ნაროდნიკთა ვოლიას“ რევოლუციონურ საქმიანობას. თვით ალ. ნანეიშვილი 70-იანი წლების მეორე ნახევარში გამოვიდა სამოღვაწეოდ და საგრძნობ რევოლუციონურ მუშაობას აწარმოებდა. იგი დაქვრივი და გადასახლებული იყო 70-იანი წლების მეორე ნახევარში. აღნიშნული წერილი მიმართულია „ივერიის“ ერთ-ერთი თანაშრომლის, ვინმე გ. — თ — მ — ის, წინააღმდეგ და ეხება რუსეთის რევოლუციონური მოძრაობის ვითარებას 1870 — 1881 წლების განმავლობაში. „1870 წლის შემდეგ, — სწერს ა. ნა — ლი, — ახალ-გაზრდობაში გავრცელდა ერთი მიმართულება, რომელსაც „სოციალური“ დაერქვა. მიმართულების მომხრენი უარყოფდენ საკუთრებას, მთავრობას, წოდებათა განსხვავებას, ერთის სიტყვით აწინდელ სახელმწიფო და საზოგადო წყობილებასა. ჯერ — ჯერობით ახალ-გაზრდობამ ეს თეორია შეიმუშავა მხოლოდ სიტყვიერად და მასუკან საქმითაც შეუდგა მის განხორციელებას. ახალ-გაზრდობამ თავისი აზრის შესასრულებლად რუსეთში მხოლოდ ერთი გზა იპოვა, ეს გზა იყო: მდაბალს ხალხში წასვლა, ხალხში მოქმედება და თავის დედა-აზრის გავრცელება... ესენი ჯერ არ ხმარობდენ არც რევოლუცერს, არც ხანჯალს, არც დინამიტს, მათი იარაღი იყო მხოლოდ წიგნების გავრცელება და სიტყვიერი ქადაგება. ამ მიმართულების მიმდევართ ჩაიცვეს გლეხური ტანისამოსი“

1) არადელი: „პოლიტიკა“, ჟურ. „იმედი“, № 7-8, გვ. 174

დასტოვებს თავისი დედა-წირე, რომელიც მათ გარყვნილად მიჰყავდა და წაეიდნენ ხალხში, მასთან ქირისა და მწუხარების გამოყენებით თავიანთი აზრების გასავრცელებლად... ამ მიმართულების მომხრენი უბრალო ხალხს უყურებდნენ, როგორც მტარვალებისაგან დაჩაგრულს უმანკო ქმნილებას, რომელსაც ვითომ ადვილად შეეძლო მათის ქადაგების შეთვისება. ეს მიმართულება სწორედ იდეალური იყო და არსებობდა ხუთს-ექვსს წელიწადს¹⁾.

✓ (როგორც მკითხველი შეამჩნევდა, ავტორი თავის წერილში იხილავდა რუსეთის ნაროდნიკული მოძრაობის იმ ფრთას, რომელიც პლავროვის იდეური ხელმძღვანელობის ქვეშ ვითარდებოდა; პლავროვის ტაქტიკა იყო მშვიდობიანი, ხანგრძლივი მზადება რევოლუციისა. ალ. ნა — ლს არ მოსწონს ეს ტაქტიკა. იგი სწერს: „რევოლუციონერების საქმე უკუღმა დატრიალდა: იმათ ვერ შეისრულეს თავიანთი წადილი, ვერ განახორციელეს თავიანთი დედა-აზრი; მათი მოქმედება ფუჭი გამოდგა; მათ აზრებს ოცნების ფერი დაედო: ხალხი ისე უმანკო არ იყო, როგორც სოციალისტები ფიქრობდნენ; არც ხალხის გონება იყო ისე განვითარებული და გამხდავი, რომ მათი აზრები შეთვისებინა, ერთი სიტყვით, ცხადი იყო, — ისტორიით დადგენილი ცხოვრების წყობილება რამდენიმე წლის განმავლობაში ვერ შეიცვლებოდა“²⁾.)

✓ ეს კრიტიკა პლავროსტების პროგრამისა და ტაქტიკისა ძლიერ წააგავს იმ კრიტიკას, რომელსაც აწარმოებდნენ ამავე პლავროსტების წინააღმდეგ ტაჩოვი, ეელიაბოვი და სხვები რუსეთში, ე. ი. ის მიმდინარეობა ნაროდნიკებისა, რომელიც მომხრე იყო ტერორითა და რევოლუციით თვითმპყრობელობის დამსხვრევის და პოლიტიკურა ძალა-უფლების დაპყრობის შემდეგ ჰფიქრობდა თავისი პროგრამის მიზანშეწონილად განხორციელებას ხალხის მომზადებითა და დახმარებით. ნა — ლი ეხება ამ მიმართულებასაც და სწერს: „ამ დროს სოციალისტები შეჩერდნენ, კრიტიკის თვალთა განიხილეს წარსული და თავიანთ რაზმები დაათვალიერეს. თუმცა დედა-აზრი არ უარ-ჰყვეს, მაგრამ სხვა ღონე მონახეს მის შესასრულებლად, სხვა პროგრამა დაადგინეს. დაიწყეს მთავრობასთან გამწარებული ბრძოლა; მთავრობაც ფეხზე დააყენეს და მძინარე საზოგადოებაც გამოაღვიძეს. თითქ-

¹⁾ იხ. ა. ნა — ლი: „წერილი რედაქციისადმი“ — „ივერია“, № 3, გვ. 138—39, 1881 წ.

²⁾ იქვე, გვ. 140.

მის სამის წლის განმელობაში ბრძოლა შეუწყვეტელი იყო: ხანჯალს, რევოლვერს და დინამიტს არ ზოგავდნენ, მაგრამ არც მთავრობა ჩამორჩა უკან: ასობით გადაჰყარვა ციმბირში, გამოამწყვდია ციხეებში. ბევრი დახვრიტეს, ჩამოაღრჩვეს. სოციალისტებიც ასე სჯიდნენ: თუმცა ხე ძირიანად ვერ ამოვთხარეთ, მაგრამ ამას შევიძლებთ, მაგნე ნაყოფი მაინც უწყალოთ ესრისეთო. რევოლიუციონერებმა გააზშირეს იარაღის ხმარება, დააარსეს თვით რუსეთში რამოდენიმე იდეალური სტამბა და ბეჭდვიდნენ ურიცხვ წიგნებსა და მთავრობის წინააღმდეგ. ამ გაცხარებულს ბრძოლას საზოგადოება და ხალხი განცვიფრებით შესცქეროდა და არავითარს მონაწილეობას კი არ იღებდა... ამ რიგად რევოლიუციონერების მოქმედებაში ორს პერიოდსა ვხედავთ: ერთია — იდეალური, ანუ ოცნების პერიოდი; მეორე პრაქტიკული, მოქმედების პერიოდი“¹⁾.

შემდეგ ავტორი იხილავს რევოლუციონური მოძრაობის წარმოშობის მიზეზებსა და დაასკვნის: „უმთავრესი და უპირველესი მიზეზი რევოლიუციონერთა პარტიის გაძლიერებისა რუსეთში არის თვით რუსეთის ცხოვრების წყობილება...“²⁾. ხალხი უკიდურესს სილატაკეში ჩავარდა; განთავისუფლების დროს გლეხს მიეცა ცოტა და უფარგისი მიწა, რომელიც საცხოვრებლად არა ჰყოფნიდა. ხალხი მოექცა ცეცხლ შუა: ერთის მხრით ძველი უმეცარი მებატონეები აწუხებდნენ და მეორეს მხრით კიდევ უფრო უმეცარი და უფრო უსინდისო გაიძვერაობით გამდიდრებული ქვეყნის მკამელები... მეცნიერებაც შევიწროვებული იყო. საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში რიგიანად გონებას ვერ ასაზრდოებდნენ, ერთის სიტყვით, რუსეთში ისეთი დაბნული ჰაერი იდგა, რომ სუნთქვა გასჭირდა. ვის უნდა ეგრძნო პირველად ეს შევიწროვებული მდგომარეობა? რასაკვირველია, საზოგადოების იმ ნაწილს, რომელსაც ჯერ გრძნობა და გონება არ დაჩლუნგებია და რომელიც ჯერ არ გაუცვეთია; ეს ნაწილი იყო მოსწავლე ახალ-თაობა და მართლაც პირველად იმან გამოაცხადა თავისი უკმაყოფილება“³⁾.

ამ წერილის 1881 წ. მარტის თვეში დაბეჭდვა ჰპირდაპირ სასწავლო იყო: ალექსანდრე მეორეს მოკვლის შემდეგ ლეგალურ პრესა-

1) ა. ნა-ლი: „წერილი რედაქციისადმი“ — „ივერია“, № 3, გვ. 140 — 41.

2) აქ ცენზორის მიერ ამოღებულია.

3) იქვე, გვ. 142 — 43.

ში ასეთი წერილის დაბეჭდვა და ისიც „ავად-სახსენებელი“ მისაღწევი განყოფილების“ ავადვე მოხსენება შეუძლებელი საქმე იყო რუსეთში. ცენზორს სასტიკი „პრესში“ გაუტარებია წერილი, მაგრამ ავტორის შეხედულება მაინც საგრძნობი და მისახვედრი რჩება: მისი სიმპატიები მიმართული იყო პრაქტიკულად მოქმედი რუსეთის რევოლუციონერებისაკენ, სახელოვანი ნაროდოვოლცებისაკენ: იმ პერიოდში აღ. ნანეიშვილი რევოლუციონურად იყო განწყობილი; გალიბერალების გზას იგი სხვებთან ერთად დაახლოებით 1887 წლიდან დაადგა, როდესაც მუდმივი თანაშრომლობა დაიწყო „ივერიაში“, ციმბირიდან დაბრუნების შემდეგ.

მეითხველმა უკვე იცის, რათ იყო ჩვენში 80-იან წლებში ქართული ნაროდნიკების საქმიანობა უმთავრესად მიმართული მოსწავლე ახალგაზრდობისა და მუშა-ხელოსნებისაკენ¹⁾. უმთავრესად ამ სოციალურ ფენებში შექმნდათ მათ სოციალური აზროვნება და რევოლუციონური იდეოლოგია. 80-იან წლებში სწორედ ამით არის დამახასიათებელი ნაროდნიკების საქმიანობა. მოსწავლე ახალგაზრდობა, განსაკუთრებით კი სემინარიელები, ჩვენი ნაროდნიკების დიდ გაჟღერებას განიცდიდნენ. ახალგაზრდა ინტელიგენციას, მომავალ მასწავლებლებსა და საზოგადო მოღვაწეებს ჩვენი ნაროდნიკები ზრდიდნენ რევოლუციონურ აზროვნებაზე. 80-იან წლებში ამ მხრივ დიდი ღვაწლი მიუძღვის ნაროდნიკ გოლაჩიტაძეს, რომელმაც თავისი ნაროდნიკული წრე შეადგინა და სემინარიელების მეოხებით მუშა-ხელოს-

¹⁾ ანტ. მ. ჩოდრიშვილი თავის საინტერესო მოგონებაში გადმოგვცემს. „1882 წელს ტიბინაძემ გამაცნო გოლაჩიტაძე, ბ. მოსეშვილი და ის. რამიშვილი. ამათ რომ გაიგეს ჩვენი „ქარგალთა კავშირის“ არსებობა, განსაკუთრებით გოლაჩიტაძემ, ხშირად დაიწყეს ჩვენთან სიარული და მასთან ხშირად გვიკითხავდნენ ნ. ჩოდრიშვილის და პისარევის თხზულებიდან, მუშათა ცხოვრებიდან. ამ სამი პირის გარდა სხვა სემინარიისტებიც მოგვეპოვნენ და შეუდექით მეცადინეობას. მე მაშინ უკვე ორგანიზატორად, შევექნე წრეები სხვა და სხვა დარგის მუშების, დურგლების, მეჩუქმეების, მეტელების, მხერხავეების, დერეკების (თერძი), სტამბის მუშების და ფოსტა-ტელეგრაფის მუშა-მოსამსახურეებისა. ეს ამხანაგი სემინარიისტები დაგვყავდა წრეებში და მეცადინეობდნენ, ასე რომ ყველა წრეებიდან რამდენიმე ხნის შემდეგ ჯგუფში 80 წევრმა მოიყარა თავი 1883—4 წლებში. ამ ჯგუფის მეოხებით გამოვიდა პირველად ქართულ ენაზედ გეპტოგრაფიულად დაბეჭდილი ბროშურა „ოთხი ძმა“, რუსულიდან გოლაჩიტაძის მიერ გადმოთარგმნილი“. (მ. ჩოდრიშვილი: „ჩემი თავგადასავალი“, „რევოლუციის მატინე“, № 4-5. გვ. 342. 1924 წ. არის ცალკე წიგნადაც).

ნებში ეწეოდა რევოლუციონურ მუშაობას. თვით გოლა ჩიტაძე, ანუ როდნაია ვოლიას¹ ტერორისტული პოლიტიკის ნიადაგზე იდგა. მ. ჩოდრიშვილი საინტერესო ცნობებს გადმოგვცემს მაშინდელი ნაროდნიკების პოლიტიკის გასაცნობად. 1884 წ. თვით ჩოდრიშვილის ბინაზე მოწვეული ყოფილა კრება, რომელსაც დასწრები 30-40-დე კაცი. სხვა საკითხთა შორის კრებაზე დასმული ყოფილა საკითხი ტერორისა და ალექსანდრე II-ის მოკვლის შესახებ. ნაწილი ნაროდნიკებისა, ის. რამიშვილის მეთაურობით, ტერორისტული აქტის წინააღმდეგ წასულა, ხოლო გ. ჩიტაძეს ძირიანად უარუყვია ი. რამიშვილის ოპორტუნიტული ტაქტიკა და ტერორისტული ტაქტიკა დაუცავს. ამხ. ჩოდრიშვილს მოჰყავს შინაარსი გ. ჩიტაძის სიტყვისა, საიდანაც ირკვევა, რომ იგი მხარს უჭერდა ალექსანდრე მე-II-ს მოკვლას²).

ეს ცნობები ნათლად ამოწმებს იმ ფაქტს, რომ 80-იანი წლების ჩვენი ნაროდნიკების ნაწილი მხარს უჭერდა ტერორისტულ პოლიტიკას და ტაქტიკას. ზოგიერთი ავტორი გარკვევით უკავშირებს ლალიშვილის მიერ 1886 წ. სემინარიის რექტორის ჩუღეცკის მოკვლას ჩვენი ნაროდნიკების ტერორისტულ პოლიტიკას. როგორც ქვევით დავინახავთ ფ. მახარაძის მოგონებიდან, ახალგაზრდა სემინარიელები „ნაროდნაია ვოლიას“ ტაქტიკას დიდი ხნის განმავლობაში უჭერდნენ მხარს. თვით ე. ნინოშვილი 80-იანი წლების მიწურულეებში ტერორისტული პოლიტიკის მომხრე იყო. დ. კალანდარაშვილი მის შესახებ გადმოგვცემს: „მთელი ლამე (1889 წ.) მეკამათებოდა მე როგორც ნაროდნიკს: იგი (ნინოშვილი) მუშების მხარეზე იდგა და სასტიკ ბრძოლას მოითხოვდა მუშების ინტერესების დასაცავად. ეგნატე მაშინ უკვე უკიდურესი მემარცხენე სოციალისტი იყო და ტერორის დიდი მომხრე“³).

ამ ცნობებიდან ვტყობილობთ, რომ 80-იან წლებში ტერორისტულ ტაქტიკას საკმაო მიმდევრები ჰყოლია ჩვენს ნაროდნიკულ ინტელიგენციაში.

როგორც მკითხველი ხედავს, ნაროდნიკული აზროვნება 80-იან წლებში ჩვენში ორი უმთავრესი ფორმით ვითარდებოდა: პირველი მიმდინარეობა პირველ რიგში აყენებდა ეკონომიური ბრძოლის პროგრამას და ნაკლებ ყურადღებას

¹ ჩოდრიშვილის დასახელებული მოგონებანი, გვ. 345.

² რ. კალაძე: ეგნატე ნინოშვილის ბიოგრაფია, ე. ნინოშვილის თხზ. I ტომი, გვ. 63.

აქცევდა პოლიტიკურ მომენტს. ასეთი იყო გ. მაიაშვილის და ნ. ურბნელის (ხიზანაშვილის) წერილები და სამოღვაწეო პროგრამა. აქ სჩანდა გავლენა რუსეთის „ჩორნი პერედელის“ პარტიისა, რომელიც უარყოფდა პოლიტიკური ბრძოლის ტაქტიკას და მთელ ენერგიას ეკონომიური ხასიათის ბრძოლას ანდომებდა. გ. მაიაშვილი (ზდანოვიჩი) ასეთი იდეოლოგიის ზეგავლენით აღიზარდა. მაგრამ მისი პროგრამა საინტერესო იყო არა მარტო იმიტომ, რომ იგი პირველ რიგში ეკონომიური ხასიათის მოთხოვნებს აყენებდა, არამედ იმიტაც, რომ იგი რევოლუციის საშუალებით მოითხოვდა ამ პროგრამის განხორციელებას. „50-ის პროცესზე“ (1877 წ.) მაიაშვილი — ზდანოვიჩი ამბობდა: „ერთის მხრივ — სოციალურ მოძღვრებათა პროგრესმა ევროპაში, მეორეს მხრივ — რუსეთის შინაურმა პირობებმა გადაამუშავეს რუსეთის ახალგაზრდათა ასოციალიზმი — სოციალიზმი მშვიდობიანი, სახელმწიფოებრივი — რევოლუციონურ სოციალიზმად“¹). ამრიგად, გ. ზდანოვიჩი — მაიაშვილი ეკონომიზმს და რევოლუციონურ ტაქტიკას აყენებდა პირველ რიგში. რასაკვირველია, რევოლუციონური ტაქტიკის დაცვას პრესაში ცენზურული პირობების გამო იგი ვერ მოახერხებდა, მაგრამ ეკონომიზმის უპირატესობის პროგრამა გარკვეულად არის წამოყენებული მის და ნ. ურბნელის წერილებში.

ჩვენ ნაროდნიკების მეორე მიმდინარეობას ახასიათებდა პოლიტიკური პროგრამის პირველ რიგში წამოყენება და მასთან შეფარდება ეკონომიური პროგრამისა. მაგრამ ამ პოლიტიკურ მიმდინარეობაშიც ორ რადიკალურად სხვადასხვაგვარ აზროვნებას ჰქონდა ადგილი ჩვენს ნაროდნიკებში: ერთი რევოლუციონურ ნიადაგზე იდგა და პოლიტიკური მართველობის დაპყრობის ტაქტიკას აყენებდა, რომ პოლიტიკური მართველობის დაპყრობის შემდეგ ხალხის სასარგებლო საქმიანობას შესდგომოდა²), მეო-

¹) იხ. წიგნი „Речи и биографии“. გ. ფ. ზდანოვიჩის სიტყვა, გვ. 114, 1905 წ.

²) ფ. მაზარაძე თავის წერილში სწერს: „მეოთხმოცე წლებიდან ჩვენში ჩნდება „ნაროდნიკების“ ახალი თაობა. უნდა ითქვას, რომ ახალი თაობა დაადგა ნაროდნიკების იმ მიმდინარეობას, რომელსაც გამოხატავდა „ნაროდნაია ეოლოია“ ევლიაბოვის და პეროვსკაიას მეთაურობით“. როგორც დაეინახეთ, კანტიკუნტად და ნაწილობრივ ამ იდეოლოგიამ „იმედის“ ფერკლებზედაც ჰყოფ თავისი გამოხატულება.

რე მშვიდობიან ნიადაგზე იდგა და თითქმის რუსეთის თვითმპყრობელობასთან თანამშრომლობის ტაქტიკას იცავდა. ეს უკანასკნელი უკვე გამოხატავდა ნაროდნიკული აზროვნების კრიზისის დასაწყისს ჩვენში.

ასეთი იყო ქართული ნაროდნიკული აზროვნების სამგვარი მიმდინარეობა 80-იან წლებში. ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების ზოგიერთ მკვლევარს (მაგ. არჩ. ჯორჯაძე) პოლიტიკური მომენტისა და მშვიდობიანი ტაქტიკის წამოყენება არ მიაჩნია რუსეთის ნაროდნიკული მიმდინარეობის დამახასიათებელ თვისებად და ამიტომ ჩვენში მოქმედი ნაროდნიკები ძლიერ დიდი კითხვის ქვეშ დაუსვამს. მაგრამ ამ მკვლევართ არ ესმით, რომ რუსული ნაროდნიკობა არ იყო ერთსახოვანი და რომ ამ მიმდინარეობაში თავს იყრიდნენ დიამეტრალურად საწინააღმდეგო პროგნოზის და ტაქტიკის მატარებელი იდეოლოგიები. აი რას სწერს კ. პატიცხიძე რუსეთის ნაროდნიკების შესახებ:

«ყველაზე უფრო დიდმა წარმომადგენლებმა სამოციანი და სამოცდაათიანი წლების სოციალისტური ლიტერატურისა — ჩერნიშევსკიმ, ბაკუნინმა, ლაფროვმა — მიიღეს, როგორც ძირითადი დებულება, უარყოფითი შეხედულება ზემოდან ძირითადი რეფორმის მოხდენის შესახებ. სოციალური გადატრიალების იმედები მათთვის დაკავშირებული იყო მოახლოებულ სახალხო რევოლუციასთან. მიხაილოვსკიმ, შეიძლება ხალხში გასვლის პირველი უნაყოფო შედეგების ზეგავლენით, დაიწყო ოპტიმისტური იმედიანობის ახალი პერიოდი, დაიმედება იმით, რომ ხელისუფლება გადამჭრელ მომენტში იმის გამოსარკვევად, თუ ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარებისათვის წამოყენებულ ორ გზაში რომელი უნდა იქნეს არჩეული, დადგება ხალხის მხარეზე ამომავალი ბურჟუაზიის წინააღმდეგ. ამ შემთხვევაში ის (მიხაილოვსკი) უფრო ახლოს სდგას, ერთის მხრივ, ჰერცენთან და მეორეს მხრივ — ვ. ვორონცოვთან და ნიკოლა — ონთან... მიხაილოვსკი იდგა სახელმწიფოებრივ ნიადაგზე (наш государственный) და რუსეთის სოციალური გარდაქმნის საქმეში სახალხო საფუძვლებზე გადამჭრელ როლს ანიჭებდა მთავრობის ხელისუფლების რევოლუციურ ზემოქმედებას; ეს იყო მისი მსოფლმხედველობის ძირითადი ხასიათი, რაიც მკაცრად ანსხვავებდა მას ბაკუნინის ანარქიზმისაგან, რომელიც თავის მხრით გაბატონებული იყო რუსეთის სოციალისტების მნიშვნელოვან ნაწილში.

მაგრამ როგორი სახელმწიფო და როგორი მთავრობის ხელისუფლება, ამ საკითხზე მას (მიხაილოვსკის) არ ჰქონდა ერთი პასუხი¹⁾.

მართლაც, ნ. მიხაილოვსკი ხან კონსტიტუციონალური რევოლუციის მოთხოვნის პროგრამას აყენებდა რევოლუციონური გზით, ხან კი რუსეთის თვითმპყრობელობასთან მშვიდობიანი შეთანხმების მომხრე იყო. 1880 წელს „ოტერესტვენზე ზაპისკის“ ფურცლებზე იგი სწერდა: „ვის შეუძლია აიღოს თავის თავზე დიდი შრომა, რათა ააცილოს ჩვენი სამშობლოს ისტორიულ გზას ევროპული ბრძოლის განმეორება?“ და უპასუხებდა: „ცხადია — მთავრობას; მას აქვს ამისათვის საჭირო საშუალება და არა ნაკლებ საჭირო მიუკერძოებლობაც — მთავრობა არ არის დაინტერესებული უსამართლობის გამეფებაში. მთავრობასა და მხოლოდ მთავრობას მოვლის რუსეთში საერთო მშვიდობისა და ბედნიერების დამყარება“²⁾. ერთ-თავის წერილში („Политические письма социалиста“) მიხაილოვსკისწერდა: „ჩვენ (ნაროდნიკებს) შორის არიან როგორც მშვიდობიანი პროგრესის მიმდევრები, ისე რევოლუციის ხალხი. მშვიდობიანი პროგრესის მომხრეები ფიქრობენ, რომ თვითმპყრობელობა მხოლოდ მაშინ დაავიროვდება თავის მისიას, როდესაც გლეხი საკმაოდ გაშლის ფრთებს გონებრივად და მატერიალურად, რომ არ გადააყლაპონ თავისი თავი ბურჟუაზიას“³⁾. ასეთ პროგრამას აყენებდა დროგამოშვებით რუსეთში ნ. მიხაილოვსკი. ხოლო კრივენკო, ვ. ვორონცოვი და სხვა ლიბერალი ნაროდნიკები თავგამოდებით იცავდნენ ამ პროგრამას.

ჩვენ უკვე დავინახეთ, თუ რა დიდი გავლენა მოახდინა მან ნ. ნიკოლაძეზე 1882 წელს, როდესაც ამ უკანასკნელმა იკისრა მთავრობასა და ნაროდნოვოლკებს შორის მოლაპარაკება⁴⁾. როგორც ზევით დავინახეთ, ამ გავლენას ვერ ასცდნენ „იმედიის“ თანამშრომელთა ზოგიერთი წევრები, და ისინიც უარყოფდნენ რევოლუციონურ საშუალებას და რევოლუციონურ ტაქტიკას და მშვიდობიან მუშაობაზე გადავიდნენ. მაგრამ ეს მშვიდობიანი ტაქტიკა ხშირად, როგორც მიხაილოვსკის ფორმულებში, რუსეთის თვითმპყრობელობასთან თანამშრომლობაში გამოიხატებოდა. ჩვენი ნაროდნიკული ინტელიგენციის ზოგი-

¹⁾ Пажитнов: „Развитие социалистических идей в России“, т. 1, стр. 256 — 59.

²⁾ იქვე, გვ. 256

³⁾ იქვე, გვ. 258

⁴⁾ იხ. ამ ნაშრომის პირველი ტომი, გვ. 206 — 07.

ერთი წევრებიც არ ერიდებოდნენ 80-იან წლებში გაემეორებინათ ის ილუზიები, რომლებითაც შეპყრობილი იყო რუსეთის ინტელიგენციის ნაწილი, თითქოს თვითმპყობლობა დაადგებოდა ხალხის სამსახურის გზას, უარყოფდა კაპიტალიზმს და შეითვისებდა რუსეთის ინტელიგენციის სოციალურ პროგრამას. ეს იყო უტოპიზმი, მაგრამ უტოპიზმი ყველაზე უფრო სამწუხარო თვისებისა თავისი რეაქციონური ხასიათით; ამ პოლიტიკის მომხრეთ, რასაკვირველია, პროგრესიული აზრები ჰქონდათ მხედველობაში, მაგრამ მათი მოღვაწეობის საშუალება იყო უტოპიურ-რეაქციონური, რამდენადაც იგი ერიდებოდა თვითმპყობლობის კლასობრივი შინაარსის გამორკვევას, მისი რეაქციონური მისწრაფების გამომხეურებას: ამით იგი აღუწებდა ხალხის კლასობრივ თვითცნობიერებას და მეცნაერული რევოლუციონური პროგრამის შემუშავებას.

როგორც რუსეთში, ისე ჩვენში რევოლუციონური მოქმედებით დაღლილი, ხალხის უყურადღებობით გულგატეხილი ინტელიგენცია, ნაროდნიკული პროგრამით შეიარაღებული, უტოპიური ტაქტიკის ყველაზე უფრო სამწუხარო გზას დაადგა. რუსეთის მონარქიის წინაშე ქედის მოხრა და ვედრება ხალხური იდეების განხორციელებისთვის ყოველად მიუღებელი რეაქციონური ტაქტიკა იყო. ასეთ ჩიხში მოემწყვდა როგორც რუსეთის, ისე ჩვენი ნაროდნიკების ნაწილი.

როგორც დავინახეთ, სწორი არ არის ის დებულება, რომელიც გვეუბნება, რომ ჩვენმა ინტელიგენციამ 80-იან წლებში თავი გაითავისუფლა რუსეთის ნაროდნიკული იდეოლოგიის ზეგავლენისაგან. ამ დებულების საწინააღმდეგოდ ჩვენ ვამტკიცებთ, რომ 80-იან წლებში რუსეთის ნაროდნიკული მოძღვრების თითქმის ყველა მიმდინარეობას ჰყავდა ჩვენში თავისი წარმომადგენელი. შეიძლება ჩვენში 80-იანი წლების ნაროდნიკობა არ იყო დამთავრებული და ჩამოყალიბებული, არ იყო ისე სრული, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა რუსეთში. ეს სხვა საქმეა, აქ უკვე ინტელიგენციის გონებრივი მოღვაწეობის ხასიათთან გვაქვს საქმე. მართალია, ჩვენი ინტელიგენცია ვერ ავიდა რუსეთის ინტელიგენციის სიმაღლეზე, მაგრამ ისიც მართალია, რომ ჩვენმა ინტელიგენციამ სცადა ყველა იმ სოციალური, ეკონომიური და პოლიტიკური პროგრამის გადმოწერვა ჩვენში, რომელსაც იზიარებდნენ მისი უშუალო მასწავლებლები-რუსეთის ნაროდნიკები.

80-იან წლებში დაიწყო კრიზისი ქართული ნაროდნიკული იდეალისა, მაგრამ ეს განსაკუთრებით გამომტკავნდა 90-იან წლებში.

მ. გურგენიძისა და ტატალას მშვიდობიანი ტაქტიკა და თვითმპყრობელობასთან მორიგების ცდები ძლიერ განსხვავდება 70-იანი წლების ჩვენი ნაროდნიკების სამოღვაწეო პროგრამისაგან, რომელსაც მიზნად დასახული ჰქონდა ხალხის მომზადება სოციალური რევოლუციისათვის. განსხვავდება აგრეთვე იმ მიმდინარეობისაგანაც, რომელსაც დაგენ გ. მაიაშვილი, ნ. ურბნელი და ნაროდნიკების ახალი თაობა გ. ჩიტაძის მეთაურობით, აღიწერს, რომ შემდგომ დიდი უმეტესობა ქართველი ნაროდნიკებისა ამ მშვიდობიან გზას დაადგა და ზოგიერთი მათგანი უყოყმანოდ გადასახლდა ილ. ჭავჭავაძის ლიბერალურ ბანაკში. 90-იან წლებში ქართულმა ნაროდნიკულმა მიმდინარეობამ მეტად საგრძნობი კრიზისი განიცადა. ერთის მხრივ ნაროდნიკების ნაწილმა დასტოვა თავისი ძველი პოზიციები და გადავიდა „ივერიის“ მხარეზე (ნ. ურბნელი და სხვ.), მეორეს მხრივ, ნაროდნიკების ნაწილმა შეითვისა ბურჟუაზიული სამოღვაწეო პროგრამა (გ. მაიაშვილის), ხოლო მესამეს მხრივ ახლად გამოღვიძებულ მუშათა მოძრაობას და ახლად წამოჭრილ ამოცანებს ნაროდნიკობის ნიადაგზე მდგარმა ინტელიგენციამ ალღო ვერ აუღო და ამიტომ იგი თითქმის მოსწყდა ჩვენი ცხოვრების დენას. ამ ფორმებში გამოიხატა ჩვენი ნაროდნიკების კრიზისი 90-იან წლებში. როგორც ვწერდით, ამ კრიზისის დასაწყისი 80-იანი წლები იყო, ხოლო 90-იან წლებში იგი უფრო გაღრმავდა და თვალსაჩინო გახდა. მაგრამ ამას ერცლად ქვევით შევხებით, ახლა დავუბრუნდეთ ისევ „იმედს“.

როგორც დავინახეთ, „იმედი“ მთელი გულისყური მშრომელი დემოკრატიისაკენ იყო მიპყრობილი; იგი უაღრესად დაინტერესებული იყო მშრომელი ხალხის ეკონომიური პირობების გაუმჯობესებით და ყოველმხრივი წარმატებით. სტ. კრელაშვილი სწერს: „მუდამ სახეში იქონიო შენი ხალხის მდგომარეობა, მისი მოთხოვნა-ლება და იმათ დაგვარად მოსტებნო. ევროპიულ მეცნიერებაში და ცხოვრებაში ისეთი იარაღი, რომელიც დაგებმარება ვარემოების გაუმჯობესებაში და მოთხოვნილების დაკმაყოფილებაში, — აი რაზე არის დამყარებული ჩვენი იმედი ჩვენ თავზე“¹⁾.

ევროპული კულტურის და ევროპული მეცნიერებისადმი პატივისცემა ღრმად ჰქონდათ გამჯდარი „იმედი“ ჯგუფის თანამშრომლებს. იგივე ავტორი სწერს: „არც ევროპულ მეცნიერებაზე

¹⁾ სტ. კრელაშვილის: „ქართული მწერლობა“, „იმედი“, № 1. გვ. 101. 1881 წ.

და ცხოვრებაზე ავიღებთ ხელსა, რადგანაც მხოლოდ მასში ვხედავთ კაცობრიობის გაუმჯობესებას და მაღლა აწევის ძალას. მხოლოდ იმაზე გვაქვს დამყარებული იმედი ჩვენი ძალით უბედო ცხოვრების განათლებისა და ამაღლებისა¹⁾).

„იმედი ის“ საზრუნავი საგანი იყო ჩვენი გლეხობა და სოფელი, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ „იმედი ის“ მწერლებს შორის აქაც არ იყო თანხმობა: მაშინ, როდესაც ეკონომიური პროგრამის წამოყენების დროს ერთი ნაწილი თითქმის მთავარ ყურადღებას სოფელს აქცევდა, მეორე ნაწილი (მაგ. ნ. ხ - ი) წარმოებისაკენაც იყურებოდა და ვაჭრობა-მრეწველობის საკითხის მოგვარებასაც ცდილობდა.)

„სოფლის და განსაკუთრებით ჩვენი სოფლის ცხოვრება, — სწერდა დ. აბდუშელიშვილი, — თითქმის მთლად დამოკიდებულია მიწაზე. თუ გლეხს კარგი მიწა უჭირავს და თან სახელმწიფო და საზოგადო ხარჯიც არ აწუხებს, ის სულ ჩადგმულია, „მდიდარია“, და თუ არა ალაბი ჩითი სამ შაურად კი არა, გროშადაც რომ გახადო და აგრეთვე სხვა სავაჭროც გააიფო, უადგილმამულო გლეხი მაინც ლატაკად დარჩება“²⁾. ამრიგად, ავტორი გლეხის ინტერესების დაცვას ხელაუდა არა ვაჭრობის მოგვარებაში, არამედ მიწის საკითხის მოწესრიგებაში. რასაკვირველია, მიწის საკითხის მოწესრიგება ერთი უპირველესი საკითხი იყო ჩვენი გლეხებისათვის, მაგრამ იგი არ უარყოფდა სხვა საკითხებსაც. ჩვენი ავტორი ამ საკითხის გადალმა არ იყურებოდა და თითქმის უარყოფდა მომხმარებელი ასოციაციების საჭიროებას ჩვენი გლეხისათვის (გაიხანეთ ანტონ ჟურცელაძის აზრი ამ საკითხზე). აბდუშელიშვილი სწერდა:

„ჩვენებური გლეხის წლიური შემოსავალი იმაზე ბევრად ნაკლებია და არავითარ შეერთებულ ვაჭრობას ამ ხალხის ფეხზე დაყენება არ შეუძლიან, თუ გინდ ყოველივე გადასახადისაგან რომ გაანთავისუფლო... აგრე სასწაულთ მომქმედი და ხალხის ცხოვრების წინ წამწვევი რომ იყოს ეს შეერთებული ვაჭრობა ან, უკეთა ვსთქვათ, потребительская ассоциация, განა სხვა ქვეყნებში ვერ მოახერხებდენ იმის დაარსებას?... მართალია, ზოგ დიდ ქალაქებში, სადაც ქარხნები ათასობით და ათი ათასობით ამუშავებენ ხალხს, ამისთანა შეერთებულმა ამხანაგობამ სარგებლობა დაიანხვა ყველას, მაგრამ ნუ

¹⁾ სტ. ტრელაშვილის: „ქართული მწერლობა“, „იმედი“, № 1, გვ. 100, 1881 წ.

²⁾ დ. აბდუშელიშვილის წერილი: „იმედი“, № 1, გვ. 117, 1881 წ.

დაივიწყებთ, რომ ქალაქისა და სოფლის ცხოვრება სულ სხვადასხვა არის... იქ (ქალაქში) ყოველ ცისმარე დღეს მუშა ხალხი ყოველთვის რაც კი მისთვის საჭიროა, ყიდულობს და, რასაკვირველია, რასაც უფრო იაფად იყიდის, მით მეტი დარჩება და უკეთაც იცხოვრებს. სოფელი კი უმეტეს ნაწილად და თითქმის მხოლოდ თავის ნაწარმოებითა სცხოვრობს, საყიდელი ძლიერ მცირე აქვს (განსაკუთრებით ჩვენში) და უქვევლია სავაჭროს სიძვირე და სიიაფე ბევრად ვერ შესცვლის მის მდგომარეობას“¹⁾.

ამ მსჯელობაში ჩვენ წინ ტიპიური ნაროდნიკი სდგას. რასაკვირველია, ნაროდნიკები არ უარყოფდნენ მომხმარებელ ასოციაციას, მაგრამ ჩვენი ავტორის არგუმენტაცია და სოფლის ინტერესების პირველ რიგში წამოყენება ტიპიური ნაროდნიკული მსჯელობაა. აბდუშელიშვილი უარყოფს კაპიტალიზმის არსებობას ჩვენში, სავაჭრო ურთიერთობის გაფართოებას, უარყოფს იმ ფაქტსაც, რომ ჩვენი გლეხი უკვე იყო ჩათრეული სავაჭრო დამოკიდებულებაში, რომ მას აღარ შეეძლო დაეკმაყოფილებინა თავისი მოთხოვნილებები „თავისი ნაწარმოებებით“ და ამიტომ გლეხის ეკონომიური წარმატების საქმე დაკავშირებული იყო აგრეთვე ვაჭრობის და მრეწველობის საქმის მოგვარებასთან. ამ ფაქტორებს ვერ ამჩნევდა ჩვენი ავტორი, მაგრამ არ არის გასაკვირი, თუ აბდუშელიშვილმა ეს ვერ შეამჩნია 1881 წელს, მაშინ, როდესაც ამ ფაქტის დანახვა არ სურდათ ქართველ ნაროდნიკებს 1895 წლის ხანებშიაც, როცა კაპიტალიზმი და სავაჭრო ურთიერთობა ამიერკავკასიაში უკვე საკმაოდ საგრძნობი შეიქნა. მაგრამ აბდუშელიშვილის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ იგი ნათლად გრძნობდა კაპიტალიზმის შემოჭრის შესაძლებლობას საქართველოში. 1894 წელს ნაროდნიკი ალ. ნანეიშვილი ამტკიცებდა, წვრილ-გლეხურ ქვეყნებში შეუძლებელია კაპიტალიზმის შემოჭრა და განვითარებაო. თითქოს ამის საპასუხოდ 1881 წელს დ. აბდუშელიშვილი სწერდა: „დღეს ყველა თვალხილულისათვის, რომელიც განგებ თვალს არ აიხვევს, ცხადია, რომ მომავალში ჩვენი ქვეყნის საშინელი სულის ამომხდელი მტერი იგივეა, რამაც თითქმის მთელს ევროპაში დაბალი ხალხი დაიმონა და პირუტყვს დაამსგავსა; ცხადია, რომ მეცნიერებით დაიარაღებული კაპიტალი, რომელმაც ხალხს

¹⁾ დ. აბდუშელიშვილის წერილი; „იმედი“, № 1, გვ. 116—17, 1881 წ.

ხელიდამ ყველაფერი გამოაუკალა, მონა და ხელ-ფეხის მეტი არა დაუგდო რა, დღეს თუ ხვალ ჩვენც გვესტუმრება, და აბა რას გვირჩევს ჩვენი ლიტერატურა?—ხმასაც არ იღებს, ყურსაც არ ანძრევს¹⁾).

ეს შიში კაპიტალიზმის შემოჭრისა თავიდანვე თან დაჰყვა ჩვენს ლიტერატურას, ჩვენს მწერლობას: ჯერ ისევ „დროებისა“ (1866 წ. შემდეგ) და „მნათობის“ (1869-72 წ.) ფურცლებზე ვნახეთ მთელი რიგი წერილებისა, რომელშიაც აღნიშნულია, რომ კაპიტალიზმის შემოჭრა ჩვენში დიდ ზიანს მიაყენებს ჩვენს ერსა და ხალხს, გაატაცებს და მას ულუკმაპუროდ დააგდებსო. ეს შიში თან ახლავს „იმედის“ წერილებსაც: გლეხს თუ კი აქვს ყელში მოკერილი, — ამბობს აბდუშელიშვილი, — და თუ კაპიტალიზმი შემოიჭრა, უფრო უარეს დღეში ჩავარდებო. ეს საკითხი მწვავე ტვირთად დააწვა ჩვენს ინტელიგენციას და მან დიდი ხნის განმავლობაში ვერ შეიგნო, რომ კაპიტალიზმის განვითარება ჩვენში უდიდესი რევოლუციონური ფაქტორი იყო ჩვენი ცხოვრების წარმატებისათვის.

მაგრამ რა გზას და საშუალებას მიმართავდა ჩვენი ავტორი ამ მომავალი უბედურების თავიდან ასაცილებლად და თანამედროვე გლეხის ეკონომიური სიღატაკის მოსასპობად? როგორც დავინახეთ, ერთ-ერთ საშუალებად ჩვენ ავტორს მიაჩნდა მიწის საკითხის მოგვარება; მაგრამ დ. აბდუშელიშვილი ოპორტუნისტული პოლიტიკის მომხრე იყო, მას მაგრერიგად არ იტაცებდა რევოლუციონური საქმიანობა და ბრძოლა, იგი მშვიდობიან გზას ადგა და მთავრობასთან შერიგება-შეთანხმებით ცდილობდა ხალხის ინტერესების დაცვას. მეორე წერილში ავტორი სწერდა:

„ეს მტერი ჩვენ ქვეყანაში იბადება დღეს და სახელად ჰქვია ეკონომიური სიღატაკე და გონებითი დაბნელება. ამის მეტი მტერი ჩვენს მართებლობას და საზოგადოებას არაიენ ჰყავს, მაგრამ იმის დასათრგუნავად არც ზარბაზანი გამოდგება, არც მათრახი, მას ვერც შტიკიანი სალდათი დასძლევს, ვერც მათრახიანი გოროდოვოი. ეკონომიური კეთილდღეობა, საყოველთაო რიგიანი სწავლა, მიუდგომელი, პატიოსანი მართლმსაჯუ-

¹⁾ დ. აბდუშელიშვილის წერილი; „იმედი“, № 1, გვ. 103 — 104. 1881 წ.

ლება და სხვანი, - აი ის საშუალება, რომლითაც ზეზეულად ჩაძობდება და სული ამოძვრება ჩვენებურ შინაგან მტერს¹⁾.

ალსანიშნავია კიდევ შემდეგი მომენტი: „იმედის“ რედაქტორი ნ. გურგენიძე ქართველ თავად-აზნაურობას უსაყვედურებდა, რატომ თქვენც პოლონელებივით არ, მიმართეთ იმპერატორს ალექსანდრე მესამეს პეტიციითო. „ნუთუ მარტო პოლშელებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვსთ ეროვნობის (ერობის) შემოღებას, სამშობლო ენის სამოქალაქო უფლებას და ნაფიცო მსაჯულობის სასამართლოს დაწესებას. დააწმენდნენ ბრძანდებოდეთ ჩვენი ხალხის წარმომადგენლები, რომ ჩვენივე უფრო საჭირო არიან ყველა ესენი“²⁾.

ვიმეორებთ: დ. აბდუშელიშვილის და მ. გურგენიძის სამოღვაწეო პროგრამა წმინდა წყლის ოპორტუნიტული იყო, მის შინაარსს შეადგენდა ცხოვრების რეალური საჭიროებანი, ყოველდღიური მოთხოვნილებანი: ერობა, სწავლა-განათლება, ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტი, ენის დაცვა, მიწების გადანაწილება; ეს პრაქტიკული პოლიტიკის საკითხები იყო, რომელნიც ასერიგად არ ეგუებოდნენ სოციალური რევოლუციის შინაარსს. მაგრამ ჩვენი ინტელიგენციის ნაწილმა უკვე თავი დაანება ასეთს რამეზე ოცნებობას და პრაქტიკული პოლიტიკის, მიმდინარე საკითხების წამოყენება დაიწყო. ეს იყო შემდეგი როგორც რუსეთის მემარჯვენე ნაროდნიკული აზროვნების გავლენისა, ისე იმ დამარცხებისა, რომელიც ჩვენმა რევოლუციონერმა ინტელიგენციამ განიცადა 1873 — 76 წლებში, როდესაც რევოლუციონერ პროპაგანდას აწარმოებდა სოციალური რევოლუციის მოსახდენად. ეს გეგმა დამარცხდა, ინტელიგენციის ოცნება და გატაცება საპნის ბურთივით გაჰტრა, ინტელიგენციის ნაწილი ოცნებიდან დაბლა დაეშვა და პრაქტიკულ სინამდვილეს, ყოველდღიურ ცხოვრებას ჩასჭიდა ხელი. სინამდვილემ დაამარცხა ოცნება, ცხოვრებამ — თავშეთუავებელი გატაცება. აქედან იწყება კრიზისი ნაროდნიკული აზროვნების იდეოლოგიისა ჩვენში.

VI ჟურნ. „იმედის“ ფურცლებზე დაიბეჭდა ერთი წერილი, რომლის ავტორი არ კმაყოფილდებოდა მარტო მიწის საკითხის მო-

¹⁾ დ. აბდუშელიშვილი: „ჩვენებური სასწავლებლების ახლანდელი მდგომარეობა“, „იმედი“, № 2, გვ. 135, 1881 წ.

²⁾ მ. გურგენიძე: „შინაური მიმოხილვა“, „იმედი“, № 3 — 4, გვ. 76, 1881 წ.

გვარებით და სხვა ეკონომიურ ფაქტორებსაც აქცევდა ყურადღებას, ეს წერილი („ივერიის ეკონომისტი“) აუცილებლად აღსანიშნავია. ავტორი (ნ. ხ — ი) მრეწველობის მოწესრიგების საქმესაც აქცევდა სერიოზულ ყურადღებას. იგი უარყოფდა ი. ქავკაძის „გუთნის და მიწის“ ეკონომიურ პოლიტიკას და სხვა ეკონომიურ ფაქტორებზედაც ბაასობდა. ავტორი სწერდა:

„ხალხის ცხოვრების საზოგადო პროგრესიულ მიმდინარეობას ნაპიჯ-ნაპიჯზე თან მოსდევს ეკონომიური განვითარება. თვით ეკონომიური ცხოვრება ხალხისა ერთი შტოა საზოგადო სოციალური ცხოვრებისა და ამ უკანასკნელთან ორგანიულად შეკავშირებული, გადამბული“¹⁾.

„ამ ზღუდეშიაც თეორიას წინ უქდვის ცხოვრება, აზროვნებას სინამდვილე. როგორც ეკონომიური ცხოვრება ხალხისა, აგრეთვე აწინდელი ეკონომიური მიმართულება თეორიული სწავლისა და არსდა შემდეგ იმისა, როდესაც გამოიცვალნენ. მოისპენ უწინდელი სისტემები“²⁾.

ავტორი ილაშქრებს „ივერიის“ „მიწისა და გუთნის“ პროგრამის წინააღმდეგ და ამტკიცებს, რომ „როგორც ითხოვს ეკონომიური განვითარების კანონი, კერძო და სოციალური პროგრესი საზოგადოთ, ხალხის ცხოვრება როდი ჩერდება მიწის მუშაობაზე... სხვა ფაქტორები გამოდიან სცენაზე და ბევრჯერ ეს უკანასკნელი იკავებენ პირველს ადგილს. უპირატესობას. არც შესაძლებელია, რომ „მიწა და გუთანი“ შეადგენდნენ ყოველთვის და ყველგან დასაბამს და დასაწყისს ეკონომიური ცხოვრებისას. ჩვენ ვამტკიცებთ მხოლოდ იმ აზრს, რომ ეკონომიურ ცხოვრებაში მიწის მუშა თან და თან, ნელ-ნელა ჰკარგავს უწინდელს თავის დიდს მნიშვნელობას და საპატივონაწილს მკეთებლობისას უნებურად უთმობს სხვა ეკონომიურ ფაქტორებს, მაგ., ქარხნითი მრეწველობას, ფაბრიკას და სხვ ამას ცხადათ ამტკიცებს ეკონომიური მეცნიერების ისტორია. არც შესაძლებელი იქნებოდა თვით ეკონომიური პროგრესი, თუ ცხოვრების ბურჟათ, დასაბამათ და უმთავროსად ვაღიარებთ „მიწას და გუთანს“. ეს პროგრესი კი არა, ერთ ხაზზე გაჩერება იქნება“³⁾.

1) ნ. ხ — ი: „ივერიის ეკონომისტი“. „იმედი“, № 6, გვ. 79, 1882 წ.

2) იქვე, გვ. 80.

3) იქვე, გვ. 81 — 82

„ხალხის საზოგადო ეკონომიური ცხოვრება შეიცავს სხვა და სხვა ფაქტორებს, ელემენტებს, რომელთა შორის არსებობს შინაგანი კავშირი, ჰარმონია. მართალია, ამ კავშირს, ჰარმონიას ვითომც ვერ ვხედავთ, ბევრჯერ ის იკარგება, მაგრამ ადრე თუ გვიან მაინც ჩნდება, ასულდგმულებს სხვა და სხვა ეკონომიურ ფაქტორებსა, ელემენტებსა. მიწის შემუშავების განკეთილება ზედ მოქმედებს სხვა ეკონომიურ ფაქტორებზე, აუმჯობესებს მათ, აძლევს ძალას; მეორეს მხრით, სხვა ეკონომიურ ფაქტორებსაც (მაგ., რომელიმე შემუშავებითი მრეწველობა) ზედ მოქმედება აქვს „მიწა-გუთანზე“. მაგალითი შინაგანი კავშირისა, ჰარმონიისა ეკონომიურ ფაქტორებთან შორის შეიძლება მკითხველმა დაასახელოს არა ერთი და ორი. აწინდელი ეკონომიური პროგრესი ევროპისა, სხვათა შორის, დაფუძნებულია ამ ჰარმონიის ცხოვრების კანონათ განხორციელებაზე, მის ხელის მოწყობაზე“¹⁾.

ასეთი ეკონომიური დებულებანი არ ეთანხმებიან დ. აბდუშელიშვილის ეკონომიურ პროგრამას, რასაკვირველია, ნ. ხ — ის ახალი რამ არ წამოუყენებია ჩვენს პრესაში: ვაჭრობა-მრეწველობის მნიშვნელობა ძლიერ კარგად ესმოდათ 60 — 70-იანი წლების მწერლებსაც. მაგრამ ხ — ვის მნიშვნელობა იმაში გამოიხატება, რომ მან 80-იანი წლებში ჩვენ პრესაში გამეფებული „გუთნისა და მიწის“ პოლიტიკის წინააღმდეგ სასტიკად გაილაშქრა და აღნიშნა მთელი სიკაღბე ილია კავკასიის ეკონომიური პროგრამისა. ილიას გადახრას სოფლისაგან პრინციპიალურად ვერ ეწინააღმდეგებოდენ „იმედი“ ჯგუფის მწერლები, რადგან მათი პოლიტიკაც სოფლისაგან იყო მიქცეული. ისინი არ ეთანხმებოდენ ილიას სოფლის საკითხის მოგვარების, მოწესრიგების შინაარსს. ხ-მა იმავე „იმედი“ ფურცლებზე ნათლად აღნიშნა თანამედროვე პირობებში პრინციპიალური მიუღებლობა მართო „გუთნისა და მიწის“ პროგრამისა, მან სხვა ფაქტორების მნიშვნელობაც აღნიშნა.

ის იყო ახალი მოტივი 80-იანი წლებისათვის. ამით ხ-ვი თითქოს დაგს ამხადებდა გ. მაიაშვილისათვის, რომელმაც 1890 წ. ხაზგასმით აღნიშნა ვაჭრობა-მრეწველობის მნიშვნელობა ერის ცხოვრებაში. მაგრამ ხ-ვის წერილიდან არა სჩანს, რომ იგი მომხრე იყო ვაჭრობა-მრეწველობის თავისუფალი განვითარებისა. წინააღმდეგ, ჩვენი ავტორი მათი „მოწესრიგების“ მომხრეა. იგი სწერს:

1) ნ. ხ — ი: „ივერიის ეკონომისტი“, „იმედი“, № 6, გვ. 84 — 85. 1882 წ.

„უნდა შევნიშნოთ, რომ მხოლოდ მიწის განაწილებად და მორიგება არ არის ყოველად გამკურნებელი — მაღალი მოხალხის კეთილდღეობისათვის. საქმე იმაშია, რომ მიწა-გუთნის გარდა ეკონომიურ ცხოვრებაში მოქმედობენ, ბრუნავენ სხვა ფაქტორებიც ხალხის ბედნიერებისათვის და არა ბოლოს მოღებისათვის არა ნაკლებად საჭიროა ამ ფაქტორებისაც სამართლიანი განწყობა“. მეორე ადგილას იგი სწერს: „ეკონომიურ ცხოვრებაში მოქმედებენ სხვა ფაქტორებიც, იგინიც უნდა განიწყონ წესიერად, სამართლიანად, მხოლოდ ამ გზით შეიძლება დამყარდეს სანაატრელი ეკონომიური წყობილება“¹⁾ (ბაზი ჩენია. ს. ხ.).

როგორც ვხედავთ, ჩვენი ავტორი მრეწველობისა და ვაჭრობის სამართლიანად მოწესრიგებას, განწყობას მოითხოვდა. ჩვენ არ ვიცით, ხ-ის აზრით, როგორ ფორმებში უნდა მომხდარიყო სამართლიანი განწყობილება, ყოველ შემთხვევაში, ერთი ნათელია: ხ-ვი წინააღმდეგი იყო წარმოების ინდივიდუალური „განწყობისა“ და, ცხადია, კოლექტიური სახით უნდა მომხდარიყო ეს. ეს მომენტი აუცილებლად უნდა აღნიშნოს.)

საერთოდ 80-იანი წლების ქართველი ნაროდნიკების შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ისინი ცდილობდნენ რუსეთის ნაროდნიკულ მოძრაობას არ ჩამორჩენოდნენ და საქართველოს ნიადაგზეც გადმოეტანათ ის იდეალები და პოზიციები, რომელიც იქ მუშავდებოდა. 80-იანი წლების ნაროდნიკებს ახასიათებს აზრთა დიფერენციაცია, უფრო თეორიული მუშაობა და ლიტერატურობა. თუ 70-იან წლებში ინტელიგენციის წინაშე ამართული იყო დიდი პრობლემა რუსეთის თვითმპყრობელობის დამარცხებისა და სოციალური რევოლუციის განვითარებისა, 80-იან წლებში ეს ილუზიები რამდენიმედ განელების პროცესში იშკოფებოდა და ინტელიგენციის წინაშე სხვა სახის ამოცანები აღიმართა: რევოლუციონური მუშაობა ამა თუ იმ სახით კვლავ წარმოებდა, იმედი სოციალური რევოლუციის უახლოეს დროში მოხდეს ნისამინელდა და მათი ადგილი რამდენადმე მოსწავლე ახალგაზრდობასა და მუშა-ხელოსნებში ორგანიზაციულმა მუშაობამ დაიკირა. მთავრობა კვლავ განაგრძობდა თვალყურის დევნებას და 80-იანი წლების პირველ ნახევარში კვლავ გადაასახლეს საქართველოდან ჩვენი ნაროდნიკ- ინტე-

¹⁾ ნ. ხ-ი: „ივერიის ეკონომისტი“, „იმედი“, № 6, 1882 წ.

ლიგენტები, ციმბირის მიდამოებს კვლავ მიემატა ახლად გადასახლებულ ნაროდნიკთა ჯგუფი; როგორც ვიცით, 70-იან წლებში ციმბირში გადასახლეს უმრავლესობა რუსეთში მომუშავე ქართველი ნაროდნიკებისა, ხოლო საქართველოში მოქმედი როვოლუციონერები ჩაჰყარეს ციხეებში, ნაწილი კი იმავე ციმბირისკენ გაისტუმრეს, სადაც დრო-გამოშვებით კვლავ ჰგზავნიდნენ ხოლმე ქართველ რევოლუციონერებს. ამჟამად ჩვენ ხელთ არის ერთი საინტერესო დოკუმენტი ამ რევოლუციონერების ცხოვრების შესახებ ციმბირში. ესაა წერილი მიხ. ყიფიანისა, 70-იანი წლების ნაროდნიკული ორგანიზაციების ერთ-ერთი დამაარსებელს და თვალსაჩინო წევრის, სოფრომ მგალობლიშვილთან მიწერილი. 1884 წ. მთავრობას დაუპატიმრებია: მ. ყიფიანი, შ. დავითაშვილი, ი. მაჭავარიანი, გ. იოსელიანი და სხვ. ციმბირში გადასახლებული მ. ყიფიანი 1886 წ. ს. მგალობლიშვილს სხვათა შორის შემდეგს სწერს:

„ნანეიშვილი ამ ზამთარს ატარებს ქ. სემიპალატინსკში, გაზაფხულზე აქ მოველით. სტეპკო (ქრელაშვილი) აქ არის, სადილობს ჩემთან, გასაოცრად მეცადინეობს სტეპკო, სწავლობს და კითხულობს მეტის მეტად და ბეჯითად, ენები შეისწავლა; ძალიან მხნე ბიჭია და ბევრსაც გააყვითებს. საზოგადოთ ჩვენი სული, გული და გონება მანდ, ჩვენს ქვეყანაშია და ამიტომ ყოველი ჩვენი მეცადინეობა მანდ სახეროთ არის მომართული. ამასვე ნანეიშვილზე ვამბობთ; სხვა ქართველები აღარავინ ვართ აქ ახლო-მახლო, აღმოსავლეთში კი შემდეგნი არიან, ასთე: ჩიკოიძე ამას წინად კატორღიდან გამოვიდა და ახლა გლეხის საზოგადოებას უნდა მიეწეროს, კირენსკის ქალაქში უნდა იყოს ამ ხანად. სრულიად სალად არის და გულმაგრად იგივე მხიარული და მოუწყინარი. ჯაბადარი თავის ცოლით კირენსკში არის და დიდი იმედი აქვს, რომ ტომსკში გადმოვა მალე. ესევე იმედი აქვს გიორგი ზდანოვიჩს, რომელიც ამ ხანად, როგორც ჯაბადარი, სულ და მხოლოდ სამშობლო ქვეყნის ნახვის იმედით სულდგმულ არიან. დიდი სანატრელი რამ არაის სამშობლო მხარე ათ წელიწად „კატორღაში“ გატარების შემდეგ. „ნეტავ შეგვაწირინა უკანასკნელი ჯანი ჩვენის სიცოცხლისა ჩვენი ქვეყნისაო“ — აი ამათი ნატვრა გულწრფელი და გულმართალი. ამიტომ ამათს დაბრუნებას უნდა ელოდოს ყველა პატიოსანი, ხეირიანი ქართველი ანტონი (ფურცელაძე) ვიცი ცდილობს, ღმერთო, უშველე ანტონს, ღმერთო გაუმარჯვე ყველას, ვინც ამ

კარგი ქართველების დაბრუნებას ეცდება... გამყრელიძე¹⁾ გაანთავისუფლებს თითქმის. ეხლა ტომსკში ცხოვრობს და რამდენიმე წელიწადის შემდეგ ნება ექნება შინ დაბრუნებისა. ალექსანდრე ციციშვილი გარდაიცვალა საავადმყოფოში, ამის უკანასკნელი ფიქრი სამშობლო ქვეყანას ევლებოდა. უნუგეშოდ დაიშარბა აღმოსავლეთ ციმბირის ცივს მიწაშია. საბრალო ალექანდრე... ააცილოს ყველა ქართველს ძნელი ბედი, რომელმაც შენ მანდ დაგასათლავა... ოსი არდასენოეი დაბრუნდა შარშან და არ ვიცი რა იქნა. 1878 წელს აქეთ ციმბირში იყო აღმინისტრატითულად. საბრალომ ბევრი ცეცხლი ნახა ამ ოხერს ციმბირში. არ ვიცი, რა გულით დაბრუნდა. — ამას წინეთ მოგვივიდა ბართი თედო გოლიევისაგან. აღმინისტრატითულად ამოუყოფინებიათ ამ საბრალოსთვის თავი პერმის ერთს საშინელად მიყრუებულს ქალაქუნაში, ძალიან გაჭირვებულია საწყალი და ბევრი მწუხარება და ვაიც გამოუვლია, საბრალო თედოს. ეს არის აქაური წერილმანი ამბები. სასიამოვნო არაფერია გარდა იმისა, რომ ჰირს არ უვარდებით, იმედინათ ვართ, კიდევ მხნეთ დაბრუნებას აუცილებლად ვაპირებთ 1887 წელსა“.

1887 — 8 — 9 წლებში მთელი წყება ქართველი ნაროდნიკებისა დაბრუნდა სამშობლოში ციმბირში დიდის ხნის გადასახლების შემ-

¹⁾ ძველი ქართველი ნაროდნიკი გამყრელიძე, რომელმაც 1874-5 წლის რევოლუციონერ მოძრაობაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, გადასახლებულ იქნა ციმბირში; მაგრამ თავისი რევოლუციონერი მუშაობა არც იქ შეუწყვეტია. განსაკუთრებით 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან იგი მხურვალე მონაწილეობას იღებდა რუსეთის რევოლუციონერი პარტიის შექმნაში. ცნობილი არ გუნოვი მის შესახებ სწერს:

„როგორც ცოცხალი ასე სდგას ჩემს წინაშე ჩვენი საერთო საყვარლის გამყრელიძის პიროვნება (ძია გამყას, როგორც მას ყველანი ეძახდით) 50-ის პრიცესის გამო (1875-77) ის ციმბირში იქნა გადასახლებული. ვადის გათავების წინ, გამყრელიძე კვლავ სასამართლოში იქნა მოცემული ადგილობრივ ტაბიბთვის საწმეების გამო. ძლივს მოასწრო თავის სამშობლოში კავკასიაში დაბრუნება, (რომელზედაც მთელი თავისი არსებით ოცნებობდა) კვლავ გადასახლებულ იქნა, იაკუტის ოლქში 5 წლით. ვადის გათავების შემდეგ ის ბოლოს დაბრუნდა სამშობლოში, მაგრამ ძლიერ ჩქარა გარდაიცვალა (თუ არ ვცდები — 1892 წ.). კალაჩით მოსილი თავით, მაგრამ ახალგაზრდა გულით, გულწრფელი ფიცხელი კავკასიური ტემპერამენტი, ის მთლად მიენდო ახალგაზრდობას, დადიოდა ჯგუფებიდან ჯგუფებში, მალე დაგვიმეგობრდა (ახალგაზრდა რევოლუციონებს) და ჩვენთან თანაბრად ეწეოდა მუშაობას“ (იხ. А. Аргунов: „Из прошлого партии социал-революционеров“. ჟურ. „Вилое“. № 10, გვ. 95, 1907 წ.).

დევ. მრავალმა მათგანმა თავი შეაფარა, როგორც ალენაშნეთს, „ივერია“ და გალიბერალების, გაივერიელების გზას დამაგანნა ნეიშვილი, ჭრელაშვილი, ურბნელი და სხ. მხურვალე მონაწილეობას იღებდნენ „ივერია“-ში. ქართველი ნაროდნიკების გალიბერალების პროცესი უკვე დაიწყო 80-იან წლებში. მას უფრო ახლოს მებუთე თავში გავიცნობთ.

ახლა საჭიროა გამოვარკვიოთ ის, თუ როგორ უყუბდნენ ქართველი ნაროდნიკები 80-იან წლებში მუშათა საკითხს და როგორი როლი ითამაშეს მათ ჩვენი მუშათა კლასის გათვითცნობიერების საქმეში. ჩვენ უკვე დავინახეთ, თუ როგორ სწყვეტდნენ ისინი აგრარულსა და გლეხთა საკითხს; ახლა ამ მხრივაც გავიცნოთ ისინი.

✓ II. მუშათა საკითხი და ჩვენი ნაროდნიკები.

„იმედმა“ რამდენადმე შესძლო მუშათა საკითხის წამოყენება. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ თეორიული განუტემა მუშათა საკითხისა 70 წლების დასაწყისში სცადეს უტოპიური სოციალიზმის მიმდევრებმა ჩვენში; იმ პერიოდში ინტელიგენციის ნაწილი დაინტერესებული იყო მუშათა საკითხით და სოციალური პრობლემებით. მაგრამ ეს დაინტერესება არ გასცილებია ჟურნალის ფარგლებს. ინტელიგენცია პრინციპიალურად თანაუგრძნობდა მუშებს, მაგრამ პრაქტიკულად კი მას არაფერითაა ნაბიჯი არ გადაუდგამს მუშების სასარგებლოდ, და თუკინდ ვასათვითცნობიერებლადაც. ბურჟუაზიულ-უტოპიურმა სოციალისტებმა ჩვენში თეორიულად წამოაყენეს მუშათა საკითხი, ხოლო მუშებთან დაახლოება პირველად წილად ხვდა რევოლუციონერ ნაროდნიკულ ინტელიგენციას. მაგრამ ამ მხრივ, როგორც პირველ ტომში დავინახეთ, სასიამოვნო გამოწყლის წარმოადგენდა ან. ფურცელაძე, რომელიც ნაროდნიკებს ემხრობოდა და უკვე 1872 — 75 წლებიდან გ. იოსელიანთან და ზ. კიკინაძესთან ერთად ტფილისის მუშა-ხელოსნებში ეწეოდა მუშაობას¹⁾.

¹⁾ ერთ თავის მოკონებაში ზ. კიკინაძე გადმოგვცემს: „1871 წ. ანტონ ფურცელაძე, როცა მე გავიცანი, მაშინ იგი არსად მუშების პარტიებში ჯერ არ იყო გაცნობილი და ცნობილი. მას ერთი ხელოსანი მუშა იცნობდა, გვარად მაისურაძე. ის კითხულობდა მის ნაწერებს დიდის ინტერესით. მეორე მე (ზ. კიკინაძე) ეიცავი; მე ზოგი მისი ნაწერები „ცისკარში“ მქონდა წაკითხული... მესამე იყო გ. ჩარკიანი, ხელობით პარტნიო. აი ამ სამი კაცის ცნობა აქვდა მას... ანტონ

70-იანი წლების მიწურულეებში ინტელიგენცია უფრო დაინტერესებული იყო მეშვების გათვითცნობიერების საქმით და ნაროდნიკულ მოძრაობაში მათი ჩათრევით: 80-იან წლებში ნაროდნიკული მიმდინარეობის ახალი თაობა მუშაობას უმთავრესად მოსწავლე ახალგაზრდობასა და მუშა-ხელოსნებში აწარმოებდა. ამ მუშაობამ თავის დროზე შესაფერისი ნაყოფი გამოიღო: გაჩნდა კადრი მოწინავე მუშებისა, რომლებმაც პირველი სოციალისტური ცნება ნაროდნიკების სკოლაში შეისწავლეს, ხოლო შემდგომ სოციალ-დემოკრატიულ მიმდინარეობაში მიიღეს მხურვალე მონაწილეობა.

„იმედმა“ სცადა მუშათა საკითხისათვის მიექცია ყურადღება. ამ ჯურნალის ორ უკანასკნელ ნომერში მოთავსებულია დაუმთავრებელი წერილი: „მუშათა ხალხი საქართველოში“ ¹). იანვრის განცხადებაში ამ წერილის შესახებ ვკითხულობთ: „თებერვლის რიცხვიდან „იმედში“ დაიწყება ბეჭდვა ვრცელი სტატიისა, „მუშათა ხალხი საქართველოში“. ეს სტატია მნიშვნელობას არ არის მოკლებული, რადგანაც ჯერ-ჯერობით ჩვენს მწერლობაში შესახებ მუშა ხალხისა თითქმის არაფერი არ არის ნათქვამი“ ²). ცხადია, რედაქცია თვით დაინტერესებული იყო მუშათა საკითხით: 1882 წლის აპრილის ნომერში მას სურდა საუბარი ჩამოეგდო მუშათა საკითხის შესახებ, მაგრამ ცენზურას წერილის მთავარი ადგილები ამოუღია.

ვალნიშნული წერილის ავტორი ია-ძე (ხაქარია ჰიქინაძე) აღნიშნავს მუშა ხალხის საკითხის მნიშვნელობას და სწერს: „ეს არის ჩვენი გულის საკლავი და საწუხარი, როდესაც კი გადავწლით „ქართლის ცხოვრებას“ და სხვა ისტორიულ წიგნებს, ყველგან მეფეთა და სხვა ამგვართა პირთ ამბავი ბევრია, და შესახებ მუშა ხალხისა-კი სიტყვა აოსად არის ნათქვამი... ევროპის გამოჩენილი და მსწავლული კაცების უპირველესმა ნაწილმა თავის ყურადღება ამ საგანს მიაქცია

ფურცელადის მუშებსა და ხელოსნებში აქტიური მოქმედება იწყება 1872 წლიდან“. ჰიქინაძეს მოჰყავს სია იმ მუშა-სოციალისტებისა, რომელთაგანაც საქმის დატერა და მეცადინეობა უხდებოდა ან. ფურცელაძეს. ამ მხრივ ან. ფურცელაძემ საკმაო სამსახური გაუწია უკვე 70-იანი წლებიდან ჩვენი მუშათა კლასის გათვითცნობიერების საქმეს: 70-იან წლებში დაწყებული დიდი საქმე მუშათა გათვითცნობიერების საგრობო ფორმით განაგრძეს 80-იანი წლების ნაროდნიკებმა და სოციალისტებმა, ხოლო 90-იანი წლებისათვის კი მან თავისი შესაფერისი ნაყოფიც გამოიღო. ამის დასამტკიცებელ საბუთებს მკითხველი თვით ამ წიგნში იპოვის.

¹) „იმედი“, № 2 და 3, 1883 წ.

²) „იმედი“, № 1, 1883 წ.

და დაიწყო წერა. დღესაც მთელს ევროპაში აღურიცხველი ციხე-
ვები ფუნდებდა, წიგნები იბეჭდებოდა ამ საგნის შესახებ და რაც ძალი
და ღონე აქვთ. მეცადინეობენ — როგორმე თანაირად ლატაკთა და
უბედურთ, გაპირვებულთ მოძმეთ-მუშათა ცხვრება გააუმჯობესონ.
ჩვენში კი, სადაც მუშა ხალხის სიღარიბე, სამწუხაროდ დღე-დღე-
ობით მატულობს, ყურს არაფერ ათხოვებს, თითქო არაფის შევებო-
დეს. თუმცა ჩვენში ეს დამღუპველი და დამაქცევი სენი — მუშა ხალ-
ხის სიღატაკე ჯერ ისე არ გავრცელებულა, რომ ყოველ კაცს
ადვილად შეეძლოს დანახვა და გაცნობა, მაგრამ თუ დავაკვირდებით
და გავიცნობთ — ჩვენშიაც შევნიშნავთ იმ გვარ სუხათს, რომელნიც
ევროპაში ფრიად ხშირნი არიან. ჩვენშიაც დღე-დღეობით თითო-
როგორა ოჯახებს იმსხვერპლებს ხოლმე სიღარიბე, ამას არა თუ მარ-
ტო მე ვამბობ, არამედ ეს აზრები გამოითქვან ნიკოლაძისაგან 1871 წ.
და ფურცელაძისაგანაც 1876 წ. ¹⁾“.

✓ (წერილის ავტორი ზ. ჭიჭინაძე იმ ხანებში ნაროდნიკულ მიმდი-
ნარეობას თანაუგრძნობდა და სოციალისტურად იყო განწყობილი.)
თვითონ ის დაახლოებული იყო მუშა-ხელოსნებთან, იცნობდა მათ
ხელობას და ცხოვრებას. მას მოჰყავს ბეხერის აზრი, რომ „მუ-
შა ხალხის ცხოვრების შესახებ ისე კარგად ვერაფერ რას დასწერს,
როგორც შიგ მათში მყოფი და აღზრდილი“, და დასკვნის: „ამას
არამც თუ მარტო ბეხერი არამედ თვით კარლ მარქსი, ფერდი-
ნანდ ლასალი, პრუდონი და ფლეროვსკიც კი ამტკიცებენ. მეც ეს
მზებედვინებს ხმის ამოღებას შესახებ მუშა ხალხისა საქართველოში“ ²⁾.

✓ უნდა აღინიშნოს ერთი ფაქტი: მართალია, ჩვენი მწერალი მუ-
შათა საკითხზე გვპირდებოდა წერას, მაგრამ მას მხედველობაში უმ-
თავრესად მუშა-ხელოსანი ჰყავდა. ცხადია, მაშინდელი ჩვენი
ეკონომიური ცხოვრების პირობები არ იძლეოდა შესაძლებლობას
მუშათა საკითხის მთელი თავისი სიგანე-სიგრძით წამოყენებისათვის:
კაპიტალისტური განვითარების ნიადაგზე ხდებოდა დაშლა ხელო-
სანთა წოდებისა და მათი გადასვლა პროლეტარიატის რიგებში ³⁾.

¹⁾ ია-ძე: „მუშათა ხალხი საქართველოში“, ჟურ. „იმედი“, № 2, გვ 36—37.

²⁾ იქვე გვ. 38 — 39. 1883 წ.

³⁾ არალეგალურ მუშურ ჟურნალებს, რომელნიც გამოდიოდნენ 1889 — 1892
წლებში, ნათლად ატყვია ამ ღრმამნიშნელოვანი ეკონომიური და სოციალური
პროცესის გავლენა: ამ ჟურნალების თანამშრომლები მოსთქვამენ იმაზე, თუ
როგორ კარგავდა ხელოსანი დამოუკიდებლობას და როგორ მრავლდებოდა კა-

ცხადია, ეს პრაქტისი საგრძნობი შეიქნა მაშინდელ პირობებში, დღესაც მუშასა და ხელოსანს შორის წაიშალა თითქმის ყოველი განსხვავება. მაგრამ მუშა-ხელოსანი კიდევ არ არის ნამდვილი პროლეტარი, ეს შეიძლება არის კლასი თავის თავად, მაგრამ არა თავისთვის¹⁾. ამიტომ ამ მუშათა კლასის განუვითარებლობის პე-

ლაქში უმუშევარ-მოხეტიალე პირები. ჩვენი პროლეტარიატის განვითარების ისტორიის შესწავლას ძლიერ დიდ დახმარებას გაუწევს ეს არალეგალური ქურნალები. ამ ნარკვევში ჩვენი მხოლოდ ნაწილობრივ გამოვიყენეთ ეს ქურნალები, რამდენადაც ეს საკმარისი იყო ქარ. სოციალისტურ აზროვნების შესწავლისათვის.

1) აქ მეტი არ იქნება მკითხველს გაეაცნოთ მუშათა საერთო ეკონომიური მდგომარეობა 80-იან წლებში. 1886-89 წლებში, გულიშამბაროვის გადმოცემით, მუშაობა თამბაქოს ფაბრიკებში გრძელდებოდა 12 საათს: დილის 6 საათიდან საღამოს 6 ან 7 საათამდე, სადილისა და საუზმისათვის არ ყოფილა მკაცრად განსაზღვრული დრო; დაახლოებით ამაზე მიდიოდა 11 $\frac{1}{2}$ საათი. გასამრჯელოს მუშები იღებდნენ ერთი კვირის განმავლობაში. მუშაობა ნარდი იყო (нарядно). მაგ. ე. წ. დამხარიხებელნი („სორტიროვშიკები“) ექვსი სამუშაო დღის განმავლობაში იღებდნენ 4—6 მანეთამდე, უქმე დღეებისა ექვსიდან; ასე რომ იშვიათი ყოფილა მუშებს სრული ჯამაგირი მიეღოთ. ასეთივე ყოფილა სხვა კათეგორიის მუშების მდგომარეობაც. „მოკიდებული პირობები, — სწერს გულიშამბაროვი, — რომელშიაც იმყოფებოდა ტფილისის გუბერნიის თამბაქოს ფაბრიკის მუშათა მასები, მეტად დიდ გაუმართლებლობას ითხოვენ, ყველა ფაბრიკის სამუშაო სახლი ძალიან ვიწროა და მათ არც სათანადო ვენტილიაცია აქვთ. ჰაერით გაჯერებული თამბაქოს მტვერით, რომელსაც მომუშავენი ისუნთქავენ ყოველ დღიურად განუწყვეტლივ, 12 საათის განმავლობაში. ამას ემატება საკმელის ორთქლი, რადგან იქვე სადილობენ, სადაც მუშაობენ; ოფლისა და სხვა ობიექტებით იტყუანება ატმოსფერო სამუშაო შენობებისა, სადაც მუშები მკიდრობენ აზიან შეჯგუფდებიან: დამხარისხებელნი პირდაპირ იატაკზე სხედან ფეხმორთხმულნი, დამუშავებელნი მუხლებზე დგანან და მხოლოდ ჰაბიროსის მკეთებელნი სხედან გრძელ სკამზე მაგიდის წინ. ფანჯრები და კარები ამ შენობებში, ფისკის ინტერესისათვის, მუდამ დახურულია. ეს შენობები ძალიან ბინძურია და ტუტყიანი და ამიტომაც ჰაერი მათში მეტად მძიმეა. აქაური ფაბრიკების მუშებს ერთმანეთთან საერთო არაფერი აქვთ და არაფერში სიანს არტელური დასაწყისისა ან რაიმე ურთიერთ დახმარების იდეა. ისინი (მუშები) წარმოადგენენ აკრედიტებულს ხროვას (разношеретный сброд) რომელსაც აგრძელებს მხოლოდ ერთი აზრი საარსებო პურის მოპოება. თუ მუშას ოჯახი ჰყავს და სცნობს ფაბრიკის ახლოს, მაშინ სადილი მისთვის შინიდან მოაქვთ. მათი სადილი შესდგება: პურისა, ყველის ნაჭრისა ან ხაზვისაგან და კიჭა წყლისაგან... ფაბრიკებში მუშებისათვის შენობები არ არის, ამიტომ ისინი ცალკე ბინებში სცხოვრობენ. ავადმყოფებს აწვევენ შინ ან საერთო საავადმყოფოებში; ფაბრიკანტი მათ ადგილზე ახალს ღებულობს... ოჯახის წევრის ავადმყოფობისას ან გარდაცვალების დროს მუშა ვარდება გამოუვალ მდგომარეობაში, რომლიდანაც მას იშვიათ შემთხვევაში თუ გამოიყვანს ფაბრიკის პატრონის კეთილგანწყობილება.

რიოდში შეუძლებელი იყო ჩამოყალიბებულიყო ნამდვილი მუშური პარტია. საერთოდ ნაროდნიკული მიმდინარეობა ჩვენი საზოგადოებასა და ურთიერთობის განვითარების ანარეკლი იყო. ცხადია, მას თან უნდა დაჰყოლოდა დიდი შეცდომები და გაურკვევლობა. მუშათა საკითხშიაც ეს დაემართათ: საკითხი წამოაყენეს, მაგრამ მისი შესაფერისად გადაჭრა და მოწესრიგება მათ ვერ შესძლეს. მიუხედავად ამისა, 80-იან წლებში მომუშავე ახალმა თაობამ ნაროდნიკებისა საგრძნობი როლი ითამაშა ჩვენი მუშათა კლასის გათვითცნობიერების საქმეში.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ის ფაქტი, რომ ჩვენმა ნაროდნიკებმა 80-იანი წლებიდან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს მუშახელს და მათ გათვითცნობიერებაში დიდი როლი ითამაშეს. ამ მხრივ, ე. ი. ჩვენი მუშათა მასების გათვითცნობიერების საქმეში, დიდი ღვაწლი მიუძღვით გოლა ჩიტაძესა და ჩვენში კარგად ცნობილ ზაქარია ჭიჭინაძეს. პირველის შესახებ ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ ცნობები მ. ჩოდრიშვილის მოგონებიდან. დავუმატოთ ამას ზაქარია ჭიჭინაძის მოგონება ამავე გ. ჩიტაძის შესახებ.

„გოლა ჩიტაძე, — ამბობს ჭიჭინაძე, — იყო იმ დროის ქართველი სოციალისტი. გოლა ჩიტაძეს ჰქონდა კარგ მოწაფეებთან კავშირი, რომელნიც კითხულობდნენ შერჩევით თავიანთი დროისა და გონების განვითარების კვალათ შესაფერის წიგნებს... გოლა ჩიტაძე სემენარიის გარეთ სცხოვრობდა და იგი მხურვალე მონაწილე იყო იმ დროის სოციალისტური წრეების, მაშინ ტფილისში ერთი სოციალისტური წრე იყო, რომელსაც რუსები მფარველობდნენ. იმ სოციალისტურ-რევოლუციონურ წრეში დადიოდა გოლა ჩიტაძე, აქედან გამოჰქონდა მას ბევრი წიგნები და ყველა იგინი შეჰქონდა სემენარიის მოწაფეებში... გოლა ჩიტაძე გონიერი კაცი იყო; მან ჩემის დახმარებით გა-

მაგრამ უკანასკნელი თავის გულუხვობას იჩენს მხოლოდ დახელოვნებულ და დამაბურქებულ ხელოსანთა და არა ყველა თავის მოსამსახურის მიმართ, რომელნიც ბედის წყალობით კრიტიკულს მდგომარეობაში ვარდებიან. ამასთან აღნიშნული დახმარება მეტად თავისებური და კაპრიზულია, რომ შეიძლებოდეს მათზე დაყრდნობა „ცხოვრების გასაჭირს პირობებში“ (იხ. სტ. გულიშამბაროვის წიგნი: „Обзор фабрик и заводов тиф. губ.“. გვ. 30-35, 1888 წ.).

ამ ნარკვევის სათანადო ადგილებზე ჩვენ გაშუქებული გვაქვს ჩვენი მუშათა კლასის საერთო მდგომარეობა, და მკითხველი თავისთავად შეადარებს 80-იანი წლების ცნობებს იქ დასახულ სურათს.

იცნა იმ დროის ტფილისის ქართველი მუშები და ხელოსნები, რომელნიც მაშინ სოციალისტურ განვითარებას მისდევდნენ და იგაფნებოდნენ ქართულ სოციალისტურ საუკეთესო წიგნებს კითხულობდნენ. ასეთ მუშებს გოლა ჩიტაძე დიდი სიხარულით დაუახლოვდა. მათზე მან დიდი გავლენა მოახდინა, ნამეტნავათ სოციალისტური წიგნების კითხვით და ამის შესახებ ლაპარაკით დიდს გავლენას ახდენდა. ეს რომ მართალი გახლავთ, ამას დაასაბუთებენ თვით ეხლანდელი ბოლშევიკების ლიდერები მუშა-ხელოსნებიც, რომელნიც მაშინ გოლა ჩიტაძესაგან ქართულ ენაზე სოციალისტურ ლექსების კითხვით ისმენდნენ და მით იგი დიდი მადლობელიც იყვნენ¹⁾. ამნაირად მათ ქართულ ენაზე გამოსცეს პირველად „ოთხი ძმის ზღაპარი“, რაც პირველი მაგალითი იყო ქართულ ენაზე. ამ წიგნის თარგმანი და ბეჭედა იმ დროის ქართველ მუშებმა და ხელოსნებმა დიდის ქება დიდებით მიიღეს და მის მთარგმნელს და დამბეჭდავს გოლა ჩიტაძეს დიდ მადლობას უძღვნდნენ²⁾.

ასე გადმოგვცემენ თანამედროვენი გ. ჩიტაძის მოღვაწეობას ქართველ მუშა-ხელოსანთა წრეებში³⁾. ამრიგად, 80-იან წლებში მუშათა კლასში თანდათან ფეხს იკიდებდა თვითგანვითარება და შეგნება.

1) მ. ჩოდორიშვილმა, როგორც დავინახეთ, ხაზგასმით აღნიშნა ეს ფაქტი და ამით დაადასტურა ზ. ჭიკინაძის ცნობა.

2) გაზ. „სოციალისტ-ფედერალისტი“, № 113, 1921 წ. ზ. ჭიკინაძის წერილი.

3) ზ. ჭიკინაძის მიწერ-მოწერებისა და მასალების გადასინჯვის დროს ჩვენ წავაწყდით ერთ წერილს, რომელიც გოლა ჩიტაძეს უნდა ეკუთვნოდეს. მოგვყავს ეს დოკუმენტი, როგორც დამახასიათებელი 80-იანი წლების რევოლუციონერისა.

„ჩემს ზაქარიას გაუმარჯოს!

ზაქარო, შენი წერილი მივიღე მეორე და დიდი მადლობა, რომ არ მივიწყებ, მაღალად შენი წერილის ტონი არ მომწონს. პირველს წერილში, რომელიც არააქელას (აღბად, არაქელა ოქუაშვილზე არის ლაპარაკი) ძმისთვის გამოგეტანებინა მწერდი, თუ ამ მუშებს კარგათ არ დახვდით და ცხვირი აიწიეთ, მეორეში კი კარგია, რომ ბაქოში არ დახვედრიხარო თუმცა... და სხვა. აქ აზრების წინააღმდეგობის გარდა ჩემი დამცირებაც არის. რე თუ მე კიდევ მოგონება მინდა, რომ ამ მუშებს კარგათ დაუხვედით? როდის ვიწვედი ცხვირს, რომ ეხლა ამეწივნა? გრცხვენოდეს ამ სიტყვებისათვის და კვლავ აღარ გაიმეორა, თორემ ძალიან მაწყვეინებ. ამას თავი დაეანებოთ. მე თბილისში უკანასკნელად ჩამოსვლა მინდა და თუ შეუძლიან არაქელას ძმას ბილეთის შოვნა ამ თვის ათამდის გამომიგზავნოს; უბეჭველად მისწერე წერილი. მე თვითონ მივწერდი, მაგრამ ადრესი არ ვიცი; აქ რომ იყო, სთქვა შემძლიან ვიშოკოვო. მშვიდობით, ნახვამდის შენი გოლა“.

წერილი გამოგზავნილია მასის თვეში, ხოლო წლის თარიღი არა ზის. დაახლოებით 1882 — 84 წლებში უნდა იყოს დაწერილი.

✓ გოლა ჩიტაძეს ზანგის ფსევდონიმით გადმოუთარგმნია და გამოუცია ვ. ჰიუგოს „კლოდ გე“. ამ თარგმანს დაწული აქვს მთარგმნელის წინასიტყვაობა. ამ წინასიტყვაობაში იგი სასტიკად ილაშქრებს ცნობილი ისტორიკოსის თ. ჟორდანიას წინააღმდეგ. ზანგის გადმოცემით, თ. ჟორდანიას „უნდა ყმაწვილ კაცობა (ახალთაობაზეა ლაპარაკი. ს. ხ.) გასწყდეს რადგანაც მავნებელიაო... რომ მერე ახალი შთამომავლობა მათი შედგენილი ისტორიით მომდინარეობდეს“. რევოლუციონურად განწყობილი ახალგაზრდა, რასაკვირველია, ვერ შეურიგდებოდა თ. ჟორდანიასთანა მოღვაწეების პოლიტიკას და ვერც გაიზიარებდა მისი „არხეოლოგიური მტვრიანი ხელების“ მოქმედებას, გ. ჩიტაძის იდეალი ხალხი და ახალი მებრძოლი თაობა იყო და ამ პატარა წინასიტყვაობაშიაც იგი არ ღალატობს თავის პრინციპებს. წერილის დასასრულში იგი სწერს: „ვგონებ ჩვენი შემგნე საზოგადოება უყურადღებოთ არ გაუშვებს და თავის მხრივაც ეცდება ხალხის სასარგებლო, გონების მისაწვდელ წიგნებს დაუწყონ თარგმნა... აქ მოვავგონებთ ჩვენს საზოგადოებას ვიქტორ ჰიოგოს სიტყვებს: მდაბიო ხალხის თავი—აი კითხვა, აი აშოცანა. ის სავსეა ბუნებრივი სიმდიდრით, ისარგებლეთ ყველათი რაც კი ბრწყინვალე, პატიოსანი, კეთილია, რომ გაიზარდოს და დამწიფდეს. გლეხის თავი თხოულობს მოვლას: დაბარცხნეთ, მორწყეთ, გაანათლეთ, განსწავლეთ, გააუკეთესეთ, ახმარეთ სასარგებლოდ და აღარ მოგინდებათ მისი მოკვეთა“¹). ამ პატარა წერილშიაც კი ნათლად მოსჩანს მისი დემოკრატიზმი და მისწრაფებანი. რაკი აქ გოლა ჩიტაძეზე ჩამოვარდა ლაპარაკი, ზედმეტი არ იქნება აქვე მოვიყვანოთ ერთი მისი ლექსი, რომელიც არალეგალურ მუშურ ჟურნ. „მუშაში“ ყოფილა მოთავსებული. აი ეს ლექსი:

ტანჯვით შობილნი ტანჯვაში მოვკვდეთ,
ტანჯვაში მხოლოდ ვგრძნოთ ნეტარება,
პროლეტარიატს მტლეთაც დავედვით
მათ ვანაცვალოთ ქვეყნის დიდება.

ნურც გვინდა სატრფოს გლოვა-ტირილი,
ნურც საფლავს ფენა ყვავილებისა,
მხოლოდ ტანჯულსა ნუგეში ეცეს
ტვირთი აეხსნას მათ წვალებისა.

¹) იხ. „კლოდ გე“. ზანგის თარგმანი. გამოცემა 1885 წ.

✓ ნურც გვინდა სატრფოს ცხარე ცრემლები,
ვერც მისი ცრემლი გულსა გაგვიღობს,
თავისუფლების მხოლოდ ძახილი
ნასმენსა საფლავს ყურსა დაგვიტკობს.

კამკამი ცვარი მხოლოდ ციური,
როს ჩამოჟვანავს ცივსა საფლავსა,
მოგვაგონდება მუშა დღიური
ვით ოფლი ჰქვანავს მის მხარს და კლავსა¹⁾.

ეს ლექსი თავისი მხატვრული ფორმით ძლიერ სუსტია. ჩვენ გვიანტერესებს არა გარეგანი ფორმა, არამედ არსებითი შინაარსი, ძირითადი მოტივი ლექსისა. ამ მხრივ ეს ლექსი საინტერესოა, როგორც გამომხატველი ახალგაზრდა რევოლუციონერის შეხედულებისა „დღიური მუშისა“ და პროლეტარიატის საკითხზე.

✓ 80-იანი წლების დასასრულში ჩვენმა მოწინავე მუშებმა რამოდენიმე ხელნაწერი ჟურნალი გამოსცეს. ამ ჟურნალების გამოცემის საქმე დაკავშირებული იყო აგრეთვე ზ. ჭიჭინაძის მოღვაწეობასთან. ჩვენი პარტიის უხუცესი წევრები — მიხა ცხაკაია, ფ. მახარაძე, მ. ჩოდრიშვილი — ხაზგასმით აღნიშნავენ ზ. ჭიჭინაძის ღვაწლს მოსწავლე ახალგაზრდობას შორის სოციალისტური ლიტერატურის გაერცელების საქმეში. ფ. მახარაძე, აღნიშნავს რა ზ. ჭიჭინაძის ღვაწლს მოსწავლე ახალგაზრდობას შორის სოციალისტური ლიტერატურის გაერცელების საქმეში 80-იან წლებში, დაასკვნის: „როგორც ვიცით, ზაქარია ჭიჭინაძე ლიტერატურულ მოღვაწეობასაც ეწეოდა, იგი სწერდა წინათ ისტორიული ხასიათის შენიშვნებს და აგრეთვე საზოგადო მოღვაწეების და მწერლების ბიოგრაფიებს. ჩემი სემინარიაში ყოფნის (80-იან წლებში) უკანასკნელ წელს მან შეადგინა და გამოსცა, სხვათა შორის, პრუდონის, რობერტ ოუენის, შარლ-ფურიეს, ლასალის, ლუი ბლანის ბიოგრაფიები. ამ პირთა ბიოგრაფიების შედგენის ფაქტი მეტად საინტერესოა არა მარტო ზ. ჭიჭინაძის, არამედ მაშინდელი საზოგადოების პროგრესიული და მოწინავე ნაწილის დასახასიათებ-

¹⁾ ეს ლექსი მოთავსებულია ჟურნ. „მუშა“-ში, რომლის ნომრები ამჟამად ბრიტანეთის მუზეუმში ინახება. თვით ლექსი ჩვენ ამოვიღეთ მუშა ჟანალ ოლმაზიშვილის ხელნაწერიდან — „ჩემი წარსულის მოგონებანი“, რომელშიაც იგი მოგვითხრობს ისტორიას არალეგალური ჟურნ. „მუშის“ გამოცემის შესახებ. გოლა ჩიტაძის ლექსი ვ. დოლმაზაშვილს მოჰყავს ზეპირად, თვით დოლმაზაშვილი სწერდა „მუშა“-ში ვ. დოლელის ფსევდონიმით.

ლად... კარგი იყო ის, რომ იგი (ქიქინაძე) თავისებურად ლაპარაკობდა სოციალისტების შესახებ და აცნობდა მათ ქართველ შერბეველებს. ეს მკითხველები იქ იყვნენ უმთავრესად მოსწავლე ახალგაზრდობა და უწინარეს ყოვლისა სემინარისტები“¹⁾.

ასე სწერს ქიქინაძის შესახებ ფ. მახარაძე. ახლა ავალაპარაკოთ თვით ზ. ქიქინაძე. თავის დაუბეჭდავ მოგონებაში იგი წერს:

„1880 წელს მე უკვე ფანატიკი სოციალისტი ვიყავი და სოციალისტური აზროვნება ჩემში დღითი დღე ფართოვდებოდა. ამავე დროს ქართველ მუშებში მე ვავრცელებდი სამშობლო ენის და მწიგნობრობის სიყვარულს, მაგრამ ეს მათ არ აინტერესებდათ, ამიტომ მე აღლო ავართვი მათ, რომ მათში საჭირო იყო სოციალისტური აზრების და წიგნების ვრცელება, რაც იმათ მალე დააინტერესებდა და ქართულ წიგნების კითხვასაც უფრო უკეთ დაიწყებდნენ. ამ გარემოების თანახმად აი რა მოვახერხე: შევადგინე მუშათა და ხელოსანთა ერთი წრე. ამ წრეში ერივნენ ტფილისის სახელოსნო სკოლის მოწაფენიც, როგორც მ. თოიძე და ზოგნი სხვანი... ამათ პირველ კრებაზე მე წავიკითხე ილ. ჭავჭავაძის „გლახის ნაამბობი“, პოემა „კაკო ყაჩაღი“, დ. კონქაძის მოთხრობა „სურამის ციხე“. მუშები და ხელოსნები დიდი მაძლობელი იყვნენ. ამ კრებას დაესწრო 15 კაცი. მეორე კრებას დაესწრო 25 კაცი. მე წაუკითხე ზოგი რამ პოლიტიკური პროცესები, როგორც მაგალითად „ვერა ზასულიჩისა“, ასევე სხვები. ამის კითხვამ მუშები და ხელოსნები დიდით დააინტერესა. მესამე კვირაზე მოგროვდა 45 კაცი. ამათ გავაცანი 60-ანი წლების მწერალთა ბიოგრაფიები, ამათ ნაწერების დედა აზრები, ჩერნიშევსკის ცხოვრების ცნობები დამისი მოღვაწეობა, იმავე დროს ქართველ მუშებს კვირ-კვირობით უკითხავდი ევროპიულ სოციალისტების ცხოვრების ცნობებსაც: რობერტ ოუენის, სენ-სიმონის, ფურიეს კოოპერატიულ მოძღვრებას, აგრეთვე პრუდონის, ლუი ბლანის ცხოვრებას და ლასალის, მარქსის ცხოვრების ცნობებს, ბაკუნინის, კრაპოტკინის, ქართველი ჩერქეზიშვილის და სხვა... ამის შემდეგ თვითონ ტფი-

¹⁾ ფ. მახარაძე: „როგორ გავხდი მარქსისტი“, ჟურ. „რევოლუციის მატინე“, № 1, გვ. 77, 1923 წ.

ლისის მუშებმა განიზრახეს საკუთარი ხელნაწერი ჟურნალის „მუშის“ გამოცემა (ეს იყო 1889 წელს). წერილის გადაწერა იკისრა მუშა მეზალემ მიხეილ მეტრეველმა... ამ ჟურნალის თანამშრომლებიდან ახლაც ცოცხალნი არიან: გიორგი მანთაშოვი, მეჩექმე, კარგი მელექსია, ცნობილი ფსევდონიმით „შინატხელი“, გეურქა დიაროვი, ხელობით მეჩექმე, არაქელა ოქუაშვილი, გიგო მასალაშვილი ანუ ნორიელი სლესარი... ქართველ მუშათა და ხელოსანთა ასეთმა ენერგიულმა მოქმედობამ ისე გამაზნევა, რომ გავბედე და ქართულ ენაზე არამც თუ წერა დავიწყე ქართველ მუშების ცხოვრებაზე, არამედ ევროპის სოციალისტებისა და კომუნისტების ცხოვრების აღწერასაც შეუდექ ქართულად¹⁾.

როგორც მკითხველი ხედავს, ზ. კიჭინაძეს საკმაო ღვაწლი მიუძღვის ქართველი მუშების და ხელოსნების გათვითცნობიერების საქმეში: თავისი წერილებით უცხოეთის სოციალისტების შესახებ და მუშათა წრეებში მოღვაწეობით ამ დამსახურებულმა მწიგნობარმა დიდი საქმე გააკეთა 80-იან წლებში ჩვენში სოციალისტური და რევოლუციონური აზრების გასავრცელებლად. წინათ, 70 წლებში, სწერდენ ჩვენში უცხოეთის სოციალისტების შესახებ, მაგრამ მათი ეს წერილები არ სცილდებოდა ინტელიგენციის ვიწრო წრეებს: 80 იანი წლებისათვის უცხოეთის სოციალისტთა სახელი თანდათან ვრცელდება ხალხში, მოწინავე ხელოსან-მუშებში. მუშათა წრეებმა უკვე იცოდენ, ვინ იყო ლუი ბლანი²⁾, პრუდონი, რობერტ ოვენი, სენ-სიმონი და

1) ამოღებულია რ. კალაძის წერილიდან: „მუშათა ქართული ჟურნალ-გაზეთების ჩანასახი“ (86 — 90 წ.), გვ. 12 — 14.

2) ლუი ბლანის გარდაცვალების გამო გაზ. „დროება“ სწერდა: „საფრანგეთის რესპუბლიკელთა დასს დიდი ზარალი მოუვიდა ლუი ბლანის სიკვდილით. რესპუბლიკელთა უკიდურესი უძვირფასესი წარმომადგენელი თავისი გამოჩენილი ისტორიკოსი ლუი ბლანი, რაიც ასპარეზზე გამოვიდა, იქიდანვე ერთი აზრი, ერთი შეხედულება-მიმართულება დაიკავა; მისი წად... აყო საფრანგეთის ხალხის დაბალი, მუშა ხალხის ამაღლება, განვითარება. მუდამ ამათ ხელმძღვანელი იყო იგი და დღესაც იგი თავ გამოდებით მოვბდა, თითქმის მეთაურობდა იმ დასს უკიდურეს მემარცხენეს, რომელსაც ადრეიდანვე მიეკვდლა.

ლუი ბლანის სახელი საფრანგეთის ისტორიაში მოიხსნება იქ, სადაც საფრანგეთის სხვა გამოჩენილ დიდებულ შვილთა ხაზულები. მთელი საფრანგეთი დასტირის ამ ქამად ლუი ბლანის გვამს და განსაკუთრებით მუშა ხალხი“... („დროება“, № 255, 1882 წ.) „შრომამაც“ უძღვნა წერილი ლ. ბლანს (იხ. „შრომა“, № 42, 1882 წ.)

სხვ. გაიგეს მათ მარქსის არსებობა და ცხოვრებაც. და ამ სოციალისტების სახელების შეტანა მოწინავე მუშა-ხელოსნებში. სხვებთან ერთად წილად ხვდა ზ. კიკინაძეს. ასე იკაფავდა სოციალისტური აზროვნება გზას მუშა-ხალხისკენ¹⁾. ეს მხოლოდ პირველი მნშვნელოვანი ცდა იყო ქართველი მუშების სოციალისტებად აღზრდის საქმეში. მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ეპოქაში შემცდარი სოციალისტური თეორია აპირებდა ჯერ კიდევ გაუწერ-თნელ და ჩამორჩენილ მუშათა კლასთან დაკავშირებას.

ამ პირველ მნიშვნელოვან ცდას მეორე მნიშვნელოვანი ნაბიჯიც უნდა მოჰყოლოდა; ეს მოხდა 90-იან წლებში, როდესაც მარქსისტულად განწყობილი ინტელიგენცია დაუახლოვდა ნაროდნიკების მიერ მომზადებულ მუშათა წრეებს, ამ ნიადაგზე აღმოცენდა მარქსისტული იდეოლოგიის განუწყვეტელი შედუღება მუშათა კლასთან. 90-იან წლებში სოციალისტური აზროვნება პირველად დაეყრდნო თავის ნამდვილ საფუძვლებს და ამრიგად სოციალისტურმა იდეოლოგიამ თავისი სოციალურად დასაყრდენი ძალაც ნახა ჩვენში: მუშათი კლასი და სოციალიზმი შეერთდნენ და უდიდეს საზოგადოებრივ ფაქტორად გადაიქცენ ჩვენი ერის ისტორიაში.

დავუბრუნდეთ ხელნაწერ მუშათა ჟურნალს. გარდა „მუშისა“²⁾,

¹⁾ აი, მაგ. რას სწერს ზემოდასახელებული მუშა ე. დოლმახაშვილი (ე. დორელი) თავის მოგონებაში: „გოლა ჩიტაძე ეს ძველი რევოლუციონერი, ძველი სოციალისტი. მისი გაცნობით ჩვენ მუშებმა ბევრი რამ ვისწავლეთ. მე როგორც ვიცი მისი თარგმანი, ანუ მისი მონაწილეობით არის ნათარგმნი ოთხი ძმის არაკი ლიტერატურული ნაბეჭდით გამოცემული, რომელიც მთელი ერთი მეშვიკი მოგვიტანეს ქარზანაში მე და პეტრე ჰეტრიაშვილს შესანახათ... მის წაკითხვის შემდეგ, როდესაც ყველა ჩვენთაგანმა წავიკითხეთ, გავხდით სოციალისტებათ, მაშინ ყველთა უარი სამღვდელეობა და ბერებზე და თვით დესპოტი აღგქსანდუ III-ს მთავრობას; ჩვენ ამზანაგობას მიეცა გარკვეული სოციალისტური მიმართულება, რამაც ჟურნალ მუშაშიაც იჩინა თავი. ვინც წავიკითხავს მაშინდელს ჩვენს ნაწერებს ჟურნალ მუშაში ის მაშინათვე მიხვდება, რომ ქალაქ თბილისში არსებობდა წრე 1886-სიდან 1889 წლამდის. რომელიც სოციალისტური მიმართულებისა იყო, შემდეგაც სოციალისტური დარჩა, რაც გამოხატება იმით რომ ჩვენ ვავრცელებით არალეგალურ ლიტერატურას შემდეგში და შეგვეჭონდა ჩვენს თანამშრომლებში სოფელში თუ ქალაქში ძმობა, ერთობის და სამართლიანობის შეგნება“. იმავე დოლმახაშვილის გადმოცემით ქ. თბილისში 1887 წ. დაარსებულა მუშებში ურთიერთ დამხმარე ამზანაგობა.

²⁾ ამ ჟურნალის სამი წლის კომპლექტი (1889-91 წლების) ე. ჩერქეზიშვილს 1898 წ. გადაუცია ბრიტანეთის მუზეუმისათვის (იხ. ალ. ხახანაშვილის წერილი: „ბრიტანიის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები“, „მოამბე“, № 8, გვ. 9 — 12, 1905 წ.

1889 — 92 წლებში ტფილისში გამოდიოდა სხვა ხელნაწერი მუშა-
რი ჟურნალებიც, რომელთა კომპლექტები რევოლუციის მუხტებშია
ინახება.

ქურ. „მუშა“ ეხება ქართველი მუშახელოსნების მდგო-
მარეობას. ერთ წერილში ვკითხულობთ: „როდესაც ამ წერილს ვწერ,
ტფილისის მომეტებული მუშა ნაწილი საესეა ცუდი (?) მუშა ხალ-
ხით... ესენი ისე გაღატაკებულან, რომ კუჭ გაუმაძღრები დაიარე-
ბიან“¹⁾. წერილში: „რა დღეში არიან მუშა ხალხი“ ავტო-
რი ეხება გლეხის მდგომარეობას და სწერს: „...ვინ მისცემს სამაზ-
თაღს ეხლანდელ დროში ხელ ცარიელს გლეხებს. წლითი წლობამდის
უნდა უღელი სწიოს მხოლოდ ცარიელი ჩალა და ბზისათვის... სხვის
მუშები არიან წლით წლამდე. იმეღია, თუ მუშებში ფესვები
გაიდგას სწავლა-განათლებამ, მაშინ შეუძლიანთ ეძი-
ონ თავისუფლება და აღარ სცემდენ თაყვანს სხვებს,
მაშინ ხალხშიაც დარჩება თავიანთი ნაწვავ ნა-
დაგი“²⁾. ვინ არ იცის, რომ ჩვენი პროლეტარიატი უმთავრესად გლე-
ხური მასებიდან არის გამოსული, და ამიტომ სრულიად ადგილი
ასახსნელია, თუ რატომ არის დაინტერესებული ჩვენი მუშა გლეხის
ინტერესებით. არც ის არის გასაკვირველი, რომ ჩვენი ორგანო გლე-
ხებისა და მუშის ინტერესებს უკავშირებს ერთიმეორეს. ერთ-ერთი
ნომრის მოწინავეში შემდეგი აზრია გამოთქმული: „არ ვიცით
ნამდვილათ, მაგრამ დიდი ხანია მას აქეთ გასული რაც საქართვე-
ლოში ხეირიანი პირები არ აღმოჩენილან, რომ ჩვენი სიბერე მდ-
ბიო ხალხიც ეცნოთ და ჩაეგონებიათ რამე. კიდევ მაღლობას ვცემ
ზეციურსა მინიჭებულსა ბუნებას, რომ მოგვცა თითო ოროლა ნიჭიე-
რება, თუ რისთვის იყენენ ისინი დადუმებულნი, ესენი ყველა წარ-
მოგვეთქვა ჩვენ და მიეყოლიყავით იმ აზრებს, რომელსაც ეხლა ახალი
თაობა მისდევს, აგდებს იმ ბოროტების ძირსა, რომელიც ჩვენ გვე-
ხლართება წინ“³⁾.

ამონაწერიდან მკითხველი შეამჩნევს, თუ რის შესახებ აპირებდა
ჩვენი მუშათა არალეგალური ორგანო საუბარს: მისი საზრუნავი სა-

¹⁾ აღ. ხაზანაშვილის წერილი — „მოამბე“, № 8. გვ. 12, 1905 წ. ჩვენ მიერ
შეკრებილი ცნობით, აღნიშნული წერილის ავტორი არის ზ. ჭიჭინაძე.

²⁾ იქვე, გვ. 11. ეს წერილი ვ. დორველს ეკუთვნის, მისი თქმით.

³⁾ იქვე, გვ. 10.

განი იყო ახლად ფეხადგმული მუშათა კლასი და მისი მდგომარეობის გაუმჯობესება; მოწინავე მუშათა წრეები ეძებდნენ გამოსავალს ამ ყოფიდან და იგივე ხედავდა მას „ახალ თაობის ახალ აზრებში“. ნუ დავივიწყებთ, რომ ჩვენი მუშათა კლასი 80-იან წლებში ჯერ კიდევ არ იყო გარკვეული სახისა: ხელოსანი და მუშა ერთიმეორეში იყო არეული... ცხადია, ეს გარემოება და მასთანვე გარკვეული იდეოლოგიის უქონლობა დიდ დარს ასვამდა ჩვენი მუშათა კლასის მოწინავე წრეების აზროვნებას. ეს ნათლად სჩანს მაშინდელს არალეგალურს მუშურ ჟურნალში მოთავსებულ წერილებსა* და ლექსებში¹). მაგრამ ამ ბურჟუას აზრებთან ერთად უკვე მოსჩანს კლასობრივი თვითშემეცნების ელემენტებიც. ერთ ლექსში ვკითხულობთ:

მხარი მომეცით გავშალოთ თავისუფლების დროშა,

წინ გავიმძღვაროთ თამამად ჩვენი საწყალი მუშა...

აი მეორე საინტერესო ლექსიც, რომელიც არალეგალურ მუშურ ჟურ. „გ ა ნ თ ი ა დ შ ი“ არის მოთავსებული:

ოფლში ნაშობო საწყალო მუშავ.

შენთვის პატრონი არვინა ჩნდება.

ისევ ჩვენ ძმაო, თავს ვუპატრონოთ,

თორემ ლამპარი მთლათ ჩაგვიქრება.

ჩვენვე ვანათოთ ჩვენი სანთელი

და მოვიძებნოთ გზა სიმართლისა,

მარჯვენას ძმაო, ცოდნა დაუროთო,

რომ გაგვიბრწყინდეს სხივნი მნათისა.

ვიმეორებთ, აქ მოყვანილი ცნობები 80-იანი წლების ქართველ მუშათა მოძრაობის შესახებ, რასაც ჩვენ კიდევ დაეუბრუნდებით შემდეგ განყოფილებაში ნათლად მოწმობს, რომ ჩვენი მუშათა კლასის ნორჩი მოწინავე ფენები კლასობრივი თვითცნობიერების გზას დაადგენ, და საკმარისი იყო სწორი სოციალისტური თეორია შემოეტანა ჩვენს მუშათა კლასში ინტელიგენციას, რომ ამ კლასობრივ თვითცნობიერებას გარკვეული სახე მიეღო და გარკვეულ სისტემაში ჩამოყალიბებულიყო. 90-იან წლებში ახლად შემოჰრილ მარქსისტულ იდეოლოგიას ჩვენში ცოტად თუ ბევრად კლასიურად გათვითცნობიერე-

¹) იხ. რ. კალაძის წერილი: მუშათა ქართული ჟურნალ-გაზეთების ჩანასახი“. ჟურ. „რევ. მატინე“, № 2, გვ. 14-18.

ბული მუშათა კლასის მოწინავე ფენები დახვდნენ. ამიტომ გარდაიქმნა ჩვენში მარქსიზმი 90-იან წლებში საგრძნობ ძალად. მაგრამ ამასვე ქვეით.

VL 4. ეროვნული საკითხი ქართველი ნაროდნიკების გაშუქებით.

ახლა საინტერესოა გამოვარკვიოთ, თუ როგორ სწყვეტდა ნაციონალურ საკითხს ჩვენი წერილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენცია. ამ საკითხს „იმედის“ თანამშრომლები მთელ რიგ წერილებში დასტრიალებენ. საცენზურო პირობების გამო მათ ვერა სთქვეს თავიანთი გარკვეული სიტყვა. ერთი კი ნათლად სჩანს მათი წერილებიდან: ისინი არ ურიგდებოდნენ „ივერიის“ ცრუ პარტიოტიზმს და ძალიან ხშირად ილაშქრებდნენ მის წინააღმდეგ. ჩვენი ნაროდნიკები ცდილობდნენ მაღლა დაეჭირათ ინტერნაციონალური დროშა, თუმცა 80-იანი წლების მიწურულში ინტელიგენცია (ნაროდნიკული) უკვე ალაპარაკდა ნაციონალისტურს პანგებზე.

1881 წ. „იმედის“ თანამშრომელი ტატალა სწერდა: „ვინ არ იტყვის, რომ ამისთანა შეხედულება საგანზე პატრიოტობა კი არ არის, ეს არის სრული პიროუტყვობა, ანუ ასრეთ წოდებული ცრუ პატრიოტობა. ასე ჰბადებს სრულებით საზარალო გრძნობებს, რომლების გამოც მოკეთობის მაგიერ ხალხთა შორის უსაფუძვლო მტრობა იზრდება და მატულობს. ტყულათ კი არ არის ნათქვამი — ერთი ჰკუთვნა ჰკუთვნა არისო და ორი უკეთესიაო. აქედგან, რამდენი ბევრი ჰკუთვნა შეერთდება ერთად, ბევრი ხელი და ფეხი, ზურგი და წელი მიეცემა ერთ საყოველთაო შრომას, რაც დიდათ ეყვარება ყველას ერთმანეთი, მით უფრო ბევრი საქმე გაკეთდება, მით უფრო მომეტებული დღეგრძელობა და ბედნიერება ჩამოვარდება კაცობრიობაში. ვისაც მართლა თავისი ხალხი უყვარს, იმას იმავე სიყვარულით უნდა უყვარდეს მთელი ქვეყნიერებაც, რადგან მისი ხალხისათვის საჭიროა ქვეყნიერების დახმარება და ქვეყნიერებისათვის კიდევ იმისი ხალხისა. აი ნამდვილი პატრიოტობა და მამულის სიყვარული ეს არის“¹⁾. (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.)

¹⁾ ტატალა: „პოლიტიკა“. ჟურ. „იმედი“, № 2, გვ. 160-161, 1881 წ.

აქ წამოყენებულია საღი ინტერნაციონალიზმის ლოზუნგი: „ეროვნული შორის თანამშრომლობისა და სოლიდარობის იდეა“¹ არასაკვირველია, ნაროდნიკები ინტერნაციონალიზმის მხოლოდ ლოზუნგს აყენებდნენ და ამ ლოზუნგის ნამდვილი დამცველი და მატარებელი კლასი — პროლეტარიატი — მათ ჯერ კიდევ არ მოენახათ, ვერ აღმოეჩინათ. „იმედის“ მწერლები ნათლად გრძნობდნენ იმ სავალალო მდგომარეობას, რომელშიაც პოლიტიკურად იყო ჩაყენებული ქართველი ერის რუსების მართველობის სისტემის წყალობით. „როგორც დავინახეთ, „იმედი“ მოითხოვს სამშობლო ენისათვის სამოქალაქო უფლებას, ეროვნული კულტურის გაძლიერებას და აყვავებას. მაგრამ მისი ეროვნული პოლიტიკა მაინც რადიკალურად განსხვავდებოდა „ივერიის“ პოლიტიკისაგან. სტ. კრელაშვილი სწერდა: „ჩვენი პატრიოტების რაზმს შეადგენს ჩვენი უძლური თავად-ახანურობა, გლეხობა ამ მაიმურობას ვერც გაიგებს და ვერც მონაწილეობას მიიღებს. იმას უჩვენე ნამდვილი საქმე და ჭკვიანი აზრი, მაშინ სრულებით სხვა მოთხოვნილებას წამოუყენებდნენ იმათ, ვინც მოინდომებდა ნამდვილ პატრიოტებში ფეხის შედგმას. მაშინ თვითონ ეროვნული კითხვები სხვა ნიადაგზედ აშენდებოდნენ“...²).

საუბედუროდ, წინადადება არ არის დამთავრებული ცენზორის კალმის წყალობით და ავტორის აზრი ეროვნული საკითხის სხვა ნიადაგზე დაყენების შესახებ არა სჩანს გარკვევით. ყოველ შემთხვევაში ნათელია, რომ „იმედის“ ჯგუფი ილაშქრებდა ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ და იცავდა ერთა სოლიდარობის იდეას. ერთ-ერთი თანამშრომელი „იმედისა“ სწერდა: „ვიდრე განათლებული ხალხის უმრავლესობა არ მიხვდებოდა ერთი ერისაგან მეორე ერის დაჩაგვრის და დამონების უსამართლობას და უღმერთობას, მანამდის ხალხის მასის პოლიტიკის დედაქალაქად, ქვა-კუთხედად იქნება ეს დევნი“...³) და სხვა.

სადაო არ არის ის დებულება, რომ „იმედი“ წინააღმდეგი იყო ეროვნული ჩაგვრის ყოველგვარი ფორმისა და ასეთს ჩაგვრას იმჟამად ხედავდა საქართველოს პირობებშიაც.

¹) სტ. კრელაშვილი: „მამულის შვილი“, „იმედი“, № 10, 11, 12 გვ. 94. 1881 წ.

²) არადელი: „პოლიტიკა“, ჟურნ. „იმედი“, № 6, გვ. 122, 1881 წ.

„იმედის“ უახლოესი თანამშრომელი სტ. კრელაშვილი ერთ თავის წერილში ამბობდა:... „ჩვენი საზოგადოების ძაღლებში გამჯდარა ორნაირი სურვილი ბრძოლისა — ბრძოლა ხალხის ეკონომიური სამართლიანობის დასაფუძნებლად და ბრძოლა...¹⁾ უსამართლობასთან, ბრძოლა...²⁾ ეს არის ორი უდიდესი შინაარსი ჩვენი ხალხის სურვილისა“³⁾. თუ ცენზორის მიერ ამოშლილ სიტყვებს აღვადგენთ იმ სახით, როგორც ამას თვით წერილის აზრი იძლევა, მაშინ მივიღებთ, რომ ნაროდნიკი სტ. კრელაშვილი საქართველოში ხედავდა ორგვარ უსამართლობას და ორგვარ ბრძოლას: ეკონომიურსა და ნაციონალურს. კრელაშვილის მიზანი იყო შეერთებია ეს ორი ბრძოლა, შეედუღებინა ისინი და ერთნაირად მისაღები გაეხადა მშრომელი ხალხისათვის. ასეთ პროგრამასა და ტაქტიკას არ ეთანხმებოდა გ. მაიაშვილისა და ნ. ურბნელის ტაქტიკა: ისინიც ნათლად ხედავდნენ ჩვენში არსებულ ეროვნულსა და ეკონომიურ ჩაგვრას, არა ნაკლებ იბრძოდნენ მათ მოსასპობად, მაგრამ მათი მიდგომა საკითხისადმი სხვაგვარი იყო. როგორც დავინახეთ, გ. მაიაშვილი ცხოვრების უმთავრესს ღერძს ხედავდა ეკონომიკაში, ეროვნული ჩაგვრის უმთავრეს წყაროს, მისი აზრით, ეკონომიური ჩაგვრა წარმოადგენდა; აქედან გ. მაიაშვილის პროგრამაც ნათელი იყო: ვიბრძოლოთ უწინარეს ყოვლისა ეკონომიური ჩაგვრის მოსასპობად, დაამყარეთ ეკონომიური თანასწორობა და ეროვნული ჩაგვრა თავისთავად მოისპობა. ასე მსჯელობდა გ. მაიაშვილი⁴⁾ და ამ მსჯელობის ხაზიდან შორს არ იდგა არც ნ. ურბნელი⁵⁾. ეროვნული და ეკონომიური საკითხების ამგვარი სახით დაყენება იყო განგრძობა იმ პოლიტიკისა, რომელსაც 70-იან წლებში იცავდნენ ქართველი ნაროდნიკები. გ. მაიაშვილს — ზდანოვიჩს, ივ. ჯაბადარსა და სხვებს არც 80-იან წლებში უღალატნიათ ამ პროგრამული ხაზისათვის, მაგრამ სხვა ნაროდნიკები ამგვარად აღარ სვამდნენ საკითხს, ველარ ანიჭებდნენ

¹⁾ აქ ცენზორის მიერ არის ამოღებული სიტყვა; ალბათ, უნდა იყოს: ეროვნული.

²⁾ აქაც ამოღებულია ცენზორის მიერ; აზრის მიხედვით უნდა იყოს: ნაციონალური.

³⁾ სტ. კრელაშვილი: „ქართული თეატრი“, ჟურ. „იმედი“, № 1, გვ. 70, 1882 წ.

⁴⁾ იხ. გ. მაიაშვილის წერილი ჟურ. „ივერიაში“, № 8, 9, 1882 წ.

⁵⁾ იხ. ნ. ურბნელის ფელეტონი, გაზ. „დროება“ № 99, 1883 წ.

ეკონომიურ საკითხს პრიორიტეტს; მათ სურდათ ეროვნული ჩაგვრისათვისაც არსებითი ყურადღება მიექციათ, ისიც თავიანთი პროგრამის ერთ-ერთ მთავარ პუნქტად გადაექციათ; ეს იყო ძველი პოლიტიკიდან გადახვევა, მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა ლიბერალურ ნაციონალიზმში გადავარდნას.

ეროვნული საკითხის თეორიულ მხარეს თითქმის პირველად შეეხო ჩვენს პრესაში ნაროდნიკი ე. იოსელიანი, რომლის რევოლუციონურ მოღვაწეობას 70-იან წლებში ჩვენ საკმაოდ გავიცანით ზევით. 1883 წ. გახეთ „ივერია“-ში მან მოათავსა საინტერესო წერილი („მეცნიერის ბოძიკი“) ერნესტ რენანის ეროვნული თეორიის საწინააღმდეგოდ¹⁾. ამ წერილიდან მოვიყვანთ მხოლოდ ისეთს ადგილს, რომელიც გვიხსნის ავტორის პოლიტიკურ ხაზს ეროვნულ საკითხში. ავტორი სწერდა:

„ნაცია, ერი, პირველად საზოგადო ასპარეზზე, როგორც მფლობელი თავის თავისა და თავის მიწა-წყლისა, გამოვიდა მეთვრამეტე საუკუნეში. ამ საუკუნეში თითქმის პირველად იწყო მეცნიერებამ, ფილოსოფიამ ხალხის ჩაგონება, დანახვა, რა მდგომარეობაშია (უნდა იყოს ნაცია სახელმწიფოში. მაშინდელმა ფილოსოფიამ დიდის სიმტკიცით წარმოსთქვა, გამოაშკარავა ის მიზეზები, რომელნიც ხელს უშლიდნენ სამოქალაქო თავისუფლებას, ხალხთა (ერთა) ერთმანეთთან თანასწორობას. საიტყენაც კი მიაპყრო თავისი უხიზელი თვალი ფილოსოფიამ, იგი ცხადადა ხედავდა, რომ უსწორ-მასწორობის უმთავრესი წარმომადგენელი არის სახელმწიფოს ცენტრალიზაცია. ამისათვის ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა მწერლობა მეთვრამეტე საუკუნის, რომ საზოგადოებისათვის ჩაეგონებინა ცენტრალიზაციის ბოლოს მოღება და დაფუძნება ახალის საზოგადოებისა თვითმმართველობაზე, ავტონომიაზე... შეზელა, ასიმილიაცია ხალხთა სახელმწიფოში საჭიროდ ირიცხებოდა მაშინ, როდესაც სახელმწიფო ცენტრალიზაციის დედა-აზრს მისდევდა, მასში პოვებდა თავის ცხოვრების მადას. ევროპამ დაინახა ამ პოლიტიკურ პრინ-

¹⁾ ერნ. რენანის ეროვნულ თეორიას იცავდა ბოსლეველი. (იხ. „შრომა“, № 34, 1882 წ. ბოსლეველის ფელეტონი).

ციკის უფარვისობა ცხოვრებისათვის. მრავალ-გვარი შეტაკება. შური, გაუტანლობა, დაუნდობლობა ხალხთა შორის იყო შედეგი ამ დედ-აზრისა. გაერთვება ხალხისა სახელმწიფოში ეხლა ისე შეუძლებლად მიაჩნიათ, როგორც ჰაერის ერთნაირობა სახელმწიფოს სხვადასხვა კუთხეში“¹). (ხაზი ჩენია. ს. ხ.)

ამ ნიჭიერად დაწერილ წერალში გარკვევით არის წამოყენებული ეროვნული საკითხის პოლიტიკური ფორმულა: დიდ სახელმწიფოებში ეროვნული საკითხი უნდა მოწესრიგდეს თვითმართველობისა და ავტონომიის საფუძვლებზე; არა ცენტრალიზაცია, არამედ საზოგადოების დაფუძნება ავტონომიაზე, თვითმართველობაზე შეადგენდა ჩვენი მოღვაწისა და რევოლუციონერის მთავარ მიზანს. ვფიქრობთ, აქ ფორმულაში ჰპოვდება საერთო გამოხატულებას ჩვენი ნაროდნიკული ინტელიგენციის ეროვნული კრედო 80-იან წლებში.

ჩვენში ფიქრობენ, რომ ავტონომიისა და ფედერალიზმის პროექტები საქართველოში პირველად წამოაყენა არ. ჯორჯაძემ 1901—1903 წ., რაც შემდგომ საფუძვლად დაედო სოციალ-ფედერალიზმის პროგრამას ისტორიულად ეს დებულება სწორე არ არის. სხვა ნარკვევში ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ 1874 წელს ჟენევის კონგრესზე ქართველმა ნაციონალისტებმა გარკვევით წამოაყენეს ამიერკავკასიის ავტონომიისა და ფედერაციის პროექტი, ხოლო 80-იანი წლებისათვის ამ ლოზუნგებს მხარს უჭერდა ნაროდნიკული ინტელიგენციაც. ასე რომ არ. ჯორჯაძემ მხოლოდ სისტემაში მოიყვანა ეს პროექტები, უფრო გაათავართოვა და დაასაბუთა ისინი.

80-იანი წლების ნაროდნიკების დახასიათების დროს ეროვნულ საკითხში არ შეიძლება არ შევხვით ამავე ეპოქის ნიჭიერი პუბლიცისტისა და სოციალისტის ე. ბოსლეველის (მკედლიძის) აზრს ეროვნული საკითხის შესახებ. ამ უცნობი პუბლიცისტის წერილებს²) ჩვენ ვრცლად ქვევით ვეხებით, აქ კი აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით განვიხილავთ მის შეხედულებას. ბოსლეველი დიდ ადგილს უთმობდა თავის შეხედულებებში პოლიტიკური თავისუფლების მოპოების საქმეს; აქედან ცხადი უნდა იყოს მისი ხაზიც ეროვნულ სა-

¹) ე. იოსელიანი: „მეცნიერის ბოძიკი“, შურ. „ივერია“, № 2, გვ 93 — 99, 1883 წ.

²) ბოსლეველის წერილები მოთავსებულია ქუთათურ გაზ. „შრომაში“. იხ. № 4, 8, 11, 17, 22, 27, 30, 34, 41, 44, 48, 1882 წ. აგრეთვე 1883 წ. ნომრები.

კითხში. ერნესტ რენანის იმავე წერილის შესახებ¹⁾, რომელზედაც სწერდა ე. ბოსლიანი, ბოსლეველმა წერილი მოათავსა „შრომთა“-ში. იწონებდა რა რენანის დებულებებს, ავტორი სწერდა:)

„ამგვარი შეხედულება სხვადასხვა ერთა დამოკიდებულებაზედ, და სახელმწიფოს დანიშნულებაზედ ახალი დროის საქმეა. არა თუ ძველმა დრომ, საშუალო საუკუნეებშიც არ იცოდა ეს, თუნდაც ქრისტიანთა მოძღვრებას აღიარებდა, იმ მოძღვრებას, რომელიც დაუუძნებელია ძმობაზედ, თავისუფლებაზე და თანასწორობაზედ. წინეთ ფილოსოფოსებიც კი მონებას ჰქადაგებდნენ და ამართლებდნენ, კაცობრიობისა და პროგრესის სახელით, ერთის ერისაგან მეორე ერის დამონავებას; ეს ცრუ და მავნებელი აზრი დაარღვია ახალმა დრომ, ბუნების მეცნიერებათა განვითარებამ, რომელმაც ადამიანის შეხედულება ცხოვრებაზედ და საზოგადოდ ქვეყნიერობაზედ რადიკალურად, ძირიანად შესცვალა. თუ ამ ნამდვილს შეხედულებას, საუბედუროდ, ჯერ კიდევ ვერ მიუღია მოქალაქეობა პოლიტიკაში, თუ ცხოვრება ჯერ კიდევ ვერ მოწყობილა ამ ქეშმარიტად ქრისტიანულის, ჰუმანურის შეხედულების დავებარად, ეს იმიტომ, რომ უმრავლესობა ჯერ კიდევ ყრუა; მაგრამ მოვა დრო, და ეს შორსაც აღარ არის, როდესაც დღევანდელი მდგომარეობა დამონავებულის ხალხებისა გააძლიერებს მათში თვით-ცნობიერობას, გამოიწვევს რეაქციას და მაშინ ეს დამონავებული ხალხები შეანძრევენ ძალუმად თანამედროვე წყობილებას და აუწყებენ ქვეყანას ახალ მოძღვრებას ჩვენი დრო არის დრო ნაციონალურის მოძრაობისა; ჩვენმა დრომ უნდა მისცეს პასუხი „ნაციონალურს კითხვას“²⁾. (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.).

ამრიგად ბოსლეველი დიდ ყურადღებას აქცევდა ეროვნული საკითხის მოწესრიგების საქმეს, მაგრამ არც სოციალურ მომენტს ივიწყებდა: ეროვნულ და სოციალურ მომენტებს სათანადო ყურადღებით იხილავდა ავტორი. ცხადია, პოლიტიკური მოღვაწეობის ნიადაგზე დადგომით ქართული სოციალისტური აზროვნება ნაციონალურ ელფერსაც იღებდა, მაგრამ ნაციონალიზმიდან იგი ჯერ კიდევ შორს იდგა.

¹⁾ ერ. რენანის წერილი: „რა არის ნაცია“ დაიბეჭდა 1882 წ. „ივერიაში“.

²⁾ ბოსლეველის ფელეტონი: „ქრისტიანული მიმოხილვა“, „შრომა“ № 34, 1882 წ.

★ ქართული ნაროდნიკული ინტელიგენცია არ სვამდა საკითხს არც 80-იან წლებში რუსეთის ინტელიგენციისაგან გამოყოფისა და ნაციონალური კარჩაკეტილობის შესახებ. წინააღმდეგ, საუკეთესო ნაწილი ამ ნაროდნიკული ინტელიგენციისა მტკიცედ იცავდა ძველ ტრადიციას და თანამშრომლობის აუცილებლობას რუსეთის რევოლუციონერებთან. ნაციონალისტური გატაცება ჩვენი ნაროდნიკების დიდ უმეტესობას დაეტყო 90-იან წლებში, როდესაც ისინი გალიბერალების ნიადაგზე გარკვევით შედგენ, წვრილმანი საქმეებით დაიწყეს მოღვაწეობა. 80-იან წლებში კი ჩვენი ნაროდნიკული ინტელიგენციის წრეებში ჯერ კიდევ სქარბობს თანაგრძნობა და თანამშრომლობის აუცილებლობის შეგნება რუსეთის ინტელიგენციასთან. ასე მსჯელობდა, მაგ., გ. მაიაშვილი (ზდანოვიჩი) ამ საკითხის შესახებ გაზ. „ივერიაში“ 1889 წ. 1889 წელში ციმბირში გადასახლებულ ქართველ რევოლუციონერებს ნება დართეს სამშობლოში დაბრუნებისა. ამის შემდეგ მათი დიდი ნაწილი საქართველოში მოღვაწეობდა¹. გ. მაიაშვილმა მაშინდელ ქართულ ლიტერატურაში აღძრული საკითხის შესახებ გაზ. „ივერიაში“ მოათავსა საინტერესო წერილები შემდეგი სათაურით: „ძველი და ახალი თაობა და მათ გამო ლაპარაკი ჩვენში“²). ამ წერილში ავტორი აღნიშნავდა ჩვენი ახალი თაობის ჩამორჩენასა და მის მიზეზებს და მოუწოდებდა ჩვენს ინტელიგენციას კვლავ გაეზოკა კავშირი რუსეთის რევოლუციონერ ინტელიგენციასთან და მათთან ერთად ემოქმედა. გ. მაიაშვილი სწერდა: „არ ვიცი ვინ როგორა და რას ჰფიქრობს იმ გონებრივისა და ზნეობრივის კავშირის შესახებ, რომელიც არსებობს ჩვენსა და რუსეთის საზოგადოების შორის. ხოლო საკუთრად ჩვენ ღრმად ვართ დარწმუნებულნი, რომ რუსეთის ცხოვრების კულტურული ზედ-მოქმედება ჩვენსაზე მეტად დიდია და აუცილებელი, ისე დიდია და აუცილებელი, რომ მცირეოდენი ცვლილებაც-კი რუსეთის მოთავე და თაოსან საზოგადოების ყოფამდგომარეობისა დაუყონებლივ სცვლის როგორც ჩვენის ინტელიგენციის ფერსა და იერს, ისე ჩვენ საზოგადოების საქმეთა მიმართულებასაც... რაკი ერთხელ და ერთხელ ბედი ჩვენის ქვეყნისა და ბედი რუსეთის საზოგადოებისა ასე დამოკიდებულია ერთმანეთზე, რაკი რუსეთის ცხოვრების ვითარება და მიმართულება ასე აუცილებლად

¹ გ. მაიაშვილი: „ძველი და ახალი თაობა და მათ გამო ლაპარაკი ჩვენში“, „ივერია“, № 222, 223, 226, 228, 233, 238, 1889 წ.

ცოტად თუ ბევრად ზედ-მოქმედობს ჩვენში, ცხადი არ არის, განა რომ კულტურულ წარმატებას რუსეთისას ბეჯითად თვალთუწი უნდა ვიდეთ? ნოთ და გულ-ხელ დაკრეფით არ უნდა შევსცქეროდეთ. პირ-იქით, ჩვენი პირდაპირი მოვალეობაა ფიზიკურად და თვალ გაფაციცებით ვადევნებდეთ თვალ-ყურს და ვიძიებდეთ რუსეთის ცხოვრების ვითარებასა და შეძლებისდაგვარად ჩვენც ხელს ვუმრათავდეთ რუსეთში და მით ჩვენშიაც, კეთილის ზნეობისა და უკეთესის ცხოვრების დამკარგებასა¹⁾.

რასაკვირველია მაშინდელს ცენზურულს პირობებში და ისიც გახ. „ივერიას“ ფურცლებზე უფრო გარკვეული ენით ლაპარაკი შეუძლებელი იყო. ძველმა რევოლუციონერმა და კატორღელმა „ეპოსის ენით“ მოუწოდა ჩვენს ინტელიგენციას რუსეთის, ინტელიგენციასთან თანამშრომლობისაკენ უკეთესი მერმისის, ე. ი. სოციალისტური წყობილების, დასამყარებლად. მაგრამ გ. მაიაშვილს მხედველობაში ჰყავდა არა რუსეთის მთელი ინტელიგენცია, არამედ მისი რევოლუციონური ნაწილი. იგი სწერდა მეორე წერილში:

რუსეთის ინტელიგენცია მეტად მიმხიდველი და საყვარელი ინტელიგენციაა სხვა ინტელიგენციათა შორის. ვრცელი განათლება, პატიოსანი კაცობრივი ნატვრა-სურვილი, პირდაპირი, გულუბრიყვილო და პატიოსანი ხასიათი, უნარი აღტაცებისა იმ დიდებულის აზრითა და საქმით, რომელიც აღელვებს მთელს ეხლანდელს კაცობრიობას, — აი რა არის განსაკუთრებული და ნიშნობრივი მისი თვისება. რა თქმა უნდა, აქ ჩვენ სახეში გვყავს არა მთელი ინტელიგენცია რუსეთისა, არამედ უმაღლესი და უკეთესი ნაწილი. დაახლოება ინტელიგენციის ამისთანა ნაწილთან საკეთილოა არა თუ ჩვენი ახალგაზრდობისათვის, არამედ, მე მგონია, რომ მახლობლობას მცირედი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა არ ექნებოდა ჩვეულის ჩვენის ქვეყნისათვისაც²⁾.

ასეთს პროგრამას უკარნახებდა ჩვენი ახალი თაობის ინტელიგენციას განსახორციელებლად 1889 წ. გ. მაიაშვილი: მიჰბაძე რუსეთის რევოლუციონურ ინტელიგენციას, გადმოიღე მისი პროგრამა და სამოქმედო ხაზი, ამოღდი მასავით გონებრივად და ზნეობრივად და ეს გაანაყოფიერებს ჩვენი ერის ნიადაგს და მოამზადებს სა-

¹⁾ გ. მაიაშვილი: „ძველი და ახალი თაობა და მათ გამო ლაპარაკი ჩვენში“. „ივერია“, № 226, 1889 წ.

²⁾ იგივე. „ივერია“, № 228, 1889 წ.

ფუძვლებს ახალი უმაღლესი ცხოვრების შესაქმნელადო. აქ ჯერ კიდევ მეტყველებდა ძველი რევოლუციონერი და ნაროდნიკი, რუსული და ინტერესებული იყო რევოლუციონური საქმით და მოღვაწეობით; მისი ეროვნული პოლიტიკის ხაზიც აქეთვე იყო მიმართული. შემდგომ, 90-იან წლებში, გ. მაიაშვილის ნაროდნიკობას ფერი ეცვალა და მისი სამოღვაწეო პოლიტიკაც სხვა გზით წავიდა.

აქ უნდა აღვნიშნოთ კიდევ ერთი ფაქტი: ჩვენში ი. ჯაბადარის შესახებ გავრცელებულია ხმები, თითქოს იგი 88 — 89 წლებში ეროვნული ნილილიზმით იყო დაავადმყოფებული და უარყოფდა საქართველოს მომავალსა და ინტერესებს. ეს სრულიად არ შეესაბამება სიმანდილეს. რევოლუციონერმა და ნაროდნიკმა ჯაბადარმა ერთს თავის ნარკვევში („Письма о Грузии“) 1889 წ. კრიტიკული საზომით განიხილა საქართველოს წარსული და მიმზიდველი და აღმაფრთოვანებელი ვერაფერი დაინახა¹⁾. ივ. ს. ჯაბადარი, ახლად განთავისუფლებული ციხიბრის ტყვეობიდან სხვა მის ამხანაგები ან ერთად, ჩვეულებრივი პატრიოტული საზომით ვერ მიუდგებოდა საქართველოს საკითხს. იგი საქართველოს ბედნიერებას ეძებდა არა წარსულში, არამედ მომავალში, მშრომელი ხალხის განთავისუფლებაში. რასაკვირველია, ი. ჯაბადარს, როგორც ნაროდნიკს, არ ჰქონდა სწორე მეცნიერული შეხედულება შემუშავებული, რადგან იგი სუბიექტური სოციოლოგიის ნიადაგზე იდგა და ამიტომ შეეძლო ისტორიული მოვლენების დაფასებაში შეცდომა დაეშვა. მიუხედავად ამისა, მისი შეხედულება საქართველოს წარსულზე რადიკალურად განსხვავდებოდა ცრუ-პატრიოტების შეხედულებებისაგან. ჯაბადარის წინააღმდეგ სასტიკად გაილაშქრა „ივერიამ“. „Новое обозрение“-ში მას პასუხი გასცა ნიკოლაცემ. თავის საპასუხო წერილში ჯაბადარი სწერდა:

„ტყუილად ეძებს „Новое обозрение“-ს გამოცდილი პუბლიცისტი (ალბათ, ნიკოლაცე. ს. ხ.) ქართველ გვარტომობის ინდივიდუალობას მისს ბავშვობის დროს. ბავშვობა ხალხის, როგორც ტომისა, სანამ რთულ საზოგადოებრივ ორგანიზმად შეიქმნებოდეს, შეიძლება ურიცხვი საუკუნეების განმავლობაში უცვლელი დარჩეს; მანამ ბოლოს რაიმე ძლიერი იმპულსი არ გამოიწვევს წარმატებისათვის იმ ძალას, რომელიც პოტენციალურად ბუნებით ჩანერგილია ხალხში.

¹⁾ Н. Д.: „Письма о Грузии“, ჟურ. „Северный Вестник“, № 2 და 3, 1889 წ.

„ხალხისათვის, რომელსაც ცუდმა გარემოებამ წება ატოპისა, ფეხი ჩაედგა მღელვარე კაცობრიობის განვითარების რთულ ტრიალში, არც სამწუხარო და არც სასირცხო რამეა აქ. ყველანი ბავშვები ვიყავით, ყველანი ქაბუკები ვიყავით და გუშინ თუ მოწაფის რვეულებს ვვლავნიდით, ხვალ, შეგვიძლია იმედი ვიქონიოთ, შექსპირებად ანუ გეტებად, ტურგენეზებად ანუ პუშკინებად გავზდეთ: ვინც ახალგაზრდაა, იმას შეძლება აქვს უმაღლესი იდეალს ელტოდეს. დიად, არც ახალგაზრდობა, არც სიღარიბე არ არის სამარცხვინო; ძონძებში გამოხვეულებმა თამამად წარსდგით წინ ნაბიჯები და გულში ატარეთ იმედი მომწიფებულებისა და სიმდიდრისა და გექნებათ ერთი და მეორეც“¹⁾.

ჯაბადრის წერილების („Письма о Грузии“) შესახებ „თეატრი“, სადაც მარქსისტული იდეოლოგიის წინამორბედებმა (ხომლედი და სხ.) შეაფარეს თავი, სწერდა: „სრულიად ახალი და ნაყოფიერი აზრი ნაშრომისა უტყუარი გამომხატველია იმისი, რომ წერილების ავტორს (ე. ი. ჯაბადარს) შეგნებული აქვს თანამედროვე მეცნიერებაში შემუშავებული სოციალოგიური კანონები და ამ თავისი შეფენილი საგზლით იგი შესდგომა ისეთ მძიმე საგანს, როგორიც არის ჩვენი გაურკვეველი და ბუზუსით მოცული განვლილი ცხოვრება“²⁾.

მიუხედავად ამისა, ქართულმა პატრიოტულმა ლიტერატურამ ილ. ჭავჭავაძისა და „ივერიის“ მეთაურობით საშინელო ყიყინა ასტეხა ჯაბადარის წინააღმდეგ³⁾. ნაციონალისტურმა ინტელიგენციამ ვერ მოინელა ის გარემოება, რომ ჯაბადარმა⁴⁾ საქართველოს წარსულის განხილვა მეცნიერულის საზომით მოინდომა და არ გაიზიარა მათი დასკვნები ჩვენი ცხოვრების შესახებ. არსებითად ნაციონალისტები წარსულში ეძებდნენ საქართველოს დიდებას, რევოლუციონერ ჯაბადარს დემოკრატიისა და მომავლისაკენ ეჭირა თვალები. აქ კრუპატრიოტული ისტორია დაეტაკა მეცნიერული დებულებებით ზეარაღებული დემოკრატიის შეხედულებებს. აქედან წარმოსდგა ლეკენ-და ჯაბადარის „ნილილიზმის“ შესახებ.

¹⁾ გაზ. „Новое обозрение“. 1889 წ. № 2028.

²⁾ „თეატრი“, № 39 — 40, 1889 წ.

³⁾ გაზ. „ივერია“, № 236, 237, 238, 1889 წ. აგრეთვე ილ. ჭავჭავაძის „აი ისტორია“. ივერია. № 71, 77, 78, 83, 89, 90, 106, 116, 117, 118, 130, 159, 1889 წ.

⁴⁾ ი. ჯაბადარი თავის წერილებს ჰვეს აწერდა Н. Д. აქედან „ივერიაში“ მისი ფსევდონიმი გადააკეთა ნარ-დონად. „Письма о Грузии“-ს ავტორს ნარდონის ფსევდონიმით იცნობენ საქართველოში.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე.

წერილები მარქსისა და მარქსიზმის გარშემო.

ასეთი იყო საერთოდ ნაროდნიკული მიმდინარეობა 80-იან წლებში. მაგრამ 80-იანი წლების ქართული სოციალისტური აზროვნების ისტორია სრული არ იქნება, თუ არ შევეხეთ კიდევ ერთ საინტერესო მომენტს: 80-იან წლებში ჩვენს პრესაში დაიწყეს წერა და კამათი მარქსიზმისა და მარქსის შესახებ; ცხადია, მარქსისტულმა აზროვნებამ ამ პერიოდში უკვე შემოაღო საქართველოს კიშკარი და ჩვენი ინტელიგენციის ძლიერ მცირედი ნაწილი ფარულ თანაგრძნობას უცხადებდა მას. რა სახის იყო ამ პერიოდში ჩვენში შემოჭრილი მარქსიზმი, ამას მაშინ დავინახავთ, როდესაც გავიცნობთ მის ისტორიას.

გ. მაიაშვილის წერილების გარჩევის დროს დავინახეთ, რომ ჩვენი ავტორი იზიარებდა მარქსის ეკონომიურ მატერიალიზმს, მაგრამ თავისებურად. მან დაახასიათა მარქსი, როგორც უდიდესი მოაზროვნე ჩვენი ეპოქისა და მასთანვე თავისი აზრის დასამტკიცებლად მთლიანად მოიყვანა მარქსის ცნობილი შესავალი „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისა“¹⁾. ეს იყო პირველი ცდა, როდესაც ჩვენში ლიტერატურაში გამოყენებულ იქნა მარქსის მეცნიერული ავტორიტეტი გარკვეული დებულების დასამტკიცებლად. (გ. მაიაშვილი იმ პერიოდში ეკონომიკის უპირატესობას იცავდა პოლიტიკის წინაშე, და სწორედ ამ დებულების დასამტკიცებლად მოიყვანა მან მარქსის ცნობილი ციტატა: ჩვენი სამოღვაწეო პროგრამა ეკონომიკისაა და უნდა იყოს მიმართული უმთავრესად, რადგან საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველივე მოვლენა ეკონომიკაზე არის აღმოცენებული და დაყრდნობილი; არა პოლიტიკა, არამედ ეკონომიკა არის უპირველესი საშუალება ხალხის განთავისუფლებისათვის).

¹⁾ „ივერია“, № 7 — 8, გვ. 152 — 156, 1882 წ. გ. მაიაშვილის წერილი.

გ. მაიაშვილის. ამ ნახევრად მარქსისტულ დებულებას იმ ხანებში (1882 — 83 წლებში) გამოეკამათა ე. ბოსლეველი ¹⁾ (ე. მჭედლიძე) ქუთათურ გაზ. „შრომა“-ში. ბოსლეველი მარქსისა და სხვა ავტორიტეტების სახელით ამტკიცებდა გ. მაიაშვილის დებულების სიყალბეს და იცავდა პოლიტიკური მომენტის საჭიროებასაც ეკონომიურ მომენტთან ერთად.

ბოსლეველი ჩვენში უცნობი მწერალია; უკეთ: მის შესახებ გაუგონიათ, რომ ის ნიჭიერი კრიტიკოსი იყო, რომელმაც პირველად განიხილა ილ. ქავჭავაძის პოემა „განდეგილი“ ²⁾. ბოსლევლის სოციალ-პოლიტიკური აზროვნება ჯერ არავის განუხილავს. ამ ავტორს ნათლად ატყვია გავლენა როგორც მარქსისა, ისე, საზოგადოდ, სოციალისტური აზროვნების. ცხადია, უდროოდ დაღუპვამ (მოჰკლეს 1885 წელს საპლედნოების ინტრიგანობის წყალობით) საშუალება არ მისცა მას ფართოდ გაეშალა თავისი აზრები. მაგრამ უმაჯვრესად რის დაწერაც მან მოასწრო, პოლიტიკური საკითხების შესახებ, ფრთხილ-მოკვეცილია ცენზურის მიერ.

ერთ-ერთ წერილში, რომელშიაც ის არჩევს ჟურ. „ივერიას“, ბოსლეველი სწერს: „თუნდაც ამას შეენიშნავთ პავტიცემულ რედაქციას, რომ წარმოების გავრცელება, განვითარება კრედიტისა კაპიტალის შემწეობით, და საქონელთა გაძლიერებული გადასვლ-გადმოსვლა მწარმოებელთა შორის კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ მუშა, დაბალი ხალხის ეკონომიური მდგომარეობა ჰყვავის. და თუ არ დამიჯერებთ, გავბედავ და გეტყვი, რომ ინგლისის ვაჭრობა, მის აღებ-მიცემობა, ყოველგვარი წარმოება და ფულით სიმდიდრე სამაგალითოა. მაგრამ ინგლისის მუშა, რომელსაც თავისი ორი ხელით შეუქნია ყოველივე ეს, ამიტომ კარგს მდგომარეობაშია?!.“)

აქ უკვე სჩანს კაპიტალისტური წყობილების სოციალისტური კრიტიკის გავლენა. მართლაც, სოციალისტური აზროვნების ერთ-ერთ

¹⁾ ე. მჭედლიძე (ბოსლეველი) გაზ. „დროებაშიაც“ თანამშრომლობდა გარეშე მეთ. ლეჟურის ფსევდონიმით (იხ. „დროება“ 1882 — 85 წლების) იგივე რაგულად იქნა მოკლული 1885 წ. 8 მაისს. ქ. ქუთაისში (იხ. „დროება“, № 98, 100, 105, 112. 1885 წ.)

²⁾ გაზ. „შრომა“, № 18, 1883 წ. ბოსლევლის „კრიტიკული მიმოხილვა“, აგრეთვე კიტა აბაშიძის „ეტიუდები“, ტ. I, გამოც. 1912 წ.

³⁾ იხ. ბოსლეველი: კრიტიკული მიმოხილვა. გაზ. „შრომა“ № 12, 1883 წ.

დებულებას წარმოადგენს ის, რომ მთელი თანამედროვე სიმდიდრე შექმნილია მუშათა კლასის მიერ, მაგრამ ამ სიმდიდრის ნაჭიჭიჭი ტრონი არის არა მუშა, არამედ უფლებამოსილი კაპიტალისტი.

მაიაშვილის საწინააღმდეგოდ დაწერილ ბოსლეველის წერილებს ნათლად ატყვია მარქსის გავლენა¹⁾. სამწუხაროდ, ეს წერილები, როგორც რედაქცია და თვით ავტორი გადმოგვცემენ, იმ სახით ვერ დაიბეჭდა ცენზურული პირობების გამო, როგორც დაწერილი ჰქონდა ავტორს. ბოსლეველის მთავარი მიზანი იყო დაემტკიცებია მაიაშვილის წერილების სუსტი მხარეები და აღენიშნა ის მკვიდრი კავშირი, რომელიც გაბმულია პოლიტიკურსა და ეკონომიურს მოვლენათა შორის.

მაგრამ ჩვენ შეეცდებით, თუ ვიფიქრებთ, რომ ბოსლეველი უარყოფს ეკონომიური ფაქტორის პირველობას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში; იგი ამ საკითხში საესებით ეთანხმება გ. მაიაშვილის დებულებებს, მაგრამ ის, რის შესახებაც ბოსლეველი ედავება მაიაშვილს, პოლიტიკური ფაქტორის მნიშვნელობაში გამოიხატება: მაიაშვილი უარყოფს ამ პოლიტიკურ ფაქტორს და მეორე-მესამე ხარისხის მნიშვნელობას ანიჭებს. ბოსლეველი აქ ხედავს მაიაშვილის ძირითად შეცდომას. ეკონომიური ფაქტორის შესახებ ჩვენი ავტორი სწერს:

„წერილის“ (გ. მაიაშვილის წერილზეა ლაპარაკი) დედა აზრის გადმოცემის შემდეგ, საჭიროთ ვრაცხთ, რომ მკითხველს ჩვენი შეხედულება ამ საგანზედ გავაცნოთ, თორემ, შეიძლება, იფიქროს, რომ ჩვენ ვითომც ეკონომიურის კითხვების შემუშავებას და ხალხის ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლას, ლიტერატურას ვალათ არ ვსდებდეთ. პირიქით, ჩვენც, ავტორის თანახმად, დარწმუნებულნი ვართ ყოველს პოლიტიკურს მოძრაობას კაცობრიობის ისტორიულ ცხოვრებაში, ყოველს რევოლუციას სარჩულად უდევს ყველაზე უმეტესად ეს მიზეზი. ეკონომიურად დამონავებული მდგომარეობა იწვევს საზოგადოებაში თანამედროვე ეკონომიურისა და პოლიტიკური წესწყობილების უკმაყოფილებას, დრტვინვას და სურვილს რომ ძირითადი ცვლილება მოხდეს. ნაპალეონმა სთქვა: „მუცელი ჰქმნის რევოლუციასო“, და ამ თქმას ამართლებს კაცობრიობის ისტორია. მართლაც, ადამიანის ყოველგვარს მეცადინეობას ცნობიერს, თუ ინსტიქტიურს, თავის მიზნად, თავის დაბოლოებითს საგნად ყოველგან და ყოველთვის

1) „შრომა“, № 48. 1882 წ. და № 1 და 3 1883 წ. ბოსლეველის ფაქტობრივი: „კ რ ი ტ ი კ უ ლ ი მ ი მ ო ზ ი ლ ვ ა“.

ქონია და აქვს ქვეყნიურის ცხოვრების და რიგიანად, ასატანად მოწყობა, მისი, როგორც მატერიალურად, ისე სულიერად. იმ სწავლა მოძღვრებას, რომელსაც დედამიწა განსაწმენდელად მიაჩნია და აღამიანი დროებით სტუმრად, რომელმაც აქაური ტანჯვა-წვალებით, მეორე ქვეყნის სასუფეველი უნდა მოიპოვოს, დრო წაუვიდა; ეგ მოძღვრება დღეს არც ირლანდიელებს და არც ევროპის მუშა ხალხს, აღარ ანუგეშებს. ასე გასინჯეთ, ამ მოძღვრებაში მკურნალს მალამოს ვერც ის წოდება პოულობს, რომელიც სხვას უქადაგებს მოთმინებას. ეს მოძღვრება კარგია სამასლაათოდ, სათქმელათ უზრუნველყოფილთათვის, მაძღარის სადილის შემდეგ, მაგრამ პურობას იგი ვერ გაუწევს მშიერ კუჭს. ეკონომიური ნიადაგი, რომ დიდს ღონეს და მნიშვნელობას აძლევს მისგანვე გამოწვეულს ხალხის მოძრაობას, ეს ნათლათ და თვალსაჩინოდ სჩანს ეხლანდელ მოძრაობაში, რომელსაც თავის რკინის კლანჭებში ჩაუყენებია თითქმის მთელი კაცობრიობა და რომელსაც „სოციალისტურს“ მოძრაობას ეძახიან. „სოციალიზმი“ თანამედროვე ეკონომიურის ურთიერთ-შორობის პირმშო შვილია; იგი შეჰქმნა იმ გარემოებამ, რომლის მიზეზითაც საკუთრება და სიმდიდრე არა მათ ხელშია, რომელნიც თავიანთი დაუღალავისა და მუდმივის, გამალეზულის შრომით აჩენენ ერთსაც და მეორესაც, არა მედ მათს ხელში, რომელთაც სიმართლით ყველაზე ნაკლებად ეკუთვნისთ. ახლა რა დაუდვია საგნად „სოციალიზმს“ ამ წმიდა ეკონომიურს ნიადაგზედ აღმოსრულს და გაძლიერებულს მოძღვრებას? 1) ისევე

1) ბოსლეველს ნათლად აქვს შეთვისებული ეკონომიური ფაქტორის პირველობასთან ერთად კლასთა ბრძოლის არსებობა და აქედან გამომდინარე წინააღმდეგობანი. ქართული ნაროდნიკების — „იმედის“ ჯგუფის — საწინააღმდეგოდ დაწერილს ერთ-ერთ თავის ფელეტონში იგი უარყოფს „შემთხვევითი“ მომენტის მნიშვნელობას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და სწერს:

„შეუბრალებელი ცხოვრება, რომელიც გლეხ-კაცობას თავზედ აწვა და ყოველს მის სულიერსა და გონებითს მოთხოვნილებას თესლშივე ხუთავდა, სულაც შემთხვევისა და მოულოდნელის მოვლენის შედეგი არ ყოფილა, არამედ დამოკიდებული იყო ცხოვრების იმ საზოგადო პირობებზედ, რომელთაც როგორც ჩვენშიც, ისე სხვაგანაც, ერი დაჰყო რამდენიმე წოდებად, რომელთაგან ერთის მეორის ლუჯად გახადა, მეორედ ვის უნდა ჰქონდეს ვითომ შეძლება, მიიღოს უმაღლესი სწავ-

იმავე ეკონომიურის ურთიერთ შორობის შეცვლა, მაგრამ იმ სახით, რომ პავლე მოციქულის სიტყვები ხორც „შესწავლნი“ გახდნენ: „იგი, ვინც არა შრომობს, არც უნდა სკამდეს“. „სოციალიზმს“ განუზრახავს ისეთ ნაირათ მოაწყოს საზოგადოებრივი ცხოვრება, რომ მუშას თავისი ნაშრომი, ნაღვანი, მამასისხლად მოპოებული, წელებზე ფეხის დადგმით ნაშოვნია, თითონ მასვე რჩებოდეს. ეგ უფრო ძლიერთა და უსამართლოთაგან დევნილი სოციალიზმი ძმობაა, თავისუფლებაა, თანასწორობაა, რომელსაც ჰქადაგებდა ლეონებრივი მოძღვარი, წინასწარმეტყველთა წინასწარმეტყველი და მეფეთა მეფე იესო ქრისტი. მართა ამ ეხლანდელს მოძრაობას კი არ უდევს ნიადაგ ეკონომიური მიზეზი, ამ გვარივე ნიადაგი ჰქონდა ძველსა და შუა-საუკუნოების მოძრაობასაც. ეკონომიური წყაბილების შეცვლის სურვილმა იმსხვერპლა სახალხო გმირები გრაკები, ამასვე ემსახურებოდა რომის იმპერიაში დაბალი ხალხის და მონებისმრავალ-გზის აჯანყება: ეკონომიურმა მიზეზებმა გამოიწვია გერმანიის გლეხების აჯანყება საშუალო საუკუნოებში. ამავე საგნის და ხასიათის მოძრაო-

ლა, თუ არ შეძლებულს ნაწილს საზოგადოებისას? იქნება „იმედის“ რედაქცია იმასაც ჰფიქრობდეს, რომ ნიეთიერი მდგომარეობა, რომლისაზე ერისა არ ემორჩილება ეკონომიურსა და სოციალურს კანონებს? აქეთგან ცხადად სჩანს, რომ შემთხვევამ კი არა, წოდებათა შორის დამოკიდებულებამ მიაღებინათ თავად-აზნაურთა შვილებს უმაღლესი სწავლა რუსეთში“. (ბოსლეველი: „იმედი“ და მისი კრიტიკოს — პუბლიცისტები“. „შრომა“, № 27. 1882 წ.)

როგორც ეხედავთ, ბოსლეველი თეორიულად ნათლად ამჩნევს ეკონომიურსა და კლასთა ბრძოლას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, მაგრამ უძლურია აქედან ამისი შესაფერისი ლოლიკური დასკვნები გააკეთოს, პროლეტარულ თვალსაზრისზე დადგეს პრაქტიკული პოლიტიკის დროსაც. ასეთი პრაქტიკული დასკვნების გამოყვანისათვის იმ პერიოდში არ არსებობდა შესაფერისი სოციალური ნიადაგი ჩვენში—ნათლად ჩამოყალიბებული კლასიური ბრძოლა და გათვითცნობიერებული პოთელტარიოტი. ამიტომაც ბოსლეველის თეორიაც ცალმხრივი დარჩა. თუ ჩვენ ერთგვარი იდეური მეგვიდრობის გენეალოგიის ხაზს გავვლებთ, მაშინ დავინახავთ შემდეგს: 60-იან წლების მიწურულებში ეკონომიური ფაქტორის მნიშვნელობა პირველად წამოაყენა უტოპისტმა გრ. თარხან-მოფრავმა, ამით იგი გახდა პირველი წინამორბედი ქართული მარქსისტებისა. 70 — 80-იან წლებში ეს ხაზი თავისებურად განაგრძო გ. მაიაშვილმა; ამით თითქოს მეორე ნაბიჯი იქნა გადადგმული მარქსიზმისაკენ, ხოლო იმავე 80-იან წლებში ე. ბოსლეველმა მესამე საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადადგა და შეითვისა რამოდენიმე ძირითადი დებულება მარქსიზმისა. ბოსლეველი, ჩვენის აზრით, უტოპიურ-ნაროდნიკული სოციალიზმიდან მარქსისტულ სოციალიზმზე გადასასვლელი ერთ-ერთი დიდი რგოლი არის; ამაში გამოიხატება მისი მნიშვნელობა ჩვენს ლიტერატურაში.

საფუძვლად, მაინც საკმაოდ დიდ ადგილს უთმობს პოლიტიკურ მომენტს საზოგადოებრივ ბრძოლაში და ამიტომ იგი უფრო ახლოს სდგას მარქსიზმთან, ვიდრე გ. მაიაშვილი.

„ხალხის ცხოვრებაში პოლიტიკური უფლებანი, სიტყვის, აზრის და კრების თავისუფლება, კანონის წინაშე თანასწორობა და საზოგადოებრივ პირობებთა თავის საპირობების დავარ მიმართვის ღონე, შეადგენს სულიერს მხარეს ამ ცხოვრებისას; სხვა დანარჩენი კი, რაც ამ უფლების წყალობით შეძენილა და კვლავაც შეიძინება, ნივთიერი ქონება, სიმდიდრე, მოთავსებური სადგური, მარგებელი საზრდო, საზოგადოებრივი პირობები—ეგ ყველაფერი ეკონომიური, ან ნივთიერი, ფიზიკური სფერაა. ცხოვრების პოლიტიკური და ეკონომიური ვითარება იმ გვარათ არის გადამბული ერთმანეთზედ, ისე მტკიცეთ შეკავშირებული, რომ გიჟის კაცს მათი ერთმანეთში გარჩევა, თუმცა მათი სხვა და სხვაობა ცხადი და უუკველია. იმაზედ დავის ატება, თუ რომელი უფრო საკიროა ამ ორში, რომელი უფრო ადრე უნდა იყოს დაკმაყოფილებული და ამ ორში, რომელია უმთავრესი, მართალი გითხრათ, ემსგავსება ჩვენს განათლებულს დროში საშუალო საუკუნოების მკვდრით აღდგომას და იმაზე დავის ატებას, თუ რამდენად განცალკევებულია სული და ხორცი, რამდენად ძლიერია ერთი, ან უძლური მეორე. ჩვენი დროის განათლებულს გონებას ისე ვერ განუშორებია ერთი მეორისაგან, როგორც ცეცხლი და ალი, მზე და სინათლე. ეკონომიური წარმატება და კეთილდღეობა, ცხოვრების ამხრივ განკარგება ძალაუფლებად იწვევს შესაფერის წარმატებას პოლიტიკურის მხრისას და ეს უკანასკნელიც თავის რიგზედ წინ იწევს და შველის პირველის დაუბრკოლებელს და სანატრელს განვითარებას. გონიერს, განათლებულს და სასპარეზოდ ხელ-შეხსნილ არსებას, ხალხი იყოს, გინდ კერძო ადამიანი, ყოველთვის, რალა თქმა უნდა, მეტი ღონე აქვს და უფრო ადვილად შეუძლია ეკონომიურს ბედნიერებას ეწიოს, ვინმე პოლიტიკურად დაჩაგრული და კაცურს უფლებას მოკლებული. ეკონომიურად მდიდარს თავის მხრით ლატაქზედ უფრო ეხერხება და ეადვილება პოლიტიკური უფლების გაგანიერება და გადიდება. ამ გვარად ჩვენ გვრჩება ხელში ორი ერთმანეთზედ ისე საოცრად გადამბული წრე, რომ მას ვერ უპოვის კაცი რგოლივით ვიწრო თავს და ვერც ბოლოს, თუმცა მეცნიერების წარმოდგენაში ცხოვრების შესწავლის გასაადვილებლად ეს ორი წოცხლ სხვა და სხვა წრეებია“.

(გრ. უმწიფარიძე: „რა უფრო საკიროა?“—„შრომა“, № 46, 1882 წლის).

მეორე თავის წერილში იგივე გრ. ვოლსკი ამბობს: „ჩვენი თანაგრძნობა იმ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა დასს ეკუთვნის და სიმართლედ იმათენ არის, ვინც არა თუ მარტო პოლიტიკურს უფლებათა და ეკონომიურს წარმატებას შუა, თვით რომელსაზე პოლიტიკურს ფორმას და ეკონომიურს ბედის გაუმოჯგუშებას შორისაც ჰყოებს მჭიდროდ შედუღებულს კავშირს“ (შემდეგ ცენზორის მიერ ამოღებულია. იხ. „შრომა“ № 49, 1882 წ.).

როგორც ვხედავთ, საკითხი, თუ „რა მიმართულება და დამოკიდებულება სუფევს პოლიტიკურს უფლებათა და ეკონომიურს კეთილ დღეობას შუა“ (უმწიფარიძე) საკმაოდ მოზრდილ საკამათო საგნად გადაიქცა 80-იან წლებში და ამ საკითხში დიდი უმეტესობა ქართველი ლიტერატორებისა ვერ დაუპერდა მხარს გ. მაიაშვილის შეხედულებას.

ბოსლეველი სწერს: „რით ვერ გაუგია ბატ. მაიაშვილს“ ის ერთი უბრალო ფაქტი, რომ საფრანგეთში, გერმანიაში და ინგლისში საზოგადოებრივი (სოციალისტები) მოღვაწენი ამ პოლიტიკურს უფლებათ ხმარობენ ხალხის ეკონომიურის მდგომარეობის განკარგებისათვის და მეცადინეობენ, რომ ამ უფლებათა საშუალებით მუშა ხალხი თავის ოფლის ნაყოფის მესაკუთრეთ გახადონ“¹⁾. ქვევით ავტორი განაგრძობს: „ბატ. მაიაშვილის პრაქტიკული რჩევა რომ ტყუილია და მაგ რჩევით დღეს არავინ არ ხელმძღვანელობს, ამას მოწმობენ ევროპის სხვა და სხვა ხალხის მოძღვრებანი და ამ მოძღვრებათა უკეთესნი წარმომადგენელნი. კარლ მარქსი თავის 1847 წლის მანიფესტში, სხვათა შორის, ამბობს, რომ მუშა-ხალხმა უსათუოდ უნდა მოიპოვოს პოლიტიკური უფლებანი, რომ კაპიტალისტების უღელი შემუსროს“²⁾ (შემდეგ ამოღებულია ცენზორის მიერ).

ბოსლეველის საწინააღმდეგოდ „დროება“-ში ნაროდნიკმა სტ. კრელაშვილმა მოათავსა მაიაშვილის დასაცავი წერილი³⁾. ბოსლეველი უპასუხებს ამ წერილზე და დასძენს: „თუ შეიძლება, დააჯერეთ გული სტ. კრელაშვილო, მარქსი და ლასალი იმგვარსავე მნიშვნელობას აძლევენ პოლიტიკურ უფლებათა მოპოვებას, ცხოვრების ეკონომიურად გაუმჯობესებისათვის, როგორც ამას შერებოდა თქვენგან გაუგებარი ფიხტე. ჩვენ სტატიაში ვრცლად იყო ნათქვამი ამაზედ, ჩვენ გვქონდა მოყვანილი ამის შესახებ მარქსის, ლასალის და პოლიტიკო-ეკონომოსის მილის აზრი, მაგრამ თუ ამან საზოგადოების ყურადღებამდე ვერ მიიღწია, ჩვენი დანაშაული არ არის“⁴⁾. ეს გარემოება გაუგებრობას იწვევს სტ. კრელაშვილში და თავის მეორე პასუხში იგი სწერს: „... ვერ გაგვიგია ერთი უბრალო გარემოება, ისა, რომ თუ ბოსლეველი თავის გარჩევაში პატივსა სცემს მარქსისა და ლასალის ეკონომიურ აზრებს, მაშინ ფიხტე რაღას შუაშია, რომელი სიტყვის მასალაა“⁵⁾.

ასეა თუ ისე, ბოსლეველი არ ერიდება გამოიყენოს მარქსის დებულებები გ. მაიაშვილის დებულებათა დასარღვევად. ვიმეორებთ, ბო-

1) „შრომა“, № 3, 1883 წ. ბოსლეველის ფელეტონი „კრიტიკული მიმოხილვა“.

2) „შრომა“, № 3, 1883 წ.

3) „დროება“, № 16. 1883 წ. სტ. კრ-შვილის ფელეტონი.

4) „შრომა“, № 5. 1883 წ. ბოსლეველის ფელეტონი.

5) „დროება“, № 32. 1883 წ. სტ. კრელაშვილის ფელეტონი.

სლეველის წერილები ცენზურის მიერ ძლიერ დამახინჯებული და ამიტომ შეუძლებელი ხდება ავტორის აზრების, მსჯელობის დასაზღვრებების სისწორით აღდგენა. მაგრამ მარქსისტული აზროვნების ელემენტებს კიდევ ბლომად ვნახულობთ მის წერილებში. ერთ ფელეტონში ბოსლეველი სწერს... „ბატ. მაიაშვილს სრულიად არ აქვს მხედველობაში საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მოქმედებაზედ მსჯელობის დროს ის განსაკუთრებული პირობები, რომლებშიც, დროთა ვითარების გამო, ჩამდგარა საზოგადოებრივი ცხოვრება და რომელნიც ყველაზედ პირველად განსაზღვრავენ ამ მოღვაწეთა მოქმედების ხასიათს და მიმართულებას, მის საზოგადოებრივ იდეალებსა და მისწრაფებას. მოკლედ რომ ვსთქვათ, ბატ. მაიაშვილი თავის მსჯელობაში არ ხელმძღვანელობს ეგრედ წოდებულის ისტორიულ ის მეთოდით, რომელიც უფრო ნაკლებად სცდება თავის დასკვნებში“¹⁾. აქ წამოყენებული დებულებანი მარქსისტული სოციოლოგიის ერთ-ერთ ელემენტს შეადგენს. ისტორიული მეთოდი ყველაზე უფრო მძლავრად მარქსმა გამოიმუშავა და დაუკავშირა იგი თავის დიალექტიურ მეთოდს. პიროვნება მოქმედებს არა თავისი ზემოპირიული სურვილების მიხედვით, არამედ გარკვეული ისტორიულ-საზოგადოებრივი წყობილების ზეგავლენით. პიროვნება მიჯაჭვულია გარკვეულ საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან, და მის მოღვაწეობასა და იდეალებს ამუშავებს სწორედ ეს საზოგადოებრივი პირობები. ასეთია მარქსიზმი. ბოსლეველმა სრულიად სამართლიანი შენიშვნა გაუკეთა მაიაშვილის დასკვნებს: უკანასკნელს აკლდა სწორედ ისტორიული მიდგომა საკითხისადმი.

თორე ფელეტონში ბოსლეველი სწერს: „სხვა და სხვა ხალხთა საზოგადოებრივსა და სახელმწიფო წესსა და წყობილებას რომ დაუკვირდეს კაცი, ყველგან ერთს მოეჩვენას შენიშნავს, რომ ეგ წესი და წყობილება შეუქმნია იქაურს საზოგადოების შეძლებულს თავის სასარგებლოდ, აგრეთვე შენიშნავს, სახელმწიფოს ნება და საგანი განისაზღვრება მხოლოდ საზოგადოების იმ ნაწილისაგან, რომელიც ეკონომიურად უკეთეს მდგომარეობაში ჩამდგარა. ისტორიის შესწავლა იმასაც გეუბნება, რომ სადაც ეკონომიური ბატონ-ყმობა არსებობს, იქ პოლიტიკურის უფლებებით პრაქტიკულად სარგებლობა საეჭვოა, რომ ვისაც ეკონომიურის და პოლიტიკურის მხრით ღრმა ცვლილების მოხდენა მოუწოდებია ცხოვრებაში, ყოველთვის ყველა-

¹⁾ ბოსლევლის ფელეტონი „შრომა“, № 1, 1883 წ.

ზე პირველად ნივთიერად შეძლებულს ნაწილს საზოგადოებისას უსარგებლია...¹⁾ ამავე მოვლენას წარმოადგენს გერმანიაც. გერმანელი შუშა პოლიტიკურის უფლებებით კი სარგებლობს, მაგრამ ამ უფლებით ვერც კი დაუსხნია ბურჟუაზიის ექსპლოატაციისაგან. ეს ასეა, მაგრამ ფაქტები ამტკიცებენ თუ არა იმ აზრს, რომ პოლიტიკურ უფლებათა მოპოებაზედ ზრუნვა წყლის ნაყვა იყო და ეს უფლება არ ეხმარებოდეს ეკონომიურის კეთილ-დღეობის მოპოებაში... ბატ. მაია-შვილი „კის“ გვეუბნება, მაგრამ ეს აზრი შემცდარია და ამ შეცდომის გამოსარკვევად საკმარისია მივიღოთ მხედველობაში ის ზეგავლენა, რომელიც აქვს პოლიტიკას ეკონომიაზედ²⁾“.

აქაც ავტორი მარქსისტულ ნიადაგზე დგას და სიმართლედ მის მხარეზეა.

მაგრამ ბოსლეველის „მარქსისტობა“ მარტო ამით არ ამოიწურება. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ რამოდენამდე სუბიექტური სოციოლოგიის წინააღმდეგ ჩვენს ლიტერატურაში პირველად ბოსლეველმა დაიწყო ბრძოლა. 1882 — 83 წლებში მას კამათი მოუხდა ქართულ ნაროდნიკებთან და თეორიულ პრობლემებსაც შეეხო³⁾. ნაროდნიკი სტ. პრელაშვილი „იმედის“ ფურცლებზე ეხებოდა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში „შემთხვევითი“ მოვლენის მნიშვნელობას და საზოგადოდ აღნიშნავდა შეგნებისა და სუბიექტური მომენტის დიდ როლს. ბოსლეველი ამის საპასუხოდ სწერდა:

„ადამიანი მანამ ვერ გამოვიდოდა ბუნების მონურის მორჩილებიდან და ათასგვარ ცრუმორწმუნებიდან, სანამ ბუნების კანონები არ შეისწავლა, სახამ იგი არ დარწმუნდა, რომ ყოველს მოვლენას ფიზიკურს ბუნებაში თავისი კანონი აქვს. სწორედ ამის შემდეგ გახდა კაცი ბუნების ბატონი, — კაცმა დაიმოჩილა ბუნება და ფიზიკური ძალები თავის კერძო ცხოვრებას ამსახურა. მხოლოდ მაშინ იყო შესაძლებელი ბუნებას ძალებთან კაცს გონიერი და ნაყოფიერი ბრძოლა გაემართა და ამ ბრძოლაში გამარჯვება დარჩენოდა, როდესაც ყოველს ბუნების მოვლენას სასტიკად განსაზღვრული კანონი მოუწახა. ერთის სიტყვით, ახლა მხოლოდ გონებით ბრმა იტყვის, რომ ფიზიკურს ბუნებაში რაიმე შემთხვევა, ე. ი. მოულოდნელი მოვლენა, ხდებოდეს თუნდ ვისმე ბრძანებითაც. კაცის ხორციელს და სული-

¹⁾ ცენზორის მიერ ამოღებულია.

²⁾ „შრომა“, № 3, 1883 წ. ბოსლეველის ფელეტონი.

³⁾ იხ. მისი წერილები „იმ ე დ ი ს“, წინააღმდეგ. „შრომა“, № 17, 27, 1882 წ.

ერს ცხოვრებაში კი ახლაც ბევრს გონია, ვითომაც უზენაესი ძალა მოქმედებდეს, რომელიც, რასაკვირველია, არავითარს კანონს არ ემორჩილება. მაგრამ მეცნიერებამ აქაც გამოიჩინა ბიოლოგიური, და ფიზიოლოგიური პსიხოლოგიური კანონები (ის პსიხოლოგია არავის ეგონოს სემინარიასში, რომ ასწავლიან), რომელსაც ექვემდებარება და რომლებითაც განიმარტება ყოველი მომენტი ადამიანის ცხოვრებითის პროცესისა. ამ კანონების საშუალებით მეცნიერება იკვლევს და ცნობილობს საზოგადოებრივის ორღანიზმის ცხოვრებასაც. აქ არავითარი ადგილი არა აქვს შემთხვევითს რასმეს, არც ფათერაკს და არც იმას, ვითომც ასეთი თუ ისეთი მოვლენა ღვთის რისხვას, გინდ მოწყალებას ნიშნავდეს... ერთა საზოგადოებრივი ცხოვრება, მათი ისტორიული ზრდა და პროგრესიული მსვლელობა ერთობ რთული საგანია; აქ ერთობ ბევრი ძალები, ბევრი ფაქტორები მოდიან მოქმედებაში, მაგრამ ვისმეს ქმნებელობას, რაიმე შემთხვევითს და უცაბედითს აქ „დიდი“ კი არა მცირე მნიშვნელობაც არა აქვს. ხალხის ნივთიერი და სულიერი მდგომარეობა, მისი წინ წაწევა, თუ უკან დახევა და ხანდისხან სიკვდილი, თუ არ ფერისა და ზნის გამოცემა ხომ მაინც, ხდება არა უცაბედის მოვლენით, არამედ იმ კანონების კვალობაზედ, რომელნიც გამოუჩინა სოციოლოგიურს, ეკონომიურს, პოლიტიკურს, ეტნოგრაფიულს, ფიზიკურს და სხვა მეცნიერებებს. დღეს ყველგან საზოგადოების მოწინავე ნაწილი, მეცნიერებით აღჭურვილი, იმას ატეხს თავს, რომ ხალხის ცხოვრება მოეწყოს ისე, როგორც ეს კანონები ითხოვენ, რადგან დარწმუნებულია, რომ მხოლოდ მაშინ დამყარდება შესაძლებელი ბედნიერება უმრავლესობისათვის ქვეყანაზედ. და სწორედ იმ ხალხის მომავალია ბევრად თუ ცოტად უბედურებათა გზას აშორებული, რომელსაც შეუსწავლია და შეუსმენია ამ კანონების ძალა და მათ და მიხედვით სცხოვრობს კიდეც. ის ერი კი, რომელი ჰყიქრობს საზოგადოებრივის ორღანიზმის ზრდა და ხალხის ისტორიული ცხოვრება იყოს დამოკიდებული, თუნდა რამდენადმე, ვისმეს ქეიფზედ და სურვილზედ, გინა „შემთხვევაზედ“, თავის დღეში ვერ აშორდება გადასავარდნებით მოფენილს გზას და დღეს თუ ხვალ სადღაც ხრამში გადაიჩეხება, და ასეც დაემართათ ძველის დროის ხალხებს. ჩვენ მიტომ მიგვაჩნია მაგნიტულად საზოგადოებისათვის „იმედის“ ქადაგება „რალაც შემთხვევათა შესახებ ხალხთა ისტორიულს ცხოვრებაში“, რომ ამ გვარი შეხედულობა უშლის საზოგადოებას, შეადგინოს მრთელი და გონიერი აზრი ცხოვ-

რების მოვლენათა შესახებ და ერთხელ გამრუდებული გზა როგორმე გაასწოროს. და ხალხის პრაქტიკულს, ყოველდღიურს ცხოვრებაშიაც რომ ამას დიდი ენება მოაქვს, ამის დამტკიცება, სხვა ქვეყანას, რომ არ წავსწვდეთ, რუსეთზედ მითითებითაც შეიძლება მაგრამ ამაზედ ლაპარაკი ჩვენ უფრო ვრცლად და დაწვრილებით შემდეგში მოგვიხდება... „იმედის“ ჰგონია, მე ვითომც ფატალიზმს ექადაგებდე და გამართლებდე ყველაფერს, რასაც კი ძლიერი ხალხი შერება სუსტის ხალხის დაჩაგვრისა და დამონაგებისათვის, მაგალითად მოჰყავს ირლანდიისა და ბოსნიის—გერცეგოვინის უბედური მდგომარეობა და ამბობს, ვითომც მე მათ მეცადინეობას ამ უღელიდან თავის დაღწევისათვის ეჭმობდე, როგორც „ბუნების წინააღმდეგობას“. „იმედის“, რომ გაგონებით მაინც იცნობდეს ბუნების მეცნიერებას და ილოვასის სახელმძღვანელოთა გარდა სხვა რამეც წაეკითხოს, დარწმუნებული ვართ, ამისთანა უნდოდა უმეცრებას აღარ ამოიჩენდა. „იმედის“ პუბლიცისტის ფიქრით „ბუნების წინააღმდეგობა“ მე მომაცდინებელ ცოდვით უნდა მიმაჩნდეს! ეს მხოლოდ იმას ნიშნავს, რომ ბ. ჭრელაშვილმა თვითონაც არ იცის, რას ამბობს. მაგალითად. „იმედის“ პუბლიცისტს სრულიად არ ესმის ფატალიზმის აზრი. ფატალიზმი ან და ჩვენებურად ბედის წერა დეტერმინიზმის ღვიძლი ძმია; ფატალიზმი მხოლოდ იმ კაცსა სწამს, რომელსაც ცხოვრების კანონების არა გაეგება რა, რომელსაც მოვლენათა თავიდან აშორება შეუძლებლად მიაჩნია, რადგან ამ მოვლენათა მიზეზად უზენაეს ძალას სთვლის, რომელიც დარწმუნებულია, რომ ყოველი უბედურება თუ ბედნიერება ადამიანთა ცხოვრებაში წინასწარ განსაზღვრული და გარდაუქვევტილია უზენაესად. ამ გვარმა ცრურწმუნებამ სწორედ მაშინ დაჰკარგა მნიშვნელობა, როდესაც ბუნების მეცნიერებამ გაიმარჯვა, ე. ი. როდესაც ყოველი მოვლენა განსაზღვრულს კანონს მიაჩემეს. რაც შეეხება ბუნების წინააღმდეგობის ცოდვით ჩათვლას, ამისთანა გონიერი აზრი მხოლოდ „იმედის“ რედაქციას თუ მოუვა გახურებულს თავში. საქმე ის გახლავს, ბატონო მოკამათე, რომ ხალხის განთავისუფლება ეკონომიურის, თუ პოლიტიკურის მონების უღლიდან, მისის დაუარდნილი ცხოვრების გამობრუნება იმის სათუოში გამოსვლა, უცაბედიითა შთამომავლობით გადმოსულს სენისაგან, მისი პროგრესი და კულტურა, მისი ისტორიული ცხოვრება მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი და საიმედო, ხანგრძლივი, როდესაც ამათი გამჩენი მიზეზები გამოკვლეულია. და მიზეზის გა-

მოცნობა კი განა მოსახერხებელია, თუ მოვლენა შემთხვევითია და უცაბედითა თავის თავად?.. შემთხვევითის, უცაბედითის წინააღმდეგობა ან მისი აცილება შემდეგში მაინც განა შესაძლებელია? „იმედის“ რედაქციას სრულიად არ ესმის, თუ რას ნიშნავს, „ცხოვრება ბრძოლის ველს წარმოადგენს“, რომ იტყვიან. როგორც ფიზიკური ბუნების ცხოვრებაში, სწორედ ისე სულიერთა ცხოვრებაშიაც ვხედავთ ჩვენ განუწყენარებელს შეტაკებას ბუნების სხვადასხვა ძალთა შორის და ამ უშველებელს ბრძოლაში გამარჯვებული მხოლოდ ის რჩება, ვინც ამ ძალების მოხმარება იცის, ვისაც შეუძლია რომ ერთი ძალა მეორეს წინა აღუდგინოს და მით თავი გადირჩინოს ე. ი. ვისაც მებრძოლ ძალებთა კანონის ცნობა და გაგება აქვს, უმისოდ ცხოვრებას ხანგრძლივობა და კეთილი შედეგი თავის დღეში არ ექნება“¹⁾.

ეს ვრცლად ამოწერილი ციტატა მრავალის მხრით არის საინტერესო: საერთო დასკვნით იგი ნასესხები არის მარქსის სოციოლოგიური მოძღვრებიდან და მასთანვე პირველი ცდაც არის ჩვენს ლიტერატურაში საზოგადოებრივი კანონების გამოძენისა: მანამდე ჩვენს ლიტერატურაში გამეფებული იყო სუბიექტიური სოციოლოგიის ძირითადი დებულებანი, რომელიც ცხოვრების მამოძრავებელ ფაქტორს ადამიანის შეგნებასა და მოქმედებაში ხედავდა და არ სცნობდა ობიექტური კანონების არსებობას. აქედან წარმოსდგა მათი პროგრამის უტოპიზმიც: ისინი ცდილობდნენ საზოგადოებრივი გარდაქმნის პროგრამების შემუშავებას არა საზოგადოების ობიექტური კანონების მიხედვით, არამედ თავიანთი სურვილებისა და მიზნების მიხედვით: მათი გამოსავალი წყარო იყო პიროვნების შეგნება და მიზნები. სუბიექტურის სოციოლოგიის ასეთს დებულებებს ბოსლეველმა დაუპირისპირა „ობიექტიური-კანონების“ თეორია; მისი აზრით, როგორც ბუნებაში, ისე საზოგადოებრივ წყობილებაში არსებობენ „ობიექტიური კანონები“ და სამოქმედო პროგრამაც ამ ობიექტურ კანონებთან უნდა იქნეს შეწონილი, ან, როგორც ბოსლეველი ამბობს, ხალხის ცხოვრება მოეწყოს ისე, როგორც ეს კანონები ითხოვენ, რადგან ავტორი დარწმუნებულია, რომ მხოლოდ მაშინ დამყარდება

¹⁾ ბოსლეველის ფელეტონი: „იმედი“ და მისი კრიტიკოს-პუბლიცისტები — „შრომა“, № 27, 1882 წ.

შესაძლებელი ბედნიერება უმრავლესობისათვის ქვეყანაზე¹⁾. ამრიგად ბოსლეველმა ჩვენს ლიტერატურაში პირველმა დაიწყო სუბიექტური სოციოლოგიის წინააღმდეგ ბრძოლა და, როგორც დავინახეთ, ამ ბრძოლაში მან მარქსისტული დებულებებიც გამოიყენა, მეორეს მხრით, შეიძლება გადაკრით ითქვას, რომ ნაროდნიკული სოციალიზმის თეორიისა და პროგრამის წინააღმდეგ ქართულ მწერლობაში ბრძოლის პიონერობა აუცილებლად ბოსლეველს ეკუთვნის: მან პირველმა აღიმაღლა ხმა ნაროდნიკული სოციალიზმის თეორიისა და პრაქტიკის წინააღმდეგ. ამ კრიტიკის დროს ბოსლეველი ნაწილობრივ მარქსის დებულებებით სარგებლობდა. რასაკვირველია, ნაროდნიკების თეორია და პროგრამა თავიდანვე იწვევდა უთანხმოებას ჩვენს საზოგადოებაში, მაგრამ ბოსლეველის მიდგომა საკითხისადმი თავისებური იყო და მასთანვე მარქსისტულ ელემენტებსაც შეიცავდა.

ვიმეორებთ, არც მაიაშვილი და არც ბოსლეველი არ შეიძლება ჩაითვალოს ჩვენში მარქსისტული მიმდინარეობის ნამდვილ წარმომადგენლებად; როგორც ბოსლეველი, ისე მაიაშვილი იზიარებდნენ მარქსიზმის ზოგიერთ ელემენტს, ზოგიერთ მეცნიერულ დებულებას და შემდეგ თავისებურად ამუშავებდნენ მათ: ისინი მარქსიზმის ელემენტებს ეკლექტიურად უერთებდნენ სხვა, მარქსიზმის საწინააღმდეგო, მოძღვრებას. ასე, მაგ. მაიაშვილი ცდილობდა მარქსიზმის ეკონომიური მატერიალიზმი შეეერთებია რუსული რევოლუციონური ნაროდნიკული სისტემისა და ბაკუნინისათვის; ბოსლეველი მარქსიზმის ელემენტების გაზიარებასთან ერთად არ ერიდებოდა ლასალის, მილისა და სხვათა

¹⁾ საყურადღებოა ბოსლეველის განმარტება რეფორმების წარმოშობის შესახებ: რეფორმის შემოღების საქმეს იგი პირდაპირ უკავშირებს ცხოვრების მოთხოვნილებას, რეალურ ურთიერთობას და არა ინტელიგენციის, ან რეფორმატორის განწყობულ სურვილებს. იგი სწერს: „წესიერ რეფორმებთა შემოღება, რომელიც დროების მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს და ხალხის ცხოვრებას შეესაბამება, ყველგან და ყოველთვის სასარგებლოა. „იმედს“ ჯერ კიდევ ვერ გაუგია, რომ რეფორმა დროებასთან და ცხოვრებასთან კავშირის გაწყვეტა კი არა, ცხოვრების კანონიერი, ბუნებითი ზრდა არის. ცხოვრების ყოველი მომენტი თხოულობს უსათუოთ რომელიმე ძველი წესის განდევნას და ახალის შემოღებას, ე. ი. თხოულობს რეფორმას. ამ რეფორმისათვის, ამ ცვლილებისათვის ამზადებს და წვრთნის ხალხს თვითონ ცხოვრება, რომელსაც სწორედ ამიტომ, დიდს შკოლას ეძახიან, ამ შემთხვევაში რეფორმისათვის ხალხის საგანგებოდ მომზადებას ის ჰქადაგებს, ვისაც არავითარის რეფორმის შემოღება არ უნდა ცხოვრებაში“. (ბოსლეველი: „იმედი“ და მისი კრიტიკოს — პუბლიცისტები“, შრომა, № 27, 1882 წლის).

მეცნიერული დებულების შეთვისებას. ამრიგად, მაიაშვილიცა და ბოს-
ლეველიც ეკლექტიურ ნიადაგზე იდგენ და ცდილობდნენ შეეერთებინათ
საწინააღმდეგო მეცნიერული დებულებანი: ეს იყო ეკლექტიური
მარქსიზმი, შედუღებული და შეერთებული მის საწინააღმდეგო
სოციალისტურ სისტემასთან...

ჩვენში სანამ ნამდვილი მარქსიზმის მიმდევრები
გამოვიდოდნენ სამოღაწეო. ასპარეზზე 90-იან წლებში,
უმთავრესად „ცალმხრივი მარქსისტები“ გამოჩნდნენ
კანტი-კუნტად. ეს იყო ეკლექტიური მარქსიზმის პე-
რიოდი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, რომელიც 80-იანი
წლების პირველი ხანებით იწყება და რომელიც არც
შემდგომ შემყვეტილა.

მაგ. 90-იან წლებში ლალი (გ. ლასხიშვილი) იზიარებდა თავისე-
ბურად ეკონომიური მატერიალიზმის თეორიას, მაგრამ უარყოფდა
მარქსიზმის ეკონომიკას ისე, როგორც მაიაშვილი. 1895 წ. გაზ „ივე-
რიაში“ იგი სწერდა: „ეკონომიური ორგანიზაცია, ერის წარმოებითი
ძალა, ის საძირკველია, რომელზედაც შენდება პოლიტიკური, იური-
დიული და სხვა მხარე ერის ცხოვრებისა“¹). მიუხედავად იმისა, რომ
ლალი იზიარებს ნაწილობრივ ეკონომიურ მატერიალიზმს, მარქსის-
ტული ეკონომიკა და მარქსიზმის მთელი რევოლუციონური სისტემა
მისთვის მიუღებელი შეიქნა და ამ მხრივ იგი ნაროდნიკულ სისტემა-
ზე სდგას. მეორეს მხრივ, 90-იან წლებში მარქსიზმის მოძღვრების
წინააღმდეგ პირველად გამოვიდა ჩვენს ლიტერატურაში ვრცელი წე-
რილებით ფხას ფსევდონიმით ი. ფანცხავა: „რომელმაც უარყო „ეკო-
ნომიური მატერიალიზმის სახელმძღვანელო პრინციპები“, ხოლო
ნაწილობრივ გაიზიარა მარქსისტული პოლიტიკური ეკონომიის დე-
ბულება“²).

¹) იხ. „ივერია“, № 65, 1895 წ. ლალის წერილი „უახლესი საფეხური და
ინტელიგენციის მოვალეობა“.

²) ი. ფანცხავა: თხზულებანი. გამოც. 1903 წ. მარქსიზმის თეორიული და
ეკონომიური საკითხების შესახებ 90-იან წლებში დაიწყო ჩვენში სერიოზული კამა-
თი ქართველ ნაროდნიკებსა და ქართველ მარქსისტებს შორის. დიალექტიური მა-
ტერიალიზმის წინააღმდეგ პირველად ჩვენს ლიტერატურაში ი. ფანცხავამ მოათა-
ვსა წერილები (იხ. „კვალი“, № 49 — 52, 1894 წ. ფხას წერილი). 1895 წ. ნ.
ჟორდანიამ უპასუხა ფხას და დაიცვა ეკონომიური მატერიალიზმი (იხ. „კვალი“,
№ 19, 20 და შემ. წერილები: „პასუხის პასუხი“). ამას მოჰყვა ი. ფანცხავას მეორე პა-
სუხი: „ბ. ნ. ჟორდანიას ეკონომიური მატერიალიზმის მოძღვრე-
ბა“ (იხ. „მომამბე“, № III, IV. 1897 წ.). ასე გაჩაღდა ჩვენს ლიტერატურაში თე-
ორიული კამათი მარქსიზმის გარშემო.

თუ რუსეთში მარქსიზმის წარმოშობის ისტორიას გადავხედავთ, თვალს, იქაც ასეთს შემთხვევებს დავინახავთ: 70-იან წლებში, სანამ პლენანოვი თავისი ჯგუფით დააარსებდა ნამდვილ მარქსისტულ ორგანიზაციას 1883 წ., მარქსისტებად ითვლებოდნენ ლავროსტები, იმიტომ რომ ლავროვი იზიარებდა მარქსიზმის რამოდენიმე დებულებას. მაგრამ ფრ. ენგელსს არ სწამდა ლავროვის მარქსისტობა და 1874—75 წლებში მან ლავროვს ეკლექტიური მოაზროვნე უწოდა. აშკარაა, სწორედ ასეთივე სახით შემოვიდა პირველად ჩვენი მარქსიზმის მოძღვრება 80-იან წლებში. რასაკვირველია, მას არ ჰქონდა ის თეორიული სიძლიერე და მრავალფეროვნება, რაც საერთოდ რუსეთის ლიტერატურას ახასიათებდა იმ პერიოდში.

ამ წლების პირველი ნახევრიდან მარქსისა და მარქსიზმის შესახებ წერას აღარ ერიდება ჩვენი ინტელიგენცია. ჟურნალ-გაზეთებში წააწყდებით წერილებს, რაშიაც მოხსენებული არიან მარქსი და ენგელსი. ინტელიგენციის მკირე ნაწილი იცნობს მათ მოძღვრებას. ჩვენი ნაროდნიკები მარქსის ნაწერებს ეცნობიან. არალეგალურს სამკითხველურებში უკვე შეიქრა მარქსის ნაწერები. ჩვენი რევოლუციონური ინტელიგენცია დაინტერესებული იყო მარქსის „კაპიტალით“. მ. ყიფიანმა იგი ტფილისიდან ციმბირში გაიწერა ს. მაღლობ-ლიშვილის საშუალებით.

აქ უნდა აღინიშნოს ერთი წერილი. 1886 წ. ჟურ. „თეატრის“ № 17-ში მოთავსებულია Z-ის ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა მარქსის „კაპიტალის“ მეორე ტომზე, რომელიც 1885 წ. გამოიცა რუსეთში. რასაკვირველია, ბიბლიოგრაფია არაფერ შესანიშნავს არ ამბობს მარქსის მოძღვრების შესახებ, მაგრამ ამ ბიბლიოგრაფიას ის მნიშვნელობა აქვს, რომ იგი ამცნებდა ქართველ ინტელიგენციას მარქსისა და მარქსისტების არსებობას. ამ ბიბლიოგრაფიაში ვკითხულობთ:

„...მრავალთ ჩვენს ყმაწვილ კაცებს წაკითხული თუ არა, გაგონილი მაინც ექნებათ გამოჩენილის და დიდათ მცოდნე პოლიტიკ-ეკონომიური მწერლის, ძლიერი კრიტიკოსის კარლ მარქსის სახელი. აწინდელ კაცობრიობის ეკონომიურმა მეცნიერებამ და კრიტიკამ ისეთ წერტილამდის მიაღწია მარქსის მეოხებით, რომლის მსგავსი და შესაღარებლად ჯერ დიდი ხანი გავა, რომ გამოვიდეს ვინმე.

„კარლ მარქსი არის წარმომადგენელი ახალის პოლიტიკო-ეკონომიურ მეცნიერებისა რაციონალისტურის (!) სკოლისა, რომლის

რეალურს ეკონომიურ მხარეებთან და აზროვნებასთან თითქმის მჭიდრო კავშირი აქვს ყოველ ნაირს მეცნიერულ აზროვნებასა და მარქსის ძლიერი შრომის და ვინაობის ამბები დიდი ხანია, რაც ევროპაში განისმის და თვით რუსულ ჟურნალებშიაც კი უწყვრიათ ამის შესახებ და უძველესია, რომ ბევრსაც დასწერენ. მაგრამ ჩვენში კი ამის შესახებ სიტყვაც არ დაძრულა.

„გამოჩენილი ემილე ლაველე თავის თხზულებაში (ალბათ, ავტორი გულისხმობს ლაველეს „თანამედროვე სოციალიზმს“, რომელიც 1882 წ. გამოიცა რუსულად. ს. ხ.) დიდ ადგილს აძლევს მარქსს და თუმცა ერთის მხრით იგი კიცხავს მას, მაგრამ მეორეს მხრით მაინც შეუდარებელ მცოდნე პირად სახავს პოლიტიკო-ეკონომიურ მეცნიერებაში. მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ლაველეს კიცხვა მარქსის ქებად უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც ლაველე ევროპიული ბურჟუა და ამ ბურჟუაზიულ მიმართულებასვე ეკუთვნის.

„ამ ძლიერი და უშესანიშნავესი კაცის თხზულების „კაპიტალის“ პირველი ტომის რამდენიმე რეგულაციები ნემენცურ ენაზე 1859 წ. გამოიცა¹⁾. ასევე გამოცემა იმავე დროს სხვა და სხვა ენაზედაც გადასთარგმნეს და მის გამო ბევრმა უშესანიშნავეს მწერლებმა ისაუბრეს, არჩიეს, არკვიეს, და მარქსის საწინააღმდეგოთ მაინც ვერა გააწყვეს რა. შემდეგ წლებს პირველ რეგულაციებს შემდეგიც მიემატა და მით გათავდა „კაპიტალის“ პირველი ტომი 1865 წ. („კაპიტალი“ პირველად გამოიცა 1867 წ. ს. ხ.) მარქსს სხვათა მოწინააღმდეგე პირთ გარდა თვით მისივე ნამეგობრალი ფერდინანდ ლასალიც კი ეწინააღმდეგებოდა და როგორც თვით მარქსიც სწერს, ჩემი „კაპიტალი“-დან ლასალმა ბევრი აზრები და ცნობები მომპარა, რომლებიც მან დაისაკუთრა და თავისებურად განაგრძო და შეამუშავაო“.

შემდეგ ავტორი გადმოგვცემს „კაპიტალის“ რუსულად გამოცემის ამბავს და განაგრძობს:

„14 მაისს 1833 წ. გარდაიცვალა კარლ მარქსი და მის სიკვდილის შემდეგ გაისმა იმ ცნობის ხმა, რომ კარლ მარქსს თვის „კაპიტალის“ მეორე ტომი გათავებული დარჩენია. ყველა ეს შრომა გარჩევა, გადაწერა და გამოცემა იკისრა გამოჩენილმა და განვითარებულმა ბ. ენგელსმა. ენგელსი კარლ მარქსის ძველი მეგობარია და

¹⁾ ავტორის მხედველობაში აქვს „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა“, გამოცემული 1859 წ.

მასთანვე დიდად მცოდნე პოლიტიკური ეკონომიურის სწავლის და სხვა და სხვა მეცნიერების.

„მარქსის „კაპიტალის“ გამოცემას მთელი განათლებული ქვეყნების მწერლები და განათლებულთ შვილები დიდი სიხალისით მიეგებნენ და ეს უშესანიშნავესი მეცნიერებით სავესე თხზულება იმავე წელიწადს (1885 წ.) რუსულ ენაზედაც გადმოთარგმნეს და 1885 წ. პეტერბურგში ცალკე წიგნათაგან გამოსცეს. აქვე უნდა დაუმატოთ რომ, ამ გამოჩენილის და უძლიერესის ეკონომისტის სწავლამ დიდი გავლენა იქონია მთელ ევროპის ეკონომისტ-მეცნიერებზე და დღეს საფრანგეთის ქალაქ პარიზში მთელი სკოლა არის დაარსებული, რომლის წარმომადგენელნი მარქსის თეორიას იკვლევენ და ამ სკოლის წარმომადგენელთ პირთ სახელადაც „მარქსისტები“ ეწოდებათ“¹⁾.

ამ ქებასთან ერთად ავტორს ერთი საყურადღებო შენიშვნა აქვს. იგი სწერს: „კარლ მარქსის „კაპიტალის“ მეორე ტომის გამოსვლასა და არსებობას ჯერ ჯერობით ჩვენს გონების მოძრაობასთან და ლტოლვილებასთან დიდი რამ კავშირი არა აქვს და მარქსის შრომა უფრო ევროპის რაციონალურ შკოლისაა და საკითხავ სანუკვარ განძად არის მიღებული“. მაგრამ, დასძენს ავტორი, ჩვენი არსებობაც მოითხოვს, რომ ამ წიგნების შესახებ ვიცოდეთ რამეო.

1) უნდა აღინიშნოს კიდევ ხომლეღის წერილები 1889 წლის „თეატრი“.

სამწუხაროდ, ამ მწერლის — რომანოზ ფანცხავას — ნაწერები-სათვის ჯერ არავის მიუქცევია სათანადო ყურადღება, ხოლო მას კი საკმაო ღვაწლი მიუძღვის საქართველოში საერთოდ სოციალისტური აზროვნების გავრცელებასა და კერძოდ მარქსისტული აზროვნების შემოტანაში. ამიტომ აქ არ შეიძლება რამოდენიმე სიტყვა არ ვთქვათ მის რევოლუციონურ წარსულზე. ხომლეღი ეკუთვნის 80-იანი წლების მოღვაწეთა ჯგუფს. მან ჯერ კიდევ სემენარიელობის დროს დაიწყო რევოლუციონური მოღვაწეობა — თავის მსოფლმხედველობაში ეკუთვნოდა ნაროდოვოლცების მიმდინარეობას, და უახლოესი კავშირი ჰქონდა გოლა ჩიტაძესთან. ამავე პერიოდში სემინარიის სკამიდანვე დაიწყო ლიტერატურული მოღვაწეობა²⁾, ხოლო 1884 წ. იგი

1) ჟურნ. „თეატრი“, № 17, გვ. 176 — 78, 1886 წ. წერილი: „ბიბლიო-გრაფიული შენიშვნა. კ. კარქსის „კაპიტალის“ მეორე ტომი“. როგორც ირკვევა, წერილის ავტორი (Z) არის ზ. ჰიგინაძე.

2) იხ. გაზ. „შრომა“, № 7, 1883 წლისა, წერილი რომანოზის ფსევდონიმით.

დათხოვნილ იქნა სემინარიიდან, როგორც არაკეთილსაიმედო პირი. 1885 წელს იგი მოხვდა ოდესაში, სადაც მონაწილეობას იღებდა რევოლუციონურ ორგანიზაციებში და აქვე თავისი ქართული სოციალისტური წრეც ჰყავდა. 1887-1888 წლებში იგი გაეცნო მარქსიზმსა და მისი მიმდევარი გახდა და შემდეგ, 1889 წელს, თავისებურად სცადა მისი დაცვა ჟურნ. „თეატრი“. ოდესის მისი მოღვაწეობის პერიოდიდან (1885-87 წლები) ჩვენ ხელთ არის ამჟამად საინტერესო დოკუმენტები: მიწერ-მიწერა იმასა და ზაქარია ჭიჭინაძეს შორის. ამ წერილებიდან ჩვენ მოვიყვანთ საინტერესო ადგილებს, რომელნიც საერთოდ ნათლად ახასიათებენ მაშინდელი ქართველი რევოლუციონური ინტელიგენციის მისწრაფებებსა და სურვილებს. 1885 წლის 3 ოქტომბრის თარიღით რ. თანცხავა სწერს ზ. ჭიჭინაძეს: „...ყოველგან საფლავის სიჩუმეა და ყველაფერს შავი სუღარა გადაეფარა. ქართველი უაზრო საზოგადოების უაზრო, უტვინო ხელის ფოთილმაც ეჭვი დაბადა რუსის მთავრობის თვალში და ამის შემდეგ რაღა უნდა სთქვა სანუგეშო. ჩვენი ვაჟბატონები, ჩვენი პუბლიცისტები, არისტოკრატები, რომელნიც მთავრობის წინაშე ასე გოშიაობდნენ და ბენიაობდნენ, ახლა მაინც გამოიფხიზლებდნენ და შენანიებით იტყოდნენ: მართალი იყო ნ. ნიკოლაძე, მართალი იყო მრთელი ჩვენი მოწინავე ახალი თაობა, რომელნიც უფრო საფუძვლიანსა და გონიერს გზას ადგენენ... დღეს ისეთი დროა, რომ პატრიოსანს შრომას გულლიად ვერ აღვიარებთ კაცი საჯაროდ, მინემ ოსმალელი მტარვალის თავს გვაჯის. აბა მითხარი შენი ჭირიმე შესაძლებელია ისარლოვის ცენზორობის ქვეშ გამონაძრომი ქალაქი მე მომაწოდო? და ჩემისთანა საქართველოში ხომ ყოველი ახალგაზრდა მაინც თუ უკეთესი არა. საქიროა, აუცილებლად საქიროა საიდუმლო გამოცემა ქართულს ენაზე, რადგან უნდა შემუშავდეს ჩვენი ახალგაზრდობის მიზანი, მოქმედების საშუალებანი და მრავალნი სხვანი, რომელნიც აკეთილშობილებენ და აცხოველებენ ყოველი ერის მაჯის ცემას და სიცოცხლის მოძრაობას¹⁾. ბიჭო მივხედოთ სხვებსაც, შევიცნოთ, თუ როგორ მოქმედობენ და მოღვაწეობენ ისინი. ავიღოთ იტალია განთავისუფლებამდისინ, ავიღოთ

1) 1885 წ. დაიხურა მთავრობამ გაზ. „დროება“, და ჩვენი ავტორიც ამ მომენტს უკავშირებს არალეგალური პრესის გამოცემის საკითხს.

საბერძნეთი 1830 წლებამდისინ, ავილოთ თანამედროვე ბოგემია და ჩეხია, ავილოთ სომხეთი და პოლშა. ყველას მიზანი შეუზღუდავია, ყველა დამდგარა ბრძოლის ველზე, ყველა უშვერს მკერდს მტრის ხიშტებსა და ტყვიას. რისთვის? იმისთვის, რომ თავისუფალი დამოუკიდებელი სიცოცხლე გვინდო, სოციალური ურიგო წესწყობილების გარდაკეთებაო... ამიტომაც იქ ვხედავთ ყველას მომქმედს და მებრძოლს. ჩვენში?... სამწუხაროდ უნდა ვსთქვათ, რომ ეს დასი ის პანორამა გახლავთ, საიდანაც გამოიციკირება მთელი ჩვენი ეგრედ წოდებული საზოგადოება: არისტოკრატია თავისი პლუტურად ნასწავლი შვილებით და სამღვდლოება, თუმცა მღვდლების შვილები სხვა ბიჭებია და ამ ბიჭებს ნუ ეხუბრებიან პლუტოკრატები. ამ საზოგადოებას ჩვენ პირი უნდა შევაქციოთ და, ვიტყვი კიდევ, იმათთან უნდა შევკრათ კავშირი, რომლის ბედი და ილბალი ირკვევა დღეს ყოველს განათლებულს ქვეყნებში. ამ ჩაგრულთ და მშრომელთ უნდა განუცხადოთ ძმობა სიტყვით და საქმით, რადგანაც ამისია მომავალი. იმის ბედნიერებაზედაც უნდა აშენდეს ჩვენი საქართველოს ბედიც. ჩვენ და ქართველი გლეხკაცობა და სხვა წოდებიდან პატიოსანი მშრომელი — ჩვენა და შრომა უნდა ვიყვეთ ერთმანეთზე გადამხმული. თუ აქ ნაყოფიერად ვიმუშავებთ, თუ აქ სინდისიერად და მართლახალგაზრდულად ვიმოქმედებთ — გრწამდეს — რომ ჩვენი მამულსაც მომავალი გაუღიმებს, ჩვენ მამულსაც გაუჩნდებიან მაშინ ევროპაში და რუსეთში გულის შემატკივარი და არა მარტო გულის შემატკივარი, არამედ მე ისიც მრწამს, რომ ისინი მაშინ მსხვერპლადაც შემოგვეწირებიან... უადგილოდ არ იქნება აგრეთვე მოგწერო შენ, (იმ პირობით მხოლოდ რომ სხვას არავის უთხრა) რომ აქაური ქართველი სტუდენტობა თვიურ ჟურნალს სცემს, რომელსაც სახელად „თავისუფლება“ ეწოდება. რევოლუციონური სახელი კია, მაგრამ არ ვიცი როგორი იქნება. რედაქტორად არის ერთი მეტად-მეტე სიმპატიური და მომზადებული ახალგაზრდა, რომელსაც, სხვათა შორის, ფელეტონი ჰქონდა „დროებაში“ ამ სათაურით: „სპენსერის აზრი აღზრდაზე“. მაგრამ გვარს არ მოგწერ ჯერ“. (აქ ლაპარაკი უნდა იყოს ვასილ წერეთელზე ს. ხ.). მეორე წერილში 1886 წ. 2 ივნისის თარიღით იგი ატყობინებს კიკინაძეს შემდეგს: „იმედი (აქ კი ნამდვილი შეურყეველი იმედი

მაქეს სახეში, თითქმის ფანტიკური რწმენა) იქონიე, ზაქარო, რომ მალე დღევანდელი ტენიით გარყვნილი და ბოზი მტარვალა, რომელიც გუშინდელი მოკლული მამის (ე. ი. ალექსანდრე II-ეს. ს. ხ.) ადგილზედ ფერხულს უვლის (ალექსანდრე III-ზეა ლაპარაკი. ს. ხ.) საზარლად, სამაგალითოდ, ციდგან გადმოსროლილი რისხევასავით დედამიწაზედ დაეცემა და თავის წელებში საზიზღრად ამოიგვრანება და მასთან დაილუპება ისიც, რაც ჩვენ სულის მოთქმას გვიშლის... ეს მე ნამდვილ წყაროებიდან ვიცი... ავტორი, ალბათ, იმ ტერორს გულისხმობს, რომელსაც 1886 — 7 წლებში ამხადებდნენ ნაროდოვოლები ალექსანდრე მესამის წინააღმდეგ. როგორც ვწერდით, რომანოზ უანცხავას ამ პერიოდში ოდესაში უახლოესი კავშირი ჰქონდა ნაროდოვოლებთან და იმათგან შეტყობილ ცნობას აწვდიდა თავის ტფილისელ თანამოაზრეებს.

ზემომოქვეანილი წერილები საინტერესო დეტალებს გვიშლიან ქართული რევოლუციონური ინტელიგენციის ცხოვრებიდან 80-იან წლებში¹⁾. უეჭველია, ჩვენი ინტელიგენციის საუკეთესო ნაწილი არ ცდილობდა კავშირი გაეწყვიტა ნაროდნაია ვოლიას პარტიასთან და ამასთანავე არაღვგალური მუშაობისათვისაც ემზადებოდა. 1887 წელსი მომხდარ სტუდენტების არეულობაში ქართველმა ნაროდოვოლებმაც მიიღეს აქტიური მონაწილეობა, რისთვისაც ბევრი მათგანი დაიხოცა²⁾.

მაგრამ რომანოზ უანცხავა სხვებთან ერთად იმ პერიოდში ეცნობა და ითვისებს მარქსიზმსაც. 1888 წელს იგი ბრუნდება საქართველოში და ეურნ. „თეატრში“ თანამშრომლობს.

ხომლელის ამ პერიოდის წერილებს ატყვია მარქსიზმის გავლენა. ეს სჩანს ხომლელის იმ წერილში, რომელიც მიმართული იყო „ივერიაში“ მომუშავე ნაროდნიკების (სანოს³⁾, დონ-იაგოს⁴⁾ და სხვ.

¹⁾ აქ ზედმეტი არ იქნება ერთი ადგილი კიდევ მოვიყვანოთ უანცხავას წერილებიდან. როგორც ვიცი, ლალიაშვილის ტერორისტულ მოქმედებასთან ახლო კავშირი ჰქონდათ სემენარიის ნაროდნიკულ ჯგუფებს, მათ შორის გოლაჩი-ტაძეს. უანცხავა სწერს კიკინაძეს: „ებლა აი რას გეხვეწები: კ. მესხი (ნაროდნიკი) მანდ მეტეხში ზის; კაცი პატრონი არა ჰყავს და იქნება წიგნები მაინც მიაწოდო ხანდახან. მეტეხმა ჯიბლაძეც მომავონა და ლალიაშვილიც. ჯიბლაძის არაფერი ვიცი და ეს შენი ბრალია. ლალიაშვილი კი აქ ოდესაში ჩამოატარეს; ნახვით არ მახავეს. ფულები შეგკრიბე 34 მან. 40 კ. და გადავეცი პოროზოდის... კაპიტანს. ჩემი გვარი ჩაიწერა და ვეტყვი ლალიაშვილს გამოგზავნილი ამისა და ამისაგან არისო... გული მომწყდა, ძმობამ... ვერა ენახე საწყალი... ვაი, ჩვენს ბედს!“...

²⁾ იხ. „სახალხო გაზეთი“, 1912 წ. გ. ლასხიშვილის მოგონებებანი.

³⁾ ფსევდონიმი ს. კრელაშვილისა.

⁴⁾ ფსევდონიმი დ. მანსვეტაშვილისა.

წინააღმდეგ. მისი სტატია: „სამეცნიერო საფუძვლები პროგრესის ისტორიისა“ რამდენადმე მარქსისტული ხასიათისაა. უკვე ადგილას ხომლელი (რ. ფანცხავა) სწერს: „მთელი ბუნებისა და საზოგადო მეცნიერების მიზანი იმაში მდგომარეობს მხოლოდ, რომ გამოვიყვანოთ ისეთი საზოგადო კანონი, რომელსაც ყველგან და ყოველ შემთხვევაში უნდა ექვემდებარებოდეს თვითმეული ამბავი და მოვლენა ორგანიზულისა და არა ორგანიზულის, რომ ადამიანმა თავის სასარგებლოდ სამართლიანად მოიხმაროს და გამოიყენოს ამ კანონების ცოდნა და შეგნება“¹). ასე მიდიოდა ხომლელი ეკონომიური მატერიალიზმისაკენ მარქსიზმისაგან.]

ამ წერილს მარქსიზმის გავლენასთან ერთად სპენსერის გავლენაც ეტყობა; ცხადია, რომ ამ პერიოდში ხომლელი არ იყო „წმინდა წყლის“ მარქსისტი. მისი შეხედულება ჯერ კიდევ დაუმთავრებელი იყო. შემდეგ პერიოდში თავისი თეორიული მუშაობა ხომლელმა განავითარა მარქსიზმის შეთვისების გზით/„ქვალის“ ფურცლებზე მოთავსებული მისი წერილები საინტერესო მასალას იძლევიან მარქსისტული აზროვნების გავრცელების ისტორიისათვის საქართველოში. ამ წერილებს ჩვენ ქვევით გავიცნობთ. რაც შეეხება ხომლელის 1889 წლის კამათს სანოსა და „ივერია“-ში შეხიზნულ სხვა ნაროდნიკების წინააღმდეგ, ეს კამათი ჯერ კიდევ არ არის დამთავრებული მარქსისტული შინაარსის, უკეთ რომ ვთქვათ, ჩვენ აქ მხოლოდ ელემენტები გვაქვს მარქსიზმისა. აღნიშნულ წერილში ხომლელი სწერდა:

„ევროპაში სახელმწიფოთა შორისაც ბრძოლა მართო ფართითა და ხმლით - კი არ არის, არამედ უფრო მომეტებულად კაპიტალისტური წარმოებითა და მრეწველობით, რომელსაც თავის საკუთარი კანონები და ძალ-ღონე აქვს აღიარებული დღეინდელს მსოფლიო ყოფაცხოვრებაში. აი ცხოვრების ამ უკანასკნელს (აქმეს, მეტად მოიმესა და მნიშვნელობით სავსე კითხვებს აძლევს უპირატესობას და იმის რთულს შინაარსიანობას დაბრძენებულის გონებით ჩაკვირებია დღეს ევროპაში მკვირცხლი ტვინისა და ჭკუა-გონებით განვითარებული კაცობრიობა.

„ევროპის ყოველს სახელმწიფოში დაწინაურებული საზოგადოება სხვა და სხვა, თითქმის ერთი ერთმანეთის წინააღმდეგ ბანაკად

¹) ხომლელი: „სამეცნიერო საფუძვლები პროგრესის ისტორიისა“ — ჟურ. „თეატრი“, № 34-36, გვ. 3. 1889 წ.

არის დაყოფილი, თვითმუშა ბანაკს თავისი საკუთარი დედა აზრი ასულდგმულებს და თავისი პრინციპი რომ დაიცვას, თავისი საკუთარი რიგების გახეთი აქვს, რომლის საშუალებით ებრძვის სხვა პრინციპების, სხვა დასების გახეთებს. ევროპელთა აზრის ამ ნაირს ვითარებაზედ თქვენ (ნაროდნიკებს. ს. ხ.) რასაკვირველია, დაახლოებული წარმოდგენაც არა გაქვთ¹⁾.

როგორც ვხედავთ, ხომლელი აღარ იწყნარებს ნაროდნიკების შეხედულებებს და ევროპისაკენ მიუთითებს მათ, სადაც უკვე ჩამოყალიბებულია კლასები და მათი შესაფერისი პარტიები. აღსანიშნავია სწორედ ის ფაქტი, რომ ჩვენი ახალი თაობის ინტელიგენციის ორი-ოდე წევრი უკვე ცდილობს თავი გაითავისუფლოს ნაროდნიკებისაგან და ახალი იდეოლოგია შეითვისოს. ამ მხრივ აღსანიშნავი არის ვ. წერეთლის წერილიც 1889 წ. „თეატრი“. იგი სწერს:

„ვინ არ იცის ეხლა, რომ შთელი ეხლანდელი ევროპის ცივილიზაცია უბრალო მუშა ხალხს, ანუ პროლეტარიატს აწევს კისერზე და რომ პროლეტარიატი არ ყოფილიყოს, არც ეხლანდელი შესანიშნავი მეცნიერება და მრეწველობა იქნებოდა. ამ ნაირად, როცა მუშა ხალხის მნიშვნელობაზე ვლაპარაკობთ, მართო იმისი განსაზღვრა კი არ კმარა, თუ როგორა ცხოვრობს, რას ჰკამს, რას სვამს იგი, არამედ უნდა განისაზღვროს, თუ რა მნიშვნელობა აქვს იმას კაცობრიობის ისტორიაში“²⁾. ასე სწერს ავტორი ევროპის პროლეტარიატის „მნიშვნელობაზე“. გლეხობის შესახებ იგი ამბობს: „...ამბობენ, რომ გლეხს თქვენი არაფერი უნდა, მხოლოდ მიწა მიეცითო და შემდეგ იგი თავისთავად კულტურასაც შექმნის და ცივილიზაციასაცაო. მათ ჯერ კიდევ წარმოდგენილი არა აქვთ, რომ მუშა გლეხი, რომელიც ჰიპოთეკით არის მიკრული მიწაზე და ამ თავის დედა-მიწას და მამა-პაპეულ წარმოებას ვერ ასცილებია, ბუნებით კონსერვატორია და რომ გლეხური წარმოება თვის ცხოვრების განახლების სურვილს არ აძლევს კაცს, რაც უნდა ბევრი მიწა ჰქონდეს... ერთნაირი აზრი ტრიალობს, რომ ჩვენს გლეხს შეუძლია შეითვისოს ის უმაღლესი და სამართლიანი (ე. ი. სოციალისტური. ს. ხ.) ურთიერთობა, რომლის შეთვისებაც ევროპის ერები ელტვიანო. მაგრამ ეს აზრი იმდენად ველურია,

1) ხომლელის წერილი. „თეატრი“, № 34-35-36, 1889 წ.

2) ვ. წ — ლი (ვას. წერეთელი): „გლეხობის შესახებ“ — „თეატრი“, № 41 — 42, 1889 წ.

რომ იმაზე არ შევჩერდებით... გლახობას, როგორც მუშა ხალხს, აღარ აქვს ახლა ის დიდი მნიშვნელობა, რაც წინეთ ქანდა. წინეთ თვით გლახები და საზოგადოთ მუშა ხალხი შეადგენდნ უბრალო სამუშაო მაშინებს. მაგრამ დღეს ამ სულ-დგმულ მაშინების ადგილი უსულო მაშინებმა დაიკავეს, და ეს გარემოება უქადნის საზოგადოთ ყველა მუშებს და საკუთრად გლახებსაც დიდ თავისუფლებასა და მოცალეობას და გამოიწვევს იმათ აქტიურად ცივილიზაციის გზაზედ¹⁾.

აქ მოყვანილი დებულებანი არსებითად მიმართულია ნაროდნიკული სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებების წინააღმდეგ. მაგრამ ვ. წერეთელს არ ჰყოფნის გამბედაობა თავის ლოლიკურს დასკვნამდე მიიყვანოს თავისი მოსაზრებანი; იგი შუა გზაზე უხვევს და კვლავ ნაროდნიკული იდეოლოგიის უღელტეხილზე იმტვრევს ფეხს: აღსანიშნავია სწორედ ის, რომ ვ. წერეთელმა თუ ევროპის სინამდვილეში აღნიშნა „პროლეტარიატის მნიშვნელობა“, საქართველოსათვის მას კვლავ ძველი თეორია შერჩა. იმავე წერილში ვ. წერეთელი სწერს: „თუ ჩვენი ხალხი კაპიტალისტურმა წარმომადგენელმა მხოლოდ ქარხნებში მუშებად ანუ საპალნის ვირებად მოიხმარა, როგორც ახლა, მაგ. შავი ქვა ხმარობს, ამნაირი პერსპექტივა ბევრს კარგს არაფერს გვიქადის და, მე რომ მკითხოთ, ისევე გულ-უბრყვილო და მხაკვარი, მაგრამ ფიზიკურად ღონიერი გლახი სჯობია, ვიდრე გახრწნილი და გაოხრებული ქარხნის მუშა. მაგრამ ეხლანდელი ტეხნიკის მარტივი მაგალითები რომ გადმოვწეროთ ჩვენს გლახობაში, მაშინ, ჩემის ფიქრით, დიდ წარმატებაში შევა კერძოდ გლახობა და საზოგადოდ მთლად ჩვენი ქვეყანა... ევროპის უმაღლეს ტეხნიკის გადმოწერვა ჩვენს ნიადაგზე მხოლოდ სულელური ფანტაზია იქნებოდა. მაგრამ უბრალო, მარტივი იარაღებისა და ტეხნიკური ცოდნის გავრცელება ჩვენს უხე ბუნების ძალებთან და თვით ბუნების ძალების მარტივად გამოყენება — ყველა ეს შესაძლოა მხნე და თავგამოდებული ინტელიგენციისათვის. და ხალხმა თუ ახალ წარმოებას ხელი მოჰყიდა, ამითი იგი გაიღვიძებს თავისი ღრმა ძილისაგან, შეუერთდება კაცობრიობის მოწინავე ერების ისტორიას, და მასთან ერთად დაიწყებს წარმატებისაკენ სვლას“²⁾. აქ ვ. წერეთელი უკვე მეტყველებს, როგორც ნაროდნიკი. როგორც ვხედავთ, ერთი ხელით იგი ნაროდნიკულ იდეო-

¹⁾ ვ. წ-ლი (ვას. წერეთელი): „გლახობის შესახებ“ — „თეატრი“, № 41—42, 1889 წ.

²⁾ იქვე.

ლოგიას ანადგურებს და თითქმის მარქსიზმისაკენ იყურება, მეორე ხელით კი კვლავ იცავს ნაროდნიკულ პროგრამას. ასე ძნელი შეიქნა ნაროდნიკული გავლენისაგან განთავისუფლება 80-იან წლებში.

90-იან წლებში ხომლელისა და ვასილ წერეთლის გზები სავსებით დაშორდა ერთიმეორეს: პირველი (ხომლელი) პირდაპირი გზით წავიდა და „კვალის“ ფურცლებზე ენერგიულ ბრძოლას აწარმოებდა ნაროდნიკების წინააღმდეგ. ხოლო მეორე (ვ. წერეთელი) ნაროდნიკული მიმდინარეობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი გახდა 90-იან წლებში, შემდეგ კი იგი სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიაში იღებდა მონაწილეობას.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ 90-იან წლებშიაც ვას. წერეთელი არ უპირდაპირდება მარქსიზმს რადიკალურად, თავის თავს თითქმის მარქსისტს უწოდებს და მასთანვე ცდილობს თავისებურად შეახავოს მარქსიზმი ნაროდნიკულ აზროვნებასთან. (იხ. მისი წერილები ვ. წ.-ს ფსევდონიმით 1899 — 1900 წლების „ივერიაში“). ეს სწორედ დამახასიათებელი მომენტი ქართული სოციალისტური აზროვნების ისტორიაში: ჩვენს ინტელიგენციას დიდი ბრძოლა და მუშაობა დასჭირდა, რომ სავსებით გაენთავისუფლებია თავი ძველი ნაროდნიკული აზროვნების გავლენისაგან. რასაკვირველია, ძველი ნაროდნიკული აზროვნების გავლენისაგან განთავისუფლება კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ ინტელიგენციამ აუცილებლად უნდა შეითვისოს მარქსისტული მოძღვრება და არა სხვა რომელიმე სოციალისტური სისტემა. მაგრამ ის, რასაც ჩვენ ეპოქულობთ 80-იან წლებში, დამახასიათებელია ორის მხრით: ერთის მხრით ჩვენ აქ ვამჩნევთ ნაროდნიკული აზროვნების გავლენისაგან განთავისუფლების ცდებს, ხოლო მეორეს მხრით მარქსისტული აზროვნების შეთვისების მისწრაფებას, ასე ვთქვათ, მარქსისტულ გადახრას. აქედან ჩვენ ვღებულობთ ორ მნიშვნელოვან ნაკადს 80-იანი წლების ქართულ სოციალისტურ აზროვნებაში: პირველი ნაკადი სცდილობს ნაროდნიკული აზროვნება თავისებურად შეაუღლოს მარქსისტული მოძღვრების ელემენტებს. 80-იან წლებში ასეთი ელფერით ხასიათდება გ. მაიაშვილისა და ვ. წერეთლის წერილები; ხოლო 90-იან წლებში იმავე ვ. წერეთლისა და გ. ლასხიშვილის (ლალის) წერილებს ახასიათებს ასეთივე ცდები; მეორე ნაკადი 80-იანი წლების ქართული სოციალისტური აზროვნებისა თითქმის გადაქრით სწყვეტს კავშირს ნაროდნიკულ იდეოლოგიასთან და მარქსიზმის ელემენტების შეთვისებით პირდაპირ

ამხადებს ნიადაგს 90-იანი წლების მარქსისტული მიმდინარეობის აღმოსაგებლად. ასეთი მნიშვნელობით ხასიათდება ბოლშევიკისა და ბომლელის წერილები 80-იან წლებში.

ვფიქრობთ, მოყვანილი მასალები ნათლად ამტკიცებენ იმ მოსაზრებას, რომ 80-იან წლებში ჩვენი ინტელიგენცია უკვე გაეცნო მარქსიზმს და მასთანვე ცდილობს ამა თუ იმ სახით შეითვისოს მარქსიზმის ელემენტები. ეს აუცილებლად აღსანიშნავი მომენტი არის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში.

✓ ამ პერიოდის შესახებ თავის მოგონებაში რ. ფანცხავა (ბომლელი) სწერს:.. „გადავსწყვიტეთ, გაზეთი „თეატრი“¹⁾ ყოველ თვეურ სქელ ტანიან ჟურნალად გადაგვექცია და ქართულ ლიტერატურაში შეგვეტანა სრულიად ახალი, ჯერ არ გაგონილი მარქსისტული მსოფლმხედველობა. მაშინ (1888 — 89. წ.) მე და ვასილ წერეთელი საქართველოში პირველ მარქსისტებად ვითვლებოდით“²⁾. 90-იან წლებში ბომლელმა ჟურ. „კვალ ში“ თანამშრომლობით სრულიად საფუძვლიანად დაიმსახურა მარქსისტი კრიტიკოსის სახელწოდება. მას ჩვენ გავიცნობთ ქვევით.

კიდევ ვიპოვებთ, 80-იანი წლების „მარქსიზმი“ მხოლოდ ნიადაგს ამხადებს საქართველოს ნიადაგზე მარქსისტული იდეოლოგიის ჩამოსაყალიბებლად.

¹⁾ „თეატრის“ № 37 — 38 ნომერში მოთავსებული არის ნეკროლოგი ნ. გ. ჩერნიშევსკის გარდაცვალებაზე. იმ პერიოდში ჩერნიშევსკის შესახებ წერა არც ისე ადვილი საქმე იყო.

²⁾ რ. ფანცხავა: „ჩემი მოგონების ნაწყვეტები“, ჟურ. „რევოლიუციის მატინე“, № 2, გვ. 150, 1923 წ.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

ოთხმოცდაათიანი წლები და ნაროდნიკული მოძრაობის კრიზისი

1. 90 - იანი წლების საერთო დახახიათება.

უნდა აღინიშნოს, რომ 80 - იან წლებში ნაროდნიკული ინტელიგენცია ჩვენში ორი მიმართულებით იზრდოდა: პრესისა და ფარული ორგანიზაციების საშუალებით მოსწავლე ახალგაზრდობასა და მუშა ხელოსნებში. 80-იანმა წლებმა მოგვცა ნაროდნიკობის რამოდენიმე მიმდინარეობა და მასთანვე მარქსიზმის ელემენტები. 90-იანი წლები ჩვენი სოციალისტური აზროვნების ისტორიისათვის უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია. აქ ნაროდნიკებს სასტიკი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა მარქსიზმის სახით, რომელმაც ბოლოს დაამარცხა იგი. წინა თავებში ჩვენ გავაცანით პირველი პერიოდი ნაროდნიკული მოძრაობისა ჩვენში. ახლა საჭიროა შემდეგ პერიოდსაც გავეცნოთ.

მეორე მნიშვნელოვანი პერიოდი ქართველი ნაროდნიკების მოღვაწეობაში იწყება 90-იან წლებში. ეს ეპოქა რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ხასიათდება შემდეგი უმთავრესი მომენტებით: კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარებით (სამრეწველო რევოლუცია), მუშათა კლასის ჩამოყალიბებითა და მუშათა ფართო მოძრაობით, მარქსიზმის გამარჯვებით და ნაროდნიკული მიმდინარეობის დაშლით: 90-იან წლებში ყოველ შემთხვევაში ნათლად ჩამოყალიბდა ნაროდნიკული მიმდინარეობის დაშლის სტადია — მემარჯვენე ფრთის დაახლოვება ლიბერალებთან, ხოლო მემარცხენე ფრთისა — ბურჟუაზიულ დემოკრატიასთან ¹⁾).

¹⁾ М. Балабанов: „История революционного движения в России“, 889რ. 324.

მეზარჯვენე ნაროდნიკი კრივენკო სწერდა იმ პერიოდში: „წარმოების განსახოგადოებისათვის ჩვენ მხოლოდ სამი საზოგადოებრივი კავშირი გვაქვს, რომელთაგანაც ყოველი მათგანი მეტად მნიშვნელოვანია და ურომლისოდაც შეუძლებელია მოღვაწეობა: ესენია თემი, ერობა და სახელმწიფო“. ამრიგად, წარმოების განსახოგადოება უნდა ეკისრათ არა მარტო თემს, არამედ მემამულეთა ერობას და რეაქციონურ სახელმწიფოს¹⁾. ეს მიმდინარეობა სავსებით გამოხატავდა წყრილი ბურჟუაზიის რეაქციონურ უტოპიას.

როგორც დავინახეთ, ნაროდნიკების ნაწილმა ჩვენშიაც განიცადა და გაიზიარა ასეთი პოლიტიკა 80-იან წლებში.

მაგრამ მეორე ნაკადული 90-იანი წლების ნაროდნიკული მიმდინარეობისა რუსეთში, რომელსაც ლეგალურ პრესაში მეთაურობდა ნ. კ. მიხაილოვსკი, სხვა გზას დაადგა: იგი ფიქრობდა, რომ კაპიტალიზმმა რამოდენადმე უკვე მიახწია რუსეთში წარმატებას. მას არ სწამდა სოციალიზმის უახლოეს დროში განხორციელების შესაძლებლობა და ამიტომ იგი მორიგ ამოცანად აყენებდა კონსტიტუციონალური რეჟიმის დამყარებას რუსეთში; მიხაილოვსკის აზრით, პოლიტიკური თავისუფლებისათვის ბრძოლას უნდა აწარმოებდეს ინტელიგენცია ლიბერალურ საზოგადოებასთან ერთად.

მესამე მიმდინარეობა ნაროდნიკებისა განვითარდა 90-იანი წლების მეორე ნახევარში, როდესაც მუშათა მოძრაობამ თართოდ გაიღვა ფესვები და მასთანვე ამოძრავდა წვრილი ბურჟუაზიაც. ეს რევოლუციონური მიმდინარეობა უახლოვდებოდა მარქსიზმს, ცდილობდა დამდგარიყო კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე, საერთოდ კი დემოკრატიზმის საფუძვლებზე იდგა. აქედან წარმოსდგენ შემდგომ სოც. რევოლუციონერები.

90-იანი წლები მეტად საინტერესო პერიოდს წარმოადგენენ ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიაში; ეკონომიურად ამ პერიოდში საქართველომ საგრძნობლად წაზრდვა წინ ფეხი კაპიტალიზმის მიმართულებით და იგი განუწყრელი ჯაჭვებით გადაეხა საერთაშორისო ბაზრებს. ჩვენი სამეურნეო ცხოვრების დონე საგრძნობლად შეიცვალა ვაჭრობისა და წარმოების ზეგავლენით, ხოლო საზოგადოებრივ ფონზე გამოჩნდა ახალი სოციალური კლასი, პროლეტარიატი, რომელსაც თავისი ~~სეპარატორეც~~ გამოუჩნდა ქართული მარქ-

¹⁾ М. Балабанов: „История революционного движения в России“, т. 3, 318.

სიზმის სახით. თუ სამოციანი წლების მოძრაობა ლიბერალურ-რადიკალური იყო და ამიტომ ჩვენი ცხოვრების ზედა ფენებს შეეხებოდა, რადგან განხეთქილება (იდეოლოგიური) მხოლოდ მაღალი წოდების პატრიარქალურ ოჯახში მოხდა, 90-იან წლებში მთელი ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრება მოძრაობაში ჩაება: ეს იყო პერიოდი მასების მოძრაობისა, საზოგადოებრივი ცხოვრების საგრძნობლად დაყოფისა კლასებად: აქ თავად-აზნაურობას დაუპირისპირდა ბურჟუაზია, ბურჟუაზიას — წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტები, ხოლო განსაკუთრებული პოლიტიკით გამოვიდა პროლეტარიატი. საზოგადოებრივი ცხოვრება შეირყა, იგი გარკვეული კლასობრივი სტრუქტურის მიხედვით ჩამოყალიბდა, მის წინ ახალი საზოგადოებრივი ამოცანები წამოიჭრა.

2. 90-იანი წლების ახალი ნაროდნიკულ-სოციალისტური მიმდინარეობანი.

ქართული ნაროდნიკული მიმდინარეობის ერთმა ნაწილმა რამდენადმე აუწო ალლო ეკონომიური ცხოვრების ვითარებას და თვითონაც მოიწადინა შესაფერი როლის თამაში კაპიტალისტური წარმოების განვითარების საქმეში. გ. მაიაშვილის შესახებ ნ. ჟორდანიას სწერს ერთ თავის წერილში: მან (მაიაშვილმა) 1891 წ. დასტოვა გლეხური მიმართულება და შეითვისა ფეოდალური, ე. ი. თავად-აზნაურული იდეოლოგია¹⁾. ასეთი განმარტება მაიაშვილის სოციალ-პოლიტიკური იდეებისა 90-იან წლებში არ შეესაბამებდა სინამდვილეს და საესებით ყალბია. მართალია, ამ პერიოდში მოხდა გ. მაიაშვილის აზროვნებაში გადახალისება, გადასხვაფერება, მაგრამ იგი მიმართული იყო არა ფეოდალური იდეოლოგიისაკენ, არამედ ბურჟუაზიული ეკონომიკის სასარგებლოდ: მაიაშვილმა მოიწადინა ნაროდნიკული მსოფლმხედველობა შეეთანხმებია ბურჟუაზიულ მიმართულებასთან²⁾. ამით ის ღირსეული წინამორბედი გახდა არ.

¹⁾ ნ. ჟორდანიას: „რჩეული ნაწერები“ გამოც. 1910 წ., გვ. 249 — 50.

²⁾ რასაკვირველია, ეს შეუძლება უმტკივნეოდ არ შეიძლებოდა დამთავრებულიყო. ამიტომ გ. მაიაშვილის ცდა მარცხით დამთავრდა: ნაროდნიკობის გარეგანი ფორმა ბურჟუაზიული შინაარსით აივსო და მისმა სოციალისტურმა თეორიამაც 900-იან წლებში ახალი სახე მიიღო — სოციალიზმ-ფედერალიზმი, რომელიც საკმაოდ განსხვავდებოდა ძველი ნაროდნიკული თეორიებისაგან.

ჯორჯაძისა, რომელმაც 1901 წ. გარკვევით და აშკარად წამოაყენა ბურჟუაზიული პროგრამა.

1890 წ. გ. მაიაშვილი შემდეგნაირად ახალითებდა იმ ეკონომიურ პროცესს, რომელიც საქართველომ განიცადა მე-XIX საუკუნის მეორე ნახევარში: „სრულიად და ძირეულად შეიცვალა მეურნეობა ქვეყნისა; ეს მეურნეობა წინათ ბუნებრივი იყო, განცალკევებული და ახლა ფულებრივია, ახლა სააღებ-მიცემო შეიქმნა და დადგა ის მეუფება ფულისა, რომელიც არის ნიშნობრივი თვისება სააღებ-მიცემო მეურნეობისა“¹⁾. ავტორი განაგრძობს:

„ცხადია, რომ ასეთმა ძირეულმა შეცვლამ ერის ცხოვრებისა და მზადა მრავალი ახალი ამბავი და გარემოება როგორც საეკონომიო ცხოვრებაში, ისე საზოგადოებაშიაც. მხოლოდ ამ დროელამ იწყება გაცხოველება, გამოფხიზლება ჩვენის ცხოვრებისა და იბადება სასარგებლოცა და მავნებელი ვითარებაცა. ერთიცა და მეორეც თან სდევს ჩვენის ქვეყნის საეკონომიო წყობილებას“²⁾.

„ვაჭრობისა და ალბ-მიცემობის გაძლიერება ჩვენში უეჭველია, — განაგრძობს ავტორი, — თანდათან წინანდელი მეურნეობა კარგავს თავის თვისებას ბუნებრივის წარმოებისას. ეს მეურნეობა ნაწილოვანდება და ბევრიც სხვა ახალი წარმოებაც ჩნდება. ამ გარემოებას ის მოსდევს, რომ ქვეყანა უფრო უმატებს წარმოებასა და ეს მატება წარმოებისა ორის გზით მიდის“³⁾.

„მხოლოდ ამავის დანაწილოვანებას მისდევს ვრცელი, ფრთავაშლილი წარმოება ალბ-მიცემობისა და წარმოება-მრეწველობისა. ამ გარემოებას თავისი მავნებელი თვისებაც კი აქვს ეხლანდელს საეკონომიო წესწყობილების ვითარებაში, მაგრამ თუ ისტორიულის მხრით განვიხილავთ საგანს, ვერ უარ-ვყოფთ, რომ დიდი მნიშვნელობა აქვს და დიდად მოქმედობს ერის ცხოვრებას წესწყობილებაზე“⁴⁾.

1) გ. მაიაშვილი: „მოკლე მიმოხილვა წარმოება-ალბ-მიცემობისა ჩვენში ძველად და ეხლა“. „საქართველოს კალენდარი“, გვ. 364. 1890 წ.

2) იქვე, გვ. 371.

3) იქვე, გვ. 358.

4) იქვე, გვ. 370.

ამ ციტატებიდან მკითხველი ნათლად ხედავს, რომ გ. მაიაშვილი აღარ უფრთხის წინანდებურად (1882 წ.) მრეწველობისა და კაპიტალისტური ეკონომიკის განვითარებას და იგი ერის წარმატებისთვის დიდ მოვლენად მიაჩნია.

ამ ღრმა ცვლილებას გ. მაიაშვილის სოციალ-პოლიტიკურ აზროვნებაში სრულიად ვერ ამჩნევს ნ. ჟორდანიას და სრულიად მიუღებელი და ყალბი ციტატებით ცდილობს დაამტკიცოს, რომ გ. მაიაშვილმა შეითვისა თავად-აზნაურული იდეოლოგია. მაგრამ ამას არსებითად ეწინააღმდეგება ისტორიული ფაქტები: აი რას სწერდა გ. მაიაშვილი ერთ თავის სერიოზულ წერილში: „ჩვენი დედა-კაცები და ახალი დრო“¹⁾ იმ თავად-აზნაურობის შესახებ, რომლის იდეოლოგიაც გამოჰყავს იგი ნ. ჟორდანიას:

„საინტერესოა საეკონომიო როლი ეზლანდელის თავად-აზნაურობისა. უნდა გამოვტყუდეთ, რომ იგი როლი მეტად უნუგეშო და უმნიშვნელოა. მართლაც და როგორ უნდა იცოცხლოს დიდხანს ისეთმა წოდებამ, რომელაც არას აძლევს ქვეყანას და ქვეყნის საერთო ნაზრომ-ნაღვაწიდან-კი საკმაოდ დიდ წილს თხოულობს ქონება-დოვლათისას ყოვლად უსასყიდლოდ და სრულიად მუქთადა? ისტორიას არას დროს არ შეუწყნარებია უფლებანი უვალდებულოდა და უმოვალეობოდ, ხოლო ვალდებულება-მოვალეობანი უუფლებოდ. არავითარს ქვეყანას, არავითარს საზოგადოებურს წესწყობილებასა და აგებულებას არ შეუძლიან მოითმინოს, რომ რომელიმე წოდება, გინდა კრებული საზოგადოებისა ცხოვრობდეს და კეთილდღეობდეს ისე რომ არავითარი მოვალეობა არ აწვეს ტვირთად ან ქონება-დოვლათის წარმოების საქმეში, ან ერის ზნეობა — სულიერს ცხოვრებაში“²⁾.

მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ ასეთი აზრის მწერალი ვერ გახდებოდა თავად-აზნაურობის იდეოლოგი. მისი სოციალ-პოლიტიკური პროგრამა სხვა მიმართულებით ვითარდებოდა. 1890-91 წლებში გ. მაიაშვილის სოციალ-პოლიტიკურ აზროვნებასა და თეორიულ შეხედულებაში საკმაო მნიშვნელობის გარდატეხა ხდება: იგი აღარ იზიარებს 170-იან წლებში შეთვისებულ ბაკუნისტურ ბუნტარულ პოლიტიკას და არც პოლიტიკური მომენტის მნიშვნელობას უარყოფს.

¹⁾ გ. მაიაშვილი: „ჩვენი დედა-კაცები და ახალი დრო“. „ივერია“, № 95, 96, 98, 99, 101, 121, 128, 130, 140, 142, 1891 წ.

²⁾ იგივე, „ივერია“, № 121, 1891 წ.

საზოგადოებრივი ცხოვრების ვითარებაში. მისი თეორიული და პრაქტიკული შეხედულება გაიწმინდა 70-იანი წლების რევოლუციონური იდეოლოგიის გავლენისაგან და მშვიდობიანი დადებითი შინაარსით აიკის: რევოლუციონური იდეალიზმი საღმა პრაქტიკულმა და რეალისტურმა ოპორტუნიზმმა შესცვალა; ძველი რევოლუციონური სოციოლოგიური შეხედულებანი ახალი ევოლუციონური, თანდათანობითი განვითარების თეორიით შეიცვალა. ჩვენ უკვე ვიცით, თუ როგორ პრინციპიალურსა და თეორიულ მოსაზრებებს იცავდა იგი 70-80-იან წლებში: დღესვე სოციალური რევოლუციის მოხდენა, მიზანშეწონილი რევოლუციონური გზით ჩვენ შევძლებთ კაპიტალიზმის გვერდის ავლას და მომავალ სოციალისტურ წყობილებაში გადასვლას ამ რევოლუციონურ ხაზში აწმყო, კაპიტალიზმი უარყოფილია.

ახლა მოვისმინოთ ახალი ევოლუციონური თეორია. ზემოდასახელებულ წერილში გ. მაიაშვილი სწერდა: „მართლაც და მოსპობა, წაშლა უკვე გავლილის საისტორიო გზისა, იმ გზისა, რომელსაც მიჰყავს კაცობრიობა წარსულიდან მერმისისკენ, არა თუ შეუძლებელია, (სოციალურს მკურნალობაში არ არის ასეთი ღონის ძიება), არამედ ეგონებ, არც სასარგებლოა. მთელი ის დრო და ხანა, რომელიც სძევს შორეულს წარსულსა და მოსალოდნელს მერმისის შორის, იმითაა წესანიშნავი, რომ ცხოვრება მრავალ-გვარს განკარგულებასა და წარმატებაში შევიდა. როგორღა უარყოს ახლა კაცმა ეს მაღალი ცივილიზაცია, მრავალი მისი მოსალოდნელი ტკბილი ნაყოფი და დაუნანებლად და დაუფიქრებლად მიჰმართოს პირვანდელს-წყობილებას ძველებურის დროისას?! განა ცხადი არ არის, რომ, რაკი უკეთესის წესისა და რიგის დამყარებას ვეტრფით სამერმისოდ, ამიტომ საჭიროა, რომ სამერმისო წეს-წყობილებაში გადავიტანოთ ის სანუკვარი და ძვირფასი თვისება წარსულისა, რომელიც მეტს დამოუკიდებლობას ანიჭებდა მშრომელს ხალხს, ხოლო დანარჩენი ადგილი დაუთმოთ იმ მრავალ-გვარ სიკეთეს, რომელიც შეიმუშავა და შეიძინა ეხლანდელმა წარმატებულმა კულტურამ“¹⁾. უფრო გარკვევით თავის ახალ სოციოლოგიურს შეხედულებას ავტორი შემდეგ სიტყვებში გამოთქვამს: „წარსულსა და აწმყოს შორის თითქოს ერთ გვარი ქიშპობა, ბრძოლა არსებობს, გამარჯვებული ამ ბრძოლაში რჩება, რასაკვირველია, აწმყო თუნდა მარტო იმიტომ, რომ წარსულის შემდეგ მოდის და მის ად-

¹⁾ გ. მაიაშვილი: „ჩვენი დედაკაცები და ახალი დრო“—„ივერია“, № 95, 1891 წ.

გილს იქერს. ჰეგელის ტერმინოლოგია რომ დავიშველოთ, ასე უნდა ვსთქვათ: აწმყო უარ-ყოფაა წარსულისა, ხოლო მერმისი „შერიგება და უმაღლესი განზოგადოებაა (სინტეზი) ამ ორის ერთი-ერთმანეთის წინააღმდეგის და მუდამ ერთმანეთის მოქიშპე დასაბამისა. ამ შერიგებას ამხადებს და ახერხებს თვით აწმყო მით, რომ ეწინააღმდეგება და ექიშპება სამერმისო ნატვრა სურვილს, იდეალს. ეწინააღმდეგება, ექიშპება, მაგრამ ამავე დროს სკედავს ისეთს მახვილს, რომელიც თვითონ მასვე წარწყმენდავს და ინის ალავს დაიქერს მისვე მოდარაჯე მერმისი“¹⁾.

რასაკვირველია, გ. მაიაშვილი, როგორც წარსულში, ისე 90-იან წლებშიც სუბიექტური სოციოლოგიის საფუძვლებზე იდგა. მაგრამ ამ ორ სხვადასხვა პერიოდში მისი სუბიექტური სოციოლოგია სხვადასხვა ეარიანტებით და ფორმებით გვევლინება. 70 — 80 წლებში გ. მაიაშვილის რევოლუციონური ტემპერამენტი უმაღლეს ნიშანს ახწევს და მას მერმისის დამყარება სურს „აწმყო“ უარყოფით და მისი გვერდის ავლით. 90-იან წლებში კი ევოლუციონური თეორიის შეხედულებას იზიარებს და „აწმყოში“ ხედავს მომავლის საფუძვლებს. უფრო კონკრეტული ენით რომ ვილაპარაკოთ, გ. მაიაშვილი აწმყოში, თანამედროვე კაპიტალისტურ ურთიერთობასა და კულტურაში ხედავს უდიდეს საწინდარს მომავალი ცხოვრების შესაქმნელად. არა კაპიტალიზმის საწინააღმდეგოდ, არამედ კაპიტალიზმის სასარგებლოდ, — აი გ. მაიაშვილის ეკონომიური პროგრამის შინაარსი 90-იან წლებში. მისმა ახალმა სოციალისტურმა დებულებებმა იგი პირდაპირ მიიყვანი ახალ ეკონომიურ თეორიებამდე და პროგრამამდე.

გ. მაიაშვილი ძველებურადვე დიდ ყურადღებას აქცევდა ეკონომიურ ცხოვრებას და მის მსვლელობას, მაგრამ ახლა ახალი შინაარსითა და შეხედულებით აშუქებდა მას. გაცივით მისი ეკონომიური პროგრამაც. ზევით ნაწილობრივ ჩვენ უკვე გავიცანით იგი.

✓ (მოვიყვანოთ კიდევ რამოდენიმე ადგილი. ზემოთ ნახსენებ ვრცელ ნარკვევში („ჩვენი დედაკაცები და ახალი დრო“) გ. მაიაშვილი შემდეგნაირად ხსნიდა ახალი ეპოქის ვითარებას და მასთანვე ინტელიგენციის როლსაც ამ ეპოქაში:

✓ „სრულიად სხვასა ვხედავთ დღეს. ჩვენ თვალ-წინ სდგას ჩვენში ჯერ არ მომხდარი სანახაობა იმისი, თუ როგორ ჰქრება და ისპობა

1) იგივე. „ივერია“, № 96, 1891 წ.

თან-და-თან ყველა ძველებური საფუძველი ისტორიულის ცხოვრებისა და მის მაგიერ როგორ ჩნდება და იბადება ახალი მასალა, რომლისაგანაც უნდა აგებულ იქმნას სამერმისო შენობა ქვეყნის წესწყობილებისა. მართალია, ძველებურად აღარ ისმის არც ქვეა-ქუხილი, არც ჩხარა-ჩხური თოფ-იარაღისა, არც ტირილი და გოდება ერისა, მაგრამ მაინც იმ ღრმა ცვლილებას, რომელიც ემჩნევა ჩვენს ცხოვრებას, ვგონებ, მეტად დიდი და მრავალგვარი შედეგი მოჰყვება შემდეგში.

„ჩვენი ფიქრით, ერთი უმთავრესი საქმე ჩვენი ინტელიგენციისა ის არის, რომ ალღო აართვას ამ დღევანდელს ვითარებას, ჩაუფიქრდეს და შეიგნოს დღევანდელი დროება, სავსე მრავალ-გვარისა და მრავალ კერძის დაუდუღებელის ცვალებადობით. რაკი თვითონაც ამ ახალ ვითარების წყალობით გაჩნდა იგი, ინტელიგენცია მოვალეა ქვეყანას შეეწიოს და გააგებინოს ის ახალი წყობილება ცხოვრებისა და მით გაუნათოს ბნელად სავლელი გზა ჩვენი სამერმისო ზრდა-წარმატებისა“¹⁾. (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.)

ასეთ პროგრამას აყენებდა 1890 წლიდან გ. მაიაშვილი და ამ პროგრამის ძირითადი შინაარსი თავად-ახნაურობის ინტერესების დაცვაში კი არ გამოიხატება, არამედ ბურჟუაზიული ეკონომიკის განვითარებაში. ამრიგად 90-იანი წლებისათვის გ. მაიაშვილმა რადიკალურად შესცვალა თავისი ეკონომიური პროგრამა: წინეთ იგი კაპიტალიზმის განვითარების წინააღმდეგი იყო, ახლა (90-იან წლებისათვის) კაპიტალიზმის განვითარებას უწყობს ხელს. მთელ რიგ სხვა წერილებში იგი უკვე აყენებს კონკრეტულად პრაქტიკულ პროექტებს ჩვენი სამრეწველო და სააღებ-მიცემო დარგების განვითარებისათვის: (თავის საყურადღებო წერილებში — „რა არის ელევატორი“²⁾ — იგი ვრცლად ხსნის და მარტავს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ელევატორს ერის ეკონომიურად წარმატების საქმეში და როგორ უნდა მოეწყოს იგი. გ. მაიაშვილი პირდაპირ მოუწოდებს ბანკებს იკისრონ ამ დიდი საქმის მოწყობა ჩვენში და ამით მიზანშეწონილი „საეკონომიო პოლიტიკის“ წარმოებას შეუდგენ³⁾.

¹⁾ გ. მაიაშვილი: „ჩვენი დუდაკაცები და ახალი დრო“, „ივერია“, № 95, 1891 წ.

²⁾ გ. მაიაშვილი: „რა არის ელევატორი?“ „ივერია“ № 267, 268, 271, 272, 274, 276, 277, 1891 წ.

³⁾ იგივე. „ივერია“, № 277, 1891 წ.

გ. მაიაშვილმა თავისი ეკონომიური პროგრამის შინაარსი უფრო გარკვევით და ნათლად წამოაყენა თავის ცნობილ წერილში: „ქუთაისის სათავად-აზნაურო ბანკი და მისი მოქმედება“¹⁾, რომელშიც იგი მაშინდელი ჩვენი ცხოვრების მეტად მნიშვნელოვან საკითხებს ეხებოდა. ამ წერილში გ. მაიაშვილი ამბობდა:

ერთის სიტყვით, გზა, რომელზედაც უნდა ვიაროთ, იგივე იქნება, რომელიც გაუფლიათ სხვებსაც და რომელსაც დღესაც ადგანან სხვა ერნიცა, თუმცა კი, შესაძლოა, მათს სელას ცოტა სხვა ხასიათი ჰქონდა და ან სხვა ვითარებაში სწარმოებდა. უკვე დაწყებული პროცესი იქნება შესაძლო იყოს ცოტაოდნად შესუსტებული იქმნას და დროებით შეეყენებულ, მაგრამ მისი სამუდამოდ და საბოლოოდ შეკავება, არა გვგონია, ჩვენს ხელთ იყოს. ამიტომ ჩვენ უნდა ვიზრუნოთ არა იმისთვის, რომ დონკიხოტურათ გავუმკლავდეთ იმ ვითარებას (ე. ი. კაპიტალიზმის განვითარებას. ს. ხ.), რომელიც უფრო ძლიერია, ვიდრე ჩვენი ფარი და ხმალი, ვიდრე ჩვენი უნარი ბრძოლისა, არამედ იმისათვის უნდა ვიზრუნოთ, რომ ყოველი მხრივ შევისწავლოთ იგი ვითარება და მით ისე მივმართოთ ჩვენი საზოგადო მოღვაწეობა და მოქმედება, როგორც თხოულობს კანონები საზოგადოების ახალის ზრდა-განვითარებისა“²⁾... (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.).

ასე მსჯელობდა 90-იან წლებში ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი ქართული ნაროდნიკული იდეოლოგიისა კაპიტალიზმის გან-

¹⁾ გ. მაიაშვილი: „ქუთაისის სათავად-აზნაურო ბანკი და მისი მოქმედება“. ვერ. „მოამბე“, № 12, 1896 წ. და № 1, 2, და 4, 1897 წ.

²⁾ იგივე, „მოამბე“, № 4, გვ. 100-101, 1897 წ.

აქ უნდა შევნიშნოთ შემდეგი: ჩვენს ლიტერატურაში სათავად-აზნაურო ბანკების როლი და მნიშვნელობა არ ყოფილა სათანადოდ გაშუქებული. ზოგიერთ ლიტერატორ-მკვლევარს ვერ შეუგნია ის ეკონომიური როლი, რომელიც ითამაშა ჩვენში ამ ბანკებმა კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების საქმეში. ამ მხრივ აღსანიშნავია გ. წერეთლის აზრი. 1895 წ. იგი სწერს:

„განუვითარებელი მეურნეობის წყალობით ჩვენს ადგილ-მამულს ოთხ პროცენტზე მეტი არ შემოაქვს, მაშინ, როდესაც ბანკებში შესატანი ექვსი პროცენტი იყო. ამის გამო ბანკებმა ნელ-ნელა დაავალიანა ჩვენი თავად-აზნაურობა და ბოლოს თავის ადგილ მამულზე დააწყებინა ხელის აღება. საადგილ-მამულო ბანკები შეიქმნენ ჩვენთვის პრიკაზზე უარესი და უფრო შეუბრალებელი. გაადვილდა საჯა-

ვითარების შესახებ საქართველოში. ჩვენ განგებ ასე ვრცლად შევაჩერეთ მკითხველის ყურადღება გ. მაიაშვილის ეკონომიურ პროგრამაზე, რომ ნათლად დაგვეჩვენებია, თუ როგორი ხაზით, როგორი მიმართულებით იხრებოდა ქართული ნაროდნიკული აზროვნება 90-იან წლებში, ჩვენ შევცდებით, თუ ვიფიქრებთ, რომ აღნიშნულ პერიოდში ყველა ქართველი ნაროდნიკი გ. მაიაშვილივით აზროვნებდა და მისს მსგავს ეკონომიურ პროგრამას აყენებდა. წინააღმდეგ, როგორც ქვევით დავინახავთ, ერთი ნაწილი ძველი (ალ. ნანიშვილი და სხ.) და ახალი თაობის (გ. ლასხიშვილი, ვ. წერეთელი და სხვ.) ქართველი ნაროდნიკებისა გ. მაიაშვილის დიამეტრალურად საწინააღმდეგო ეკონომიურ პროგრამას აყენებდა: ისინი უარყოფდნენ კაპიტალიზმის არსებობას საქართველოში და, გ. მაიაშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „დონკიხოტურ გამკლავებას“ აპირებდნენ კაპიტალისტური წყობილების წინააღმდეგ. მესამე ფრთა ქართველი ნაროდნიკებისა (ნ. ურბნელი და სხ.) სავსებით გალიბერალდა, გადაშენდა და შეითვისა ილია ჭავჭავაძის სამოღვაწეო პროგრამა.

გ. მაიაშვილის სასარგებლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ მას ყველაზე უფრო პრაქტიკული უნარი აღმოაჩნდა და რეალისტური პოლიტიკის ნიადაგზე დადგა; მას ყველაზე მეტი შანსები ჰქონდა ერთგვარად გ. პლესანოვის როლი ეკისრა საქართველოში და ქართული ნაროდნიკიდან ქართული მარქსიზმის დამაარსებლად გამხდარიყო, რადგან ის ერთ დროს მარქსიზმისაკენაც იყურებოდა. მაგრამ „ისტორიის ნემეზიდამ“ ეს არ იწებდა და გ. მაიაშვილი, ძველი

როს ჩვენი ადგილ-მამულის გაყიდვა, ასე რომ დღეს ჩვენი საადგილ-მამულო ბანკები გადაქმნილან ქართველი ერის მიწა-წყლის გამყიდველათ და არა შემძენათ ამ სახით „კვალმა“ გამოარკვია ის აზრი, რომ ჩვენი საადგილ-მამულო ბანკები ერთი იმ კაპიტალისტური დაწესებულებათაგანია, რომელიც შეუმჩნეველათ აცლის ხელიდან ერს მიწა-წყალს და ჰხდის ნელ-ნელა თავად-აზნაურობას პროლეტარათ. (იხ. გ. წერეთლის წერილი: „კვალის ორი წლის ნალეაწლი“. „კვალი“, № 1, გვ. 4, 1895 წ.) ასეთი მოსაზრება გ. მაიაშვილმაც გამოსთქვა. 1896 წ. იგი სწერდა: „მე მხოლოდ ვამოწმებ ჯერ-ჯერობით იმ გარემოების არსებობას, რომ თანხა ანუ კაპიტალი შემობრძანდა ჩვენს ცხოვრებაში ბანკების კარებიდან. ეს კარები ჩვენ თვითონ გაუღეთ ყურთამდე დიდის თავაზიანობითა და სტუმართ-მოყვარეობით. კაპიტალმა ხელი მოჰხვია ჩვენი ერის ერთად-ერთ ქონებასა — მამულს და დიდს სამკალსაც იმკის ამ მამულიდანა“ (იხ. „მომამბე“ № 4, გვ. 99, 1897 წ.). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გ. წერეთელი და გ. მაიაშვილი სრულ სიმართლეს სწერდნენ სათავადაზნაურო ბანკების შესახებ.

კატორღელი და რევოლუციონერი, შავი ქვის მრეწველი და სოციალისტური პოლიტიკის მიმდევარი გახდა.

მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ პრინციპიალურად და სიტყვიერად გ. მაიაშვილი არასოდეს არ დაშორებია სოციალიზმის ნიადაგს, ქეთორიაში იგი დარჩა სოციალისტი; მე-XIX-ე საუკუნის დასაწყისში მან მხურვალე მონაწილეობა მიიღო სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის ჩამოყალიბებაში და მისი ერთ-ერთი ლიდერი გახდა; მაგრამ მისი პრაქტიკული პოლიტიკა ბურჟუაზიული გზით მიემართებოდა.)

ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ კაპიტალიზმის განვითარებას რუსეთში 90-იანი წლებისათვის ნ. მიხაილოვსკიც არ უარყოფდა, მაგრამ მაიაშვილის პოლიტიკა მით განსხვავდება რუსეთის ნაროდნიკების პოლიტიკისაგან, რომ უგი აღარ ეწინააღმდეგება კაპიტალიზმის განვითარებას და ასეთი სამეურნეო ცხოვრება ერისათვის ხელსაყრელად მიაჩნია; ამიტომ მაიაშვილი გულმოდგინედ ჩაუდგა ერთ-ერთ უდიდეს კაპიტალისტურ დაწესებულებას (მარგანეცის საქმეს) სათავეში და აგრეთვე მხურვალე მონაწილეობას იღებდა სხვა ასეთსავე დაწესებულებებში. ეს ნათლად მოწმობდა ნაროდნიკული მიმართულების დაშლას და ვაკოტრებას ჩვენში, წვრილ-ბურჟუაზიული იდეოლოგიის ბურჟუაზიულ იდეოლოგიაზე გადასვლას. ჩვენი ცხოვრების სიღრმეში მომხდარმა სოციალ-ეკონომიური ხასიათის ცვლილებებმა გამოიწვიეს ღრმა ცვლილება საზოგადოებრივ აზროვნებაში, შეჰქმნეს ახალი ეტაპი ჩვენს მიმართულებათა ისტორიაში. ამ ცვლილებასთან ერთად შეიცვალა გ. მაიაშვილის შეხედულებაც ინტელიგენციაზე: წინათ იგი მოითხოვდა, რომ ინტელიგენციას ესწავლა ხალხისაგან, დღეს კი, როდესაც მისი მსოფლმხედველობა შეიცვალა, იგი ინტელიგენციას უდიდესი პედაგოგის როლს ანიჭებს.

1896 — 97 წლებში გ. მაიაშვილი სწერდა: საგანი და მოვალეობა კემმარიტი ინტელიგენციისა აღმზრდელობის ხასიათისაა. მან უნდა მოამზადოს საზოგადოებრივი ცნობიერება და მიმართოს იგი საყოველთაო სიკეთედ, ქვეყნის საზოგადო ინტერესების წარსამაბტებლად. ამისთანა საქმე ნელ-ნელა საკეთებელი საქმეა, დაუღალავად და განუწყვეტელი საკეთებელი, ქვეყნის გასანათლებელი; მისი გაკეთება შეუძლებელია უცბად, ზეგარდმო ძალით ცეცხლ-მოკიდებულის სიტყვების წარმოთქმით და შემთხვევით წარმოებულის აგიტაციით. იგი საქმე თხოულობს წინდაწინვე მოსამზადებელს გეგმას,

ღრმად მოფიქრებულს განუწყვეტელს მოღვაწეობას, ყოველ მხრივ სწავლასა და მოქმედებას¹⁾).

ერთხელ კიდევ შეადარეთ გ. მაიაშვილის ეს პროგრამა და სა-
მოღვაწეო ხაზი, რომელიც მან შეიმუშავა 90-იან წლებში, იმ პრინ-
ციპიალურ პროგრამულ დებულებებს, რომელსაც იგი ემსახურებოდა
70 — 80-იან წლებში, და თქვენ დაინახავთ რადიკალურ განსხვავებას
მათ შორის: გ. მაიაშვილის სოციალ-პოლიტიკური იდეალები ძირი-
თადად შეიცვალა 90-იან წლებში და იგი არა ხალხში ეძებს სამოქმე-
დო გეგმებს, არამედ ინტელიგენციასა და ბურჟუაზიულ წრეებში;
შემდეგ აღსანიშნავია ის, რომ მაიაშვილის 70 — 80-იან წლების რე-
ვოლუციონური თეორია და ბაკუნინისებური აქტივიზმის პროგრამა
90-იან წლებში უკვე დაჩრდილა „ნელ-ნელა საკეთებელი საქმის“
პროგრამამ, რეფორმისტულმა ოპორტუნიზმმა.

განა აქედან ცხადი არ არის, რომ გ. მაიაშვილის სამოღვაწეო
ხაზი პრაქტიკული პოლიტიკის გზით მიემართებოდა და ცხოვრების
რეალურ მოთხოვნილებებს, ეკონომიურ საჭიროებებს ემსახურებოდა?
ოცნებისა და მაღალი გატაცების სიმაღლიდან იგი „განუწყვეტელ
საკეთებელი“ საქმის ნიადაგზე დადგა და ამ საქმის შინაარსი კი
ბურჟუაზიული ეკონომიკის სამსახურში გამოიხატებოდა. მაგრამ გ. მა-
იაშვილის ბურჟუაზიულ გადახრას 90-იანი წლებიდანვე ზედ დაერთო
ნაციონალური პოლიტიკა და ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი²⁾.

ასეთია გ. მაიაშვილის სოციალ-ეკონომიური პროგრამის შინაარ-
სი 90-იან წლებში³⁾).

90-იანი წლების ნაროდნიკების დასახასიათებლად აქ უნდა აღი-
ნიშნოს კიდევ შემდეგი ფაქტები: ჟურნალი „მოამბე“, რომლის სუ-
ლის ჩამდგმელნი უმთავრესად ქართველი ნაროდნიკები იყვნენ, თავის
პირველ ნომერში გამოქვეყნებულ საპროგრამო წერილში პირდაპირ

1) გ. მაიაშვილი: „ქუთაისის სათავად-აზნაურო ბანკი და
მისი მოქმედება“. ჟურ. „მოამბე“, № 2, გვ. 89, 1897 წ.

2) იხ. მისი წერილი: „აგრარული საკითხი საქართველოში და
მისი კავშირი ნაციონალურ და ოლქობრივ ავტონომიის სა-
კითხთან“, ვახ. „ამირანი“, № 4, 5 1908 წ. ეს წერილი გ. მაიაშვილმა ანდრეევის
ფსევდონიმით წაიკითხა მოხსენებად 1907 წ. რუსეთის ნაციონალურ-სოციალის-
ტურ პარტიათა კონფერენციაზე.

3) გ. მაიაშვილის აზროვნების შემდეგი ევოლუცია მე-XX-ე საუკუნეში გან-
ხილული იქნება ამ ნაშრომის შემდეგ ტომში.

მიუთითებდა ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების საჭიროებაზე ჩვენი ში და საერთოდ ეკონომიური საკითხის დიდ მნიშვნელობაზე. ამბე“ სწერდა:

წინდელი ერთაშორისი განწყობილება მარტო იმაში კი არ გამოიხატება, რომ საუკეთესო აზრები და სწავლა-ცოდნა ადვილად და საშინელის სისწრაფით ვრცელდება მთელ ქვეყანაზედ ყველა ერთა შორის, არამედ იმაში, რომ სხვა და სხვა ერთა შორის საშინელი ბრძოლაა გამართული ეკონომიურ ნიადაგზე, ბრძოლა უთოფოთ და უხმლოდ. აქ გამარჯვება იმისია, ვინც უფრო ბლომათ და უკეთეს ნაწარმოებს გამოიტანს ქვეყნიერების ბაზარში. ვინც ამ ნიადაგზე დამარცხდება იგი ისეთივე მონა იქნება გამარჯვებულისა, როგორც იყო ძველად ხმალით დაპყრობილი. ჩვენი მწერლობის მოვალეობა არის, რომ ჩვენი ერის ეკონომიური მდგომარეობა გამოიკვლიოს, გამოაშკარავოს ყოველივე ნაკლი ამ მდგომარეობისა და უჩვენოს ერს გზა წარმატებისა. ჩვენი ბედის, ჩვენი მომავლის იმედი დამოკიდებულია მხოლოდ ქართველი ერის იმ ნაწილზე, რომელიც ამ სარბიელზედ (ეკონომიურზე) გამოიჩენს თავს.... მართალია, ქართველი ერი განსაკუთრებით მიწის მომქედი ერია და ამიტომაც ჩვენც განსაკუთრებით ყურადღებას მივაქცევთ სოფლის მეურნეობას, მის ავსა და კარგს, მაგრამ იმ აზრს კი ვერ დავეთანხმებით, რომ ერი რადგან დღემდის სოფლად დარჩენილა და მარტო მიწის მუშაობას ეტანება, ვითომ კვლავაც მხოლოდ მიწის მომქმედათ უნდა დარჩეს და ვითომ საჭირო არ იყოს, რომ მან ხელი მიჰყოს ვაჭრობას, მრეწველობას და სხვა ხელობას.... ჩვენი აზრით, ქართველი ერი, ვერ დარჩება და არც უნდა დარჩეს მხოლოდ სოფლად და მიწის მომქმედათ; იგი ქალაქშიაც უნდა დამკვიდრდეს, უნდა მიჰყოს ხელი ყოველსავე იმ საქმეს, რასაც ეტანება იმ სხეებიც¹⁾ (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.).

დაახლოვებით ასეთი იყო ნაროდნიკული ინტელიგენციის ერთი ნაწილის მიდრეკილება.

აქ ჩვენ არ შეიძლება არ შევეხოთ ქაკობ ფანცხავას (ფხა), რომელსაც განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა 90-იანი წლების ჩვენს სოციალისტთა შორის. მისი პოზიცია ბევრში უახლოვდებოდა გ. მაიაშვილის ზემოთ აღნიშნულ პოზიციას; ამიტომ გ. მაიაშვილთან

1) „მთაბე“, 1894 წ. № 1, გვ. 105—106.

ერთად 90-იან წლებში ი. ფანცხავაც ამხადებდა ნიადაგს ახალი სოციალისტური მიმდინარეობის—სოციალიზმ-ფედერალიზმის—წარმოსაშობად. პრინციპიალურ-თეორიულ საკითხებში ი. ფანცხავას განსაკუთრებული პოზიცია იმაში გამოიხატებოდა, რომ იგი არ იზიარებდა მარქსის ეკონომიურ მატერიალიზს და ვრცელ წერილებში ნ. ჟორდანიას წინააღმდეგ აკრიტიკებდა ისტორიის მატერიალისტურად გაგების თეორიას¹⁾. მაგრამ ი. ფანცხავა თუ უარყოფდა მარქსის სოციოლოგიურ და ფილოსოფიურ დებულებებს, სამაგიეროდ იზიარებდა მარქსის თეორიული პოლიტიკური ეკონომიის ელემენტებს და ამიტომ მაიაშვილივით კარგად ამჩნევდა, რომ ღრმა ეკონომიურ პროცესს, რომელიც სწარმოებდა საქართველოში ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ, მარქსიზმის თეორიული პოლიტიკური ეკონომიის ზოგიერთ ნაწილებს შემდეგ ხშირად იზიარებდნენ ჩვენში არამარქსისტული პუბლიცისტები (მაგ. არჩ. ჯორჯაძე და სხ.), ასე რომ ი. ფანცხავას წილად ზედა საფუძველი ჩაეყარა ასეთი მიმდინარეობისათვის ჩვენს ლიტერატურაში.

წინააღმდეგ ზოგიერთი ნაროდნიკებისა, რომელნიც ვერ ხედავდნენ კაპიტალიზმის განვითარების შესაძლებლობასაც კი ჩვენში, ფანცხავამ მშვენივრად აღნიშნა ამ ახალი მოვლენის მთავარი თვისებები საქართველოს ნიადაგზე. საქართველოს ეკონომიური განვითარების შესახებ იგი სწერდა: „ქართველთა ერის ცხოვრება „გაფეროპილების“ გზას დაადგა... ორმა გვარმა ძალამ წარმოშვა ასეთი ვითარება და ცხოვრებას ეს მიმდინარეობა მიეცა. ერთია შინაური ძალა, რომელიც ჩვენს ცხოვრებასთან განუყრელია, მეორე კი გარეგანი, ძალდატანებითი. ამ ორმა გვარმა მიზეზმა ისეთი პირობები შექმნა, რომელიც ზედმიწევნით ეხმარებიან, შველიან კაპიტალიზმის გაფუჩქვანას და მტკიცე ფეხებზე დამყარებას ჩვენში... ამ სამ ადგილას თანდათან თავს იყრიან, ერთის მხრით, ფულის შექმნელი, მეორე მხრით კი მუშა ხალხი. ჩვენი ხალხი ჯერჯერობით ცოტათი ეტანება ამ ადგილებში მუშაობას. მაგრამ სრულიად არ არის საჭირო წინასწარმეტყველის ნიჭი გვეკონდეს, დაბეჯითებით ვსთქვათ, რომ ასეთი მუშა მთელ არმიებს შეეძნის. ჩვენს ცხოვრებაში, თანახმად აწინდელი ვითარებისა, ისეთი ძალები მოქმედობენ, რომ რიცხვი მუშებისა, რომ-

¹⁾ ფხა (ი. ფანცხავა): „ისტორიის ფაქტები“. ჟურ. „კვადი“, № 49—52, 1895 წ.; აგრეთვე მისივე: „ეკონომიური მატერიალიზმის მოძღვრება“, იბ. მისი თხზულებანი, 1903).

მელთაც საკუთარი ხელისა და მოლოდინის მეტი არ გააჩნიათ. რათა მოიპოვონ დღიური საზრდო-საკვები, დღითი დღე მატულობს და იზრდება“¹).

ასე სწერდა არამარქსისტი ი. ფანცხავა კაპიტალიზმის განვითარების შესახებ საქართველოში. როგორც ქვევით დავინახავთ, ფანცხავას ეს შეხედულება ძირშივე ეწინააღმდეგებოდა ნაროდნიკ ლალის, ალ. ნა-ილისა და ვ. წერეთლის შეხედულებებს ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების ვითარებაზე. მაგრამ ფანცხავამ არა პარტა აღნიშნა, არამედ კიდევაც მოიწონა ჩვენი ცხოვრების ასეთი ეკონომიური პროცესი. იგი სწერდა:

„მაშასადამე, იმ გზას და მიმართულებას, რომელსაც ცხოვრება დაადგა, კი არ უნდა ვეწინააღმდეგოთ, არამედ უნდა გაუგოთ აზრი და დახმარება გაუწიოთ. კაპიტალისტურ წარმოებას ნაკლუშვანებასთან ბევრი ისეთი ღირსება აქვს, ურომლისოთ ერში სხვა გზით შეუძლებელია განმტკიცდეს საზოგადოებრივი სიმშაპთია და თვისი პირადობისადმი ღირსეული პატივისცემა. ეს ორი პირობა კი მომავალი კოლექტივიზმის დასამყარებლად აუცილებელ ნიადაგს წარმოადგენს. კაპიტალისტური წარმოება აგრეთვე ფრიადი სისწრაფით და ძალით სპობს, ჰკვეთს ყოველ-გვარ ცრუმორწმუნოებას, — რელიგიურსა, ოჯახურსა და საზოგადოებრივს..... მოქალაქეობისა და მრეწველობის განვითარება ჩვენი ერისათვის სიცოცხლის და კეთილ-დღეობის მომანიჭებელი რამ იქნება, — ეს აუცილებელი საგანია“²).

კაპიტალიზმის პროგრესიული მნიშვნელობის ასეთი შეფასებით ი. ფანცხავა აუცილებლად დასცილდა ძველ ნაროდნიკულ იდეოლოგიას და ამ მხრივ მისი მიდგომა საკითხისადმი არამარქსისტთა წრეებში სრულიად ახალი ხილი იყო. შემდგომ არჩილ ჯორჯაძემ განავითარა და გააღრმავა ი. ფანცხავასა და გ. მაიაშვილის 90-იან წლებში გამოქვეყნებული დებულებანი³).

¹) ფხა: „ჩვენი საშინაო საქმეები“: „კვალი“, № 24, 1895 წ. (თხზულებანი, გვ. 40 — 41)

²) ი. ფანცხავა. თხზულებანი, გვ. 50.

³) იხ. არჩ. ჯორჯაძე, ტ. II, გ. 295 - 6, 1911 წ.

მაგრამ ი. თანცხავე არ კმაყოფილდებოდა მარტო ამით; იგი ნაროდნიკული მიმდინარეობის ძველ პროგრამასაც აკრიტიკებდა. მას მიუღებლად მიაჩნდა ეს პროგრამა ჩვენი ცხოვრების ვითარებისათვის. 1895 წელში ი. თანცხავე სწერდა რუსეთის თემის შესახებ: „ეს ეკონომიური წყობილება (თემი), დღეს მხოლოდ სლავიანებს შერჩათ, ასე დიდებულ მიწ-ში. მაგრამ თვით ეს მიწ-ი ვერაფერ ნიადაგს წარმოადგენს მომავალი კოლექტივიზმისათვის, რადგან ამ დაწესებულებას ისეთი თან-შეზრდილი და განუყრელი თვისება აქვს, რომელიც სრული წინააღმდეგია იმ პრინციპისა, რომელზედაც უნდა დამყარდეს ერთა მომავალი წარმოება“ (ე. ი. სოციალიზმი. ს. ხ.¹).

ავტორს არ მოსწონს, რომ ჩვენი ინტელიგენცია გაიტაცა რუსული სისტემის გლეხურმა მიმდინარეობამ და ამიტომ იგი (ინტელიგენცია) ვერ ამჩნევდა ჩვენი ცხოვრების ახალ ფაქტორებს და სულ სხვაგვარ მოთხოვნილებებს. ფხა სწერს: „მწერლობამ ვერ შეასრულა, თუ ვერ შეიგნო ეს სათვის მოწოდება. ჩვენი ცხოვრების ნამდვილი საჭიროება დაივიწყა, ნიადაგი, ცხოვრებასთან დაკავშირებული, დაჰკარგა და სხვის ფეხის ხმას აჰყვა. საზოგადოებამაც პირი შეუბრუნა, ზურგი უჩვენა მას და... ერთმანეთს დაშორდნ. საქმე ის არის რომ მთელი რუსეთი გლეხთა სახელმწიფოს წარმოადგენდა და წარმოადგენს დღესაც, ზოგიერთ რუსს მწერალს თავიც მოაქვს ამით და მეტიჩრობს კიდევ, რომ რუსეთი საგლეხო სახელმწიფოა. ამიტომ რუსეთის მაშინდელი მკერლობა გლეხს თავს დასტრიალებდა, მას ეტრფოდა, მის სურვილთა და მისწრაფებათ უმაღლეს საკაცობრიო იდეალათ ისახავდა. მომავალი საზოგადოებრივი გაწყობილება (სოციალიზმი ს. ხ.), ამ მწერლობის წარმოდგენით, იგივე სოფლად, გლეხური ურთიერთობა და დამოკიდებულება იქნება. ასეთი სასაცილო მიმართულება მიიღო რუსეთის მწერლობამ“².

ასე სწერდა 90-იან წლებში ი. თანცხავე ნაროდნიკული მიმდინარეობის შესახებ. ვიმეორებთ, აქ საეხებით გაწყვეტილია კავშირი ნაროდნიკულ იდეოლოგიასთან და ამიტომ თანცხავეს პრინციპიალური ხასიათის წერილები თუ, ერთის მხრით, ემიჯნებოდა ჩვენში ახლადფებადგმულ მარქსისტულ მიმდინარეობას წმინდა ხასიათის

¹) ი. თანცხავე: თბულებანი, გვ. 49, 1903 წ.

²) იქვე გვ. 59 — 60.

თეორიულ საკითხებში, მეორეს მხრით ეს წერილები არსებითად მართული იყო ნაროდნიკული იდეოლოგიის წინააღმდეგ, რომელმაც 90-იან წლებში ცხარე ხასიათის ლიტერატურული კამათი გააჩალა ჩვენში. ვიმეორებთ, ი. ფანცხავას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს 90-იანი წლების ქართულ სოციალისტურ ლიტერატურაში: 1901 — 1904 წლებში არჩილ ჯორჯაძემ პირწმინდად გაიმეორა გ. მაიაშვილის დებულებასთან ერთად ი. ფანცხავას ეკონომიური მოსაზრებანიც; ამიტომ გ. მაიაშვილი და ი. ფანცხავა უნდა ჩაითვალოს არ. ჯორჯაძის ეკონომიური პროგრამის წინამორბედებად.

3. ქველი იდეოლოგია ახალ ფორმებში.

მაგრამ ნაროდნიკულ—სოციალისტური მიმართულება, წვრილ-ბურჟუაზიული იდეოლოგია ჩვენში 90-იან წლებში არ მიემართებოდა მარტო გ. მაიაშვილის გზით. ნაწილი ქართველი ნაროდნიკებისა, რომელმაც 1895 წლიდან თავი შეაფარა „ივერიას“, შერჩა თავის ძველ მსოფლმხედველობას და ამითი გამოააშკარავა თავისი წვრილ-ბურჟუაზიული უტოპიზმი.

ის სოციალ-პოლიტიკური ღონისძიებანი, რომლებიც განსაზღვრულ ისტორიულ პერიოდში (70 — 80-წ. წ.) რევოლუციონურ მოვლენას წარმოადგენდნენ, რადგან ხელს უწყობდნენ ცხოვრების საერთო პროგრესს, მეორე ისტორიულ პერიოდში, როდესაც კაპიტალისტურმა ეკონომიკამ ფეხი მოიმადრა და როდესაც ჩამოყალიბდა მუშათა კლასი, ცხოვრების შემფერხებელ სისტემად გადაიქცენ.

მართლაც, 90-იანი წლებიდან ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების სახე საგრძნობლად შეიცვალა: ქრი ჩაება კაპიტალისტური ურთიერთობის ქსელში, კაპიტალიზმის განვითარება კი ნიშნავს წარმოების ნატურალური ფორმის მოსპობას, წვრილი მესაკუთრის განადგურების გზაზე დაყენებას. მაგრამ, თავის მხრით, ეს სოფლის წვრილი მესაკუთრე, ნაშთი ძველი სამეურნეო ფორმაციისა, ყოველის მხრით ცდილობს დაიცვას თავისი დამოუკიდებლობა და კერძო საკუთრება. ჩვენი ნაროდნიკებიც გადაიქცნენ ამ სოფლის წვრილი მწარმოებლის ინტერესების გამომხატველად, წვრილ-ბურჟუაზიული გლეხობის საკუთრების ინტერესების დამცველად: წაროდნიკული იდეოლოგია 90-იან წლებში მხარს უჭერდა ნატურალური მეურნეობის ლიკვიდაციას იმდენად, რამდენადაც ეს არ ანადგურებდა წვრილი მწარმოებლის საკუთრებას; უკეთ: ჩვენ ნ ა რ დ-

ნიკებს სურდათ სავაქრო მეურნეობა უკაპიტალიზმოდ, ხოლო უკიდურეს შემთხვევაში — კაპიტალიზმში შრომის უექსპლოატაციოდ და წვრილი მწარმოებლის უექსპროპრიაციოდ. ეკონომიურის მხრით ასეთი იდეოლოგია განოხატავდა კონსერვატიულ მისწრაფებას წვრილი მწარმოებლისას, რომელსაც ანადგურებდა კაპიტალისტური ურთიერთობის ძალა, იმავე გლეხის კერძო საკუთრებისადმი მისწრაფებას.

ერთ-ერთი ცნობილი წარმომადგენელი ნაროდნიკული მიმართულებისა 90-იან წლებში სწერდა: „ჩვენში კაპიტალიზმი არ არის თქო, რომ ვამბობთ, ამითი იმას კი არ ვამბობთ რომ ეს ჩვენთვის კარგია, გასახარებელიათქო; პირიქით აღვიარებთ, რომ ჩვენს ნატურალურს ყოფაში ძნელია კაპიტალიზმთან ბრძოლა და ვაი თუ კაპიტალიზმმა, მოსპოს რა ჩვენი ნატურალური წარმოება, სანაცვლოდ მხოლოდ ცუდი მხარეები შემოიტანოს“. რა მხრივ წარმომადგენს კაპიტალიზმი საშიშროებას? კაპიტალიზმი ცდილობს. განაგრძობს ავტორი დაქვეითებული და პოლიტიკურად დაუძლურებული ქვეყნები თავის მეწველ ფურად გადააქციოს. იგი სცდილობს და ეცდება, რომ გავვალარბოს, გავვალატაკოს და თვითონ გაძლიერდეს; ეცდება რომ მადნებში შეგვრეკოს, ჩვენ სახნავ-სათესზე ხელი აგვალებინოს და პლანტაციები გააშენოს, ე. ი. ეცდება ყველაფერი ხელიდან გამოგვაცალოს და ცარიელზე დაგვტოვოს“¹⁾.

საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარების საკითხი თავიდანვე, 60-იანი წლებიდანვე აფიქრებდა ქართველ ინტელიგენციას. 1881—83 წლებში ეს საკითხი კარდინალურად დასვა „იმედის“ ჯგუფმა და გ. მაიაშვილმა. „დროებისა“ და „ივერიის“ რედაქციებში შეხიზნული ნაროდნიკებიც ხშირად უბრუნდებოდნენ ამ საკითხს. 1887 წ. ალ. ნა-ლი სწერდა:

„ჩვენი ქვეყნის ძლიერმა და უხვმა ბუნებამ, მისმა აუარებელმა სიმდიდრემ უკვე მიიქცია ევროპის კაპიტალიზმის ყურადღება: ეს კაპიტალიზმი უკვე დაეწაფა ჩვენ სიმდიდრეს, და ამოსწოვს და შემოიკრეფს ყოველ სიმდიდრეს, რომელიც ხელიდან გამოეცლება უმრავლესობას და რომელიმე დასის ან წოდების ხელში მოიქცევა. კაპიტალისტური წარმოება იმ ქვეყანაში, რომლის მცხოვრებნი ღარიბნი და უმეტარნი არიან, მცხოვრებთ მიწას გამოაცლის და თვითონვე ამუშა-

¹⁾ იხ. „ივერია“, 1895 წ.

ებს, ამიქმედებს მიწის ძალ-ღონეს და სიმდიდრეს. აი ამიტომაც ჩვენთვის მეტად საჭიროა აღვიჭურნეთ, სხვათა შორის, ისეთი სწავლა-ცოდნით, რომელიც საშუალებას მოგვცემს ბრძოლა გაუწიოთ კაპიტალისტურ წარმოების მავნე მხარეს. თუ კაპიტალისტური წარმოება, უცხო კაპიტალების შემოსევა აუცილებელი საჭიროა, საქმე ისე მოვაგვაროთ, რომ ჩვენი სიმდიდრე ჩვენთვის არ დაჩქეს გამოუყენებელი—ცხადია, რომ ჩვენში ფართო გზა უნდა მიეცეს სამეურნეო სწავლა-ცოდნას, რათა ამ საშუალებით ხალხს ხელში მიეცეს ისეთი სახსარი, რომელიც ეკონომიურ ბრძოლას გაუადვილებს და ბუნების, მიწის სიუხვეს და სიმდიდრეს არ დაუკარგავს“¹⁾)

თავიდანვე ინტელიგენცია კაპიტალიზმის განვითარების საკითხს ეროვნული პოლიტიკის საზომით უყურებდა: ჯერ კიდევ 69 — 70 წელში გ. თარხარ-მოურავი და მოსე ქიქოძე სწერდენ, რომ თუ ჩვენნი კაპიტალიზმი განვითარდა, ამ შემთხვევაში ეკონომიური მეთაურობა წილად ხედებათ უცხოელებს და ჩვენ ხალხს გაპროლეტარება მოეღოსო. ეს საკითხი კვლავ სტანჯავს წვრილ-ბურჟუაზიულ ინტელიგენციასაც თავისი 30 წლის მოღვაწეობის მანძილზე. ამ ინტელიგენციის დიდი უმეტესობა კაპიტალიზმის განვითარებაში დიდ უბედურებას ხედავდა ჩვენი ერისათვის, ამიტომ მას არ მიაჩნდა სასურველად კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება ჩვენში.

ეს ნაწილი ინტელიგენციისა მთელ თავის თეორიულ არგუმენტაციას ანდომებდა იმის დამტკიცებას, რომ კაპიტალიზმი გაგვალატებდა, დაგვცემს, გაგვანადგურებს და ამიტომ არ არის საჭირო და სასურველი მისი გაძლიერება ჩვენში; მათი აზრით, ქართველი ინტელიგენცია უნდა შებრძოლებოდა მას და ჩვენი ხალხის განვითარება სხვა გზით მიემართა.

მაგრამ ქართველ ნაროდნიკებს შორის იყვნენ ისეთი პუბლიცისტებიც, რომელნიც ამტკიცებდენ, რომ კაპიტალიზმის განვითარება არც სასურველია ჩვენში, არც შესაძლებელია მისი შემოქრა ჩვენა ცხოვრებაში, რადგან მას ხელს უშლის ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური პირობებიო. აქაც, ისე, როგორც პირველ შემთხვევაში, ჩვენი ნაროდნიკები პირწმინდად იმეორებდენ რუსი ნაროდნიკების დებულებებს კაპიტალიზმის განვითარების შეუძლებლობის შესახებ რუსეთში თე-

¹⁾ იხ. „ივერია“, № 177, 1887 წ. მეთაური ალ. ნა-ლისა (ალ. ნანეიშვილი).

მური წყობილების გამო. იგივე ალ. ნა-ლი ქართველი მარქსისტების საწინააღმდეგოდ სწერდა:

„განა შესაწყნარებელია, ის აზრი, ვითომ ჩვენში კაპიტალისტური წესწყობილება არსებობს, იმ ქვეყანაში, რომელიც იმაზე ცოტა მეტს ნაწარმოებს იძლევა, რაც მისს მკვიდრთ საკვებათ უოფნის და რაც მოწვევისთანავე იხარჯება, მაგ. სიმინდს იძლევა და დიდ-ძალი ნაწილი ამ ნაწარმოებისა იქვე იხარჯება; ღვინოზედაც იგივე უნდა ითქვას. განა კაპიტალისტური წყობილება შესაძლებელია იქ, საცა ბუნების სიმდიდრე დედამიწის გულში ხელ-უხლებლად ძევს იმიტომ, რომ საკუთარი კაპიტალები არა გვაქვს, დედამიწას რომ გული გაუახსნევიანოთ და უცხოელებს შეეცქერით ხელში... ნუთუ ჩვენში კაპიტალისტური წესწყობილება არსებობს, როცა ქარხნები და ფაბრიკები არა გვაქვს და არც ერთს წარმოებაში მაშინებს არ ვხმარობთ და მცირეოდენ რასმე თუ მოვიყვანთ ხოლმე შინაობაში სახმარებელზე მომეტებულს, ისიც იმ სახით, რა სახითაც ბუნებას ჩვენთვის მოუცია, უცხოელებს თითქმის მუქთათ უნდა დაეუთმოთ... ვიმეორებთ, მესამე დასის¹⁾ წარმომადგენელთ არც ჩვენის ცხოვრების ხასიათი აქვთ გაცნობილი, არც ევროპისა და, მაშასადამე, არც ის იციან, კაპიტალისტური წესწყობილება რა თვისებისა და ბუნებისაა და, სანამ „ძველ თაობაზე“ იერიშს მიიტანდენ, საჭიროა მეცნიერების ანბანი გაიხეპირონ“²⁾.

თავის მეორე წერილში, რომელიც ქართველი მარქსისტების წინააღმდეგ იყო მიმართული, იგივე ალ. ნანეიშვილი სწერდა: „კაპიტალისტური წესწყობილება ფეხს იქ იკიდებს და იზრდება, საცა მუშა ხალხი იძულებულია თავისი ძალ-ლონე და არა ამ ძალ-ლონის ნაწარმოები ბაზარში გასაყიდათ გაიტანოს, ესე იგი, საშუალება არ უნდა ჰქონდეს თავისი ძალ-ლონე თვითვე აწარმოოს და რაიმე საქონელი, ნაყოფი გამოაღებინოს და ეს საქონელი თვითონვე ფულად აქციოს, გაყიდოს... მუშა ხალხი რომ ასეთს ყოფაში ჩაეარდეს, საჭიროა, რომ ბინადრობა-ადგილ-მამული, შრომისა და წარმოების იარაღი, საღსარი

¹⁾ მესამე დასს უწოდებდენ ქართველ მარქსისტებს. ეს სახელწოდება, ჩემი აზრით სრულიად უკანონოდ. პირველად იხმარა გ. წერეთელმა ჟურ. „კვალის“ ფურცლებზე (იხ. მისი წერილი დამსწრეს ფსევდონიმით, № 20, 1894 წ. აგრეთვე „კვალის“, № 1, 3 და 5, 1895 წ.).

²⁾ ჟურნ. „მოამბე“, № 10, გვ. 126 — 127, 1894 წ. ალ. ნა-ლის წერილი: „სალიტერატურა შენიშვნები“.

ხელიდან გამოეცალოს: აი, საცა ხალხი ამ გაქივრების ყოფაში მოექცევა, კაპიტალისტური წეს-წყობილებაც ფეხს იქ იკიდებს. ეს თავის და-თავი პირობა კაპიტალისტურის წესწყობილებისა ჯერ-ჯერობით ჩვენში არ არსებობს და ჩვენი ხალხი, ღვთის მადლობით, ჯერ-ჯერობით მამულთანაა და გამამულეებას ცდილობს, თავისი ძალღონის პატრონი და ბატონია და თავის მცირე ნაწარმოებს თვითონვე ჰყიდის, ჩვენი სამეურნეო კულტურის შესაფერისი იარაღი, საღსარი ჯერ-ჯერობით ხელიდან არ გავარდნია. სულ სხვაა დასავლეთ ევროპაში; იქ მუშა ხალხს ბინადრობა, ადგილ-მამული და წარმოების იარაღი, სახსარი დიდი ხანია დაუკარგავს და თვისს მკლავსა და ჯანზეა დარჩენილი და სწორედ აქედან სწარმოებს გამწვავებული ბრძოლა კაპიტალსა და მუშა ხალხს შორის. იქ, დასავლეთ ევროპაში, მთელს ეკონომიურს ურთიერთობას კაპიტალი განაგებს და თავის ფერსა სდებს: ჩვენზე კი იგივე არ ითქმის. საცა მთელი ხალხი, ყველა წოდება ღარიბია, განათლებას მოკლებულია, საცა სხვადასხვა ნაწარმოები სულ მცირე და ნაკლებს ღირსებისაა, და ესეც რომ არ იყოს, მისი გადატან-გადმოტანის საღსარი არ გვაქვს, სხვა ბუნების სიუხვე თითქმის ხელუხლებელი ძეგს, საცა დიდი მამულის პატრონიც, გაუნათლებლობისა თუ სხვა მიზეზების გამო წლიდან-წლამდე სულს ძლივს-ღა იბრუნებს,— იქ კაპიტალისტურის წესწყობილების ძლიერებაზე ლაპარაკი ნაადრევია“¹⁾. (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.)

ვინც ნანეიშვილის ამ ციტატას დაკვირვებით წაიკითხავს, ის ნათლად დაინახავს, თუ რომელი კლასის საზომით იხილავს ჩვენი ავტორი კაპიტალისტური წყობილების განვითარების საქმეს საქართველოში: აქ ჩვენს წინაშე მეტყველებს წვრილი მესაკუთრე, სოფლის წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტი, რომელსაც აფრთხობს და შიშის ზარს ჰგვრის თავისი ნაქერი მიწის დაკარგვა და გაპროლეტარება, დამოკიდებულ, მაჯის გამყიდველ ელემენტად გადაქცევა. ამ წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების საზომით სჭვრეტს ალ. ნანეიშვილი ასეთი ურთიერთობის განმტკიცების საკითხს. მაგრამ, როგორც ქვევით დავინახავთ, წვრილი ბურჟუაზიის ყველა ფენები არ იდგენ ამ ნიადაგზე,

¹⁾ იხ. ალ. ნა — ლი: „საღიტერატურო შენიშვნები“, „მომამბე“, № 3, გვ. 134-35, 1895 წ.

ყველა ისინი მტრულად არ უცქეროდენ კაპიტალისტური წყობილების განვითარების საქმეს საქართველოში.

მაშ ასე: ნანეიშვილის აზრით, ჩვენში არამცთუ სასურველი არ არის, შეუძლებელიც არის კაპიტალიზმის განვითარება, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩამოყალიბება: ამ გარემოებას ხელს უშლის ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური წყობილება. ასეთი აზრები იჭერებოდა ჩვენს პრესაში სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც კაპიტალისტური მეურნეობა შემოჭრილი იყო ჩვენში, ქართველი მუშათა კლასის ჯერ მცირერიცხოვანი მოწინავე რაზმი თარულ წრეებს აწყობდა მარქსიზმის რევოლუციონური იდეოლოგიის შესასწავლად. ნაროდნიკული ინტელიგენციის ნაწილი ვერ ამჩნევდა ამ ჩვენი ცხოვრების ახალ ფაქტორებს და ძველი გზით განაგრძობდა მოღვაწეობას.

მაგრამ პირველ პერიოდში (1870-80 წლები) ნაროდნიკული ინტელიგენცია თუ მასაზე ცდილობდა დაყრდნობას, ხალხთან დაახლოვებას და ხალხური აჯანყების მოწყობას, 90-იანი წლებისათვის ჩვენი ნაროდნიკების უმეტესობის პროგრამა ამ მხრივაც შეიცვალა: 70-80 წლებში მასა უმოკმედო გამოდგა, მასამ ვერ გაამართლა ინტელიგენციის იმედები, ამიტომ ხალხთან ორგანიზაციულად დაახლოვების გეგმა უკუგდებულ იქნა, ძველი სამოღვაწეო ტაქტიკა გადასინჯული, და ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ თავის სამოღვაწეო სარბიელი კულტურული საქმეებით შემოთარგლა. თუ 70-იან წლებში ნაროდნიკული მიმდინარეობის საუკეთესო პრაქტიკოსები — ე. იოსელიანი, ი. ქიქოძე, მიხ. ყიფიანი, შ. დავითაშვილი, ზდანოვიჩი-მაიაშვილი, ჯაბადარი, კიციშვილი და სხვები — ხალხს უახლოვდებოდენ, ხალხში გადიოდენ და რევოლუციონურ ორგანიზაციებს აწყობდენ, თუ 80-იან წლებში გ. მაიაშვილი პირდაპირ მოუწოდებდა ხალხთან დაახლოვებას და მომავლის იდეალების, მასთან ერთად შემუშავებას, გ. ჩიტაძეს მუშა-ხელოსნებში შეჭრილ რევოლუციონური აზრები და პოლიტიკური შეგნება, — 90-იან წლებში ეს სამოკმედო ტაქტიკა არსებითად შეიცვალა: ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ გადასინჯა თავისი ძველი ტაქტიკა, შეუთანხმდა ლიბერალურ ინტელიგენციას და ლიტერატურულ და კულტურულ წვრილმან საქმეს მოჰკიდა ხელი ¹⁾. უკეთ რომ ვთქვათ, ინტე-

¹⁾ აი მაგ. რას სწერდა უკვე საკმაოდ მოწინაურებული და გ. ივერიელის ძველი ნაროდნიკი ს. ტ. კრეღლაშვილი სანოს ფსევდონიმით გაზეთ „ივერია“-ში: „ჩვენი ბასიათისა და გარემოების მიხედვით, დღეს ჩვენ დაგვრჩენია ერთი ფრიად მაღალი და სანატრელი სარბიელი, რომელშიაც უნდა კვლავ და ნამეტანი

ლიგენციამ შემოახაზა თავისი სამოღვაწეო ფარგალი თავისივე კონ-
ტინგენტი ინტელიგენცია უნდა გახდეს ხელძღვანელი და აღმზრდელი
ხალხისა, მან უნდა შეიმუშავოს ახალი იდეალები და ხალხიც ამ გზით
უნდა წაიყვანოს. მაგრამ ჯერჯერობით აქტიური მოქმედებისათვის
არ დამდგარა მომენტი: კულტურული პროპაგანდა, მშვიდობიანი მზა-
დება, — აი ეს არის ინტელიგენციის სამოღვაწეო ტაქტიკის შინაარსი
აღსანიშნავია სწორედ ის ფაქტი, რომ ასეთი სამოქმედო პრო-
გრამა შემუშავდა სწორედ იმ ხანებში, როდესაც დაიწყო ჩვენში მა-
სების გამოსვლა, მუშა კლასის ამოძრავება, რაც 1896 — 97 წლებ-
ში ფართო გაუიკცებში გამომელაენდა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ნა-
როდნიკული ინტელიგენცია დასცილდა მასას; მასასა და ამ ინტელი-
გენციას შორის არ აღმოჩნდა საერთო ენა, ამიტომ ამ მასას ახალი
ინტელიგენცია უნდა გამოსჩენოდა თავის დამცველად და დამხმარედ.
ქველი ნაროდნიკული მიმდინარეობის წარმომადგენელნი-კი თავისუ-

სისპეტაკით შექმნას ჩვენი ხსნა და ხსნას დაუმატოს უკეთესი დიდება ქართველი
ხალხისა. მე მოგახსენებთ საერთო მოღვაწეობას, შეერთებული ძალითა და ღონით
მოქმედებას ძმურად, საამბანაგოდ, ერთმანეთის ზღრგის მიცემას, ერთის სულითა
და ერთის გულით. ჩვენი თანა ხელუხლებელ და გაურყვნელ (?) ხალხს ასეთი მო-
ღვაწეობა სრულებით არ გაუძნელდება“. (იხ. „ივერია“, № 249, 1892 წ. სანოს
ფელეტონი). მეორე თავის წერილში იგივე სანო უფრო გარკვევით გამოსთქვამს,
თუ როგორ ესმის მას შეთანხმებული მუშაობა და მასთანვე როგორ გადახარა მან
თვისი გეზი თავად-აზნაურული ლიბერალური პოლიტიკისაკენ. სანო სწერდა: „ოცი
წლის წინად საადგილ-მამულო ბანკების დაარსება იკისრა ჩვენში თავად-აზნაუ-
რობამ და მით ფეხი შესდგა ახალი დროების ეკონომიურ ალებ-მიცემაში, ვაჟ-
კაცურად იღო თავის რთული და მძიმე საქმე... ეს რკინის გზა კი ისეთი საგანია,
რომ დღეს ჩვენთვის ამაზე მეტი თითქმის აღარ უნდა იყოს რა საფიქრებელი და
სანადლელებელი. 20 დეკემბერს ჩვენი თავად-აზნაურობა ერთს დიდ ნაბიჯს კიდევ გა-
დადგამს ეკონომიური წარმატებისაკენ, როგორიც გადასდგა ამ ოცი წლის წინად
ბანკის დაარსებაში“. („ივერია“, 1892 წ. სანოს წერილი). შეადარეთ ეს წერილები
იმას, რასაც სწერდა იგივე სანო (სტ. კრელაშვილი) 1881-83 წლებში ჟურ. „იმედი“-
ფურცლებზე და თქვენ დაინახავთ მათ შორის სრულს განსხვავებას. 1881-83 წლებ-
ში ს. კრელაშვილი და მისი თანამებრძოლნი დემოკრატიულს ნიადაგზე იდგენ და
გლეხის ინტერესებს იცავენ, 90-იან წლებში კი არ ურიდებიან თავად-აზნაურობის
ჭება-დიდებასა და მათი ინტერესების დაცვას. ამ დონემდე მივიდა ქართველი ნა-
როდნიკების ერთი ნაწილის (სტ. კრელაშვილი და სხ.) იდეური გაკოტრება და
დამარცხება.

ზემოთ აღნიშნული ს ა ნ ო ს წერილების წინააღმდეგ 1893 წლის დასაწყისში
ფ. მაზარაძეს დაუწერია კრიტიკული წერილი, რომელიც ამ ორიოდვე წლის წინთ
იქნა აღმოჩენილი. წერილს ჩვენ ვეხებით ამ ტომის მესამე განყოფილებაში.

ლიგენციამ შემოხაზა თავისი სამოღვაწეო ფარგალი თავისივე კონ-
ტინგენტი ინტელიგენცია უნდა გახდეს ხელძღვანელი და აღმზრდელი
ხალხისა, მან უნდა შეიმუშავოს ახალი იდეალები და ხალხიც ამ გზით
უნდა წაიყვანოს. მაგრამ ჯერჯერობით აქტიური მოქმედებისათვის
არ დამდგარა მომენტი: კულტურული პროპაგანდა, მშვიდობიანი მზა-
დება, — აი ეს არის ინტელიგენციის სამოღვაწეო ტაქტიკის შინაარსი.
აღსანიშნავია სწორედ ის ფაქტი, რომ ასეთი სამოქმედო პრო-
გრამა შემუშავდა სწორედ იმ ხანებში, როდესაც დაიწყო ჩვენში მა-
სების გამოსვლა, მუშა კლასის ამოძრავება, რაც 1896 — 97 წლებ-
ში ფართო გაფიცვებში გამოჰყვანდა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ნა-
როდნიკული ინტელიგენცია დასცილდა მასას; მასასა და ამ ინტელი-
გენციას შორის არ აღმოჩნდა საერთო ენა, ამიტომ ამ მასას ახალი
ინტელიგენცია უნდა გამოსჩენოდა თავის დამცველად და დამხმარედ.
ქველი ნაროდნიკული მიმდინარეობის წარმომადგენელნი-კი თავისუ-

სისპეტაკით შექმნას ჩვენი ხსნა და ხსნას დაუმატოს უცხოეთის დიდება ქართველი
ხალხისა. მე მოვახსენებთ საერთო მოღვაწეობას, შეერთებული ძალითა და ღონით
მოქმედებას მშურად, საამხანაგოდ, ერთმანეთის ზურგის მიცემას, ერთის სულითა
და ერთის გულით. ჩვენი თანა ხელუზღებელ და გაურყვნელ (?) ხალხს ასეთი მო-
ღვაწეობა სრულებით არ გაუძნელდება“. (იხ. „ივერია“, № 249, 1892 წ. სანოს
ფელეტონი). მეორე თავის წერილში იგივე სანო უფრო გარკვევით გამოსთქვამს,
თუ როგორ ესმის მას შეთანხმებული მუშაობა და მასთანვე როგორ გადახარა მან
თავისი გეზი თავად-აზნაურული ლიბერალური პოლიტიკისაკენ. სანო სწერდა: „ოცი
წლის წინად საადგილ-მამულს ბანკების დაარსება იკისრა ჩვენში თავად-აზნაუ-
რობამ და შით ფეხი შესდგა ახალი დროების ეკონომიურ აღებ-მიცემობაში, ეაჟ-
კაცურად იღო თავის რთული და მძიმე საქმე... ეს რკინის გზა კი ისეთი საგანია,
რომ დღეს ჩვენთვის ამაზე მეტი თითქმის აღარ უნდა იყოს რა საფიქრებელი და
საწაღვლებელი. 20 დეკემბერს ჩვენი თავად-აზნაურობა ერთს დიდ ნაბიჯს კიდევ გა-
დადგამს ეკონომიური წარმატებისაკენ, როგორიც გადასდგა ამ ოცი წლის წინად
ბანკის დაარსებაში“. („ივერია“, 1892 წ. სანოს წერილი). შედარებთ ეს წერილები
იმას, რასაც სწერდა იგივე სანო (სტ. კრელაშვილი) 1881-83 წლებში ჟურ. „იმედი“
ფურცლებზე და თქვენ დაინახავთ მათ შორის სრულს განსხვავებას. 1881-83 წლებ-
ში ს. კრელაშვილი და მისი თანამებრძოლნი დემოკრატიულს ნიადაგზე იდგნენ და
გლეხის ინტერესებს იცავდნენ, 90-იან წლებში კი არ ერიდებიან თავად-აზნაურობის
ქება-დიდებასა და მათი ინტერესების დაცვას. ამ დონემდე მივიდა ქართველი ნა-
როდნიკების ერთი ნაწილის (სტ. კრელაშვილი და სხ.) იდეური გაკოტრება და
დამარცხება.

ზემოთ აღნიშნული სანოს წერილების წინააღმდეგ 1893 წლის დასაწყისში
ფ. მახარაძეს დაუწერია კრიტიკული წერილი, რომელიც ამ ორიოდ წლის წინეთ
იქნა აღმოჩენილი. წერილს ჩვენ ვეხებით ამ ტომის მესამე განყოფილებაში.

ფლად მოთავსდნ სხვადასხვა კულტურულ და მშვიდობიან დაწესებულებებში: ბანკებში, რედაქციებში, თვითმართველობაში, ქაათურის შავი ქვის საბჭოში და სხვაგან. ამიტომ ძველი ნაროდნიკული ინტელიგენცია გადაგვარდა, ხოლო მის მემკვიდრედ ახალი ინტელიგენცია წარმოიშვა, ახალი მისწრაფებითა და იდეოლოგიით აღჭურვილი. ესენი იყვნენ ქართველი მარქსისტები.

ნაროდნიკული ინტელიგენციის ნაწილმა 90-იან წლებში თეორიანი უარყო კაპიტალიზმის გზა, იგი მიუღებლად დაინახა საქართველოსათვის. მაშ სად იყო გამოსავალი, როგორი ეკონომიური წყობილება იყო იმ პირობებში ქართველი ხალხისათვის საჭირო და როგორი გზით უნდა გადასულიყო ეს ხალხი სოციალისტურ წყობილებაში. აქ წამოყენებულ საკითხებზე საინტერესო პასუხს გვაძლევს მაშინდელი ნაროდნიკული მიმდინარეობის ცნობილი პუბლიცისტი ლ. ლასხიშვილი ¹⁾, რომელიც ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“ თანამშრომლობდა.

გ. ლასხიშვილი აღნიშნული საკითხების შესახებ სწერდა: ჩვენს ქვეყანაში დღეს კაპიტალისტური წესწყობილება არა თუ არსებობს, პირიქით, ჩვენი ეკონომიური მდგომარეობა ხელს უშლის ამ ფორმის დამყარებას... ევროპის ახლანდელი ეკონომიური ფორმა უთუთო შეიცვლება უფრო სამართლიანის და უფრო ჩინებულების ფორმით. (გულისხმობს სოციალიზმს. ს. ხ.) იმ ფორმას ჩვენი ერი შეგნებული ინტელიგენციის დახმარებით ადვილად შეითვისებს, თუ ქართველთა ცხოვრების კალაპოტი გაფართოვდა, რასაც უნდა მიექცეს უმთავრესი ყურადღება. მინამდის კი ჩვენი მეცადინეობა და ეკონომიური მოღვაწეობა იმაში უნდა გამოიხატოს, რომ ჩვენის დღევანდელის სიმდიდრის და ერთადერთი განძის დაცვისთვის და ამ სიმდიდრის წესიერი მოხმარებით ჩვენი ეკონომიური წარმატებისათვის ყოველი ღონისძიება ვიხმაროთ. ეს სიმდიდრე მიწაა; ეს განძი რომ ხელიდან არ გაგვეცალოს, საჭიროა ის მოგროვდეს იმათ ხელში, ვი-

¹⁾ სამწუხაროდ, ამჟამად ჩვენ ვერ ვიძლევიტ გ. ლასხიშვილის 90-იან წლებში შემუშავებულ სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების მთლიან დაზნასიათებას. ჩვენ ვერ გამოვიყენეთ აგრეთვე მისი საყურადღებო მოგონებანი, რომელიც დაბეჭდილია 1912 წლის „სახალხო გაზეთის“ ზაფხულის ნომერში და რომელშიაც იგი საინტერესო ცნობებს იძლევა 80-იანი წლების მეორე ნახევრისა და 90-იანი წლების პირველი ნახევრის ქართველი ნაროდნიკების მოღვაწეობის შესახებ.

საც მისი მოვლა შეუძლია. საჭიროა მიწამ იმდენი ხეიერი მისცეს გამუღს, რამდენიც საკმარისია ნივთიერ და სულიერ დადგენილ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად¹⁾.

ამრიგად, ლალის აზრით, სრულიად ადვილად არის შესაძლებელი წვრილი ეკონომიური ურთიერთობის ნიადაგზე და წვრილი მესაკუთრის საშუალებით სოციალიზმის განხორციელება. ჩვენ გვერდი უნდა ავუქციოთ კაპიტალისტურ ურთიერთობას და სოციალიზმი პირდაპირ გადმოვიტანოთ ინტელიგენციის დახმარებით ევროპიდან და ნატურალური მეურნეობიდან უშუალოდ გადავალთ სოციალისტურ წყობილებაში. ასეთი იყო ნაროდნიკების ერთი ნაწილის ეკონომიური და საზოგადოებრივი პროგრამა²⁾.

მეორე თავის საპოლემიკო წერილში ლალი პირწმინდად იმეორებდა რუსეთის ნაროდნიკების დებულებას ბაზრების უქონლობის გამო რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარების შეუძლებლობის შესახებ და სწერდა:

„ის გარემოება, რომ საქართველოს დააგვიანდა ევროპის საერთო გზაზე გამოსვლა, დიდათ აბრკოლებს ახალის ეკონომიურის წესწყობილების განვითარებას. მსოფლიო ბაზარი ხელში ჩაუგდიათ ევ-

¹⁾ „ივერია“ № 34, 1895 წ. ლალის ფელეტონი.

²⁾ თვით გ. ლასხიშვილი თავისი აზროვნების შემუშავების ევოლუციას შემდეგნაირად გადმოგვცემს ერთ თავის მოგონებაში. 1889 წელს, მისი გადმოცემით, იგი დაპატიმრებულ იქნა ქუთაისში და გადაასახლეს ციმბირის ერთ-ერთ რაიონში. იგი სწერს:

„ჩვენამდე მოაღწია პლეხანოვის ცნობილმა წიგნმა „ჩვენი უთანხმოებანი“, რომელმაც ჩვენს წარმიატ დიდი აღიქვითი მოახდინა. იყო დაუსრულებელი კამათი კაპიტალიზმისა, თემის მნიშვნელობაზე და სხვა. მე პირადათ წინადაც აუა მწამდა ნაროდოვოლცებისა და ნაროდნიკების მოძღვრება თემის მნიშვნელობისა და რუსეთისათვის ბურჟუაზიულ ხანის აცილების შეძლებისა; ამიტომ პლეხანოვის ბროშურის შემდეგ შეუდეგ ისევ მარქსის კითხვასა და საზოგადოდ საპოლიტიკო ეკონომიის ფართო ბეჯითად შესწავლას. ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ რუსეთი უნდა დამორჩილებულიყო იმ ევოლიუციას, რომელსაც განიცდის დასავლეთის ევროპა ფეოდალურ წესწყობილების დარღვევის შემდეგ, იმასაც უნდა განეევლო კაპიტალისტური ხანა, სანამ ზიადწევდა სამართლიან სოციალურ წესწყობილების სანეტარო ქანს. მაგრამ ამავე დროს, ვერ ურიგდებოდი იმ მოძღვრებას, რომელიც რუსეთის მუდამ მშვიერსა და ლატაკ გლეხობას წვრილ ბურჟუაზიათ აღიარებდა და სათვალავში არ იღებდა, როგორც მომქმედ ელემენტს ახალი წესწყობილების მომზადების და შექმნის საქმეში. მე ვერ ურიგდებოდი აზრს, თითქო რუსეთისა და სხვა ჩამორჩენილ, ჯერ კიდევ მიწათ-მომქმედ ქვეყნისათვის საჭირო ყოფილ-

როპის პირველს სახელმწიფოებს; თვით მძლავრ გერმანიას და არა ნაკლებ მძლავრ რუსეთს უპირთ საჭირო ადგილი დაიჭირონ თავის ნაწარმოებისთვის და ამით გააძლიერონ წარმოებითი ძალა თავის ერისა. საქართველო თავისის ძალით გარეშე ბაზარს ვერ მოიპოვებს, ხოლო შინაური მისი ბაზარი ფრიად სუსტი და განუვითარებელია¹⁾.

ამიტომ ჩვენში, ავტორის აზრით, ვერ განვითარდება კაპიტალისტური წყობილება მთელი თავისი შინაარსით. აქედან წარმოსდგა თეორია, რომლის მიხედვითაც საქართველო შესძლებს კაპიტალიზმის გვერდის ავლასა და პირდაპირ სოციალისტური წესწყობილების შემოღებას.

მაგრამ ლალის დებულებას, რომ კაპიტალიზმი ვერ განვითარდება საქართველოში, არღვევდა მეორე მისი დებულება, რომელიც ამბობდა შემდეგს: „გლეხობის განთავისუფლების შემდეგ ჩვენი ცხოვრება ახალ გზას დაადგა. როგორც რუსეთისათვის, ისე ჩვენი ქვეყნისათვის ეს ახალი ხანა ევროპის გზა-კვალია. ფეოდალურ-პატრიარქალური წესწყობი-

იყოს უთუოდ, მთელი გლეხობა „ფაბრიკის ქვაბში გამოხარშულიყოს“ და მხოლოდ ამ მეტათ-გრძელ და სასტიკ ევოლიუციის შემდეგ ყოფილიყოს შესაძლებელი განხორციელება სოციალური რეორგანიზაციისა. ამ ამოცანის ასახსნელათ მიემართე ჰენრი ჯორჯის თხზულებებს, მაგრამ ამათაც ვერ დამაკმაყოფილეს. ამიტომ იმ ხანებში მე ჩემთვის შევქენი ასეთი „კონცეპცია“: ჩამორჩენილი ქვეყნები თავის თავად ვერ მიაღწევენ სოციალური თანასწორობის ხანას; ისინი მზად უნდა იყვნენ კულტურით იმ დროისთვის, როცა მომავალი წესწყობილება დასავლეთ ევროპაში დამყარდება. მაშინ ასისმილიაციის გზით ეს ქვეყნებიც შეითვისებენ ახალ წესწყობილებას. ხოლო საკულტურო მომზადებისა და ბურჟუაზიულ ხანის მარეჯედ განვლისათვის საჭიროდ მიმაჩნდა საპოლიტიკო თავისუფლება რუსეთისა და ამიტომ საპოლიტიკო პრობლემას უმთავრეს ადგილს ვაკუთვნებდი. ჩემმა ასეთმა მაშინდელმა „მსოფლიო მხედველობამ“ სულით დამაშორა უსტკამენოგორსკელ რუს ამხანაგებს, რომელნიც მტკიცეთ იდგენ ნაროდნიკების საგონომიო პროგრამაზე, რომელთაც შეურყევლათ სწამდათ, რომ თემი და არტელი სასწაულს მოახდენდა და რუსეთს ახლანდელ ხანიდან, პირდაპირ სანატრელ სამეფოში გადაასკუბებდა“. (გ. ლასხიშვილი: „ჩემი მოგონებანი“ „სახალხო გაზეთი“, № 631. 1612 წ.).

1) ლალის წერილი: „უახლოესი საფეხური და ინტელიგენციის მოვალეობა“ — „ივერია“, № 69, 1895 წ. მოყვანილ ციტატაში გატარებული აზრი პირწმინდა გამეორებაა იმ დებულებებისა, რომელსაც იცავდნენ რუსეთის ნაროდნიკები (ე. ვორონცოვი, კრივენკო, ნიკოლოი-ონი და სხვ.) 90-იან წლებში რუსეთის მარქსისტების წინააღმდეგ ისინიც ამტკიცებდნენ: რუსეთს არ შეუძლია საგარეო ბაზრების მოპოვება და ამიტომ კაპიტალიზმი ვერ განვითარდება რუსეთშიო. ეს ყალბი თეორიული დებულება 90-იან წლებშივე დაარღვია ახალგარდა მარქისტმა-ლენინმა მთელ რიგ ნაწერებში.

ლება დაირღვა და მომზადდა ნიადაგი ბურჟუაზიული ხანისათვის. რა კი ცხოვრება ამ გზას დაადგა, მისი მომავალი მტკიცედ აღნიშნულია, ე. ი. ის ვერ ასცილდება კაპიტალისტური ევოლიუციის კანონს¹⁾. აქ წამოყენებული დებულებანი აშკარად არღვევენ ზემოთ წამოყენებულ დებულებებს. ვეტორი წინააღმდეგობაში ვარდება, მაგრამ შემდგომ იგი თავს ინთავისუფლებს ასეთი გაუგებრობისაგან და მთელი თავისი არგუმენტაციებით ამტკიცებს კაპიტალიზმის განვითარების შეუძლებლობასა და არასასურველობას ჩვენში.

ლალის შესახებ აქ უნდა აღინიშნოს კიდევ შემდეგი: მის ნაწერებს ატყვია გავლენა ისტორიული მატერიალიზმისა. მაგ., ერთ წერილში იგი სწერდა: „როგორც ვიცით, ეკონომიური ორგანიზაცია, ერის წარმოებითი ძალა, ის საძირკველია, რომელზედაც შენდება, პოლიტიკური, იურიდიული და სხვა მხარე ერის ცხოვრებისა“²⁾. ლალის ამ დებულებამ ზოგიერთ მკვლევარს, მაგ. არჩ. ჯორჯაძეს, საბუთი მისცა განცხადება, ლალი არ არის ნაროდნიკული აზროვნების გამომხატველი ჩვენშიო³⁾. ასეთი განცხადება გაუგებრობაზეა აღმოცენებული: ლალი იზიარებდა ისტორიული მატერიალიზმის ერთ დებულებას, მაგრამ მას უფროებდა ნაროდნიკულ ეკონომიურ კონცეპციას. ეს ხშირი მოვლენა იყო რუსეთის ნაროდნიკულ ისტორიაში: ამის ნიმუშები ჩვენშიაც დავინახეთ.

მთელ რიგ წერილებში ლალი და მისი მიმდევრები ამტკიცებდნენ: თუ კაპიტალიზმი განვითარდა ჩვენში, იგი უბედურებას მოუტანს ჩვენს ერსო. მაგ. ვ. წ. (ვ. წერეთელი) სწერდა: „თუ კიდევ ცოცხალნი ვართ, ეს იმას უნდა მივაწეროთ, რომ ჯერ კიდევ მარჯვით ხელი ჩაგვიკიდნია ნატურალურის წარმოების სამფლობელოსათვის, იქიდან არ გამოვსულვართ და არც საჭიროა, რომ გამოვიდეთ“⁴⁾.

ამრიგად, ვ. წერეთლის აზრით, არ არის საჭირო ქართველმა ხალხმა თავი დაახწიოს ნატურალურ კარჩაკეტილობას და სიღიწროვებს, მოსპოს უმოქმედო და ჩამორჩენილი ცხოვრების საფუძვლები და გადავიდეს უფრო უმაღლეს სამეურნეო ფორმაციაში, — კაპიტა-

¹⁾ ლალი: „უბალოესი საფეხური და ინტელიგენციის მოვალეობა“.

²⁾ „ივერია“, № 65, 1895 წ.

³⁾ არ. ჯორჯაძე, ტ. II, გვ. 70

⁴⁾ იხ. „ივერია“, 1895 წ. № 79

ლისტურ-საზოგადოებრივ წყობილებაში ვ. წერეთელიც ლაღიყით აზროვნებს, ნატურალური მეურნეობიდან პირდაპირ, კაპიტალიზმის გვერდის ავლით, გადავალთ სოციალისტურ წყობილებას. უტოპიზმი ამაზე შორს ვერსად წავიდოდა.

კაპიტალიზმის მოლოდინით წარმომდგარი ამ შიშისა და წუწუნის სოციალური საფუძველი ადვილი მოსანახავია: აქ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებით დამუրთხალია სოფლის წვრილი მესაკუთრე და სოფლის წვრილი მწარმოებელი, რომელსაც ეს ახალი სამეურნეო ფორმაცია განადგურებას უქადდა. ისტორიული ცხოვრების მიმდინარეობამ სრულიად არ გაამართლა წვრილი მწარმოებლის შეხედულება კაპიტალიზმის განვითარებაზე საქართველოში: ახალი ეკონომიური ფორმაცია არამცთუ აუცილებელი შეიქნა, — სასარგებლოც მოხდა ჩვენთვის; ლალის, ვ. წ., გ. მაიაშვილის, ალ. ნანეიშვილის ღირსეულმა მემკვიდრემ — არ. ჯორჯაძემ — კაპიტალისტურ წარმოებაში დაინახა ერის ალორძინებისა და გაერთიანების უდიდესი ფაქტორა. ეს თავისთავად ნიშნავდა წვრილი მესაკუთრის უტოპიის საბოლოოდ დამარცხებას, მის გაკოტრებას და განადგურებას. წვრილი მესაკუთრის იდეოლოგიამ, გახვეულმა ნაროდნიკული აზროვნების ფორმებსა და დებულებებში, ეკონომიური ცხოვრებისა და სოციალური ფაქტორების ზეგავლენით, მე-XIX და მე-XX საუკუნეების ულელტეხილზე განიცადა საგრძნობი დამარცხება. სამაგიეროდ, იმავე პერიოდში წვრილ-ბურჟუაზიულმა იდეოლოგიამ ახალ ფორმაში ჰყოფა თავისი გამოხატულება: ეს იყო „მარქსისტული“ მიმართულების ის ნაქადი, რომელიც შემდგომ მენშევიზმის სახით ჩამოყალიბდა ჩვენში და რომელსაც მე-XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან მოყოლებული დღევანდლამდე ნოე ქორდანიას სახით თავისი ერთგული დამცველი ჰყავს.

მაგრამ თუ, ერთი მხრით, წვრილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენციის ნაწილის ეკონომიური პროგრამა¹⁾ სრულიად არ შეესაბამებოდა საქართველოს სამეურნეო ცხოვრების ევოლუციასა და მოთხოვნილებას, მეორეს მხრით, არც მისი სოციალ-პოლიტიკური პროგრამა იყო სრული და მიზანშეწონილი. ამ მიმდინარეობამ უარჰყო კლასების

¹⁾ მეთხველმა უნდა იცოდეს, რომ ჩვენი ნაროდნიკების დასაყრდნობ სოციალურ ბაზას წარმოადგენდა უმთავრესად სოფელი და სოფლის წვრილი მესაკუთრე. ხოლო 90-იანი წლებიდან ცხოვრების წინ წამწვევი შეიქნა არა სოფელი, არამედ ქალაქი.

არსებობა ჩვენში და ეს მოვლენა ერის დამლუპველ ფაქტორად გამოცხადდა¹⁾. საყურადღებოა სწორედ ის, რომ ჩვენი ინტელიგენცია წერილ-ბურჟუაზიული სათვალეებით ვერ ამჩნევდა იმ დიდ დიფერენციაციას, რომელიც ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების მთავარ ფაქტორად გადაიქცა 90-იან წლებში². რაკი ინტელიგენციამ უარყო კლასების არსებობა ჩვენში და მოინდომა დაესაბუთებია კლასთა ბრძოლის უსარგებლობა და დამლუპველობა საქართველოსათვის, მან ყველა კლასისა და მიმართულებისათვის საერთო მოქმედების პლატფორმა წამოაყენა; ამ პლატფორმის ერთ-ერთ მთავარ ელემენტს წარმოადგენდა რუსეთში გამეფებული „ზედშენობის“, პოლიტიკური წყობილების მოსპობა და შესაფერისი კონსტიტუციონალური რეჟიმის მოპოვება, ხალხის თვითმართველობის შემოღება. პრაქტიკული რევოლუცია, არამედ პოლიტიკური თავისუფლების მოპოვება, ცხოვრების კალაპოტის გაფართოება³⁾, დემოკრატიული რესპუბლიკის დაწესებით, — აი როგორ მორიგ ამოცანას აყენებდნენ ჩვენში წერილი ბურჟუაზიის იდეოლოგები. ამით ისინი მიუახლოვდნენ რუსეთის ნაროდნიკული მიმდინარეობის იმ ფრთას, რომელსაც მეთაურობდა ცნობილი ნ. მიხაილევსკი 90-იან წლებში და რომელიც მორიგ ამოცანად რუსეთში სწორედ კონსტიტუციონალური რეჟიმის დამყარებას აყენებდა. პოლიტიკური პროგრამა ამ მიმართულებისა ბურჟუაზიული დემოკრატიის პრინციპით ხასიათდება, ხოლო ეკონომიკა კვლავ კონსერვატიული რჩება. წერილი ბურჟუაზია მიიღტვის პოლიტიკური თავისუფლებისაკენ, პოლიტიკური რეჟიმის შეცვლისაკენ, თვითმპყრობელობის მოსპობისაკენ და ამით იგი პროგრესის და დემოკრატიის ნიადაგზე დგას; მაგრამ ეკონომიკურად სწადია შეინარჩუნოს თავისი კერძო საკუთრება და სამეურ-

1) ნაროდნიკი ვ. წერეთელი სწერდა: „რაკი ჩვენში ნასახია მხოლოდ კაპიტალიზმისა, ამიტომ კლასთა შორისი ბრძოლა ჩვენში არც შეიძლება და არც საჭიროა. ჩვენ უნდა ვეცადოთ ერთი და იგივე იდეალი მომავლისა გავავრცელოთ ჩვენი ერის ყველა ნაწილში“. („რევია“ № 142, 1895 წ.)

2) ლალის სიტყვებია: საცენზურო პირობების გამო, ავტორი თვითმპყრობელობის დამყარებისა და პოლიტიკური თავისუფლების, დემოკრატიული წყობილების შეზღუდვის საპირობას ამ სიტყვებით გამოსთქვამდა.

ნეო კარჩაკეტილი ნატურალური დამოუკიდებლობა, — ამით კი კონსერვატორობს.

პოლიტიკური პროგრამის მიხედვით ჩვენი წვრილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენცია პროგრესიულ-დემოკრატიულ მოთხოვნილებებს იცავდა. ლალი (გ. ლასხიშვილი) 1895 წ. სწერდა: „ჩვენი ქვეყნის ყველა პროგრესიული ძალების ნაყოფიერსა და თვალსაჩინო მოღვაწეობას აფერხებს ერთი და იგივე გარემოება (ე. ი. პოლიტიკური მომენტი: თვითმპყრობელობა. ს. ხ.) და ამის მიხედვით ჩნდება საერთო ასპარეზი, საერთო პოლიტიკურის მოღვაწეობისათვის; როდესაც ცხოვრება შესდგამს ფეხს პირველ საფეხურზედ¹⁾, მხოლოდ მაშინ დაიწყება ნაყოფიერი მოღვაწეობა ერის ამა თუ იმ ელემენტისა, მხოლოდ მაშინ ექნება ადგილი პარტიებს“.

ამ პოლიტიკურ პროგრამასთან მჭიდროდ არის შეწყონილი წვრილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენციის ეროვნული პროგრამაც. რა მოგვცა ამ მხრივ ახალი 90-იანი წლების ინტელიგენციამ? თითქმის არაფერი. ისინი მტკიცედ იდგნენ სამოციანი წლების მოღვაწეთა ეროვნული პროგრამის ნიადაგზე: ქართული ენის დაცვა, ეროვნული კულტურის დამყარება, სკოლების გახსნა, — ეს იგივე პროგრამა იყო, რომელსაც იცავდა ქართული ლიბერალიზმი 60-იან წლებში, როდესაც მან ფეხი შემოდგა ქართულ ნიადაგზე. ამას არ უარჰყოფს ახალი თაობის ინტელიგენცია. „მესამოცე წლების მწერლებმა აღძრეს ერთი დიდი საგანი, ეროვნული თვით-ცნობიერება, ეროვნული თავის დაცვა და განვითარება ევროპიული სწავლა-მეცნიერების საშუალებით. დღეს დროთა ვითარების გამო, ჩვენ ყველა შევადგენთ ერთ პარტიას ერთი აზრით გამსჭვალულს...“ ასე სწერდა „ივერია“ 1895 წ. ხოლო ლალი კი ამბობდა: „მესამოცე წლების მოღვაწეობის მეოხებით ეროვნულის თვითცნობიერების საქმემ მტკიცე ნიადაგი მოიპოვა ერის ბევრად თუ ცოტად განვითარებულ ნაწილში; ახლა კი საჭიროა, რომ ამ იდეებმა უფრო ნიადაგი მოიპოვონ, გავრცელდნ და გახდნ მთელი ერის საკუთრებად“. ინტელიგენცია ეროვნულ ნიადაგზე დადგა, მან ეროვნული პროგრამის გარშემო დაიწყო მუშა-

¹⁾ ე. ი. ავტორს უნდა სთქვას: როდესაც მოიხსობა თვითმპყრობელობა და დამყარდება დემოკრატიული წყობილება.

ობა. აქ მას ახალი არაფერი უთქვამს: იგი პირნათლად ემსახურებოდა სამოციანი წლების მოღვაწეთა ტრადიციას. წვრილ-ბურჟუაზიული ინტელიგენციას 90-იან წლებში არ წამოუყენებია არც საქართველოს რუსეთისაგან განკერძოების საკითხი და არც რაიმე პოლიტიკური ფორმა ეროვნული საკითხის მოსაწესრიგებლად. სამაგიეროდ, მან პირნათლად დაიცვა ძველ მოღვაწეთა ანდერძი: რუსეთის ხალხთან ყოფნა და რუსეთის ფარგლებში მოღვაწეობა.

როგორც ვწერდით, 90-იან წლებში ძველი ქართული ნაროდნიკული იდეოლოგია და მოძრაობა საგრძნობ კრიზისს განიცდიდა. ეს კრიზისი დამთავრდა ძველი ნაროდნიკული მიმდინარეობის გადაშენებით, უკეთ: ძველმა ქართულმა ნაროდნიკულმა მიმდინარეობამ და იდეოლოგიამ ადგილი დაუთმო ახალ, თავისებური სახის სოციალისტურ მიმდინარეობას, სოციალიზმ-ფედერალიზმს, რომლის მეთაურები და სულის ჩამდგმელები გახდნენ, არჩილ ჯორჯაძესთან ერთად, ძველი ნაროდნიკების იდეოლოგები: გ. ზდანოვიჩი-მაია-შვილი, გ. ლასხიშვილი და სხვ. ამ ჯგუფმა 1901 წლიდან თავი მოიყარა გაზ. „ცნობის ფურცლის“ გარშემო, ხოლო 1903 წლიდან არჩილ ჯორჯაძისა და გ. დეკანოზიშვილის რედაქტორობით დაარსებულ იქნა პარიზში ჟურ. „საქართველო“, რომელიც გამოდიოდა ქართულსა და ფრანგულ ენაზე. 1904 წელს ამ ჯგუფმა მოიწვია ენევეაში კონფერენცია, რომელზედაც ჩამოყალიბდა სოციალ-ფედერალისტთა პარტია¹).

ამ წიგნში არ ვეხებით ამ პარტიის ისტორიას. მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა იმისი გამორკვევა, თუ რა მიიღო და რა უარჰყო ამ მიმდინარეობამ ძველი ნაროდნიკების სალაროდან. ჩვენთვის უდავო ფაქტია ის, რომ სოციალიზმ-ფედერალიზმი, როგორც თავისი იდეოლოგიით, ისე თავისი მეთაურებითა და შემადგენლობით იყო ახალი ფორმით თავისებური განკერძოება ნაროდნიკების მოღვაწეობისა და იდეოლოგიის. ამას არც არჩ. ჯორჯაძე უარყოფდა²).

არჩილ ჯორჯაძემ, ერთ-ერთმა საუკეთესო და ნიჭიერმა წარმომადგენელმა სოციალიზმ-ფედერალიზმისა, მემკვიდრეობით მიიღო 90-იან წლებში გ. მაიაშვილისაგან ბურჟუაზიული ეკონომიკის პროგ-

¹) იხ. ქართველ სოც.-ფედერალისტთა პარტიის კონფერენციის ოქმები, 1904 წ. პარიზი.

²) იხ. ა. ჯორჯაძე: თხზულებანი, ტ II.

რამა, გ. ლასხიშვილისაგან (ლალი) — ეროვნული და პოლიტიკური თავისუფლებისათვის ბრძოლის საჭიროება, ხოლო საერთოდ რუსეთის ნაროდნიკებისაგან — მიწის სოციალიზაციის პროექტი და თეორიულ-სოციოლოგიური საფუძვლები.

გაბურყუებისა და ნაციონალიზმის გზაზე შემდგარმა ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ სოციალ-დემოკრატიზმში ჰპოვა თავისი უკანასკნელი ნავსაყუდელი.

თუ როგორი იყო მისი არსებითი შინაარსი და ისტორია — ამას ჩვენ შემდეგ ტომში გავიცნობთ.

ასეთი მნიშვნელოვანი საფეხურები განვლო ქართულმა ნაროდნიკულმა მოძრაობამ, ერთ-ერთმა მნიშვნელოვანმა სოციალისტურმა აზროვნებამ: იგი სამოციან წლებში აღმოცენდა ჩვენი ცხოვრების ჰორიზონტზე და რამოდენიმე ათეული წლის შემდეგ დაკნინებისა და გადაშენების გზას დაადგა. აღსანიშნავია სწორედ ის მომენტი, რომ ნაროდნიკული მოძრაობისა და აზროვნების კრიზისი 80-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 90-იანი წლების სივრცეზე კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარებისა და მუშათა კლასის ამოძრავების პარალელურად სწარმოებდა. გარკვევით რომ ვთქვათ, ჩვენი ცხოვრების ისტორიულმა მიმდინარეობამ საფუძვლები გამოაცალა ნაროდნიკულ იდეოლოგიას და ის გადაშენდა.

✓ თ ა ვ ი მ ე მ ა მ ს ა .

✓ **ნაროდნიკობის სოციალური საფუძვლები და
მისი მნიშვნელობა ჩვენი აზროვნების
ეპოქაში.**

1 ჩვენ დავემთავრეთ ქართული ნაროდნიკული მოძრაობის უმთავრესი ეტაპების განხილვა. X როგორც დავინახეთ, X ქართული ნაროდნიკული აზროვნება და მოძრაობა უმთავრესად რუსული ნაროდნიკული იდეოლოგიის ზეგავლენით შემუშავდა: რუსულმა უტოპიურმა სოციალიზმმა თავისებური გავლენა მოახდინა ჩვენს ინტელიგენციაზე, და უმთავრესად ამ სოციალიზმის საფუძველზე ჩამოყალიბდა ქართული წერილ-ბურჟუაზიული უტოპიური სოციალიზმიც. რასაკვირველია, საქართველოში ნაროდნიკულ ინტელიგენციას სოციალისტურ აზროვნებაში არაფერი ახალი არ შემოუტანია: მან რუსული ნაროდნიკული იდეოლოგია პირწმინდად გადმოიტანა საქართველოში და შეეცადა ამ აზროვნების შეფარდებას ჩვენი ხალხის სინამდვილესთან და ინტერესებთან. X ქართული ნაროდნიკული აზროვნება მე-XIX საუკუნეში მთელი 30 წელზე მეტი ვითარდებოდა და მოღვაწეობდა. მან აუცილებლად დიდი როლი ითამაშა ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარებისა და მასების სოციალისტურად აღზრდის საქმეში. ამიტომ სრულიად გაუგებარია არ. ჯორჯაძის ცდა მე-XIX საუკუნის ჩვენ ნაროდნიკულ მიმდინარეობაში არ დაინახოს მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენა ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა. 1911 წელს თავის ისტორიის მასალებში ჯორჯაძე სწერდა:

„ამგვარად, მესამოცე წლებიდან დღევანდლამდე (1911 წლამდე) ჩვენს წინ იშლება მხოლოდ სამი დიდი ორგანიული მოვლენა ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა—ნაციონალური ლიბერალიზმი მესამოციან წლებისა, მარქსიზმი მეოთხმოც-დაათიან წლებისა და სოციალ-

ფედერალიზმი მეოცე საუკუნის დასაწყისისა. ყველა სხვა მიმართულებას ან დამოუკიდებელი, ზრდა-დამთავრებული ხასიათი არა მქონდა, ან კიდევ გარდამავალი იყო მათი საზოგადო მსოფლ-მხედველობა¹⁾. მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ ჯორჯაძემ სრულიად უსაფუძვლოდ გამოიყენა ჩვენი ცხოვრების „დიდ ორგანიზულ მოვლენიდან“ 1860 — 90 წლების ნაროდნიკული მიმდინარეობა, რომელმაც მეტად საინტერესო ევოლუცია განიცადა თავისი მოღვაწეობის 30 წლის განმავლობაში.

სწავლისათვის შემცარ დებულებას აყენებდა ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარებისა და კერძოდ ნაროდნიკების შესახებ 1893 წ. ხომლედი იგი სწერდა: „ლიბერალების შემდეგ (ავტორი სამოციან წლებს გულისხმობს. ს. ხ.) ჩვენ ლიტერატურას ახალი სახელმძღვანელო აზრი არ შეუმუშავებია, ინტელიგენციის ცხოვრებას არაფერი არ დასტყობია და მხოლოდ გაკვრით და ისიც მიბაძვით ოდნავდა აღინიშნა ჩვენში გლეხობის გაღმერთება და ტრფიალი“²⁾.

ხომლედი ეს მოსაზრება აუცილებლად შემცდარია და იგი სრულიად არ შეესაბამება ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების მთავარ ეტაპებს მე-XIX საუკუნის მეორე ნახევარში³⁾.

ისტორიულ ქვეყნობრივობასთან უფრო ახლო იდგა გ. წერეთელი, როდესაც იგი 1895 წელს „კვალის“ ფურცლებზე ქართული ნაროდნიკების შესახებ სწერდა:

„მეოთხმოცე წლებში (?) გაჩნდა ჩვენში ერთი პაწია (?) დასი განათლებული თაობისა, რომელმაც დააარსა თავისი საკუთარი გამოცემა „იმედი“ და აღიარა, რომ საქართველოს ხსნა გლეხ-კაცებიდან უნდა წარმოსდგესო, იმან იცნო მხოლოდ გაუნათლებელი გლეხ-კაცობა, ერი და რწამდა, რომ მხოლოდ ამ გაუნათლებელ გლეხ-კაცობის საშოიდან უნდა წარმოსდგეს გონებრივი მოძრაობა, რომელმაც უნდა შეიწიროს საქართველოს ერიო. ეს დასი ქადაგებდა მხოლოდ

¹⁾ არ. ჯორჯაძე: თხზულებანი, ტ. II, გვ. 77-8, გამოც. 1911 წ.

²⁾ „კვალი“, 1893 წ. № 20 ხომლედი (რ. ფანცხავას) წერილი.

³⁾ ქართველი ნაროდნიკების მოღვაწეობას ერთობ ზერელედ და გაკვრით შეგონა 1900 წელს ნ. ჟორდანიას თავის „ქართულ პრესაში“, რომელშიაც იგი იხილავს ქართული პრესისა და პუბლიცისტიკის განვითარებას. ნ. ჟორდანიას აქვს სხვა წერილებიც ქართველი ნაროდნიკების შესახებ (იხ. მისი „რჩეული ნაწერები“), რომელშიაც მრავალ სწორს დებულებასთან ერთად მრავალი ისტორიულად არასწორი მოსაზრებაც აქვს გამოთქმული.

გლებ-კაცობაში მოქმედებასა, მას ის მიაჩნდა ერთ და გაოცებულ გლებ-კაცობისა მას არა სწამდა არაფერი. ამ სახით დაარსდა რუსეთის მიზანდევით ჩვენშიაც ესრეთ წოდებული народник-ობისა დასი, ან როგორც „კვალში“ უწოდა ბ-მა ხომელმა „დასი ტეტობის მოტრფიალეთა“. მაგრამ გამოჩნდა, რომ ამ ცალ-კერძმა მიმართულებამ ვერ მოიპოვა თანაგრძნობა საქართველოს ერისა და მალე დაიკარგა ნიადაგი მოქმედებისა. ის დაინთქა ცხოვრების ახალ მიმართულების მორევში და ზოგიერთ გადარჩენილთ მალე შეათარეს თავი „ივერიას“, რომლის ხელმძღვანელმა თავისი ზეგავლენით ადვილად შეუცვალა „ტეტობათა მოტრფიალეთა“ მათი ელფერი; ის კი არა, კიდევ შეიტკბო ისინი და გადასცა მათ საესებით თავისი საკუთარი შეხედულება, თავისი საკუთარი გულის წადილი. ამ სახით ნაშტი, „ტეტობათ მოტრფიალეთა“ შეუსისხლხორცდა ახალი „ივერიის“ მიმართულებას, რომელმაც მალე წამოაყენა და ძალიან ცხადადაც გამოარქვია, ამ უკანასკნელს ორი წლის განმავლობაში თავისი პრინციპი და პროგრამა¹⁾.

არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ნაროდნიკული მიმდინარეობა ჩვენში გამოხატავდა მრავალრიცხოვანი წვრილი ბურჟუაზიისა და წვრილი მესაკუთრის სულისკვეთებას. თუ გვინდა შევაფასოთ ამ მიმდინარეობის მნიშვნელობა, უწინარეს ყოვლისა უნდა გვახსოვდეს ეს წვრილი ბურჟუაზია და მისი ინტერესები. თუ სამოციანი წლების ლიბერალიზმი ამომავალი ბურჟუაზიული ელემენტების ინტერესებს ჯამოსახავდა, თუ მარქსიზმი 90-იან წლებში საქართველოს ახლად-ჩამოყალიბებულ მუშათა კლასს ეყრდნობოდა, ნაროდნიზმი იმ მრავალრიცხოვანი არმიის ინტერესებს იცავდა, რომელიც წვრილი მესაკუთრისა და წვრილი ბურჟუაზიის სახელით არის ცნობილი. სწორედ ამ წვრილი ბურჟუაზიის მერყეობით, მისი სოციალური პირობების დაუდგომლობით აიხსნება ჩვენი ნაროდნიკული მიმდინარეობის მერყეობა და ქანაობა ლიბერალიზმსა და რევოლუციონურ სოციალიზმს შორის. ნაროდნიკობა იყო განსაზღვრული ეტაპი ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნებისა. ამიტომ ჩვენ არ შეგვიძლია ამ ეტაპის არც უარყოფა და არც დაგმობა. ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ მისი დაფასება ისტორიული საზომით.

როგორია ნაროდნიკების როლი და მნიშვნელობა ჩვენ საზო-

¹⁾ გ. წერეთელი: „კვალის ორი წლის ნაღვაწი“, „კვალი“, № 5, გვ. 10, 1895 წ.

გადოებრივ ცხოვრებაში? ჩვენ ვფიქრობთ, ამ კითხვაზე სწორ პასუხს გავცემთ, თუ მკითხველს გავაცნობთ ლენინის საერთო სოციალ-ლოგიურ შეხედულებას ნაროდნიკულ აზროვნებაზე. 1895 წ. ლენინი ნაროდნიკების შესახებ სწერდა:

„მისი (ნაროდნიკების) შინაარსი არის — წარმომადგენლობა რუსეთის წვრილი მწარმოებლის, წვრილი ბურჟუას ინტერესებისა და თვალსაზრისის. ამიტომ ნაროდნიკი თეორიაში წარმომადგენს იანუსს, რომელიც ერთი თვალით წარსულისაკენ იყურება, ხოლო მეორეთი მომავლისაკენ, როგორც ცხოვრებაში წარმომადგენს იანუსს წვრილი მესაკუთრე, რომელიც ერთის თვალთ იყურება წარსულისაკენ, სურს რა განამტკიცოს თავისი წვრილი მეურნეობა, არ იცის და არც უნდა იცოდეს რამ საერთო ეკონომიურ წყობილებაზე და იმაზე, რომ აუცილებელია ანგარიში გაეწიოს მასსაზე მართველ კლასს, — მეორე თვალთ იყურება მომავლისაკენ, განწყობილი არის რა მტრულად მისი გამანადგურებელი კაპიტალიზმის წინააღმდეგ. აქედან ცხადია, რომ უარყოფა ნაროდნიკული პროგრამისა მთლიანად, გაურჩევლად სრულიად უსამართლობა იქნებოდა. მასში მკაცრად უნდა იქნეს გარჩეული რეაქციონური და პროგრესიული მხარეები. ნაროდნიზმი რეაქციონურია, რამდენადაც იგი იძლევა ისეთს ღონისძიებებს, რომელნიც აჯაპვავენ გლეხობას მიწაზე და წარმოების ძველ წესებთან... რამდენადაც ისინი ეწინააღმდეგებიან ფულის მეურნეობის განვითარებას... ნაროდნიკული პროგრამის ასეთი მუხლების წინააღმდეგ, რასაკვირველია, აუცილებლად უნდა ომის წარმოება. მაგრამ აქეთ მათ სხვა მუხლებიც, რომელნიც შეეხებიან თვითმართველობას, ხალხისათვის თავისუფლად და ფართოდ მიწოდებას განათლებისა, სახალხო მეურნეობის აღდგენას იათი კრედიტის საშუალებით, ტექნიკის გაუმჯობესებით, გასაღების მოწყობითა და სხვა და სხვა. რომ ასეთი საერთო დემოკრატიული, ღონისძიებანი პროგრესიულია, ამას, რასაკვირველია, არ უარყოფს ბ-ნი სტრუვეც. ისინი კი არ აფერხებენ, არამედ აჩქარებენ შინაური ბაზრის შექმნას, ხელს უწყობენ ტექნიკის, მანქანური ინდუსტრიის გაზრდას მშრომელთა მდგომარეობის გაუმჯობესებით და მათ მოთხოვნილებათა ღონის გაფართოებით, აჩქარებენ და შესაძლებელს ხდიან მშრომელთა მასების დამოუკიდებელ აზროვნებასა და მოქმედებას“¹⁾.

¹⁾ Н. Ленин: Собр. соч. т. II. წვრილი: „Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве“, გვ. 155 - 156.

აქ არის მოცემული საერთოდ ნაროდნიკული აზროვნების სწორი სოციოლოგიური დაფასება. მკითხველს ადვილად შეუძლია შეუფარდოს ლენინის დებულებანი ჩვენი ნაროდნიკების მოძღვრებასა და მოღვაწეობას საქართველოში და შესაფერისი ისტორიული სოციალური დაფასება მისცეს მას.

მაგრამ მკითხველს რომ გაეუადვილოთ საერთო დასკვნების გამოტანა და მთლიანი წარმოდგენის შემუშავება ნაროდნიკული მოძრაობისა და ნაროდნიკული იდეოლოგიის შესახებ, ჩვენ მუხლობრივ ჩამოვყალიბებთ იმ დებულებებს, რომელთაც უახლოესი კავშირი აქვთ ზემოაღნიშნული საკითხის გამოკვლევასთან.

პირველი წყება კითხვებისა შეეხება იმას, თუ როგორმა ისტორიულ-სოციალურმა პირობებმა შეუწყეს ხელი ნაროდნიკული აზროვნებისა და მოძრაობის აღმოცენებას და რომელი კლასის ინტერესებს გამოხატავს იგი?

1. ნაროდნიკული მიმდინარეობა საქართველოში წარმოიშვა გარკვეულ ისტორიულ ეპოქაში, როდესაც სწარმოებდა ღრმა მნიშვნელობის სოციალ-ეკონომიური პროცესები ჩვენში: ერთის მხრით კაპიტალისტური ეკონომიკის განვითარება და, მეორეს მხრით, წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტების გაძლიერება და გამოცოცხლება სოფლად და ქალაქად. კაპიტალიზმის განვითარება იწვევდა ღრმა მნიშვნელობის პროცესებს ჩვენი ერის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში და სოციალური ძალების გადაჯგუფებას¹). ამ მომენტებთან ერთად უნდა აღინიშნოს

¹) წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტების ამოძრავებასა და უმაცოფილებას არსებული პირობებით, გარდა 1855-63 წლებში საქართველოში მომხდარ გლეხთა არეულობებისა, ნათლად გამოხატავს აგრეთვე 1865 წლის ივნისის თვეში ტფილისის ამქრებისა და საერთოდ წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტების არეულობა. ეს არეულობა მომხდარა ბატონყმობის მოსპობის მეორე დღესვე და მას აუცილებლად ღრმა მნიშვნელობის სოციალ-ეკონომიური მიზეზები ედვა სარჩულად, ახალი ეკონომიური წყობილების შემოჭრა ჩვენში საკმაოდ საგრძნობი გახდა ამქრული და ხელოსნური წარმოებისათვის: ქალ. ტფილისის საერთო ცხოვრების გადასვლა მტკიცე სამეურნეო-საღიანსო პოლიტიკაზე მძიმე ტვირთად დააწვა აღნიშნულ სოციალურ ფენებს და მანქ თავისი უმაცოფილება არეულობაში გამოხატა. 1865 წელს ქ. ტფილისის არეულობა ჩვენი საერთო ცხოვრების დამახასიათებელი მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტი იყო. იგი ნათლად გვიჩვენებდა ახალი ცხოვრების დასაწყისს და წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტების ამოძრავებას. სამწუხაროდ, ეს არეულობა ჯერაც არ არის სათანადოდ შესწავლილი და გაშუქებული. ამ არეულობისათვის სერიოზული უფრადლება მიუძღვის ჰერცენის „კოლოკოლს“, რომლის 1865 წლის 204 ნომერში

გლებითა საერთო ეკონომიური მდგომარეობა ბატონყმობის შემდეგ: რეფორმამ ფაქტიურად ღარიბი გლეხაკები გაათავისუფლა მიწისაგან, ე. ი. უმიწაწყლოდ დასტოვა, ხოლო, მეორეს მხრით, სოფლად სავაზმო და სავაჭრო კაპიტალის შექრამ, საერთოდ კი კაპიტალისტური ურთიერთობის მშობიარობის მძიმე ტკივილებმა გლეხი მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაში ჩააგდო და დამოკიდებულების დაკარგვას დაემუქრა ¹⁾. აი, ასეთს სოციალ-ეკონომიურ გარესკნელში აღმოცენდა ნაროდნიკული მოძრაობა ჩვენში; ის იყო ნაყოფი გარკვეული ისტორიული პირობებისა და მისი წარმოშობის ისტორიული მიზეზები ჩვენი მაშინდელი ეკონომიური და სოციალური ცხოვრების ქიმიური ანალიზით უნდა დავიწყოთ, სოციოლოგიური მიდგომით გავაშუქოთ.

ამ მომენტთან ერთად შეუძლებელი არის უყურადღებოდ დავტოვოთ ის მძიმე პოლიტიკური ატმოსფერა, რომელშიაც მომწყვდეული იყო ჩვენი საერთო ცხოვრება: თვითმპყრობელობის დიდტანიანი პოლიტიკური აპარატი ძირშივე სპობდა ყოველ თავისუფლებას, როგორც ერთგულს, ისე საზოგადოებრივს, და გასაქანს არ აძლევდა

ორი წვრილი არის მოთავსებული: ერთი—ხელმოუწერელი თვით—რედაქციისა, ხოლო მეორე—Рно Нели-ს (ნიკო ნიკოლაძის), სათაური: „Июльские дни в Тифлисе“. საქ. ცენტრარქივში ამავე არეულობის შესახებ ინახება ორი ვრცელი ტომი მასალებისა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს არეულობა ღირსი არისუ ფრო დეტალურად იქნეს შესწავლილი, რადგან იგი ერთ-ერთ მნიშვნელოვან რგოლს წარმოადგენს ჩვენი წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების მოძრაობის ისტორიაში.

¹⁾ ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ ზევით შესაფერის ადგილას (იხ. გვ. 13-16) ის ციტატები სერ. მესხის ნაწერებიდან, რომელნიც სათანადოდ აშუქებენ ჩვენი გლეხების მდგომარეობას ბატონყმობის შემდეგ. აქ ზედმეტი არ იქნება კიდევ გავახსენოთ მკითხველს იმავე სერ. მესხის მოსაზრებანი. 1878 წელს ქიზიყში მომხდარ გლეხების არეულობასთან დაკავშირებით იგი სწერდა: გლეხობას „ყოველის მხრით სცარცვავენ, აწვალებენ, უკანონობას, უსამართლობას ხედავენ; ხედავენ, რომ მდიდარი განთავისუფლებულია ყველა გადასახადებისაგან და ღარიბს კი თავისი და სხვისი ტვირთი აწევბა კისერზე; — ყველა ამას (გლეხები) ხედავენ, სჩივიან, სამართალი არ ეძლევათ, და რატომ არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ამისთანა მდგომარეობაში ჩაყარდნილი ხალხი, შეიძლება, გაბრაზებულიყო და როგორც ყველა გაბრაზებულს, ბევრი უკანონო მოქმედება (ე. ი. არეულობა ს. ხ.) ჩაედინა?!“ (იხ. სერ. მესხის ნაწერები; ტ. I გვ. 509) ეს ფაქტები ნათლად მოწმობსწვრილ-ბურჟუაზიული ფენების უკმაყოფილობას, მათ დაუტყრობლობას არსებული სოციალურ-ეკონომიური პირობებით. ეს უკმაყოფილობა ჩვენი წვრილ-ბურჟუაზიული მასებისა არსებული ეკონომიური ურთიერთობით ნათელს ფენს იმას, თუ როგორ სოციალურ საფუძვლებს ეყრდნობოდა 70-80-იანი წლების ნაროდნიკულ-რევოლუციონური ინტელიგენცია.

ახალ სოციალურ ფენებს. ახლადფეხადგმული ინტელიგენცია — საზოგადოების ყველაზე უფრო გონიერი და გრძნობიერი ნაწილი — პერსონალურად — ყველაზე უფრო განიცდიდა ამ პოლიტიკური არტახების სიმძიმეს და, ცხადია, უკმაყოფილობას გამოსთქვამდა მის წინააღმდეგ: ინტელიგენციას სურდა სიტყვის, წერისა და მოქმედების თავისუფლება, ფართო სამოღვაწეო სარბიელი სამოქმედოდ, და როდესაც ეს ყოველივე დახშული აღმოჩნდა თვითმპყრობელური წყობილების სალტეებით, მან ძალით მოინდომა ამ სალტეების დამსხვრევა და თავისუფალი წყობილების დამყარება. აქედან წარმოდგა ჩვენი ნაროდნიკების ხალხური თვითმართველობის პროგრამა და რესპუბლიკანური წყობილებისადმი თაყვანისცემა, მათი პოლიტიკური რადიკალიზმი და დემოკრატიზმი. რა ვუყოთ, რომ ჩვენი ინტელიგენციის ეს რესპუბლიკანიზმი და რადიკალიზმი სოციალისტური ელფერით იყო შეფერილი: პირველ პერიოდში (70-იანი წლები) მაინც იგი სავსებით დარწმუნებული იყო, თვითმპყრობელობის დამხობის მეორე დღესვე სრული სოციალური თავისუფლება დამყარდება მთელს რუსეთში და პიროვნება განთავისუფლდება ყოველგვარი მონობისაგან, ბიუროკრატიულ-მონარქიული წყობილების დიქტატურული ოპეკუნობისაგან. ამ შემთხვევაში გადამჭრელ როლს თამაშობდა არა სოციალიზმის მეორე დღესვე აშენების მომენტი, არამედ ბიუროკრატიულ-მონარქიული სახელმწიფოს დამსხვრევის სურვილი. სწორედ ამ უკანასკნელ მომენტს ჰქონდა გადამჭრელი და ძირითადი მნიშვნელობა.

ამ მომენტებთან, ე. ი. ჩვენი ცხოვრების ობიექტურ-ისტორიულ პირობებთან, ერთად არ შეიძლება არ აღინიშნოს სუბიექტური მომენტიც, ე. ი. რუსეთის ინტელიგენციის დიდი გავლენა ჩვენს ინტელიგენციაზე. ჩვენი ცხოვრების სიღრმეში წამოკრილ სოციალ-ეკონომიური პრობლემების გამორკვევაში რუსეთის რევოლუციონურმა მოძრაობამ უდიდესი დახმარება გაუწია ჩვენს ინტელიგენტურ წრეებს და მზამზარეული პროგრამის მიცემასთან ერთად იგივე ჩაითრია თავის რევოლუციონურ მოღვაწეობაში.

ამრიგად, ნაროდნიკული მიმდინარეობის შემუშავებას ჩვენში ხელი შეუწყო ორმა დიდმა გარემოებამ: შინაგანმა — ჩვენი ცხოვრების ისტორიულად შექმნილმა სოციალ-ეკონომიურმა და პოლიტიკურმა ვითარებამ, გარეგანმა — რუსეთის ინტელიგენციისა და მისი იდეოლოგიის გავლენამ, რუსეთის რევოლუციონურმა მოძრაობამ.

2. თავისი იდეოლოგიით ნაროდნიკული მოძრაობა წარმოადგენდა რეაქციას კაპიტალისტური ეკონომიკისა და ურთიერთობის განვითარების წინააღმდეგ. როგორც წვრილ-ბურჟუაზიული კლასის ინტერესების გამომხატველი, იგი მერყევი და დაუდგომელია, როგორც ამ კლასის მდგომარეობა კაპიტალისტურ ურთიერთობაში; ტაქტიკის მხრით იგი ქანაობს რევოლუციონურ იაკობინიზმსა და ოპორტუნიტულ-ლიბერალიზმს შორის; პროგრამის მიხედვით იგი რეაქციონურ და პროგრესიულ ელემენტებს შეიცავს: რეაქციონურს იმდენად, რამდენადაც მისი ეკონომიური პროგრამა იცავს ნატურალურ მეურნეობას და ეწინააღმდეგება კაპიტალიზმის განვითარებას, ახალი სამეურნეო ფორმაციის შექმნას. პროგრესიულს იმდენად, რამდენადაც იგი ებრძვის არსებულ პოლიტიკურ წესწყობილებას და მოითხოვს ხალხის თვითმართველობას, ხალხის აქტივობას, დემოკრატიული წყობილების დაწესებას.

თეორიულსა და პრინციპიალურს საკითხებში უნდა აღინიშნოს შემდეგი ძირითადი შეცდომები ნაროდნიკულ აზროვნებაში:

3. სრულიად ყალბი შეხედულება საზოგადოებაზე და საზოგადოების განვითარების კანონებზე. იდგენ რა სუბიექტური სოციოლოგიის საფუძვლებზე, ნაროდნიკები ფიქრობდნენ, რომ ისტორიასა და საზოგადოებას ამოძრავებს არა ობიექტურ-ეკონომიური ფაქტორები და კლასთა ბრძოლა, არამედ „კრიტიკულად მოაზროვნე ინტელიგენცია“. მათ არ ესმით საზოგადოების განვითარების კანონები და ფიქრობდნენ, რომ რაციონალიზმის, სწორი პროგრამის შემუშავების გზით შესაძლებელი არის რეალური ცხოვრების გარდაქმნა. აქედან წარმოდგება მათი პროგრამის უტოპიზმი.

4. აქედანვე წარმოდგება მათი სრულიად ყალბი შეხედულება კაპიტალიზმის განვითარებაზე. ისინი კაპიტალიზმში მხოლოდ უარყოფით თვისებებს ხედავენ და სრულიად არა სწამთ ის პროგრესიული მნიშვნელობა, რომელიც აქვს კაპიტალისტურ ეკონომიკას წინა სამეურნეო ფორმებთან შედარებით, განსაკუთრებულ ისტორიულ პერიოდში¹⁾. გამოდიოდნენ რა თავიანთი რაციონალიზტური შეხედულებიდან, ქართველი ნაროდნიკები ფიქრობდნენ და პროგრამასაც იმუშავებდნენ იმის შესახებ, თუ როგორ შეიძლებოდა ნატურა-

¹⁾ ამ მხრით გამოწვევის იხ. ზევით: 90-იანი წლების ახალი სოციალისტურ - „ნაროდნიკული მიმდინარეობა“.

ლური მეურნეობიდან პირდაპირ სოციალისტურს წყობილებაში გადასვლა კაპიტალისტური ურთიერთობის გვერდის ავლით. ასეთი უტოპიზმი ჩვენი ისტორიული ცხოვრების ვითარებამ დაამარცხა და ჩვენი ეკონომიკა კაპიტალიზმის გზით წავიდა. ქართულმა უტოპიზმმა აღნიშნა ზერელედ კაპიტალიზმის უარყოფითი მხარეები, მაგრამ კაპიტალიზმის არსებითი, მეცნიერული კრიტიკიდან შორს იდგა. ჩვენ აქ შეგვიძლია მათ შესახებ განვიმეოროთ ენგელსის სიტყვები. ანტი-დურინგში ფრ. ენგელ სი ძველი სოციალისტების შესახებ სწერდა: „ძველი სოციალიზმი თუმცა კრიტიკას უწევდა წარმოების არსებულ კაპიტალისტურ წესსა და მის შედეგებს, მაგრამ მაინც უძლური იყო მის ახსნასა და, მაშასადამე, მის მოსპობაშიც; მას შეეძლო მხოლოდ უბრალოდ უარეყო იგი, როგორც უფარგისი, ხოლო ნამდვილად საქმე ის იყო, ერთის მხრით, ეს კაპიტალისტური წესი წარმოდგენილი ყოფილიყო, როგორც ისტორიულად აუცილებელიო, განსაზღვრული ისტორიული ხანისათვის საჭირო და, მაშასადამე, წარმატებული; მეორეს მხრით კი საჭირო იყო გამოაშკარავება მისი შინაგანი ბუნებისა, რაც გამოუცნობი რჩებოდა, რადგანაც კრიტიკა ჯერჯერობით მიმართული იყო მისი მავნე შედეგებისაკენ, ვიდრე თვით განვითარების მსვლელობისაკენ¹⁾. ასეთივე ყალბი იყო ქართველი უტოპისტების შეხედულებაც კაპიტალიზმის ვითარებაზე.

5. ნაროდნიკებს არ ესმოდათ საერთოდ კლასთა ბრძოლის ნმიშვნელობა ისტორიულ ვითარებაში. აქედან ცხადია, რომ მათ არ ესმოდათ პროლეტარიატის ისტორიული მისია და მისი დანიშნულება, არ ესმოდათ ამ კლასის ბრძოლის მეთოდები და პროლეტარიატის დიქტატურის რაობა. ამიტომ იყო, რომ 90-იან წლებში ჩვენი ნაროდნიკები გაფრთხილებით ამტკიცებდნენ ქართველ მარქსისტებთან კამათში, რომ პროლეტარიატის წარმოშობა საქართველოში დამლუპველი იქნება მისთვისო. ისტორიამ აქაც გაანადგურა ნაროდნიკების ილუზიები და ჩვენი ცხოვრების ვითარებამ უდიდესი მისია დააკისრა ქართველ პროლეტარიატს შესასრულებლად: თანამედროვე ურთიერთობის კომუნისტურ წყობილებად გარდაქმნა.

6. აქედანვე წარმოსდგა ქართველი ნაროდნიკების გადაპარებულ-ლი და ყალბი შეხედულება გლეხობაზე და გლეხურ მეურნეობაზე, თავი რომ დავანებოთ თემურ წყობილებაზე სრულიად მიუღებელს აზრებს.

¹⁾ ფრ. ენგელსი: „Анти-Дюринг“.

ქართველი ნაროდნიკები ფიქრობდნენ, რომ გაუნათლებელი მრევლი გლეხი გახდებოდასოციალიზმისათვის მებრძოლ ერთადერთ ძალად. ეს უტოპიზმი რეალურმა სინამდვილემ დაამარცხა და ქართველი გლეხი მაშინ გადაიქცა რევოლუციონურ ძალად, როდესაც მას მოწინავე და ავანგარდი გაუჩნდა ქართველივე პროლეტარიატის სახით.

რა მოიტანეს ახალი და მნიშვნელოვანი ქართველმა ნაროდნიკებმა ჩვენს საზოგადოებაში და რით გაანაყოფიერეს მათ ჩვენი აზროვნება? ამ მხრივ მათი უმთავრესი ისტორიული ღვაწლი პრაქტიკულ-რევოლუციონურ საქმიანობაში გამოიხატება:

7. მათ მოაწყვეს პირველი რევოლუციონური პარტია საქართველოში და შეუდგნენ საგრძნობ არალეგალურ მუშაობას, სიტყვიერს დაწერიტს პროპაგანდას. პირველი არალეგალური პარტიის დაარსების დატად აღიარებულია 1872—3 წლები. ეს ღრმა მნიშვნელოვანი ფაქტი იყო ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და მისი აზროვნების ისტორიაში.

8. ქართველი ნაროდნიკები პირველად დაელაპარაკნ მოსწავლე ახალგაზრდობას, ინტელიგენციას და შეეცადნ შეეტანათ მათში რევოლუციონური შეგნება და ბრძოლის უნარი თვითმპრობელობის წინააღმდეგ.

9. ნაროდნიკებმა წამოაყენეს ხალხის თვითმართველობისა და დემოკრატიული წყობილების პროგრამა. მათ პოლიტიკურ პროგრამას ახასიათებდა. მცირედის გამოკლებით, რადიკალიზმი და დემოკრატიზმი.

10. ისინი პირველად გავიდნ გლეხოებაში და გასწიეს მათში არალეგალური პროპაგანდა, მოაწყვეს ორგანიზაციები და რადიკალურად დასვეს აგრარული საკითხი.

11. ქართველი მუშათა კლასის ჩამოყალიბების გარიჟრაჟზე ქართველი ნაროდნიკები პირველად შეიქრნ მუშა-ხელოსნებში და შეიტანეს მათში სოციალისტური და რევოლუციონური აზრები.

ერთი სიტყვით, მოსწავლე ახალგაზრდობაში, გლეხებში და მუშა-ხელოსნებში შექრითა და მუშაობით ჩვენმა ნაროდნიკებმა პირველად შეიტანეს მასაში რევოლუციონური და სოციალისტური იდეალები. რასაკვირველია, ამას არ მიუღია მასიური ხასიათი და არც შეიძლებოდა რომ მიეღო. მაგრამ ასეთ ცდას მაინც თავისი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა.

12. აუცილებლად უნდა იქნეს აღნიშნული მათი ეროვნულ—პო-

ლიტიკური პროგრამის არსებითი მხარეც. ჩვენთვის უდაოა, რომ 60—70-იან წლებში ჩვენი ახალი თაობის ბურჟუაზიულ-რადიკალურად განწყობილი ინტელიგენციის წრეებში გამოცოცხლდა ნაციონალური შეგნება და ლტოლვა დამოუკიდებლობისაკენ¹⁾. ჩვენი ინტელიგენციის ამ ნაციონალური დამოუკიდებლობისაკენ ლტოლვას ღრმა მნიშვნელობის ეკონომიური და პოლიტიკური მიზეზები ედგა სარჩულად²⁾. უდაოდ უნდა ჩაითვალოს ის, რომ ბურჟუაზიული წყობილების მშობიარობის პროცესმა სხვა მომენტებთან ერთად ნაციონალიზმიც გამოაცოცხლა ჩვენი ინტელიგენციის წრეებში. ამ ნაციონალისტური პოლიტიკის საუკეთესო წარმომადგენელი იყო გ. წერეთელთან და დ. მიქელაძესთან (მეველე) ერთად³⁾ მთელი რიგი ბურჟუაზიულად მოაზროვნე ინტელიგენტებისა. როგორც ვიცით, ამ ნაციონალისტურმა ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ 1874 წ. ენეგვაში ქართველთა კონგრესიც მოიწვია, რომელზედაც წარადგინა რუსეთიდან გამოყოფისა და ამიერკავკასიის ფედერატიული რესპუბლიკის შექმნის პროექტი. როგორ შეხვდა ნაროდნიკული ინტელიგენცია ამ სეპარატიულ-ეროვნულ პოლიტიკას? ზემომოყვანილი ისტორიული ფაქტები გადაჭრითა და გარკვევით ღალადებენ იმას, რომ ამ საკითხში ნაროდნიკული ინტელიგენცია მტკიცედ იდგა ინტერნაციონალიზმის ნიადაგზე და რევოლუციონური ძალების დარაზმვის გეგმებს აყენებდა მთელი რუსეთის მასშტაბით⁴⁾. ეს ინტერნაციონალური პოლიტიკა ახასიათებს განსაკუთრებით 70—80-იანი წლების ნაროდნიკობას, ხოლო 90-იან წლებში ამ საკითხშიაც კრიზისი საგრძნობი შეიქნა. ამრიგად, ეროვნული საკითხის მოწესრიგებაში ნაროდნიკულმა ინტელიგენციამ საღი ინტერნაციონალური პრინციპი შეითვისა და მასთანვე ეროვნული მომენტი დაუპირიჩილა სოციალურ მომენტს; უკეთ: ერთა განთავისუფლების საქმე სოციალური რევოლუციის გამარჯვების საქმეს დაუკავშირა; თანამედროვე ბოლშევიზმმა განაგრძო ეს ინტერნაციონალიზმის პრინციპი და ეს ინტერნაციონალური პოლიტიკა

1) ამის შესახებ ნ. ნიკოლაძეც სწერდა „ქოლოკოლ“-ში. (იხ. Рязанцев: „Освобождение; крестьян в Грузии“. „Колокол“, № 199; 1865 წ.)

2) ამის შესახებ იხ. სიმ. ზუნდაძე: „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX საუკუნეში“, გვ. 58—59.

3) იხ. ქვევით დამატება.

4) იხ. ივ. ჯაბადრის მოგონებანი და გ. მაიაშვილის წერილები 80-იან წლების „ივერიან“-ში.

რევოლუციონური პროლეტარიატის სოლიდარობის შეგნებაზე ააშენა. ეს მომენტი აუცილებლად უნდა იქნეს აღნიშნული, როდესაც ვიკვლევთ ნაროდნიკული ინტელიგენციის როლსა და მნიშვნელობას ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში.

13. ნაროდნიკულმა მოძრაობამ ჩვენ მოგვცა მთელი რიგი ქართველი რევოლუციონერებისა, რომელნიც ერთ დროს არამცთუ თავიანთ ქონებას, არამედ თავიანთ თავსაც კი სწირავენ რევოლუციის საქმეს. ქართული სოციალისტური აზროვნება ვერასოდეს დაივიწყებს: გ. ზდანოვიჩის-მაიაშვილის, ივ. ჯაბაძის, ალ. ციციშვილის, გამყრელიძის, ჩიკოძის, ე. იოსელიანის, მიხ. ყიფიანისა და სხვების სახელებს, რომელთაც რევოლუციონური მოღვაწეობისათვის ციხეები და კატორღა ხვდათ წილად. ერთ დროს ამ რევოლუციონერების სახელი წასაბად მაგალითად იყო გამხდარი მოსწავლე ახალგაზრდობის წრეებში¹⁾. რა ვუყოთ, რომ ზოგი მათგანი გამოეთხოვა თავის რევოლუციონურ პრაქტიკას და გალიბერალების გზას დაადგა! ერთ დროს მაინც შესძლეს მათ საზოგადოების ყურადღების მიპყრობა და რევოლუციონური აზრების შეტანა მასის ვიწრო წრეებში.

ვიმეორებთ, ნაროდნიკობა და ნაროდნიკული მოძრაობა განსაკუთრებულ ეტაპს წარმოადგენს საერთოდ ქართული საზოგადოებრივი აზროვნებისა და კერძოდ რევოლუციონური მოძრაობის ისტორიაში. ამიტომ ნაროდნიკული მოძრაობისა და იდეოლოგიის შესწავლა აუცილებელი და სასარგებლოა. ამიტომ არ არის გასაკვირველი, თუ ჩვენ მის შესწავლას შედარებით ვრცელი ადგილი დავუთმეთ.

¹⁾ აი, მაგ., რას სწერდა ალ. წულუკიძე გ. მაიაშვილის შესახებ: „მაგონდება ის დრო, როცა გაფაციცებით დაეძებდი მაიაშვილის ნაწერებს, სულგანაბული ვისმენდი მის თავგადასავალს და, როცა პირველად ახლათ დაბრუნებული გიორგი შორი-ახლო მოლაპარაკე დაეინაზე, რაღაც არა ჩვეულებრივი სიამოვნება ვიგრძენ. აქ, სადაც ქალაქრობისა და სიჭლიდის მეტს ეერას ვხვდებოდი, ადამიანური ამპარტავენობა და მხნეობა მიჩლუნგებულყო, წარმტაცი იდეები მიმაგრებულიყვნენ და თავდადებულ საქმიანობას, გულწრფელ სიყვარულს მხოლოდღა წიგნებში ვაქულობდი. ვიხილე ადამიანი, რომელიც ეს არის ბრძოლის ველიდან დაბრუნებულა, სიმატლისთვის პატიოსნათ მღელვარდებოდა, მოძმეს ამხნევებდა და თვალგაცეცებით სახიფათო ბილიკზე შეუფერხებლად მიაბიჯებდა“ (იხ. „ქვალი“, № 5, 1903 წ.). ასე იგონებდ. ალ. წულუკიძე ძველ რევოლუციონერს, რომელიც შემდეგ მრეწველი და კაპიტალისტი გახდა.

განყოფილება მესამე:

მ ი რ ძ ს ი ზ მ ი ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ რ უ ზ ი

(1892 — 1896)

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი.

ნიადაგის მზადება მარქსიზმისათვის ჩვენში.

ქეშმარიტი მარქსიზმი და მარქსის ზული მოძღვრება ჩვენში 90-იან წლებში აღმოცენდა, როგორც ქართული საზოგადოებრივი აზროვნებისათვის სრულიად ახალი მნიშვნელოვანი იდეოლოგიური მოძრაობა. ჩვენი აზრით, ამ მოძღვრების აღმოცენებას ხელი შეუწყო სამმა უმთავრესმა გარემოებამ:

1. მარქსიზმი, ერთის მხრით, გამოიწვია საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების განვითარებამ, კაპიტალისტური ურთიერთობის შემოქრამ ჩვენს სინამდვილეში და ახალი სოციალური კლასების წარმოშობამ. 90-იან წლებში საქართველოში უკვე უაღრესად განვითარებული იყო სოციალური დიფერენციაცია, და ერის საზოგადოებრივი შენობა კლასიური სტრუქტურის მიხედვით იყო აგებული.

ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების განვითარება კაპიტალისტური მიმართულებით საუცხოოდ აღნიშნა მარქსისტულად მოაზროვნე ინტელიგენციამ ჯერ კიდევ 1892—94 წლებში მაგ. ხომლელი (რ. ფანცხავა), 90-იანი წლების ერთ-ერთი ნიჭიერი მარქსისტი-კრიტიკოსი, „ქვალის“ 1893 წლის ნომერში სწერდა:

„ამ უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში, ე. ი. მას აქეთ, რაც დაიწყო და აყვავდა სამი ძლიერი რთული წარმოება: ქვანახშირისა, შავი ქვისა (მარგანეცისა) და ნავთისა, რაც რკინის გზების გაყვან-გამოყვანამ გააჩაღა საქართველოში ალებ-მიცემობა პურისა, სიმინდისა, ლენისა და სხვა და სხვა ლითონებისა, რომელთაც უმნიშვნელო სახელი არ დაუმსახურებიათ მსოფლიო ბაზარზედ, ეკონომიური ყოფა ჩვენი ერისა სრულიად შეიცვალა, წინ წავიდა და საქართველოში, ვისაც კი აჩნდა სიცოცხლისა, სიფხიზლისა და ნიქის ნასახი, ყველა „გავეროპიელების“ გზას დაადგა“¹⁾.

¹⁾ ხომლელი: „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“ — ჟენ. „ქვალის“, № 20, 1893 წ.

როგორც ქვევით დავინახავთ, ახალი ეკონომიური წყობილების დამკვიდრებას გადაჭრით იკავდნენ ქართველი მარქსისტები 90-იან წლებში ნაროდნიკებთან კამათის დროს. მაგრამ კაპიტალისტური ეკონომიკა თავისთავად იწვევს და ამრავლებს ახალ კლასებს, ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს. ახალი სოციალური კლასის, პროლეტარიატის, რიცხვი თითქმის დღითიდღე იზრდებოდა როგორც ამიერკავკასიაში, ისე კერძოდ საქართველოშიაც. ამ გარემოებას ხელს უწყობდა ძველი პატრიარქალური ნატურალური ურთიერთობის დაშლა ჩვენს სოფლებში და მიწის სიღიწროვე. ახალმა ეკონომიურმა ფაქტორმა, კაპიტალის ტრიალმა, ჩვენი სოფელი გამოიყვანა პატრიარქალური მდგომარეობიდან, შეარყია მისი სოციალური ფენები და მით ახალი გზა უჩვენა მას არსებობისათვის.

ამ დაშლის პროცესში მოჰყვა არა მარტო გლეხი, არამედ ჩვენი მთლიანი წოდების ქვედა ფენებიც. მხატვრულ ლიტერატურაში გლეხების გაქირვებულ მდგომარეობასა და მათ ეკონომიურ შევიწროვებას გადმოგვცემს ე. ნინო შვილი. ხოლო აზნაურთა გაღატაკებას გვიხატავს დ. კლდიაშვილი. ეს სოფლის ორი მოწინააღმდეგე წოდება ქალაქის ბურჟუაზიულმა ატმოსფერამ შეაერთა და ერთ საერთო უღელში შეაბა, ერთ საერთო კაპიტალისტურ ქვაბში გამოხარშა. აქედან ცხადია, რომ ჩვენი მუშათა კლასის სოციალური შემადგენლობა არ არის ერთფეროვანი: მის ძარღვებში სცემს როგორც გაღატაკებულ „შემოდგომის აზნაურთა“ სისხლი, ისე უმთავრესად გაძვალტყავებული სოფლის გლეხისაც. აღსანიშნავია აგრეთვე ის ფაქტიც, რომ ჩვენი მუშათა კლასის უმეტესობა არ სწყვეტდა კავშირს სოფელთან და ამიტომ ერთგვარ სოფლის მესაკუთრესაც წარმოადგენდა.

მარქსიზმში არის პროლეტარიატის იდეოლოგია; იგი ეყრდნობა მუშათა კლასის სიძლიერესა და შეგნებას. ამიტომ მარქსიზმის აღმოცენების საქმე მკიდროდ არის დაკავშირებული მუშათა კლასის გათვითცნობიერებასთან და კლასთა ბრძოლის გამწვავებასთან, კლასიური წინააღმდეგობის გაღრმავებასთან. კლასთა ბრძოლის გამწვავებასა და დაპირისპირებას თავისდათავად ხელს უწყობდა ჩვენში კაპიტალიზმის განვითარება, კაპიტალისტური მეურნეობის შემოჭრა, ხოლო მუშათა კლასის გათვითცნობიერების საქმეს 80-იანი წლებისათვის ხელს უწყობდა ნაროდნიკული ინტელიგენცია. როგორც ზევით დავინახეთ, 80-იან წლებში ნაროდნიკების ახალმა თაობამ თავი-

სი პრაქტიკული მოქმედების გეზი მუშა-ხელოსნებში და მოსწავლე ახალგაზრდობაში გადაიტანა და ამ მხრით ჩვენი მუშათა კლასის მოწინავე წრეები გაათვითცნობიერა და შექმნა ახალი კადრი მოქმედი მუშებისა.

80-იანი წლების მუშათა მდგომარეობას და მისწრაფებას საუცხოოდ გადმოგვცემს მუშა პოეტი ი. დავითაშვილი ერთ თავის ლექსში, რომელიც უნდა დაბეჭდილიყო ჟურნალ „იმედში“ 1883 წელს, მაგრამ ცენზურას არ გაუშვია და გამოუქვეყნებელი დარჩა. ეს ლექსი მოგვყავს ჩვენ საფსებით. რამდენადაც ვიცით, იგი ჯერ არ ყოფილა გამოქვეყნებული და მასთანვე საუცხოოდ გადმოგვცემს ჩვენი ახლად-ფეხადგმული მუშათა კლასის განცდებს.

ერთ ქალს.

ყარობ მუშას შენი სახე
გულს გადამგვრის ხოლმე სევდას,
რომ შენ მხნე და წრფელი გულით
ეტანები გლახაკთ შველას.

სხვასავით არ ერიდები
დაჩაგრულთა ბედის წერას.
გრძნობით საფსე ცხარეთ უსმენ
სევდით საფსე გულის ძგერას...

მუშათ ბედი, ჯერ შეკრული
გვათქმევინებს თავზედ წვევას,
და გრძნობანი წამებულნი
ვერ აღწევენ ვერვის სმენას.

ენა თუმც გვაქვს, მაგრამ რა ვსთქვათ?
დალი აზის ჩვენსა ენას,
ვერც მტერსა და ვერც მოყვარეს
ვერ უბედავთ, დაო, ვერას.

სამღურელი გვეტირება,
დახეთ ჩვენ შავ ბედისწერას.
და როს ეხარობთ, მაშინაც კი
სული სწუხს და გული ძგერავს.

თავსა სვავნი დაგვდგომია,
ყურს უგდებს ჩვენ ძარღვის ცემას,
თუ სცნო ჩვენში კაცის გული,
გადაგყლაპავს უმალ ყველას.

მაგრამ, დაო, დროს მოველით,
როს ვიცნობთ ჩვენს ძლიერებას,
როს ძმურათა შევაერთებთ
ჩვენს ცდასა და ლტოლვილებას.

მაშინ!.. მაშინ დავრდომილსა
ველარ მნახავ, ჩემო დაო,
და ქვეყანას გაუაკვირვებთ:
ასე ვითა გამხნედაო¹).

ეს ლექსი მუშა პოეტისა ნათლად გადმოგვცემს, ერთის მხრით, ჩვენი მუშათა კლასის შევიწროვებულ მდგომარეობას, ხოლო მეორეს მხრით იმ დიდ იმედებს და ლტოლვილებას, რომელიც ილვიძებს ამ დაჩაგრულ წოდებაში: თავისი ძლიერების ცნობა და ძმურად შეერთება საბრძოლველად მუშათა კლასის გათვითცნობიერების ერთ-ერთი დამახასიათებელი მომენტი არის და სწორედ ეს თვითშემეცნების ელემენტი შეიჭრა ჩვენი მუშების მოწინავე წრეებში 80-იან წლებში²). ფილ. მახარაძე გადმოგვცემს:

„გასულ საუკუნის მე-80-ე წლების ტფილისის მუშების მოწინავე ელემენტებში ჩნდება ერთნაირი მოძრაობა, იმართება კრებები, დგება წრეები, მუშები სცემენ საკუთარ ხელნაწერ ჟურნალს და სხ. და სხ. ერთი სიტყვით, მუშებში ილვიძებს წყურვილი არა მარტო თვითგანვითარებისთვის, არამედ რაც ყველაზე უფრო საყურადღე-

¹) იხ. ცენტრარქივი: „Дело Кавкасского цензурного комитета“, № 113, 1883 წ.

²) უნდა აღინიშნოს, რომ მუშათა გაფიცვებს 80-იან წლებშიაც ჰქონდა ჩვენი ადგილი. 1890 წელს ბათუმში როტშვილდის ქარხანაში გაიფიცა ხუთასზე მეტი მუშა. გაფიცვის მიზეზი ყოფილა სამუშაო კიროს შემცირება. ეს გაფიცვა ერთგვარი შესავალი იყო იმ მნიშვნელოვანი გაფიცვებისა, რომელნიც ხდებოდა 90-იანი წლების განმავლობაში, უმთავრესად ტფილისის მუშათა შორის. ამ გაფიცვებს არ შეეძლო თავისი გაულებს არ მოეხდინა ინტელიგენციის აზროვნებასა და ეთარებაზე.

პრა ბრძოლისადმი. მრავალი მუშა, რომლებიც შემდეგ შემოვიდნენ სოც.-დემოკრატიულ ორგანიზაციაში, როგორც მაგალითად ამაყელა ოქუაშვილი, ძმები მიხა და ზაქარია ჩოდრიშვილები და სხვები, მე-80-ცე წლებში იმყოფებოდნენ მუშათა წრეებში, რომლებიც ნაროდნიკულ სოციალისტების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, მაგრამ ეს გავლენა მეტად ზერელე იყო. ნაროდნიკული იდეოლოგია გლეხებზე ემყარებოდა, და როგორც აგეთი რა თქმა უნდა ვერ დააკმაყოფილებდა ქარხნის მუშებს. მარქსისტულ მიმართულებაზე ანუ სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიაზე იმ დროს ჩვენში ჯერ კიდევ ქაქანება არ იყო“.

ამრიგად, მუშათა გათვითცნობიერების საქმეს 80-იან წლებში საგრძნობი საფუძვლები ჩაეყარა ნაროდნიკული ინტელიგენციის ზეგავლენით¹⁾. მაგრამ მუშათა გათვითცნობიერებულ მასას და გამწვავებულ კლასთა ბრძოლას ახალი, თვისი შესაფერისი იდეოლოგია უნდა აღმოჩენოდა: გამწვავებული კლასიური ბრძოლის პროცესში მუშათა კლასს უნდა შეემუშავებინა თავისი შესაფერისი ბრძოლის იარაღი, მეცნიერული თეორია. მარქსისტული მიმდინარეობის წარმოშობის უმთავრეს საფუძვლად სწორედ ეს სოციალური ხასიათის ფაქტი უნდა ჩაითვალოს; მაგრამ, როგორც ქვევით დავინახავთ, ამ სოციალური შინაარსის ფაქტს ზედ ერთვოდა სხვა ხასიათის მომენტებიც. ლენინიზმისათვის უდაოა, რომ მუშათა სტიქიური მოძრაობა იშვიათად მიდის რევოლუციონური მარქსიზმის იდეოლოგიამდე და შეგნებამდე. 1902 წელს თავის ცნობილ წიგნში „რა უნდა ვაკეთოთ“ ნ. ლენინი სწერდა: „სტიქიურ მუშათა მოძრაობას თავისდათავად შეუძლია შექმნას (და აუცილებლად ქმნის) მხოლოდ ტრედუნიონიზმი, ხოლო მუშათა კლასის ტრედუნიონისტური პოლიტიკა არის სწორედ ბურჟუაზიული პოლიტიკა მუშათა კლასისა... სოციალ-დემოკრატიული (ე. ი. რევოლუციონურ-მარქსისტული. ს. ხ.) შეგნება შეუძლებელი არის თავისთავად ჰქონდესთ მუშებს, ის შეიძლება შეტანილ იქნეს მუშათა კლასში მხოლოდ გარედან“²⁾.

მართლაც, ის საკითხი, თუ როგორ მუშავდება სოციალისტური აზროვნება მუშათა კლასში და საერთოდ როგორი დამოკიდებულება არსებობს სტიქიურ მუშათა მოძრაობასა და შეგნებულ მოქ-

¹⁾ იხ. ამის შესახებ ამავე წიგნში გვ. 104-117

²⁾ ლენინი: „Что делать?“

მედების მომენტებს შორის, ერთ დროს დიდ დავას იწვევდა რუსეთის მარქსისტთა შორის. 900-იან წლებში ამ საკითხზე ეკონომისტები თან კამათის დროს ლენინმა გარკვეული პასუხი მოგვცა და ნათლად დაამტკიცა ისტორიული ფაქტებით, რომ მუშათა სტიქიური მოძრაობა არ იძლევა გარკვეულ რევოლუციონერ თეორიებს, რომ ეს თეორია მხოლოდ და მხოლოდ გარედან არის შეტანილი მუშათა მასაში. მსგავსავე თეორიულ დებულებას იცავდა კ. კაუცკიც გერმანიის რევინიონისტებთან კამათის დროს. „რასაკვირველია, — სწერდა ის, — სოციალიზმს, როგორც მოძღვრებას, თანამედროვე ეკონომიურ ურთიერთობაში აქვს გადგმული ფესვები ისე, როგორც პროლეტარიატის კლასთა ბრძოლას; იმდენადვე, როგორც ეს უკანასკნელი (კლასთა ბრძოლა), გამომდინარეობს იგი კაპიტალიზმის წინააღმდეგ მიმართული გალატაკებული და გაღარიბებული მასების ბრძოლიდან; მაგრამ სოციალიზმი და კლასთა ბრძოლა წარმოსდგებიან ერთიმეორეს გვერდით, და არა ერთიმეორედან, წარმოიშობიან სხვადასხვა პირობებში. თანამედროვე სოციალისტური შეგნება შეიძლება წარმოიშეას მხოლოდ ღრმა მეცნიერული ცოდნის ნიადაგზე... ამრიგად, სოციალისტური შეგნება არის რაღაცა გარედან შეტანილი პროლეტარიატის კლასთა ბრძოლაში, და არა მისგან სტიქიურად წარმოშობილი რამ“¹⁾.

ამრიგად, მარქსისტული გაგებით, მუშათა მოძრაობა თავისთავად, დამოუკიდებელი გზით არ იძლევა სოციალისტურ მოძრაობასა და იდეოლოგიას. მუშათა მოძრაობა არის მხოლოდ ნოყიერი ნიადაგი, რომელზედაც საღი სოციალისტური აზროვნება შესაფერისს ნაყოფს იღებს და გარდაქმნის პროლეტარიატს გარკვეული იდეის მატარებელ ძალად.

ჩვენშიაც, მუშათა სტიქიური მოძრაობის ნიადაგზე თავისთავად, დამოუკიდებელი გზით შეუძლებელი იყო აღმოცენებულიყო რევოლუციონერი იდეოლოგია და სოციალიზმი. იგი ინტელ იგენციას უნდა შეეტანა გარედან მუშათა კლასში. მაგრამ საიდან შეითვისა ეს იდეოლოგია თავით ქართველმა ინტელიგენციამ? ამ მხრით ინტელიგენციის გათვითცნობიერებას, როგორც ქვევით დავინახავთ, ხელი შეუწყო რუსეთის მარქსისტულმა აზროვნებამ და ორგანიზაციებმა.

¹⁾ А. Вышинский: „Очерки по истории коммунизма“ т. II, гл. 31. 1925 წ.

მარქსიზმი ჩვენში აღმოცენდა, როგორც იდეოლოგიური მიმართულება ამ ახალი სოციალური კლასისა. მაგრამ ჩვენი მუშათა კლასის აკრელებულ შემადგენლობას არ შეეძლო თავისი გავლენა არ მოეხდინა მარქსიზმის შეთვისებისა და მარქსისტული მსოფლმხედველობის შემუშავების საქმეზე: ისტორიულად ჩვენშიც, როგორც სხვა ქვეყნებში, შემუშავდა ორგვარი მიმდინარეობა სოციალ-დემოკრატიკაში: მენშევიზმი და ბოლშევიზმი, ოპორტუნიზმი და რევოლუციონური მარქსიზმი. არსებითად მენშევიზმი ჩვენში წარმოადგენდა და დღესაც წარმოადგენს წვრილ-ბურჟუაზიის იდეოლოგიურ გამოხატულებას და ეყრდნობა როგორც წვრილ-ბურჟუაზიულ ელემენტებს, ისე ჩვენი მუშათა კლასის ყველაზე უფრო ჩამორჩენილ ნაწილს; ბოლშევიზმი ჩვენში აღმოცენდა, როგორც რევოლუციონური მიმდინარეობა და სისტემა მუშათა კლასის ყველაზე უფრო მოწინავე ნაწილისა. აი ამ სოციალურ ფენებში უნდა ვეძიოთ მენშევიზმისა და ბოლშევიზმის საფუძვლები.

2. მარქსიზმის აღმოცენებას და მის გამარჯვებას ჩვენში, მეორეს მხრით, ხელი შეუწყო ჩვენში არსებულ ნაროდნიკულ მიმართულებათა გაკოტრებამ, მათმა იდეოლოგიურმა ჩამორჩენამ. მართლაც, ლიბერალური მიმდინარეობა 90-იან წლებში ფაქტიურად კრიზისს განიცდიდა: ნაწილი (ი. ჯავჟავაძე) სასიკვდილოდ გამხადებულ წოდების აღდგენას ფიქრობდა ბურჟუაზიული გზით, მეორე ნაწილი კი (გ. წერეთელი და სხ.) ძიების პროცესში იმყოფებოდა; მეორეს მხრით, ნაროდნიკულმა მიმდინარეობამ სრულიად ვერ აუღო ალლო შექმნილ ობიექტურ პირობებს და ვერავითარი კავშირი ვერ გააბა ახალ აღორძინებულ კლასთან; არსებითად ნაროდნიკული მიმდინარეობა იყო ინტელიგენტური მიმდინარეობა, რომელიც ვერ სცილდებოდა 90-იან წლებში მოწინავე განათლებული წრეების ფარგლებს, ხოლო როდესაც მასა გამოვიდა საშოლვაწეო ასპარეზზე და ამოძრავდა, როგორც საგრძნობი სოციალური ძალა, ძველმა წვრილ-ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ ამ მასასთან ვერ მონახა საერთო ენა, ვერ გაიგო მისი ტკივილები და ვერ შეიტანა მასში ორგანიზაცია. ინტელიგენციამ ისევ თბილად დგომა მიმართა, სამრეწველო და ბურჟუაზიულ განმანათლებელ დაწესებულებებში ჩაება, ეროვნული საქმეებით გაერთო. ჩვენი ინტელიგენცია ასეთი მოღვაწეობით ფაქტიურად ხელს უწყობდა კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას და ბურჟუაზიული დაწესებულებების გამრავლებას: ბანკები, შავი ქვის საბჭო,

ქალაქის თვითმართველობანი და სხვა მრავალნი, — აი რა გაიზადა თავის სამოღვაწეო ასპარეზად წვრილ-ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ. მასა, როგორც წვრილ-ბურჟუაზიული, ისე პროლეტარული, სრულებით მოწყდა მის სამოღვაწეო ასპარეზს. იდეოლოგიურად და პრაქტიკულადაც ნაროდნიკული მიმდინარეობა ჩვენში გადაშენების გზაზე იდგა. ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო მარქსიზმის გამარჯვებას ჩვენში: იდეოლოგიურად მარქსიზმმა დაამარცხა როგორც ნაროდნიკული მიმდინარეობა, ისე რევოლუციური თავად-აზნაურული და ლიბერალური აზროვნებაც, ხოლო ორგანიზაციულად წესრიგი შეიტანა მასში და წინ გაუძღვა მას; მარქსიზმი იდეოლოგიურადაც და პრაქტიკულადაც გამარჯვებული შემოვიდა ახალი საუკუნის ქიშკარში და იგი ჩვენი ცხოვრების უდიდეს ფაქტორად გადაიქცა.

დღეს ისტორიული ფაქტია ის, რომ ქართული მარქსიზმი 90-იან წლებში თავის ძალასა და ენერგიას უმთავრესად ნაროდნიკული წვრილ-ბურჟუაზიული აზროვნების გაკრიტიკებასაც ანდომებდა. ეს ადვილი ასახსნელია იმიტომ, რომ საქართველოს ნიადაგზე ორი დამეტრალურად საწინააღმდეგო სოციალისტური სისტემა უპირისპირდებოდა ერთმანეთს. ახალგაზრდა მარქსისტული ინტელიგენცია, უმთავრესად იმავე ნაროდნიკების წრეებიდან გამოსული, აღარ იზიარებდა ძველი ნაროდნიკების სამოღვაწეო პროგრამას და კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა მას. ლეგალურ პრესაში ბოსლეველის შემდეგ პირველად ნაროდნიკების პროგრამის სერიოზული კრიტიკა იმავე ხომალტში მოათავსა. „კვალის“ ფურცლებზე 1893 წ. იგი სწერდა: „თუმცა ტეტების მოტრფიალე გლეხაკობაზე ბევრს ჰყვიროდა, სოფლის მესაკუთრეს თავს ევლებოდა და დატრიალებდა, მაგრამ სამით იგი უფრო ესარჩლებოდა და იცავდა სოფლის ბურჟუაზიასა, ხელოსანთა და წვრილ ფეხა მოვაჭრეთა ინტერესებს. დეპო კასები, სასოფლო მალაზიები და ბანკები, რომელთა შესახებ წერით ყურთა სმენა წაიღეს წინათ და შარშან (1892 წ.) კიდევ მაჩხანელმა თავი მოგვაბეზრა თავის უთაგბოლო, უსისტემო წერილებით, ნაყოფია შეუსაბამო და უტოპიური აზრისა. ხოლო ხელსაყრელი და სახეირო კი უფრო ჩარჩებისა და წვრილ ფეხა „ბურჟუებისათვის“. აქი ვთქვით ტეტობის მოტრფიალენი (ე. ი. ნაროდნიკები. ს.ხ.) სრულიად მოუზადებელი იყვნენ და ამიტომ, რასაკვირველია, ვერ იცნობდენ ბურჟუაზიული ეკონომიის ან-ბანს, რომელიც ამბობს, აყვავება ჩარჩის და წვრილ ფეხა „ბურჟუების“ ცხოვრებისა იწვევს სასტიკ ბრძოლას და

კონკურენციის თვითონ წვრილ ფეხა ბურჟუებს შორის. და ბოლოს, ეს დაწყებული კონკურენცია იხეიტი ხილია, რომ ცხოვრებას-თავის და უნებურათ მიაწყვეტს ისე იმ უდიდეს და განვითარებულს კაპიტალისტურ ყოფას, რომლის შიშით თმა ყალყზე ედგათ და თავხარი ჰქონდათ დაცემული ტეტიების მოტრფიალეთ¹⁾.

ცოტა ზემოთ იგივე ხომლელი სწერდა: „ტეტიობის-მოტრფიალეთ ვერ შეევნათ, რომ შრომის ინტერესებისა და ამ ინტერესების სამართლიანი ვითარება მხოლოდ მოქალაქეობისა და მრეწველობის ნიადაგზედ აღმოცენდა, დაისახა და სოფლის მკვიდრთათვის, განსაკუთრებით გლეხთათვის, სრულიად უცნობი ხილი იყო ეს მძიმე და საჭირ-ბოროტო საგანი. იმათ ეგონათ, რომ დღესვე შეუძლია გლეხის მალალ გონიერებასა და უაღრეს ზნეობას განახორციელოს ამ ქვეყნად უაღრესი ფორმები, თუ მას ჩვენ არ გადაველობებით და ხელს არ შეუშლითო. რაკი ტეტიობის-მოტრფიალენი საფათერაკოდ ერთხელვე წაიტყუა ამ უაზრობამ, ისინი, რასაკვირველია, იძულებულნი შეიქნენ ჩვეულებრივის სიყოფიერითა და თავ-აღებულობით უარ-ეყოთ განვითარებული კაპიტალისტური წარმოება. და, წარმოიდგინეთ, ზოგი ამ უმეცართაგანი ამახედაც აღარ შეჩერდენ და ჩვენებურს, ნამდვილს ყიზილბაშურს ჩარჩობას, წურბელობას ამჯობინებდენ, ვიდრე ევროპიელ შემღებულ მრეწველთა ჩვენში შემოსევისა და ფენის მოკიდებასა... ამათ (ნაროდნიკებმა, ს. ხ.) რასაკვირველია, არ იცოდენ და ვერც წარმოიდგენდენ, რომ განვითარებულს კაპიტალისტურს წარმოებას, ბევრისაგან ბევრ ნაკლულევანებასთან ერთად, ბევრი, შეტის მეტად დიდი, ხელჩასაკიდებელი ღირსება აქვს; ისეთი ღირსება და უპირატესობა, რომელიც თვით ბუნებით, თავის თავად, მოკლებულია ერთა სხვა გვარი, წინანდელი ყოფა-ცხოვრება: ცხოვრება დამყარებული მონობასა, ბატონ-ყმობასა და ჩარჩების, წურბელათა წარმოებაზედ. შესაძლებელია, კაცმა უარყოს წარმატებულ ერთა დღევანდელი მოქალაქეობა და მრეწველობა, მაგრამ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ძველებურს ყოფასთან ერთად, თანამედროვე ურთიერთობასაც დაუკარგავს შნო საქმეთა წარმოებისა, უღალატნია თვით მოქალაქეობისა და მრეწველობის, საერთოდ მთელი კაცობრიობის კემშარიტის განვითარებისათვის. ამ დროს, არა თუ შესაძლებელია, სავალდებულო, უსაჭი-

1) იხ. ხომლელი: „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“, „კვალა“, № 20, 1893 წ.

როესი მოთხოვნილებაა უარყოს კაცმა იგი და დიდის სულ-დათქმითა, მხნეობით, ჭკუა-გონებით და გამოცდილებით ეცადოს, რომ განაგრძოს ციელოს უფრო უკეთესი და უმაღლესი (ე. ი. სოციალისტური. ს. ხ.) ფორმები სამოქალაქო ცხოვრებისა... ჩვენმა ცხოვრებამ უარ-ჰყო და და შორს ისროლა ბავშური და დღე-ნაკლული სურვილი ტექტიობის მოტრფიალისა (ე. ი. ნაროდნიკების. ს. ხ.), რომელსაც უნდოდა თავიდან აეცილებინა „გავეროპილება“ ჩვენი ქვეყნისა და თავი თავისი წვრილ-ფეხა ვაჟართა, ჩარჩთა და გლეხთა ქაობში შეეთარებინა...¹⁾

აქ მეტად მკაცრი, მაგრამ ჩვენი ნაროდნიკული აზროვნებისა და საქმიანობის ისტორიულად და სოციოლოგიურად ზედმიწევნით საფუძვლიანი დაფასება არის მოცემული. ხომალემა ჯერ კიდევ 1889 წელსი გააკრიტიკა ქართველ „ტექტიათა მოტრფიალების“ პროგრამა და საქმიანობა²⁾. 1892 წელს ფ. მახარაძემ გააკრიტიკა ერთ-ერთ წერილში (იხ. ქვემოთ) ნაროდნიკების პროგრამა და პოლიტიკა მარქსისტული საზომით, მაგრამ ეს წერილი იმ ხანებში ვერ გამოქვეყნდა. როგორც ვიცით, ე. ნინოშვილმაც თავისი პუბლიცისტური კალამი აქეთკენ მომართა. ცხადია, ინტელიგენციის ნაწილს ვერ აკმაყოფილებდა ნაროდნიკების პროგრამა და ტაქტიკა; ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ნაროდნიკობა, როგორც გარკვეული საზოგადოებრივი მოძრაობა, ჩვენში უკვე 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან გადაგვარებისა და გალიბერალების გზას დაადგა. ნ. ჟორდანიია ნაროდნიკების ამ გადაგვარების პროცესს შემდეგნაირად აგვიწერდა 1900 წელსი თავის „ქართულ პრესაში“: „გაზ. „ივერიის“ მეთაურთა უმთავრესი საგანია: ბანკი, სოფელი და მასთან შეკავშირებული სასოფლო კითხვები და სხვადასხვა დარიგება ქადაგებები ისტორიის შესწავლის შესახებ.... ასეთი შეხედულებები შეიმუშავა „ივერიის“ პატრონმა (ე. ი. ი. ჭავჭავაძემ) და ასეთივე შეხედულებები შეათვისებია და აქადაგებებია ყველა თავის თანამშრომლებს. ესენი გახლავან წევრნი „შუათანა თაობისა“, ჯგუფი ქურნალ „იმედის“, წინანდელი მოწინააღმდეგენი „ივერიის“ და ახლა გაივერიელებულნი. ან კი რა ექნათ. „ივერიის“ გარდა ორგანო აღარ იყო, რომ თავისი აზრები გამოეთქვათ და ემოლვაწნათ. იმათ ან ხელი უნდა აეღოთ წერაზე, და

¹⁾ ხომალელი „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“. — „კვალ ი“, № 20, 1893 წ.

²⁾ იხ. 1889 წ. ქურნ. „თეატრი“, № 33-36, აგრეთვე გაზ. „თეატრი“, № 2, 1890 წ. ხომალელის წერილი: „ზოგიერთი ფიქრი“.

ან „ივერიას დამორჩილებოდნენ. იმათ არჩიეს ეს უკანასკნელი და ნელ-ნელა გადაბარდნენ „ივერიაში“. პირველად გადავიდა ბ. ნ. ჟრბ-ნელი 1886 წ. 1887 წ. „ივერიაში“ ეხედავთ ბ. სანოს (სტ. კრელა-შვილს), გრ. ყიფშიძეს და ალ. ნა-ლს (ალ. ნანეიშვილს)“¹⁾. ჟორდანიას მოსაზრებებზე უნდა შევნიშოთ, რომ იგი ერთობ პრიმიტიულად ხსნის ქართველი ნაროდნიკების, რომელნიც 1893 წ. ხომლელმა ტე-ტიათა მოტრუიალეებად მონათლა, გადაგვარების მიზეზებს: მათ არ ჰქონდათ საკუთარი ორგანო, „ივერიის“ რედაქტორმა ილ. ჭავჭავაძემ დიქტატორობა გამოიჩინა, ძალა დაატანა და აიძულა ამ მწერლებს ივერიისებურად ემსჯელათ და ეწერათ, ამ მწერლებმაც დაჰყარეს თავისი სახე და გაივერიელდნენ; ასე მსჯელობს ნოე ჟორ-დანიას. რასაკვირველია, ასეთი ახსნა საკითხისა ბევრად ჩამორჩება ხომლელის სოციოლოგიურ მიდგომას ამ საკითხისადმი: ხომლელმა ხაზგასმით აღნიშნა წვრილ-ბურჟუაზიული ბუნება ნაროდნიკული მი-მდინარეობისა და ამიტომ აღნიშნული პროცესის სრულიად სწორი დაფასება მოგვცა. წვრილ-ბურჟუაზიული სოციალური ბუნება ნაროდ-ნიკებისა იყო იმის არსებითი მიზეზი, რომ ქართველი ნაროდნიკები გადაგვარების, გალიბერალების, „გაივერიელების“ გზას დაადგენ. რევოლუციონურად განწყობილმა ინტელიგენციის ნაწილმა ნათლად შეამჩნია ეს არასასურველი პრო-ცესი და ნაროდნიკული პროგრამისა და ტაქტიკის გადასინჯვას და ახალი პოლიტიკური ხაზის შემუშა-ვებას შეუდგა. ძველი ნაროდნიკული პროგრამისა და ტაქტიკის რევიზიის გზით ჩვენი ინტელიგენციის ნაწილი პირდაპირ შეეგახა ევროპისა და რუსეთის ნიადაგიდან მომდინარე ახალ მეცნიერულ მოძღვრე-ბას — მარქსიზმს. და, ცხადია, მან სრულიად ბუნებრი-ვად გამოიყენა ეს მოძღვრება ჩვენი ცხოვრების წი-ალში ახლადწამოჭრილი ამოცანების გასაშუქებლად და ახალი მიზანშეწონილი პროგრამის შესამუშავებ-ლად. ამრიგად, ნაროდნიკული პროგრამისა და საკმი-ანობის კრიტიკა იყო მეორე გზა, რომელმაც ინტე-

1) ნ. ჟორდანიას: „ქართული პრესა“, გვ. 60-61, 1900 წ. უნდა შევნიშ-ნოთ, რომ ზემოაღნიშნული მწერლები (ნაროდნიკები) უფრო ადრეც თანამშ-რომლობდნენ ევრ. „ივერიაში“.

ლიგენციის ნაწილი მარქსიზმის თეორიის შეთვისებაამდე მიიყვანა.

3. მესამე მომენტი მარქსიზმის აღმოცენებისა ჩვენს ინტელიგენციაზე და დაწინაურებულ მუშებზე რუსეთისა და ევროპის მარქსისტული ორგანიზაციების გავლენას უნდა მიეწეროს. მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჩვენმა ინტელიგენციამ მტკიცე კავშირი გააბა რუსეთის ინტელიგენციასთან და ამ გზით დაუახლოვდა ევროპის კულტურულ ოჯახს. სამოციანი წლების ლიბერალური და დემოკრატიულ-რადიკალური მიმდინარეობა ჩვენში რუსეთის ლიბერალური და დემოკრატიულ-რადიკალური მოძრაობის გავლენას განიცდიდა, ხოლო ნაროდნიკულმა მიმდინარეობამ ჩვენში თავისი პროგრამა რუსეთის რევოლუციონური ნაროდნიზმიდან გადმოიღო. მარქსისტული აზროვნების შემუშავებაზედაც ჩვენში რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულმა მიმდინარეობამ საკმაოდ დიდი გავლენა მოახდინა. მარქსისტული აზროვნების წარმომადგენლები ჩვენში (ნინოშვილი, მახარაძე, ჟორდანი, ცხაკაია, ჯიბლაძე და სხვ.) უშუალოდ განიცდიდნენ რუსეთის მარქსისტული აზროვნების დიდ გავლენას და ამ გზით ისინი უახლოვდებოდნენ ევროპის სოციალ-დემოკრატიულ მიმდინარეობასა (1). როგორც რუსეთში, ისე ჩვენშიაც მარქსიზმი შეითვისა რევოლუციონურმა ინტელიგენციამ, რომელსაც ნაროდნიკული სკოლა ჰქონდა გავლილი.

რუსეთში პლენანოვმა, დეიჩმა, ზასულიჩმა და აქსელროდმა რამდენიმე მნიშვნელოვანი წელი გაატარეს ნაროდნიკულ ორგანიზაციაში და შემდეგ მივიდნენ მარქსიზმის აღიარებამდე. რამ გამოიწვია ეს? ინტელიგენციას ველარ აკმაყოფილებს ძველი ნაროდნიკული ტაქტიკა და პროგრამა; იგი ამ სამოღვაწეო პროგრამის და ტაქტიკის გადასინჯვას შეუდგა და ახალი ხაზის ძიების პროცესში იმყოფებოდა. ამ ძიების პროცესში მარქსიზმის გაცნობამ ინტელიგენციის ნაწილი დაარწმუნა იმაში, რომ არა მარტო ტაქტიკა, არამედ მთელი ნაროდნიკული იდეოლოგია აღარ შეესაბამებოდა სინამდვილეს და ამიტომ რუსეთის ინტელიგენციამ სრულიად ადვილად მოიშორა ძველი აზროვნება და ახალი თეორია შეითვისა. ასეთივე პროცესი ჩვენშიაც განმეორდა. ფ. მახარაძე გადმოგვცემს:

„ინტელიგენტ სოციალისტების წრეებშიც, რომელშიაც მ. ცხა-

1) ფ. მახარაძე: „როგორ გავხდი მარქსისტი“, თბილისი, ტ 1, გვ. 9-64.

კაიასთან, ს. ჯიბლაძესთან ერთად მეც შევედიოდი, მარქსის თეორიაზე სრულიად არაფერი ვიცოდით; ალბათ ჩვენ საიდუმლო ბიბლიოთეკაში მოიპოვებოდა მარქსის „კაპიტალი“ და ერთხელ მე თითონ ჩამივარდა ხელში პლენაროვის პირველი სოც. დემოკრატიული ბროშურა სათაურით „სოციალიზმი და პოლიტიკური ბრძოლა“, გამოცემული ჟენევაში 1883 წელს; მაგრამ არაფერს ჩვენგან მაშინ მარქსის მოძღვრებას არ გასცნობია, არც კი მოუხდებოდა რომ გასცნობოდა, რადგანაც არაფერს იყო ისეთი, რომელსაც ეს ჩვენთვის ერჩია, ჩვენ კი თავისი ინიციატივით ეს ვერ ვქენით. ჩვენ ვთვლიდით თავის თავს რევოლუციონერებათ და სოციალისტებათ, თავის დანიშნულებას ვხედავდით მთავრობის დამხობაში და მუშა ხალხის სამსახურში, მაგრამ რა გზით ან რა საშუალებით? აქ ჩვენ ვიზიარებდით, „ნაროდნაია ვოლიას“ ტაქტიკას, ე. ი. ბუნტს, პოლიტიკურ ტერორს.

ჩვენს თავში ყველაფერი თავსდებოდა: ჩერნიშევსკიც, დობროლიუბოვიც, პისარევიც, მიხაილოვსკიც, გერცენიც, ლავროვიც (მირტოვი) და ჟელიაბოვიც. ეს იყო ნამდვილი დომხალი, ამასვე განიცდიდა ეგნატე ინგოროყვაც (ნონოშვილი), როგორც შემდეგში გამოირკვა, რადგანაც პირველად მას მე არ ვიცნობდი. ამ გამოურკვეველი ბავაჟით ჟორდანიამ, მე და კიდევ ორი ამხანაგი 1891 წლის შემოდგომაზე გავემგზავრეთ ვარშავაში სწავლის გასაძელებლად. ჩვენ იქ ჩქარა წავაწყდით ერთ წრეს, რომელშიაც მარქსის თეორიას და მუშათა მოძრაობას ეცნობოდნენ და სწავლობდნენ. ამასთანავე ერთად ჩვენ გავიცეთ, რომ გერმანიაში და ავსტრო-უნგრეთში უკვე არსებობს მარქსისტული პარტია სოც. დემ. მუშათა პარტიის სახელწოდებით, რომელიც წარმოადგენს ძლიერ და მაგარ ორგანიზაციას და რომელსაც აქვს დიდი გავლენა როგორც მუშათა კლასზე, ისე სახელმწიფო მართვა-გამგეობაზე, გარდა ამისა ჩვენ იქ, ვარშავაში, პირველად გავიცეთ, რომ 1883 წელს ჟენევაში დაარსდა პლენაროვის, ზასულნიის და სხვების მონაწილეობით „შრომის განთავისუფლების ჯგუფი“, რომელმაც დაისახა რუსეთში სოც. დემოკრატიული იდეების გავრცელება და რომ რუსეთის ზოგიერთ ქალაქებში არსებობენ პატარ-პატარა სოც. დემოკრატიული ჯგუფები, რომლებიც მუშაობენ მუშებში.

უნდა გავაცხადო აქ, რომ ყოველივე ეს, რაც ჩვენ ვარშავაში გავიცეთ, ჩვენთვის პირდაპირ აღმოჩენა იყო. როგორც მოწყურებული კაცი დაეწათება წყაროს, სწორედ ისევე მთელი ჩვენი ძალღონით

და ენერგიით დავეწათეთ მარქსიზმს. მე პირადად ვგრძნობდი, რომ მარქსიზმში ვპოვე ის, რასაც ვეძებდი“¹⁾.

ჩვენ ამ მოგონებას ვერაფერს დავუმატებთ: იგი ნათლად გვეუბნება, რომ მარქსიზმში ჩვენში შემოიტანა ნაროდნიკულ სკოლაში გაწვრთნილმა ინტელიგენციამ, რომ ამ ინტელიგენციას აღარ აკმაყოფილებდა ნაროდნიკების ძველი ტაქტიკა და პროგრამა და ამიტომ მან სრულიად ადვილად შეითვისა მარქსიზმის მოძღვრება რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული წრეების დიდი ზეგავლენით. ამრიგად, ნაროდნიკობაზე გულგამტყდარმა ახალგაზრდა ინტელიგენციამ გამოსავალი მარქსიზმის მეცნიერულ დებულებებში ჰპოვა.

ჩვენ ამ წიგნში ვრცლად და დეტალურად ვერ შევეხებით 90-იანი წლების სოც. დემოკრატიული ორგანიზაციების განვითარებას ჩვენში, აღვნიშნავთ მხოლოდ უმთავრეს დამახასიათებელ მომენტებს.

¹⁾ ფ. მ ა ხ რ ა ძ ე: „ტფილისის ორგანიზაციის 30 წლის თავისათვის“.

✓

თ ა ვ ი მ ე რ ა მ

რევოლუციონური მარქსიზმის თეორია და პრაქტიკა.

მარქსისტული წრეები საქართველოში უკვე 90-იანი წლების დასაწყისიდან ჩამოყალიბდა, მაგრამ პირველ ხანებში ეს წრეები აპრელე-ბული შემადგენლობისა იყო: მარქსისტებს გარდა ნაროდნოვოლცეზი-ც ილებდენ მონაწილეობას. მაგ. 1892 წ. დეკემბრის დამდეგს ეგ. ნინო-შვილსა და მ. ცხაკაიას შეუდგენიათ „სამეცნიერო წრე“, რომელშიაც მარქსისტებთან ერთად ნაროდნიკეზიც ილებდენ მონაწილეობას. 1892 წლის 25 დეკემბერს ზესტაფონში ეგ. ნინოშვილის ინიციატივით მოწვეულ იქნა პირველი კრება. რ. კალაძის გადმოცემით, ეგნატეს წი-ნაშე წამოჭრილი იყო ძირითადი საკითხი: „რა გზით, რა პროგრამით და რა ტაქტიკით შეიძლება ცარიზმის დამხობა და სოციალიზმის განხორციელება... მან (ნინოშვილმა), — განაგრძობს კალაძე, — გადასწ-ყვიტა თავი მოუყაროს ჩვენი ქვეყნის ყველა რევოლუციონურ და სოციალისტურ ძალებს, რომელიც კი მას ეგულება და მათთან ერთად შეძლებისდაგვარათ პასუხი გასცეს ზემოთ აღნიშნულ კითხვებზე“ ¹⁾. ზესტაფონის კრებას დასწრებიან: ე. ნინოშვილი, მ. ცხაკაია, ი. კვი-ცარიძე, ნ. ჟორდანიას, კ. ჩხეიძე, ი. რამიშვილი. დ. კალანდარიშვილი, რ. კალაძე, ი. კაკაბაძე, ს. ჯიბლაძე ²⁾ და სხვები. იმავე რ. კალაძის გადმოცემით, ყრილობაზე აზრთა სხვადასხვაობას ჰქონია აღდგილი. „რევოლუციონიზმის ყველაზე უფრო მკაფიო და აშკარა გამოხატ-ველი იყო ეგნატი, მას მიყვებოდნენ: მიხა, სილიბისტრო და ისიდორე რამიშვილი; ხოლო ოპორტიუნიზმის დალი აშკარად ემჩნეოდათ ნოეს

¹⁾ რ. კალაძე: ე. ნინოშვილის ბიოგრაფია, გვ 89.

²⁾ ნ. ჟორდანიას ცნობით, ს. ჯიბლაძე არ დასწრებია ზესტაფონის ყრილო-ბას. (იხ. მისი „За два года“, 1919 წ.)

და კარლოს. მსოფლ მხედველობის და სოციალურ პოლიტიკურ პოზიციონების მხრივ ყველას შესწავლილ შეთვისებული ჰქონდა ნაროდნიკული ე. წ. სუბექტიური (?) სოციალიზმი, თუმცა ყოველი მათგანი ეხლა ამ მოძღვრებას კრიტიკული თვალთ უყურებდა და ცდილობდა დაერღვია ის და მისი გავლენიდან გამოსულიყო. კრების ეს ორი წევრი ერთი მეორეს დაუპირდაპირდა. ერთი მათგანი ე. ი. ნოე (ჟორდანიას) დადგა მარქსიზმის პოზიციაზე, ხოლო მეორე ე. ი. კარლო (ჩხეიძე) ნაროდნიკულ სუბექტიურზე¹⁾. ყრილობის შემდეგ ამ წრეში განაგრძო რევოლუციონური მუშაობა და 1893 წელს მიხა ცხაკაიას ბინაზე მოწვეულ იქნა მეორე კრება. გარდა ამისა მარქსისტული იდეოლოგიის გავრცელებას ჩვენში ხელს უწყობდა აგრეთვე ახალგაზრდა მარქსისტების—ნოე ჟორდანიას და ფ. მახარაძის—ნაწერებიც, რომელნიც ხელნაწერებად ვრცელდებოდა ინტელიგენციაში. ამ წერილებს ჩვენ ქვევით გავეცნობით.

პირველად ოფიციალური გამოსვლა ამ ახალი მიმდინარეობისა, რომელმაც პირველად 1892 წელს მოიწვია ზესტაჟონში კრება და მეორედ კი ტფილისში 1893 წ. ხოლო 1893—94 წლებში თარულ ორგანიზაციულ მუშაობას აწარმოებდა უმათერესად ტფილისში, მოხდა 1894 წელს ცნობილი ბელეტრისტის, ახალი დასის ერთ-ერთი ენერგიული მეთაურის, ეგ. ნინო შვილის დასაფლავების დღეს. ნინოშვილის დასაფლავებაზე (1894 წ. მაისი) თავი მოიყარეს ახალი მიმდინარეობის წარმომადგენლებმა და თავისი თანამებრძოლის და ბელადის საფლავზე გადაშალეს ძირითადი პლატფორმა თავიანთი სამოღვაწეო გეგმებისა: „კვალნი“ ამ გამოსვლების შესახებ სწერდა: „როგორც წინათაც იყო ჩვენს გაზეთში აღნიშნული, ნინოშვილის დასაფლავებაზე მოგროვდა მესამე დასი²⁾ ახალგაზრდობისა, რომელმაც ძალიან გარკვევით აღნიშნა თავის სიტყვაში პროგრამა აწინდელი მოქმედებისა. ბევრი სიტყვები წარმოითქვა და იმათი სიტყ-

1) იხ. რ. კალაძის დასახელებული წერილი, გვ. 91.

2) ამ სახელწოდებით—მესამე დასი — გ. წერეთელმა მონათლა ის ახალი თაობა ინტელიგენტებისა, რომლებმაც მარქსისტული აზროვნების გადმოწერა მოინდომეს ჩვენში და თავი შეაფარეს ეურონ. „კვალს“. დიდი ხნის განმავლობაში ჭარბველ მარქსისტებს ამ სახელწოდებით (მესამე დასელები) იცნობდნენ ჩვენში. ეს სახელწოდება ერთგვარ ფსევდონიმადაც გადაიქცა და მასთანვე ძლიერ უწყობდა ხელს ლეგალურ პრესაში მის თავისუფლად ხმარებას, რადგან ცენზურული პირობების გამო არც ისე ადვილი საქმე იყო სოციალ-დემოკრატიის სახელწოდების

გები სულ ხელში გვაქვს, მაგრამ ამასთან ჩვენ საჭიროდ გვსჩვენდება დავსტამბოთ მხოლოდ ორი ახალგაზრდის სიტყვა, რომელთა აზრებში თვალსაჩინოდ და სრულიად იხატება მესამე დასის ახალგაზრდობის მისწრაფება და მისი იდეალი¹⁾. ს. ჯიბლაძე მესამე დასის საპროგრამო სიტყვაში ამბობდა:

„აწინდელ ცხოვრების ახალმა მიმდინარეობამ უკვე ამოსილა, გაასწორა ყოფილი ჯურღმული უფსკრული ორივე წოდებათა შორის, შერეკა ორივე ერთს ბანაკში, აუგო წესი ძველ ბატონ ყმობას და მის ნაცვლად ამოაცურა ახალი დროთა ვითარების მიხედვით, არა ნაკლები სამარცხვინო და სათაკილო. ჩვენი ახალი ბატონი ის ნივთიერებაა, რომელსაც ფულს ეძახიან. ამ ახალი კერპის გახურებულ თითებზე იხრაკება შეუბრალებლად ურიცხვი მსხვერპლი, მის წინაშე იდრეკენ მუხლს ძველი ყმა და ბატონიც, მის უდაურ უფლებასა და დიდის ყოველგვარი შრომის იარაღი და აქედგან ყველა შრომის წარმომადგენელი მის ყურ მოკრილ მონად ხდება, თვით მეცნიერებაც კი. ამ ახალმა ბატონ-ყმობამ კარგა ხანია დაამთავრა ზრდა მოწინავე ერთა შორის, სადაც საშინელი ბრძოლა გამოიწვია. ჩვენში კი, თუმცა ის ახალი დაბადებულია, ბავშვია, მაგრამ სამაგიეროდ ეს ბავშვი საუცხოვო თვისებისაა, შესანიშნავი სისწრაფით იცის ზრდა

¹⁾ იხ. „კავალერი“, № 22, 1894 წ.

ხმარება. ჩვენს ახალ თაობას მესამე დასის სახელწოდება არ ესმის და ამიტომ საჭირო არის მის შესახებ რამოდენიმე სიტყვის თქმა.

მესამე დასის სახელწოდების მწერლობაში შემოღებამ თავიდანვე გაუგებრობა და კამათი გამოიწვია. ნაროდნიკი ალ. ნანეიშვილი (ალ. ნა-ლი) დასტულების წინააღმდეგ მიმართულ ერთ წერილში სწერდა: „მართალი გითხრათ, ახალ დასს, რომელიც „კვალში“ დაბუდებულია, მესამე რად ეწოდება, დღემდე ვერ გავგვიგია“. (იხ. „მოამბე“, № 3, 1895 წელ. ნა-ლის წერილი). მაგრამ ჩვენთვის ნათელი რომ შეიქნეს ამ სახელწოდების წარმოშობის ისტორია, უნდა მივმართოთ ისევ მის ნათლიას, გ. წერეთელს. რატომ უწოდა გ. წერეთელმა ახალთაობას, მარქსისტულ მიმდინარეობას მესამე დასი? ამის საპასუხოდ გ. წერეთელი ერთ თავის წერილში („კვალის“ ორი წლის ნალეაწი) 1895 წ. დასთა კლასიფიკაციის ისტორიას საქართველოში იწყებდა 1880 წლებიდან და დასძენდა, რომ ამ ხნიდან საქართველოში სამოღვაწეოდ გამოვიდა სამი დასი: ხალხოსნების (ამის შესახებ გ. წერეთლის აზრი ჩვენ მოვიყვანეთ ზემოთ). თავად-აზნაურობის იდეოლოგიები და ბოლოს გამოვიდნენ მესამე დასელები. მეორე მიმდინარეობის შესახებ გ. წერეთელი სწერდა: „წინააღმდეგ გლეხ-კაცებისა (ნაროდნიკების პროგრამაზეა ლაპარაკი) „ივერიამ“ წამოაყენა წინ თავად-აზნაურობა, როგორც წარსული საქართველოს

ამაში გვარწმუნებს სტატისტიკური ცნობები ჩვენი მეზომელთა ცხოვრების. ამნაირად ჩვენი აწინდელი ცხოვრება, მოადგენს ორს ახალს, ერთი მეორის მოწინააღმდეგე წოდებას ანუ კლასს. ერთი მხრით ფიზიკური და გონებრივი შრომის წარმომადგენელი, მეორეს მხრით მუქთა ხორა ბურჟუა-კაპიტალისტები. პირველთა ხვედრია აუტანელი შრომა გარჯა, მეორეთა კი დასაკუთრება ამ შრომის ნაყოფისა. აი სად ტყდება ხიდი ჩვენში და ზოგან კი კარგა ხანია ჩატეხილიცაა; აი სად ირღვევა უფსკრული და ბევრგან კარგი ხანია გარღვეულიცაა. ამ უკუღმართობის დასამარცხებლად არის, ერთის მეცნიერის სიტყვით რომ ესთქვათ, ორსულად ახლანდელი ქამთა ვითარება. ამ მშობიარობის დასაჩქარებლად და გასაადვილებლად იღწვიან და უნდა იღწვოდენ კიდევაც საუკეთესო წარმომადგენელი ახალი თაობისა. ამ ახალ კვალზე დადგომა აშკარად ეტყობა ჩვენს ახალს „კვალსაც“. ეს ჭეშმარიტება შეიგნო და მისკენ ჰქონდა მიმართული თავისი ქნარი ჩვენს შესანიშნავ ნიჭის მქონე ინგოროყვასაც¹⁾.

1) იხ. „კვალი“, № 22, 1894 წ. ს. ჯიბლაძის სიტყვა (მესამე დასის პროგრამა).

ისტორიის კულტურის ნაყოფი, უპირატესი წოდება... მას არ დარჩა შეუწევლად მოუძღვრება საქართველოს წარჩინებულ წოდებისა და ამის გამო დაიწყო ქადაგება, რომ თუ უნდა თავად-აზნაურობას მისი ისტორიული როლი შეირჩინოს და მომავალშიაც საქართველოს ერს სათავეში უდგესო, ეცადოს ევროპის განათლება შეითვისოს და არავეითარს სოციალურს (საზოგადოებრივს) მდგომარეობაში მისი ერთხელე შეძენილი უპირატესობა არ დაჰკარგოსო, არავეს დაუთმოსო. ჩვენ დღეს ვაჟრების კაპიტალისაგან დაჩაგვრას ვსტირით; „ივერიის“ და „მოამბის“ პუბლიცისტები კი ქართველი ერის საკეთილდღეოდ მეორე გვარის კაპიტალსაც ზედ გვიმატებენ, ალბათ, რომ უფრო ღონიერად გამოწვავონ საქართველოს ერს სარჩო საბადებელი. ამ საზიო, როგორც თვით მკითხველი დაინახავს, სალიტერატურო ასპარეზზე გამოჩნდა ორი დასი: ერთი — რომელიც ქადაგებდა თავად-აზნაურობის კეთილ-დღეობის პრინციპს, მეორე (ე. ი. ნაროდნიკობა, ს. ხ.) — რომელიც მართო გლეხ-კაცობის ბედის წერის გაუმჯობესებაში ხედავდა საქართველოს ერის ხსნას. (გ. წერეთელი: „კვალის“ ორი წლის ნალვასი, „კვალი“ № 5, გვ. 10, 1895 წ.)

გ. წერეთელი ფიქრობს, რომ მესამე დასმა უაპრო, როგორც თავად-აზნაურული, ისე გლეხური მიდრეკილება და მთელი ერი გაიხადა თავის საზრუნავ საგნად.

ეს ნიჭიერად წარმოთქმული სიტყვა ახალი თაობის პოეტიკური ძრავების და სოციალური მიზნების გამოაშკარავებდა იყოს, დასი, რომელიც ახალი იდეებითა და ახალი პროგრამით შემოიჭრა ჩვენში, არ იყო შემთხვევითი მოვლენა: იგი გამოიწვია ჩვენი ახალი ცხოვრების პირობებმა და მას უდიდესი ამოცანები ჰქონდა განსახორციელებელი.

მარქსისტულმა ინტელიგენციამ საუცხოოდ აულო ალლო ჩვენი ცხოვრების მიმდინარეობას და იმ ღრმა სოციალურ ცვლილებებს, რომელიც მოხდა ჩვენი ცხოვრების ფონზე ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ. მარქსისტებმა აღნიშნეს კაპიტალისტური ურთიერთობის შემოჭრა ჩვენს ცხოვრებაში და ახალი სოციალური კლასის აღმოცენება. თუ პირველს ასე თუ ისე ამჩნევდა ჩვენი ძველი მოღვაწეების ნაწილიც, მეორე მოვლენა არამცთუ შეუმჩნეველი იყო მათთვის, არამედ მიუღებელიც და საზიანოც ერის ცხოვრებისათვის; მარქსისტებმა აღნიშნეს წარმოების და კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების უდიდესი მნიშვნელობა ერის წარმატების საქმეში, რამდენადაც ის არღვევდა დახვასებულ პატრიარქალურ ნატურალურ მეურ-

(იხ. მისი ციტატა ვრცლად ქვევით); ასე ხსნიდა დასების წარმოშობის ისტორიას და კლასიფიკაციას გ. წერეთელი. გ. წერეთლის ასეთმა განცხადებამ მაშინვე გამოიწვია პასუხი ქართველი ნაოცდნიკების მხრიდან (იხ. 1895 წლის „მოამბე“, № 3, აღ. ნა-ლის წერილი, და „ივერია“-ში ლალის წერილები). თავის მეორე საპასუხო წერილში გ. წერეთელი შემდეგს სწერდა: „ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მხოლოდ მეოთხმოცე და მეოთხმოცდაათე წლების თაობანი, რომელნიც პრინციპების მიხედვით სამ დასად დაიყვენ. უფრო ამ ხანების ინტელიგენციაზე ვლაპარაკობთ ჩვენ, რადგან ყველამ იცის, რომ რუსეთში მეოთხმოცდაათე წლებიდან გადატყდა ერთნაირი საზოგადო ცხოვრების მიმდინარეობა და იქ ძლიერად წამოჰყო თავი ისევ ძველებურმა გვაროვნების გამაგრების პრინციპმა, რომელმაც მოითხოვა თავისი წოდების ისევ ხელ-ახლად ძლევა-მოსილობა. ეს მიმართულება ჩვენს ქვეყანაშიც გადმოიწერა და აი, ამან მეოთხმოცდაათე წლებში გამოიწვია საწინააღმდეგოდ ახალი პროგრესიული მესამე დასი“ (იხ. გ. წერეთელი: „ბატონი ლალი და ივერია“, „კვალ ი“, № 6, 1895 წ.). უნდა აღინიშნოს, რომ გ. წერეთლის მოსაზრებებში მრავალ შეცდომასთან ერთად კეშმარტებაც არის აღნიშნული. უდავოა, რომ ნაოცდნიკობა თავისი მსოფლმხედველობით გლეხურს, ე. ი. წერტილ-ბურჟუაზიულ ნიადაგზე, იდგა, რომ „ივერია“ თავად-აზნაურული ლიბერალური მიმდინარეობასა იყო, ხოლო მას სრულად არ ესმის იმ ახალი მიმდინარეობის არსებითი დანიშნულება, რომელსაც შეცდომით მესამე დასი უწოდა. მაგრამ გ. წერეთლის კლასიფიკაცია არ არის ისტორიულად სწორი სწორედ იმ მიზეზით, რომ იგი ამ კლასიფიკაციის ისტორიას იწყებს 80-იანი წლებიდან და სრულიად უცხრადლებოდ სტოვებს 50-60-70-იანი წლების ღრმად მნიშვნელოვან ეპოქებს, რო-

ნეობას და ერი აპყავდა უმაღლეს ეკონომიურ საფეხურზე: მაგალითად, ე. ნინოშვილი 1893 წ. „კვალში“ სწერდა: „იქნება ვინმემ ჩემი სიტყვებიდან ის დასკვნა გამოიტანოს, რომ თითქო მე ვამბობდე, ვცდილობდე, რომ ჩვენს ქვეყანაში ფეხი არ მოიკიდოს კაპიტალიზმმა, მრეწველობამ მეთქი. არა ბატონებო, მე ამას არ მოგახსენებთ. კაპიტალიზმი და მრეწველობა ისეთი მდინარეა, რომ თუნდაც კიდევ მოინდომოთ მისი შეფერხება, ვერ შეაყენებთ და უნდა მოგახსენოთ არც სასურველია მისი შეყენება არამთუ საქართველოსათვის, არც ერთი ქვეყნისათვის“¹⁾.

ამ საკითხს უფრო ხშირად თავს დატრიალებდა ნ. ჟორდანი და მთელ რიგ წერილებში ნათელყო ნაროდნიკების სრულიად მიუღებელი შეხედულება კაპიტალიზმის განვითარების შესახებ. 1894 წელს იგი სწერს: „ჩვენ ვამბობთ: დედა ძარღვი დღევანდელი ვითარებისა მდგომარეობს ალებ-მიცემობაში, რომელიც სრულიად დამყარებულია წარმოების ალორძინებაზე. არავითარი ეკონომიური ურთიერთობა არ შეიძლება ყიდვა გაყიდვის ანუ ალებ-მიცემობის გარეშე. ამისათვის ალებ-მიცემობა მეცნიერულად გაგებული შეიცავს მრეწველობას, მიწად მოქმედებას, ხელოსნობას და სხვა დარგს ადამიანის შრომისას. ცხოვრების სარეგულირებელი ძალას შეადგენს წარმოება, რომელიც ძირეუ-

დესაც ჩვენს სინამდვილეში აღმოცენდა ახალი საზოგადოებრივი მიმდინარეობანი. ამიტომ მართალი იყო ლალი (გ. ლასხიშვილი), რომელიც წერეთლის საპასუხოდ სწერდა: „ბ. წერეთელს ერთი დიდი და შესანიშნავი ისტორიული ხანა ჩვენის განვითარებისა სრულიად მხედველობაში არ მიუღია, დავიწყებია. ეს ხანაა — მესამოცე და მესამოცდაათე წლები ჩვენში. მით უფრო საკვირველია ეს გულმავიწყობა, რომ თვით გ. წერეთელი ამ ეპოქის ერთს უმთავრესს მოღვაწედ უნდა ჩაითვალოს...“ (იხ. „ივერია“ № 39, 1895 წ. ლალის წერილი)

ასეთი იყო კამათი 90-იან წლებში იმ საკითხის შესახებ, რომელიც შევებოდა მარქსისტული მიმდინარეობის სახელწოდებას და საერთოდ დასების კლასიფიკაციას ჩვენში. ჩვენ აქ მხოლოდ ისტორიული ცნობები გავაცანით მკითხველს. პირადად ჩვენი შეხედულება მე-XIX-ე საუკუნის ჩვენს საზოგადოებრივ მიმდინარეობათა შესახებ შემდეგ სქემატიურ ფორმებში შეიძლება გამოითქვას: 1) თავად-აზნაურულ-რეაქციონური, 2) თავად-აზნაურულ-ლიბერალური (უკვე 50-იანი წლებიდან) 3) რადიკალურ-დემოკრატიული, ბურჟუაზიული შინაარსით; 4) წვრილბურჟუაზიული — გლეხური გადახრით და 5) პროლეტარული. რასაკვირველია, ჩვენ მხოლოდ ზოგად დებულებას ვიძლევი, რომელიც თხოულობს უფრო დეტალურ ახსნა-განმარტებას, რაც ამ ნაშრომის მიზანს არ შეადგენს.

¹⁾ ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ქერქში“, № 33, გვ. 11, 1893 წ. ან ე. ნინოშვილის თხზულებანი, ტ. II, გვ. 361.

ლათ არღვევს ძველს ეკონომიურ, იურიდიულ და პოლიტიკურ წყობი-
ლებას და ჰქმნის სრულიად ახალ ქვეყანას. მას თან მოსდევს მთელი
წინააღმდეგობის განვითარება და სამეურნეო სწავლა-ცოდნის შესაფერად გამო-
ყენება. ხოლო როგორც წარმოების ისე მეურნეობის განვითარება
ხდება უმცირესობის სასარგებლოდ. უმრავლესობის ერთი ნაწილი
რჩება მოქირავე მუშად, მეორე ნაწილი მცირე მესაკუთრედ (გლეხო-
ბა)¹⁾. აქ შესანიშნავად არის აღნიშნული ის ღრმა ცვლილება, რომელ-
საც იწვევს ახალი კაპიტალისტური მეურნეობა ერის ცხოვრებაში.
ერთ-ერთი დიდი დამსახურება ნ. ჟორდანიასი და ფ. მახარაძისა²⁾
სხვა მარქსისტებთან ერთად იმაში გამოიხატება, რომ მათ ხაზგასმითა
და მეცნიერულად დაასაბუთეს კაპიტალისტური წყობილების უპირა-
ტესობა და დიდი მნიშვნელობა ერის წარმატების საქმეში.

არსებობს თუ არა ჩვენში კაპიტალიზმი? — ამ საკითხის გარშე-
მო გაცხარებული კამათი იყო გამართული 90-იანი წლების ჩვენს მწერ-
ლობაში. 1920 წელს ნ. ჟორდანიას სწერდა: „ამ ოცდა ხუთი წლის
წინათ ჩვენი საზოგადოების ყურადღებას იქცევდა ერთი კითხვა:
არსებობს ჩვენში კაპიტალიზმი თუ არა. სოციალ-დემოკრატების პირ-
ველი ნაბიჯი მწერლობაში გამოიხატა ამ კითხვის დადებით გადა-
ჭრაში, რამაც გამოიწვია დიდი დავა ყველა სხვა ჯგუფებთან და პარ-
ტიებთან“³⁾. უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი მხოლოდ ერთ კითხვას
(კაპიტალიზმს) აღნიშნავს და სრულიად არ ეხება იმ მეორე კითხვას,
რომელიც გაცხარებულ დავას იწვევდა მოპირდაპირე დასთა შორის⁴⁾.
ეს მეორე საკითხი შეეხებოდა მუშათა კლასის როლსა და მნიშვნე-
ლობას ჩვენი ცხოვრების მიმდინარეობაში. ამრიგად მარქსისტებმა
აღნიშნეს და დაასაბუთეს ის დიდი მნიშვნელობა და უდიდესი როლი,
რომელიც ისტორიამ დააკისრა საქართველოს სინამდვილეში განსა-
ხორციელებლად ახლადმოცენებულ მუშათა კლასს, ახალ სოცია-
ლურ ფაქტორს ჩვენი ცხოვრების ისტორიაში. მაგრამ ფაქტის აღ-
ნიშვნა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს სწორი პოლიტიკის წარმოებას, სწო-
რი პროლეტარული პროგრამის შემუშავებას სამოღვაწეოდ და სწო-

1) იხ. ნ. ჟორდანიას. ტ. I. გვ. 234-5, წერილი: „მომავლის“ პუბლიცისტიკა“.

2) იხ. ფ. მახარაძის წერილი: „საქართველოს ეკონომიური
მდგომარეობა მეცხრამეტე საუკუნეში“. „კვალი“, № 1, 8, 9, 12,
1900 წ. აგრეთვე 1898 წლის ნომრები.

3) ნ. ჟორდანიას თხზულებანი, ტ. I.

4) იხ. ჩემი „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX-ე საუკუნეში“.

რედ ამ საკითხების გარშემო ჩაისახა ქართულ მარქსისტულ მიზნის ნარეობაში თავიდანვე წინააღმდეგობა, რომელიც შემდგომ გააჩნდა და დამთავრებულ პოლიტიკურ სისტემებში ჩამოყალიბდა მენშევიზმისა და ბოლშევიზმის სახით. ჩვენი ერის სოციალ-ეკონომიური და საზოგადოებრივი წყობილება მე-XIX საუკუნის მიწურულში არ იძლეოდა შესაძლებლობას ფართო რევოლუციონური მოძრაობისათვის; მაგრამ ის ღრმა ცვლილებები, რომელიც განიცადა საქართველომ 1864 წლის შემდეგ, ის ღრმა სოციალური აზროვნების დღილი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 80-90 წ. წ. ჩვენში¹⁾, ნათლად მოწმობს, რომ საქართველომ თავი შეჰყო სრულიად ახალ ეპოქაში, რომ შორს არ იყო ის დრო, როდესაც ფართო მშრომელი მასა გახდებოდა ერის მესაქე და მისი წინამძღოლი. მაგრამ როგორი უნდა ყოფილიყო ამ მასის სამოღვაწეო პლატფორმა? რას ფიქრობდნ ამის შესახებ ქართველი მარქსისტები?

არკომედი თავის ნარკვევში ამბობს, რომ ამიერკავკასიის მუშათა მოძრაობაში თავისი ხასიათით ორი სრულიად საწინააღმდეგო პერიოდი შეიძლება აღინიშნოს. ავტორი სწერს: „პირველ პერიოდს, დაწყებულს გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან 1900 წლამდე, ჩვენ ვუწოდებთ ეკონომიური მოძრაობის სტიქიურ-შეუგნებელ პერიოდს, ხოლო მეორე პერიოდს, რომელიც შეიცავს 1900-1905 წ. წ., პოლიტიკურ-ეკონომიურ მოძრაობის შეგნებულ პერიოდს“²⁾.

საქართველოს სინამდვილისათვის 90-იან წლებში არკომედის პერიოდებს ერთგვარი შესწორება ესაჭიროება. მართლაც 90-იან წლებში ჩვენში მთლიანად აღებული მუშათა მოძრაობა შეუძლებელია შეგნებული და პოლიტიკურად ჩამოყალიბებული ყოფილიყო, მაგრამ დაწყებული ეკონომიური მოძრაობის ფონზე, უკვე მოსჩანდა ახალი კადრი რევოლუციონურად განწყობილი შეგნებული მოწინავე მუშებისა, რომელთაც შეჰქონდათ შეგნება და ორგანიზაცია მუშათა კრელ მასაში. რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობა ჩვენში გავლენას ახდენდა არა მარტო ინტელიგენციაზე, არამედ მოწინავე მუშებზედაც, უკვე 1894 წ. ნოემბერში ქ.

1) ფ. მაზარაძე სწერს: „წარსული საუკუნის მე-80 წელში ტფილისში იწყება რევოლუციონური დღილი, უმთავრესად ხელოსანი და მოსწავლე ახალგაზრდობის წრეებში (სასულიერო სემინარია და სამოსწავლო ინსტიტუტი), მაგრამ რევოლუციონური მოძრაობა იმ ხანებში ჯერ კიდევ ვერ ჩამოყალიბდა“ (ტ. I. გვ. 85).

2) С. Аркомед: „Рабочее движение и с-д-ия на Кавказе“, გვ. 43.

ტფილისში დაარსდა მუშათა სამეცადინო წრე მარქსიზმის შესასწავლად. ამ წრის ერთ-ერთი მონაწილე, ~~გვ. ცაგარელაძე~~ სწერს თავის მოგონებაში: „1895 წლის დამლევს ჩვენ უკვე გვყავდა მოწინავე მუშათა კონტინგენტი, რომელიც ხელმძღვანელ ჯგუფს დიდ დახმარებას უწევდა და მუშათა ფართო წრეებში დიდ აქტიურ მუშაობას აწარმოებდა“¹⁾. მაგრამ ამ მუშათა მოწინავე კონტინგენტის როლი არ ამოიწურებოდა მხოლოდ სამეცადინო წრეებით და ვიწრო მოღვაწეობით; მან ფართო პოლიტიკური და ეკონომიური შინაარსის პროგრამა წამოაყენა სამოღვაწეოდ.

რაში გამოიხატება ამ პროგრამის შინაარსი?

იგივე ცაბაძე გადმოგვცემს: „— 1896 წ. ზაფხულზე გარდა რკინის გზის დეპოს სახელოსნოსი, ფართო კავშირი გავაბით თბილისის თითქმის ყველა თამბაქოს ფაბრიკის მუშებთან²⁾... ამ ფაბრიკებში გაფიცვა წინადაც ყოფილა, ხოლო გაფიცვას არასოდეს ისეთი ფართე, ხანგრძლივი და მტკიცე ხასიათი არ ჰქონდა, როგორც 1896 წ. ჩვენმა ჯგუფმა აქ პირველად აიღო თავის თავზე ამ გაფიცვების ხელმძღვანელობა... გაფიცვა გაგრძელდა ერთ თვეზე მეტი. კუკიის

¹⁾ იხ. ვ. ცაბაძის მოგონებანი, „რევოლუციის მატინე“, № 3, 1923 წ.

²⁾ 1895 წლებში ტფილისის თამბაქოს ფაბრიკებში მუშაობდა 1000—1200-მდე მუშა. ჩვენი მუშათა მასების საერთო მდგომარეობას 90-იან წლებში შეეხო „კვალ იც“. აქ ჩვენ ვკითხულობთ შემდეგ საგულისხმოებო ცნობებს:

„სამწუხაროთ ჩვენი ხელოსნების და მუშების მდგომარეობისათვის ჯერ არავინ ფიქრობს. ევროპაში თუ ცდილობენ დღიური სამუშაოს ვადის შემცირებას, აქ თითქმის უმატებენ კიდევ. მაგალითად ჩვენში ზოგიერთ ქარხნებში დღეში თორმეტ საათს მუშაობენ. ზოგან მეტსაც. მუშის ფასიც ძალიან ნაკლებია. დროა თვით მექარხნეებმა ტფილისში, ბაქოში და ბათუმში წაბაძონ ევროპის მექარხნეებს მუშის მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის, სანამდის თვით მუშები გამოიღებდნენ ხელს მათ წინააღმდეგ.

„თქვენ წარმოიდგინეთ, დილით საბრალო ხელოსანი დგება ჯერ კიდევ ღამით, სწორეთ იმ დროს, როდესაც ძილი უფრო გემრიელია, ნახევარს საათს საუზმისთვის ასვენებენ, ერთს საათს სადილზე. უნდა იცოდეთ რა ვაი-ვაგლახს იტანს ამნაირათ ხელოსანი, ნამეტნავათ ზამთარში. კაცი ვერ აწერს მათ უბედურებას; ბევრი წყევლის თავის ბედს, მაგრამ რასა იზამს, ზოგი ქარხნის პატრონი იმას არ ჯერდება, რომ ისე უღმერთო ვადა აქვს დანიშნული სამუშაოთ. ის კიდევ იმ თავისუფალ დროდან, რომელიც მუშას აქვს დანიშნული საუზმეთ და სადილათ, თითქმის იჭიდანაც კი, ჰპარავს დროს: გვიან დაითხოვს და ადრე მოიწვევს სამუშაოთ.

სასაფლაოს იქით ღამ-ღამობით ხდებოდა გაფიცულ მუშების დიდი კრებები, რომელზედაც სისტემატიურად ესწრებოდა 100-200 ცამდე, ამ კრებაზე ხელმძღვანელი ჯგუფი ეწეოდა ფართო აგიტაციას — როგორც ეკონომიურის, ისე პოლიტიკურის ხასიათის... მიუხედავად გაფიცვის დამარცხებისა, გაფიცულ მუშებსა და ჩვენს შორის სამუდამო კავშირი მოეწყო, გაფიცული მასა ძალიან მალე დადგა ჩვენი გავლენის ქვეშ. ჩვენ აქ პრაქტიკულად დავრწმუნდით იმაში, რაც კარგად ვიცოდით თეორიიდან: თუ წრეების საშუალებით წლებია საჭირო მუშებში კლასობრივი თვითშეგნების შესატანად, გაფიცვის წყალობით ეს შეგნება სულ რამოდენიმე დღეს ხდება“ (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.).

აქედან ჩვენ ვგებულობთ, რომ 90 იან წლებში საქართველოს სინამდვილეში არამცთუ მუშათა კლასი ჩამოყალიბდა, არამედ შეიქმნა მუშათა დაწინაურებული ავანგარდი, რომელსაც პროლეტარულ წრეებში შემეცნება და ორგანიზაცია შეჰქონდა. ბრძოლა მუშათა

ასეთი მდგომარეობა ჩვენი მუშებისა ქარხნებში და ნოქრებისა წერილმან სახელისუფლებოში... (აბისელი: „ჩვენი მუშებისა და ნოქრების მდგომარეობა“, „კვალი“, № 2, გვ. 2, 1895 წ.).

მეორე წერილში ავტორი გადმოგვცემს:

„რომლებსაც ხალხის აქვს წიგნების, კითხვისა, ჟურნალ-გაზეთების გამოწერისა? მაგრამ რა ქნას საწყლებმა, რომ დრო არ აქვთ მათვის; თქვენ წარმოადგინეთ დილით მოდის ხუთ საათზე, ღამე 8 — 9 საათზე ბრუნდება. აბა, აქ რა დრო რჩება წიგნების კითხვისა? შეიძლება გვიპასუხონ, რომ თუ გული გულვას, ქადა ორივე ხელით იკმებო. განა არ შეუძლია, რომ რვა საათს შემდეგ დაჯდეს და თერთმეტ-თორმეტ საათამდინ წიგნი იკითხოს?.. მაგრამ არა, ბატონებო, მაგნაირათ მხოლოდ იმას შეუძლია მოიქცეს, ვინც მეორე დღეს თორმეტ საათზე ადგება და არა მუშას, რომელიც ხუთ საათზე უნდა ადგეს, რადგან უამისოთ მშვირი დარჩება. კიდევ ვიმეორებ, რომ მოგების მეტი ზარალი არაფერი ექნებათ მექარხნეებს, რომ ეს ხანგრძლივი მუშების მდგომარეობა შეცვალონ რვა საათზე. ამით მექარხნეები უფრო მოიგებენ, რადგან მუშა ხელოსნები უფრო ხალისიანად და გულდადებით იმუშავენ“ (აბისელი: „ჩვენი მუშებისა და ნოქრების მდგომარეობა“, „კვალი“, № 11, გვ. 16. 1895 წ.).

ცოტა ზევით იგივე ავტორი სწერს: „ავიღოთ, მაგალითად აქაურ ქარხნებში დანიშნული დრო, რომლის განმავლობაშიაც მუშა-ხელოსანი მუშაობს. ეს აუტანელი და სამძიმო დროა, რადგან მაგ. თორმეტი საათი დღეში, თორმეტიც და

ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის და მათი პოლიტიკურად მომზადება გადაწყვეტილი ბრძოლისათვის გაბატონებული წესწყობილების წინააღმდეგ. — აი რა შეადგენდა ამ მუშათა წრეებისა და სოციალ-დემოკრატიული მიმდინარეობის მორიგ ამოცანას ჩვენში. მაგრამ ეს ამოცანები თავისდათავად სვამდენ სხვა მორიგ ამოცანებსაც: ბრძოლას გაბატონებულ იდეოლოგიურ მიმართულებით. ამ იდეოლოგიურსა და სოციალ-პოლიტიკურ ბრძოლის ფორმებში აღიზარდა და გაიფურჩქნა ჩვენი მუშათა კლასი; მაგრამ რადგანაც იდეოლოგიური და სოციალ-პოლიტიკური ბრძოლის ფორმებმა ქარ. სოციალ-დემოკრატიაში ორგვარი სახე მიიღო, ამიტომ მუშათა მოძრაობაც ორ ძირითად კალაპოტში მიმდინარეობდა: ერთ ნაკადი სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობისა მახარადისა¹⁾, [...], კაიასა და სხვათა მეთაურობით გარკვევითა და ნათლად დადგა პროლეტარულ თვალთახედვის წერტილზე და რევოლუციონური მარქსიზმის ძირითადი დებულების განმტკიცებას შეუდგა ჩვენში. ეს იყო მემარცხენე ფრთა 90-იანი წლების მარქსისტული მიმდინარეობისა. ამ მიმდინარეობის სოციალურ ბაზას წარმოადგენდა სწორედ ის ნაწი-

1) პირველი მარქსისტული შრომა ფილ. მახარაძემ 1892 წ. დასწერა, რომელშიაც გააკრიტიკა ნაროდნიკული წერილ-ბურჟუაზიული პროგრამა და აღნიშნა ჩვენი ცხოვრების წიაღში შექმნილი ახალი მომენტები. ეს წერილი გარკვევით მიუთითებდა ინტელიგენციას ახალი მეცნიერული პრინციპებისა და ახალი პრაქტიკული რევოლუციონური მოღვაწეობისაკენ.

ზოგან მეტიც არა კაცს შეუძლია გამუდმებით იმუშაოს. და რაკი არ შეუძლია თანდათან იცრუებს გულს, გაუბრბის მუშაობას, ეჩევეა ლოთობას და ბოლო ეღება“ (იქვე).

მუშათა მდგომარეობასა და ცხოვრებას ე. ნინოშვილიც შეხებია ერთ თავის დაუმთავრებელ მოთხრობაში. ჩვენი ნიკიერი ბელეტრისტი შემდეგი ფერადებით აგვიწერს მუშათა ცხოვრებას:

„ქ. ბათუმის ერთ მხარეს, ნავთის ქარხნების ზემოთ, მიწოდორზე ერთმანეთში უხეიროთ არეულ-აჩირულან ფიცრული ფარღალალა შენობები, რომელთაც ქობები უფრო შეეფერება სახელათ, მინემ სახლები. ამ შენობებს გარშემო მუდამ ტლაპო ტალახი ადგია. მრავალი ტბები ისეთია, რომ წვიმების დროს დიდი საფრთხე გჭირია, ტალახში არ ჩაინთქა. ქობები, რომლებითაც მდიდარია ეს კუთხე, გაქლენთილია უწმინდუროებით. მათი ანადენი ოშხივარი წამლავს ჭაერს და ისეთი საძაგელი სუნია გამდგარი, რომ სუფთა ჭაერზე შეჩვეულ ადამიანს ცხვირ აუხვევლათ არ შეუძლია გავლა. შენობები უბუხროა, თითო ოთახს თითო პაწია სარკმელი აქვს და ამიტომ ოთახში მზიან დღესაც კი ბნელა... ამ ვიწრო და ნაძიამ ოთახებ-

ლი ჩვენი მუშათა კლასისა, რომელიც საესებით მოიხარშა კაპიტალი-
სტურ ატმოსფეროში და რომელიც თავიდანვე კლასიურ-გაერთიან-
ცნობიერების გზას დაადგა. აი ამ მოწინავე მუშების კონტინგენტი-
დან შემუშავდა ჩვენში ნამდვილი რევოლუციონური სისტემა და შე-
მდგომ ჩამოყალიბდა ბოლშევიზმი. სოციალ-დემოკრატიული მიმდინა-
რეობის მემარცხენე ფრთას სწორედ ამ რევოლუციონურად განწყობილ
მუშათა ფენებთან უხდებოდა კავშირის დაკერა და მათი ზეგავლენ-
ით მუშავდებოდა ჩვენში რევოლუციონური იდეოლოგია.

ჟ. მახარაძის ამ ორიოდ წლის წინათ აღმოჩენილი წერილი:
„უთავე ბოლოების ნაყოფი“, რომელიც დაწერილია 1892 წ.
ღვინობისთვეში ქალ. ვარშავაში, აუცილებლად პირველ მნიშვნელო-
ვან მარქსისტულ ნაწარმოებად უნდა ჩაითვალოს ჩვენში. ამ ნარკვე-
ვის ერთ-ერთ თავში ჩვენ უკვე დავანახვეთ მკითხველს, რომ მარქ-
სისა და მარქსიზმის გარშემო ჯერ კიდევ 1882 წლიდან დაიწყეს
ჩვენში წერა. გ. მაიაშვილმა და ე. ბოსლეველმა (პირველად ახსენეს
მარქსის სახელი ქართულ პრესაში 1871 წ.) გ. მაიაშვილმა ამ წელს
ვრცელი ციტატა მოიყვანა მარქსის შრომიდან და თავისი თავი
ეკონომიური მატერიალიზმის მიმდევრად გამოაცხადა. მაგრამ გ. მა-
იაშვილი იზიარებდა მხოლოდ ნაწილს მარქსიზმისას და მას აცხადებდა
სხვა შინაარსით, მარქსიზმის საწინააღმდეგო მოძღვრებით; აქედან
წარმოსდგა ეკლექტიური ხასიათი 80-ანი წლების მარქსიზ-
მისა. უნდა აღინიშნოს, რომ გ. მაიაშვილი არსებითად უარყოფდა მარქ-
სის თეორიულ პოლიტიკურ ეკონომიას, სწორედ მარქსიზმის იმ
ნაწილს, რომელიც გვიხსნის და გვიხატავს თანამედროვე კაპიტალი-
სტურ მეურნეობას და მის ნიადაგზე აღმოცენებულ სოციალურ ურ-
თიერთობას. მარქსის ეკონომიური მატერიალიზმი თეორიული პო-
ლიტიკური ეკონომიის გამოკლებით, უკვე მარქსიზმი აღარ არის.
ალარაფერს ვიტყვით იმაზე, რომ მაიაშვილისათვის სრულიად გაუგე-
ბარი იყო მეცნიერული სოციალიზმის დებულებები და პროლეტარია-

ში ბინადრობენ მუშები: ათი-თორმეტი კაცია ერთათ თითო ოთახში“ (იხ. რ.
კალაძის წერილი ეგნატე ნინოშვილზე, ტ. I). რასაკვირველია, აქ მოცემულია სა-
რეთო სურათი იმ ეკონომიური პირობებისა, რომელშიაც იმყოფებოდა ჩვენი მუშათა
კლასი 80-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 90-იანი წლების პირველ ნახევარში.
მაგრამ ღრმა მნიშვნელობის რევოლუციონური დღილი, რომელიც ხდებოდა
მუშათა კლასის მოწინავე ფენებში, განსაკუთრებით 1894 — 97 წლებში, რასაკვი-
რველია, ვერ ჰპოებდა თავის გამოხმაურებას პრესაში.

ტის დიქტატურის თეორია. ფ. მახარაძის 1892 წლის წერილში ხაზგასმით არის დაცული მარქსიზმის როგორც ეკონომიური, მატერიალიზმის დებულებანი, ისე ეკონომიური შინაარსი მარქსიზმისა. ფ. მახარაძე, ამრიგად, ურყევად დადგა მარქსიზმის ნიადაგზე და მთლიანად შეითვისა მეცნიერული სოციალიზმის თეორია.

მაგრამ სანამ ამ წერილში გამოთქმულ დებულებებს შევხებოდეთ, აქ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი ფაქტები: 1893 წელს „კვალის“ გამოცემაში გ. წერეთლის რედაქციით ერთგვარი იმედი დაბადა პროგრესიულ ინტელიგენციაში, რომელსაც სწყუროდა თავისუფალი ლიტერატურული სარბიელი; „ივერიის“ გაბატონებამ ქართულ პრესაში შეუძლებელი გახადა აზრთა სხვადასხვაობისა და კამათის გაცხოველება. ამიტომ ახალი ორგანოს დაარსება ბუნებრივად იწყვედა აღფრთოვანებასა და იმედებს ინტელიგენციაში. მაგრამ რას წარმოადგენდა „კვალი“ და რას შეიცავდა მისი სოციალ-პოლიტიკური პროგრამა? თუ დიდი ნაწილი ახალი თაობის პროგრესიული ინტელიგენციისა ამ საკითხზე ვერ იძლეოდა გარკვეულ პასუხს, სამაგიეროდ ფ. მახარაძესა და ე. ნინოშვილს ამაზე სწორი შეხედულება ჰქონდათ შემუშავებული და აქ სჩანს მათი ცდები რადიკალურად გამიჯნოდნენ მაშინ არსებულ მიმდინარეობებს. ფ. მახარაძე 1893 წელს აპრილის 6-ის თარიღით გამოსაცემად გამზადებული თავისი ორი წერილის წინასიტყვაობაში სწერდა: „ახლად დაბადებული გაზეთის („კვალზე“ არის ლაპარაკი. ს. ხ.) ამნაირმა აღსარებამ ჩვენი ახალგაზრდობა დიდათ დაამედოვნა იმის შესახებ, რომ შეიძლება ამის შემდეგ ცოტ-ცოტათი მაინც იწყოს ჩვენმა მწერლობამ შეფერიანება და რაიმე განსაზღვრულ მიმართულების გზაზე დადგომა. თავდა-პირველად საქმე იქნობამდის მივიდა, რომ „ივერიამ“ და „კვალმა“ ერთი-ერთმანეთს თითქმის ომი გამოუცხადეს. მაგრამ რაში მდგომარეობდა ეს ომი? „აქლემმა რწყილი შვაო“, ნათქვამია; თურმე ნუ იტყვი: „ივერია“ და „კვალი“ ეომებოდნენ ერთი-ერთმანეთს რალაც წვრილ-წვრილ ამბების შესახებ და არა იმ იდეის და მიმართულების სახელით, რომელიც ასულდგმულებს და კვებავს საზოგადო მოღვაწეს და რომელიც ყოველთვის წინ უნდა ჰქონდეს დასახული საზოგადოებური ორგანოს მწარმოებელთ. ჩვენ აღრევე ვიცოდით, რომ „კვალის“ დაბადებით ჩვენში სრულებით არ ჩნდება ახალი რამ, თუმცა ვიმეორებ, ბევრს ეს ასე ეგონათ; დღეს კი ეს ყველასთვის აშკარაა, და მართლაც ერთი და იგივე ბუჩქის ძირიდან შეიძლება სხვა გვარის ღეროების და ფოთ

ლების აღმოცენება? ჩვენ გვწამს ორგანიული სხეულის მეტამორფოზიზმს ანუ გარდაქმნა, გადაგვარება, მაგრამ თეთრ-ეკალიდან პირდაპირ ძეწნის წარმოდგომა ბუნების ყოველი კანონის საწინააღმდეგო მოვლენა იქნება. შესაძლებელია მხოლოდ, რომ თეთრ-ეკალამ თავისი ძირიდან ამოუშვას სხვადასხვა სიგრძის ღეროები; შესაძლებელია აგრეთვე ერთი ღეროს ფოთოლი განსხვავდებოდეს მეორესაგან, მაგრამ არსებითი თვისებანი როგორც ერთისა, ისე მეორესიც ერთი და იგივე იქნებიან. ამის შემდეგ ცხადია, თუ რა განსხვავება უნდა ჩამოვარდნილიყო „კვალს“ და „ივერიას“ შორის, მემკვიდრეობის კანონებითა ძალით, ე. ი. ეს განსხვავება წვრილ-წვრილ ამბებს ვერ გასცილდებოდა. კემპარიტად სამწუხაროა ეს მემკვიდრეობა და მეტადრე მაშინ, როცა წარმოვიდგენთ, რომ მთელი ჩვენი მწერლობა ამ მემკვიდრეობითი ცოდვით იტანჯებოდა. აბა გაშიჯეთ, ვინ უდგანან ჩვენს გაზეთებს სათავეში რუსული „ახალი მიმოხილვიდამ“ დაწყებული! ამ ფაქტის აღიარებით მე არავისი შეურაცყოფა არ მსურს, მე მინდა ამითი ვსთქვა მხოლოდ ის, რომ თუ ჩვენს დედა ქალაქში სამი და ოთხი გაზეთი ემსახურება ერთ წოდებას, ნუ თუ სხვა წოდებათა ინტერესები არ თხოულობენ დაცვას? ჩვენ, რასაკვირველია, გვეტყვიან რომ ეს შემცდარი აზრი არისო, რომ ჩვენი გაზეთები ყველა წოდების ინტერესებს იცავენო. მაგრამ ეს ჩვენ ეხლა უკვე აღარ გვჯერა, ჩვენ თვალი გვაქვს და ყური და მარტო წითელ-წითელი, მითომდა პატრიოტული ფრაზებით ჩვენ აღარ ვკმაყოფილდებით. ჩვენ ვთხოულობთ სიტყვების მოქმედებით დამტკიცებას და აი სწორედ ეს მოქმედება გვეუბნება წითელ-წითელი ფრაზების წინააღმდეგ. აბა ერთი იკითხეთ, თუ რა საშვალეა და წყარო აღმოუჩინეს მთელ კახეთ-ქიზიყის დამშეულ გლეხ-კაცობას ჩვენმა საყოველთაო გამკეთებლებმა? ერთი კრინტიც-კი არავის ამოუღია, მაგრამ აბა ერთი თავად-აზნაურობის ჯიბის „გასქელებაზე“ ჩამოვარდნილიყო საქმე, თუ მაშინვე არ დაეწყოთ თათბირი სხვა და სხვა საზოგადოებათა დაარსებაზე, რკინის გზის გაყვანაზე და სხვ.“¹⁾

აქ მოყვანილი ციტატიდან ჩვენ ნათლად ვგებულობთ, 1892-3 წლებში როგორი თვალთ შეუვრებდა ფ. მახარაძე „ივერიას“ და „კვალის“ საზოგადოებრივ მიმდინარეობებს და საით იყო მიმართული მისი სამოღვაწეო პროგრამა; ქვევით ჩვენ დავინახავთ, თუ

1) იხ. „რევოლიუციის მატინე“, № 4-5, გვ. 168-69, 1924 წ.

როგორ შეათესა მან 90-იან წლების უკვე გალიბერალების გზაზე შემდგარი ნაროდნიკების შეხედულებანი 90-იანი წლების დასაწყისში.

მაგრამ ახლა განვიხილოთ, თუ როგორ უყურებდა იგი მარქსიზმის სოციოლოგიურ დებულებებს, ისტორიულ მატერიალიზმს. როგორც მისი პირველი წერილი („უთავბოლოების ნაყოფი“), ისე მეორეც („მწარე ფიქრები“-დაწერილია 1893 წ. თებერვლის 5-ს) აგებულია მარქსისტული სოციოლოგიის საფუძვლებზე. 1892 წელში დაწერილ წერილში, ავტორს მოყავს რა ცნობილი სიტყვები მარქსის „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკის“ შესავალიდან, თავის მხრივ დაასკვნის: „აქედან ჩვენ გამოგვყავს ის დასკვნა, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველივე მხარე დამოკიდებულია ნივთების ნამდვილ სვლისაგან და არა განყენებული იდეებისაგან; ამ ნივთების სვლას აქვს თავისი სხვა და სხვა ისტორიული საფეხურები; ამის მიხედვით ვითარდებიან სხვა და სხვა საზოგადოებრივი ძალები და მათ შორის საზოგადოებრივი ცნობიერება, რომელიც შეესაბამება ხალხის გონებრივ განვითარებას და შეადგენს უპირველეს ძალას მის ცხოვრებაში“¹).

მეორე წერილში 1893 წ. დასაწყისში ფ. მახარაძე სწერდა: „ახლანდელ დროში უკვე მიღებულია, რომ ზნეობა სრულებით არ არის რაიმე დამოუკიდებელი; წინააღმდეგ ამისა, ის შეადგენს მერმინდელ ნაშენს, აღმართულს ეკონომიურ საფუძვლებზე, როგორც გონებრივი, იურიდიული ნაშენები; ასე რომ თუ იცვლება და წარმატებაში შედის ზნეობა, მაშასადამე მაშინ უქველად იგულისხმება იმ საფუძვლების ცვლილება და წარმატება, რომელზედაც თვით ზნეობაა აშენებული“²). ამავე წერილის ერთ-ერთ შენიშვნაში ავტორი სწერს: „სხვათა შორის შევნიშნავ აქ, რომ ის მიმართულება ისტორიულ მეცნიერებაში, რომელზედაც დაფუძნებულია ამნაირი მოძღვრება და რომელსაც ეწოდება მატერიალისტური გავება ისტორიისა, ძლიერ საინტერესოა ჩვენთვის, მით უფრო, რომ თითქმის იმისი უარყოფელნიც კი ექცევიან ძალაუფლებურად მის გავლენის ქვეშ. და ახლო მომავალში მე ვეცდები გავაცნო ჩვენს საზოგადოებას ამ მიმართულების უმთავრესი საფუძვლები“³).

¹) იხ. ფ. შემოქმედელის (მახარაძის) წერილი: „უთავბოლოების ნაყოფი“ ჟურნ „რევოლიუციის მატჩანე“, № 4 — 5, გვ. 134, 1924 წ.

²) იხ. „რევოლიუციის მატჩანე“, № 15, 1926 წ. წერილი „მწარე ფიქრები“, გვ. 109.

³) იქვე.

ისტორიის მატერიალისტურად გაგებასთან¹⁾ ერთად ფ. მახარაძის წერილში დაცული არის მარქსისტული თეორიულ პრინციპური ეკონომიის დებულებანიც და ამ დებულებებზე აგებული ახსნა თანამედროვე კაპიტალისტური მეურნეობისა და მისი სოციალური ანატომიის. ეყრდნობა რა „კაპიტალის“ დებულებებს, ავტორი სწერს: „ეს ფაქტები ჩვენ აშკარად გვეუბნებიან, რომ კერძო პირების ხელში იმდენად გროვდებოდა სიმდიდრე, რამდენად უფრო მეტ პირებს, სახელდობრ მუშებს, ერთმეოდა მათივე შრომის ნაყოფი. ამნაირად კერძო პირების სიმდიდრე იმდენად იზრდებოდა და დღესაც იზრდება, რამდენათაც მრავლდებოდა რიცხვი იმ საზოგადოებრივი კლასისა, რომლიდანაც კაპიტალისტები სწურავენ ყოველნაირად სარგებლობას. ეს ე. ი. სხვისი ნაშრომ-ნაღვანის მითვისება, შეადგენს იმ წესწყობილების არსებას, რომელსაც კ. მარქსმა უწოდა კაპიტალისტური წესწყობილება, კაპიტალისტური წარმოება და რომელსაც ბ. მაჩხანელი გუნდრუქს უკმევს²⁾“ (ხაზი ავტორისა).

1) ისტორიის მატერიალისტურად ახსნა, ე. ი. მარქსისტული სოციოლოგიის ძირითადი საკითხები შემდგომაც გაარკვია მთელ რიგ წერილებში ფ. მახარაძემ. ასე, მაგ. 1897 წ. ერთ თვის წიგნში იგი სწერდა:

„კაცობრიობის ისტორიის ძირითადი ფაქტორი მისი მატერიალური ნივთიერი არსებობის ასეთი თუ ისეთი პირობებია. ადამიანთა საზოგადოების წამდვილი ისტორია მდგომარეობს მისი მატერიალური არსებობის პირობების ცვლილებაში. მატერიალური არსებობის პირობები მუდამ იცვლება, ანუ უფრო მართლათ რომ ვსთქვათ, საზოგადოების განსაზღვრული ეკონომიური მდგომარეობა, ე. ი. განსაზღვრული საზოგადოებრივი ურთიერთობა, შეუწყვეტლივ ამზადებს ნიადაგს სულ სხვა გვარი პირობებისათვის, სულ სხვა ეკონომიური მდგომარეობისათვის. მაგრამ მატერიალური არსებობის შეცვლას აუცილებლათ უნდა მოყვეს სრული ცვლილება მთელი საზოგადოებრივი წესწყობილებისა, რომელიც აშენებულია ეკონომიურ საძირკველზე. ყოველგვარ საზოგადოებრივ მოძრაობას, ყოველგვარი საზოგადოებრივი ძალის ასეთ თუ ისეთ მიმართულებას თვით საზოგადოებრივ მატერიალურ პირობებში აქვს თავისი საფუძველი. თუ რაიმე საზოგადოებრივი იდეის განხორციელებაზე ვლაპარაკობთ რომელიმე საზოგადოებაში, ამ შემთხვევაში ჩვენ უწინარეს ყოვლისა, — ამ საზოგადოების მატერიალური არსებობის პირობები უნდა შევისწავლოთ“.

(იხ. მისი წიგნი: „ხალხური პოეზია და ბ-ნი მელიტონ კელენჯერიძე“, 1897 წ. იხ. აგრეთვე მისივე წერილი ბრიუნენტიერის თეორიის წინააღმდეგ მიმართული: „მეცნიერება გაკოტრდა, თუ მეტაფიზიკა?“ — „კვალი“, № 13, 14 და 15. 1896 წ.).

2) იხ. „უთავბოლოობის ნაყოფი“, გვ. 138 — 39

მაგრამ თანამედროვე ეკონომიური ცხოვრების ანალიზი პირდაპირ მიგვიჩვენებს იმ ბრძოლის შინაარსზე, რომელიც არსებობს კაპიტალისტური ურთიერთობის პირობებში, იმ ღრმა სოციალურ ბრძოლაზე, რომელიც ვითარდება კაპიტალისტა და პროლეტარიატს შორის. მარქსიზმის უდიდესი მეცნიერული ღირებულება იმაში გამოიხატება, რომ იგი ზედმიწევნით მეცნიერულ ანალიზს უკეთებს თანამედროვე კაპიტალისტურ წყობილებას და ხსნის მის კლასიურ ხასიათსა და შინაარსს. აქედან წარმოსდგება მარქსიზმის პრაქტიკული რევოლუციონური სამოღვაწეო პროგრამაც. 1892 — 93 წ. ფ. მაზარაძეს შეთვისებული აქვს არა მარტო თეორიული პოლიტიკური ეკონომიის საფუძვლები, არამედ მარქსისტული კლასთა ბრძოლის თეორიაც. 1893 წ. დასაწყისში იგი სწერს: „ყველა ქვეყნის ისტორიამ კერძოდ და მთელი კაცობრიობის ისტორიამ საზოგადოდ, თვალსაჩინოდ დაგვანახვა, რომ ერთი წოდების კეთილდღეობა არა თუ არ ნიშნავს დანარჩენ წოდებათა კეთილდღეობას, არამედ ყოველნაირი განწყობილება მათ შორის პირდაპირ წინააღმდეგობას წარმოადგენს. ერთი წოდების თუ კლასის კეთილდღეობა იზრდება იმდენად, რამდენადაც კლებულობს დანარჩენ წოდებათა ანუ კლასების კეთილდღეობა. ის საუცხოვო შეხედულება, რომ ვითომც ერთი წოდების, ანუ, პოლიტიკური ეკონომიის ენაზე რომ ვსთქვათ, კლასის კეთილდღეობა არა თუ არ ეწინააღმდეგება მეორე კლასის კეთილდღეობას, არამედ პირდაპირ ჰარმონიულ ურთიერთობის განწყობილებაში არიან, ეს შეხედულება, ვამბობ, ეკუთვნის ავ (banal) ბურჟუაზიულ მიმართულების წარმომადგენლებს პოლიტიკურ ეკონომიაში მიმდინარე საუკუნის დასაწყისში. ხსენებული მიმართულების წარმომადგენელნი პოლიტიკურ ეკონომიაში იმის მტკიცებაში იყვნენ, რომ ერთის სიმდიდრე ერთ და იმავე დროს ნიშნავს მეორის სიმდიდრესაც... საბედნიეროდ, ისტორიამ, თუმცაღა გვიან, სასტიკად დასაჯა ბანალური ეკონომიის მიმდევარნი, როცა გამწვავებულნი განწყობილებანი მდიდართა და ღარიბთა შორის უფრო თვალსაჩინოდ გამოცურდნ საზოგადოებრივ ასპარეზზე მიმდინარე საუკუნის ნახევარში. მაშინ უკვე გვიანლა იყო გოდება „ნაციონალურ სიმდიდრეზე“ და „ნაციონალურ კეთილდღეობაზე“. ევროპაში გარემოებათა მსვლელობამ ცხადად დაანახვა ყველას პირდაპირი წინააღმდეგობა მდიდართა და ღარიბთა შორის, ანუ დღევანდელი ენით რომ ვსთქვათ კაპიტალისტთა და მუშათა შორის. საუბედუროდ, ჩვენში აქამდე გარემოებათა სულ სხვანაირი

მსვლელობა იყო, მაგრამ როგორც უნდა ყოფილიყო, ის კი ყველასათვის ცხადია, რომ უმაღლესი წოდების კეთილდღეობა თავის დღეში არ ნიშნავს მეორე დაბალი წოდების კეთილდღეობასაც. ამ ანბანური ქვეშარიტების უარყოფა ჩვენს დროში, ერთის მხრით, ეწინააღმდეგება ყოველნაირ ისტორიულ მოსაზრებას და, მეორე მხრით, ნიშნავს ან სრულს უცოდინარობას წარსულ და თანამედროვე ურთიერთ შორის განწყობილებათა და ან კიდევ, რაც ყველაზე უფრო სამწუხაროა, წინააღმდეგ განზრახულ სიცრუის მტკიცებას¹⁾.

როგორც ვხედავთ, ამ წერილში ხაზგასმით არის აღნიშნული არა მარტო კლასთა ბრძოლის არსებობა თანამედროვე საზოგადოებაში, არამედ გარდუვალი, შეუპოვებელი წინააღმდეგობაც მათ შორის, ან, როგორც ფ. მახარაძესწერს: „ყოველნაირი განწყობილება მათ შორის პირდაპირ წინააღმდეგობას წარმოადგენს“²⁾. ჩვენ ქვევით დავინახავთ, რომ 1894 წელში გამოქვეყნებულ თავის პირველ სერიოზულ წერილშიაც („ეკონომიური წარმატება და ეროვნება“) ნ. ჟორდანიამ ხაზგასმით აღნიშნა კლასთა ბრძოლის არსებობა თანამედროვე საზოგადოებაში, მაგრამ კლასთა წინააღმდეგობასთან ერთად მან კლასთა თანამშრომლობაც, შეთანხმებაც დაინახა; აქედან წარმოსდგა მისი გადახრა კლასთა ბრძოლის თეორიიდან და ნაციონალიზმიც. აღსანიშნავია, სწორედ ის ფაქტი, რომ თავისი პირველი სერიოზული წერილები ნ. ჟორდანიამ უმთავრესად ეროვნულ პრობლემას უძღვნა და მასთანვე გარკვევით გადახარა გეზი ნაციონალიზმისაკენ; ფ. მახარაძის პირველი წერილები (1892 — 93 წ. წ.) მიძღვნილი იყო ეკონომიური და სოციალური საკითხებისადმი და უმთავრესად კლასთა ბრძოლის და წინააღმდეგობის შინაარსსა და ხასიათს გვიხსნიდა. იმავე „მწარე ფიქრებში“ (1893 წ.) ფ. მახარაძე სასტიკად აკრიტიკებდა

¹⁾ იხ. „მწარე ფიქრები“, ჟურ. „რევოლიუციის მატთან“, № 2, გვ. 115 — 16, 1925 წ.

²⁾ თავის პირველ გამოქვეყნებულ წერილში ფ. მახარაძე სწერდა ამავე კლასთა ბრძოლის შესახებ: „ჩვენი დროის წარსულ დროებიდან განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ ერთი მხრით, ღრმავდება განხეთქილება და ბრძოლა ორ საზოგადოებრივ კლასთა (ე. ი. ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის. ს. ზ.), მეორეს მხრით სულ უფრო და უფრო ფეხს იდგამს თავის თავის მდგომარეობის შეგნების საქმე, დაწინაურებულ ქვეყნებში მაინც, აი, რაში მდგომარეობს უმთავრესი თავდები უმრავლესობის ბედ-იღბლის გაუმჯობესობის საქმისა აწმყოში და მომავლში“ (იხ. „კვალნი“, № 2, 1895 წ.).

ძველი ნაროდნიკის, ახლა უკვე „მოშინაურებულის“ სანოს (სტ. კრელაშვილის) წოდებათა შორის „საერთო მოქმედების და მოღვაწეობის“¹⁾ პროგრამას და თავის მხრით წერდა: „მკითხველს ვსთხოვთ ყურადღება მიაქციოს იმ გარემოებას, რომ ბ. სანო ლაპარაკობს და ამტკიცებს საერთო მოქმედების და მოღვაწეობის თავის ჩენაზე ჩვენში იმ დროს, როცა კახეთის თავად-აზნაურობამ უარყო ყოველგვარი საერთო მოღვაწეობა თავისი გადაწყვეტილებით, როცა იმან კარი ჩაკეტა და სხვა წოდების კაცი ადამიანად აღარ სცნო... არა, ჩემის ფიქრით, ძმურად, საამხანაგოდ მოქმედება ჩვენში არა თუ არ დაწყებულა, არამედ არავითარი ნიადგირი არ ჰქონებია მას ჯერ-ჯერობით²⁾ (ხაზი ჩენია. ს. ხ.).

საინტერესო არის კიდევ ერთი ციტატა იმავე წერილიდან: „ბურჟუაზიამ ჩანსთქა მთელი საშუალო საუკუნოების ევროპა მისი ოთხი წოდებით და საზოგადოებურ არენაზე წამოაყენა მხოლოდ ორი წოდება, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, ორი კლასი—კლასი კაპიტალისტებისა (თანამედროვე მდიდრებისა განურჩევლად წოდებისა) და კლასი მუშათა, ანუ პირდაპირ მწარმოებელთა... მაგრამ საქმე ის არის, რომ განა ეს აწინდელი ბურჟუაზიული წესწყობილება სამუ-

¹⁾ აი რას სწერდა სანო (სტ. კრელაშვილი), რომლის წინააღმდეგაც 1893 წლის დასაწყისში ფ. მაზარაძემ დასწერა თავისი წერილი: „ჩვენი ბასიათისა და გარემოების მიხედვით, დღეს ჩვენ დაგვრჩენია ერთი ფრიად მაღალი და სანატრელი სარბიელი, რომელმაც უნდა კვლავ და ნამეტანი სისაქეტაკით შეჭკმნას ჩვენი ხსნა და ან ხსნას დაუმატოს უკეთესი დიდება ქართველი ხალხისა. მე მოგახსენებთ საერთო მოღვაწეობას, შვერთებული ძალითა და ღონითა, მოქმედებას ძმურად, საამხანაგოდ, ერთმანეთის ზურგის მიცემით, ერთის სულითა და ერთის გულით. ჩვენისთანა ხელუხლებელ (?) და გაურყვნელ ხალხს ასეთი მოღვაწეობა სრულებით არ გაუძნელდება“ (იხ. „ივერია“, № 249, 1892 წ. სანოს ფელეტონი). როგორც ხევით ვწერდით, 70—80 წლების ნაროდნიკობა 90-იან წლებში მეტად მნიშვნელოვან კრიზისს განიცდიდა: ძველი ფორმის წვრილ-ბურჟუაზიული იდეოლოგია გადაშენების, გადაგვარების გზას დაადგა და მოუჩიდიებლად შეუდგა ლიბერალური აზროვნების შეთესებასა და ქადაგებას. სტ. კრელაშვილი ერთ დროს რადიკალურად მოაზროვნე ნაროდნიკი იყო და არც ისე ადვილად ეგუებოდა გაბატონებულ კლასებთან ძმური თანამშრომლობის პოლიტიკას. 90-იანი წლებისათვის ეს ძველი განწყობილება გაჰქრა და წოდებათა შორის შეთანხმების ილუზიამ დაიკირა ადგილი. ფ. მაზარაძის მეორე წერილი ასეთი ილუზიების წინააღმდეგ არის მიმართული.

²⁾ იხ. „მწარე ფიქრები“, გვ. 111.

დამო რამ არის, როგორც ეს ჰგონია ბ. ივერიელს? ¹⁾ არა, ბ. ივერიელი, როგორც ეს ბურჟუაზიული წესწყობილება ნაყოფი და შედეგია წინანდელი წესწყობილებისა, ისევე თვით აწინდელი წესწყობილება თავის გულში ამზადებს სხვა უკეთეს წესწყობილებას, რომელიც სრულიად მოსპობს ყოველნაირ წოდებრივ უთანასწორობას და კლასიურ წინააღმდეგობას, როგორც ბურჟუაზიულმა წესწყობილებამ მოსპო საშუალო საუკუნოების წოდებრივი დაყოფილებანი.

1) ეს ივერიელი გაზ. „ივერიის“ რედაქტორის, ილია ჭავჭავაძის, ფსევდონიმი. ამ ივერიელმა 1893 წელს წერილებში „მოვალეობა ჩვენი თავად-აზნაურობისა“ (იხ. „ივერიის“ 1893 წ. № 20, 22, 23 მეთაურები) საინტერესო აზრი გამოსთქვა; საინტერესო იმ მხრივ, თუ როგორი გზით და საშუალებით ცდილობდა გაბატონებული კლასის ინტელიგენცია გადაერჩინა თავისი წოდება დალუქვისაგან. ივერიელი სწერდა: „თუ ჩვენს თავად-აზნაურობას უნდა კვლავ ეჭიროს ხელში პირველობა, მთავარი ადგილი, ცხადია, რომ სამრეწველოდ აღძრულს ახალსა და ნორჩს ძალ-ღონეს მოთავეობა უნდა გაუწიოს. მძიმე სამრეწველო ურმის თავში თითონვე უნდა შეგებას“ (იხ. „ივერია“, № 23, 1892 წ.) ივერიელის მთავარი მიზანი იმაში მდგომარეობს, რომ მას სურს თავად-აზნაურული წოდება ჩააბას ახალ სამრეწველო საქმეში და დროის შესაფერისი სამოქმედო პროგრამა გამოიმუშაოს. ავტორი ამტკიცებს, რომ „ჩვენში ჩნდება სრულიად ახალი დარგი მრეწველობისა, მაგრამ ერის ყოფა-ცხოვრებაც ისეთია, რომ საკუთრად თვითონ არ შეუძლიან ჯერ-ჯერობით ხელი მოჰკიდოს დროთა შესაფერ საქმეების განხორციელებას, თაოსნობა და მეთაურობა, ჩვეულებისამებრ, უნდა იკისროს უფლებითა და უპირატესობით მოსილმა ნაწილმა (ე. ი. თავად-აზნაურობამ. ს. ხ.) ერისამ“. ავტორი მიუთითებს ისტორიულ მაგალითებზე და სწერს, რომ „მარტო ინგლისის არისტოკრატია დაადგა უეჭველსა და მართალს გზას (ე. ი. მრეწველობაში მონაწილეობის გზას. ს. ხ.), და თუ სურს ქართველ თავად-აზნაურობას არ უღალატოს თავის წოდების ანდერძს და უენებლად გადურჩეს საისტორიო განვითარების დუღილს, მანაც მონაწილეობა უნდა მიიღოს სამრეწველო მოღვაწეობაში. და როცა „თავად-აზნაურობა ჩაიგდებს ხელში სამრეწველო განვითარებისა და წარმატების ღერძს... უფლება მოსილი წოდების საზოგადოებურ შნოსა და მის საპოლიტიკო სიბრძნეზე დამოკიდებული, რამდენად დიდ ხანსაც შეიძინეს ქვეყნის ცხოვრებაში როლს მეთაურ თაოსნისა და ხელმძღვანელისა“.

ამ წერილის შინაარსი გარკვეული და ნათელია, მისი სოციალ-პოლიტიკური აზრი და დანიშნულება ცხადია: იგი ცდილობს ჩაითრიოს გაბატონებული წოდება კაპიტალისტური წარმოების ფერხულში და ამით „დროის შესაფერისი“ პროგრამა წამოაყენოს. 50 — 60-იან წლებში მთელი რიგი თავად-აზნაურული ინტელიგენტებისა (ალ. ორბელიანი, კ. მამაცაშვილი და სხ.) ცდილობდნენ ქართველი თავად-აზნაურული წოდების გადასარჩენად სავაჭრო პროგრამა წამოეყენებიათ. ივერიელი (ილია ჭავჭავაძე) 90-იან წლებში შორს მიდის და იგი აღარ კმაყოფილდება მარტო ვაჭრობით, მას მრეწველობის საქმეც აინტერესებს. ცხადია,

მაგრამ ეს იმდენად საინტერესო საგანია, რომ ის თხუთსი წლის განხილვას¹⁾.

მახარადის 1892 წ. პირველი წერილი საპოლემიკო ხასიათისა იყო და იგი კრიტიკულად არჩევდა „ივერიის“ თანამშრომლის დ. მაჩხანელის დებო-კასების პროექტებს, რომლის საშუალებითაც იგი, მაჩხანელი, ფიქრობდა გლეხკაცობის ბედის გაუმჯობესებას. მახარადე აღნიშნავდა ამ პროექტის მთელს უსაფუძვლობას და სწერდა: „მაგრამ საქმე ის არის, რომ კაცობრიობა შესდგება არა მარტო გლეხკაცობისაგან: ჩვენ ღროში კაცობრიობის დიდ და შესამჩნევ ნაწილს შეადგენენ, ერთის მხრით, ეგრედ წოდებული „მეოთხე წოდება“ ანუ პროლეტარიატი, და, მეორეს მხრით, კაპიტალისტები. ბ. მაჩხანელს კი არც ერთისთვის მიუტკცევია ყურადღება და არც მეორესთვის. მაგრამ, შეიძლება თუ არა ზურგის შექცევა და თვალების დახუჭვა იმ მრისხანე შავი ღრუბლების წინაშე, რომლებიც მოიწევიან ჩვენსკენ ძლიერ გამწვანებული ურთიერთ შორის დამოკიდებულებათა გამო მწარმოებლის და კაპიტალისტების კლასთა შორის? ამნაირი ზურგის შექცევა მით უფრო გასაკვირალაა, რომ ერთი მხრით დღევანდელი საზოგადოების დაყოფა ორ ნაწილად: კაპიტალისტებად და პროლეტარებად ყოველ დღე უფრო თვალსაჩინოდ ხდება“²⁾. (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.). აქედან ცხადია, რომ 1892 წელს მახარადის მსოფლმხედველობა არ შემოიზღუდებოდა მარქსიზმის მარტო ისტორიული მატერიალიზმისა და თეორიული პოლიტიკური ეკონომიის დებულებების გაზიარებით; ავტორის გულისყური სწორედ იმ სოციალური კლასისაკენ იყო მიპყრობილი, რომელიც მარქსიზმის დასაყრდენ სოცია-

ეს თავისებური ბურჟუაზიული პროგრამა იყო. ეს წერილი ერთობ საყურადღებოა და ნიშანდობლივი ილია ჭავჭავაძის სოციალ-ეკონომიური გადახრების დასახასიათებლად 90-იან წლებში: როგორც ეხედავთ, ი. ჭავჭავაძე აღარ კმაყოფილდება 80-იან წლებში მის მიერ წამოყენებული მარტო „გუთნისა და მიწის“ ეკონომიური პროგრამით და უკვე გარკვეული ხასიათის ბურჟუაზიულ მოთხოვნას აყენებს. სწორედ ამ პროგრამის წინააღმდეგაც ილაშქრებს ფ. მახარადე თავის მეორე წერილში. ამავე ივერიელის წერილებს შეეხო 1893 წლის „ქველში“ ხომლელიც (რ. ფანცხავა), რომელმაც მარქსისტული საზომით განიხილა იგი (იხ. ხომლელის წერილი: „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“ „ველი“, № 21, 1893 წ.)

¹⁾ იქვე გვ. 117-18.

²⁾ იხ. „უთავებოლობის ნაყოფი“, ჟურ. „რევ. მატინე“, № 4-5, გვ. 158, 1924.

ლურ ბაზას წარმოადგენს. მარქსის არა მარტო თეორიული დებულებანი, არამედ სოციალისტური რევოლუციონური პროგრამაც დაცული არის ამ წერილში ამა თუ იმ სახით. ავტორი სწერს: „დღევანდელი ცხოვრებაც იმას გვეუბნება, რომ რომელიმე ცვლილებას და ან რეფორმას მხოლოდ მაშინ აქვს ძალა, თუ ის გამოწვეულია და დაბადებულია ხალხში. უიმისოდ არც ერთ რეფორმას, თუნდ ის ძლიერ სასარგებლოც იყოს, არავითარი მნიშვნელობა არ ექნება ხალხის ცხოვრებაში და თვით ცხოვრებაშიაც ყოველნაირად შეუძლებელია მისი გაყვანა“¹). ცოტა ზემოთ ავტორი სწერს: „ამ უკანასკნელ წლებშიც ამ მუშა ხალხის მდგომარეობა არაფერს სახარბიელო რასმეს არ წარმოადგენს ნივთიერ ქონების მხრივ; თუმცაღა მუშა ხალხს ინგლისში, როგორც ყველგან ევროპაში, დაეტყო შესამჩნევლად გონებრივი წინ წაწევა, რაც იხატება სხვადასხვა კანონიერ მოთხოვნებებში, რომლებსაც მუშები აცხადებენ კაპიტალისტების წინაშე, მაგალ. რვა საათიანი სამუშაო დღე, საყოველთაო საარჩევნო კანონი etc, მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს უკანასკნელი ღირსშესანიშნავი გარემოება, რომელმაც ძლიერ დააფიქრია მთელი ბურჟუაზიული ქვეყანა, გამოწვეულია არა ქონებათა რაოდენობის გაზდის გამო, არამედ დაჩაგრულ საზოგადოებრივი ცნობიერების წინ წაწევით“²).

ვფიქრობთ, მოყვანილი ციტატები ნათელს ფენს იმ საკითხს, თუ რომელი სოციალური კლასისაქენ იყურებოდა ჩვენი ავტორი და რომელი კლასი მიაჩნდა მას ცხოვრების წინწამწევ რევოლუციონურ ძალად. ამრიგად მახარაძეს წილად ხვდა ჩვენში შემოეტანა ნამდვილი მარქსიზმი პირველად 1892 წ./ეს ფაქტი მართლაც აღსანიშნავია: ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის საინტერესო საკითხს წარმოადგენს, თუ ვინ შემოიტანა საქართველოში პირველად რევოლუციონური მარქსიზმის იდეოლოგია.

გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით, პირველობა ეკუთვნის ფ. მახარაძეს. იმავე ხანებში სწერდა აგრეთვე ნ. ჟორდანიაც. მისი ნაწერების ხასიათსა და შინაარსს ჩვენ ქვემოთ გავცნობით უფრო ვრცლად, აქ კი აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით მოვიყვანთ შემდეგ ფაქტს: როგორც ზემოთ ვწერდით, 1892 წ. ქ. ზესტაფონში მოხდა პირველი კრება ქართველი მარქსისტებისა; მასთანვე ცნობილია,

¹) იხ. „უთაბოლობის ნაყოფი“, თურნ. „რევოლ. მატინე“, № 4 — 5, გვ. 148.

²) იქვე გვ. 139 — 40.

რომ ნ. ჟორდანიას ამ პერიოდში დაუწერია წერილი სათაურით: „რა უნდა ვაკეთოთ?“, რომელიც შემდგომ შესწორებული და შეკვეთული სახით დაიბეჭდა 1894 წ. ჟურ. „მომამბეში“. ამ წერილის დებულებებს ჩვენ ქვემოთ გავიყნობთ, მაგრამ აქ საინტერესო არის თვით ჟორდანიას შეხედულება თავის მარქსისტულ წარსულზე 1892-93 წლებში. ერთ თავის მოგონებაში 1918 წელს იგი ამბობდა: „ჩვენ (ხესტაფონის კრება, 1892 წ.) მიზნად ვისახავდით დაგვეწერა მარქსისტული პროგრამა, და როდესაც ის ჩვენ დავსწერეთ, ენახეთ, რომ ის (პროგრამა) ნაროდნოვოლკული იყო და არა მარქსისტული. მაშინ ვთქვით, რომ ჯერ ჩვენ არა ვართ მარქსისტებიო“. ნ. ჟორდანიამ, მისი თქმით, მხოლოდ ევროპაში შეითვისა ნამდვილი მარქსიზმი პლენხანოვის ნაწერების ზეგავლენით¹⁾.

ჩვენ არავითარი უფლება არ გვაქვს არ დავუჯეროთ ნ. ჟორდანიას ცნობებსა და მოგონებებს. ხოლო ამ მოგონებით მტკიცდება, რომ იგი 1892-93 წლებში ჯერ კიდევ არ სთვლიდა თავის თავს ნამდვილ მარქსისტად, იგი ჯერ კიდევ არ იყო თავისუფალი რუსული ნაროდნიკული იდეოლოგიის გავლენისაგან: ნაროდნოვოლკური თეორია საკმაოდ ჩრდილავდა მის მარქსისტულ ტენდენციებს. ამრავად, თავი რომ დავანებოთ დროებით მაინც ნ. ჟორდანიას 90-იანი წლების ნაწერების არსებით განხილვას, მისი ფორმალური განცხადებაც ნათელს ხდის, რომ ნ. ჟორდანიას ვერ ჩავთვლით კეზმარიტი მარქსიზმის მამამთავრად, პიონერად ჩვენში. ამის საბუთს ჩვენ არ გვაძლევს არც ერთი ისტორიული დოკუმენტი. ხოლო თუ ფორმალური ნიადაგიდან ჩვენ გადავალთ მისი ნაწერების არსებითი ხასიათის გაცნობაზე, მაშინაც ნათლად დავინახავთ, რომ ნ. ჟორდანიას აზროვნება 90-იან წლებში ოპორტუნიზტული შინაარსით ხასიათდებოდა და ამრიგად შორს იდგა რევოლუციონური მარქსიზმის იდეოლოგიისაგან. მაგრამ ამაზე დაწვრილებით ქვემოთ.

აქედან ცხადია, რომ ფ. მახარაძის წერილი „უთავბოლოობის ნაყოფი“, რომელიც დაწერილია 1892 წ. და რომელიც ხელთნაწერის სახით ვრცელდებოდა მაშინ ჩვენს ახალგაზრდობაში, პირველი სერიოზული მარქსისტული ლიტერატურული დოკუმენტია.

ამ ძირითად რევოლუციონურ ხაზს განაგრძობდა შემდგომ ფ. მახარაძე, როდესაც იგი დაბრუნდა საქართველოში და ავითარებდა

¹⁾ Н. Жордания: „За два года“, гл. 105, 1919 წ.

რევოლუციონური მარქსიზმის იდეოლოგიას. თავის პირველ ნომერში „კავალის“ წერილში — „პასუხი გაკვრით“, რომელიც 1895 წ. იყო დაბეჭდილი და მიმართული ქართველი ნაროდნიკების წინააღმდეგ, იგი სწერდა:

„თუ ბატონ-ყმურ საზოგადოებაში წოდებათა და წოდებრივ განსხვავებათ ჰქონდათ მრავალი საფეხურები, ახალს კაპიტალისტურ საზოგადოებაში მისი წევრნი განურჩევლათ წოდებათა იკრიბებიან ორ უმთავრეს ბანაკათ: „ერთის მხრით ფიზიკური და გონებრივი შრომის წარმომადგენელნი, მეორეს მხრით მუქთა ხორა, ბურჟუა კაპიტალისტები“ (სტ. ს. ჯიბლაძის) ახალ დაბადებულ წოდებათა ანუ კლასთა შორის არის ჩამოვარდნილი ბრძოლა სამტრო, სასიცოცხლოთ. მაგრამ ეს ბრძოლა ყოველგან ერთნაირად არ არის ფარდა ახდილი“¹⁾.

1896 წ. მარტის „კავალის“ ნომერებში ფ. მახარაძე სწერდა: „როგორიც უნდა იყოს თანამედროვე პროლეტარიატის მდგომარეობა ევროპასა და ამერიკაში, ის არასოდეს არ გაცვლის თავის დღევანდელ მდგომარეობას რომელიმე წინანდელზე. არ გაცვლის იმიტომ, რომ თანამედროვე პროლეტარიატი, როგორც საზოგადოებრივი ძალა, გაცილებით მაღლა დგას მონებზე და საშუალო საუკუნეების ყმებზე. აქ არ არის ადგილი ვილაპარაკოთ იმაზე, თუ რა საზოგადოებრივი ასპარეზი მოქმედებისა დაულოცა პროლეტარიატს ისტორიულმა ევოლუციამ. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ თუ პროლეტარიატს ჯერ კიდევ საცხებით არა აქვს შეგნებული და გათვალისწინებული თავისი ისტორიული მნიშვნელობა, თანამედროვე მატერიალური პირობები, რომელშიაც ის ვარდება ნებით თუ უნებლიეთ, სულ უფრო და უფრო ამზადებენ და ხელს უწყობენ მას ამ საქმეში“²⁾.

ამ ტომში ჩვენ ვითვალისწინებთ ფ. მახარაძის სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების ევოლუციას მხოლოდ 1892-1896 წლების შემოფარგვლით. განხილულმა მასალამ ჩვენ დაგვანახა, რომ სოციალ-დემოკრატიული პარტიის, მაშინდელი ენით რომ ვთქვათ, ახალი, მესამე დასის სამოღვაწეო პლატფორმა მან უკვე მოხაზა. 1892-93 წლებში ფ. მახარაძის აღნიშნული პერიოდის სოციალ-პოლიტიკური ხასიათის წერილებს

¹⁾ ფ. მახარაძე: „გაკვრით პასუხი“, „კვალი“, № 22, გვ. 12, 1895 წ.

²⁾ იხ. ფ. მახარაძე: „მეცნიერება გაკოტრდ თუ მტადიზიკა“, „კვალი“, № 15, 1896 წ.

ახასიათებს შემდეგი ძირითადი მოტივები: ა) მან ხაზგასმით აღნიშნა ახალი სამეურნეო პერიოდის დასაწყისი ჩვენში და კაპიტალისტური ეკონომიკის განვითარება¹⁾; არსებითი მნიშვნელობა ამ ეკონომიური ცვლილებისა ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში; ბ) ამ ეკონომიურ ცვლილებებთან ერთად ორი დიამეტრალურად საწინააღმდეგო კლასის ჩამოყალიბება: ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის, და მათი ბრძოლის შინაარსი და ხასიათი; გ) პროლეტარიატის ისტორიული დანიშნულება და როლი სოციალიზმის განხორციელების საქმეში; დ) კრიტიკა კაპიტალისტური წყობილებისა მარქსისტული თეორიული პოლიტიკური ეკონომიის საზომით; ე) ისტორიის მატერიალისტური გაგება; ვ) კრიტიკა ქართული ნაროდნიკული აზროვნებისა და იმ სამოღვაწეო პროგრამის, რომელიც შეიმუშავა ქართული ნაროდნიკული მიმდინარეობის ნაწილმა 90-იან წლებში; ზ) კრიტიკა თავად-აზნაურული და ბურჟუაზიული აზროვნებისა მარქსისტული საზომით.

ეს იყო ის მთავარი საკითხები, რომელთა გარშემო შემდგომ ტრიალებდა ქართული მარქსისტული აზროვნება და ინტელიგენციის გონებრივი მოღვაწეობა. მაგრამ ეს საკითხები ამა თუ იმ სახით წამოაყენა ჩვენი ცხოვრების ვითარებამ, და ახალი თაობის ინტელიგენციაც იძულებული შეიქმნა ანგარიში გაეწია მისთვის. ინტელიგენციამ ფეხი შემოდგა ჩვენი ცხოვრების სარბიელზე ახალი იდეებითა და ახალი სამოღვაწეო პროგრამით შეიარაღებულმა. როგორც თეორიულ საკითხებში, ისე პროგრამულ-სამოღვაწეო ხაზის მიხედვით „მესამე დასის“ მწერლობას მრავალი რამ ჰქონდა სათქმელი. ეს სიტყვა უკვე ითქვა 1892-93 წლებში. მას ესაჭიროებოდა გაღრმავება და გაფართოება.

შეუძლებელი არის ამ თავში არ შევეხოთ სილიბისტრო ჯიბლაძის წერილებს. ამ პერიოდის მისი წერილები აუცილებლად აღსანიშნავია, როგორც ერთ-ერთი რევოლუციონური მარქსიზმის ხაზის გამომხატველი. იმ ხანებში ს. ჯიბლაძეს არ ეტყობა ოპორტუნიზმი, იგი გადაჭრით დგება კლასთა ბრძოლის პრინციპზე, ცდილობს სისწორით დაიცვას მარქსიზმის პრინციპები. ამ მხრივ იგი რევოლუციონურ მარქსისტთა რიგებს ეკუთნოდა; მერყეობა და ოპორტუნიზმი შემდეგ პერიოდში დაეტყო ს. ჯიბლაძეს.

¹⁾ იხ. ამის შესახებ მისი წერილი: „პასუხი ვაკერით“, „კვალი“ № 22, 1895 წ.

ჩვენ უკვე გავიცანით მისი საპროგრამო სიტყვები: „წინააღმდეგობის საფლავეზე წარმოთქმული ახალი დასის დავალები“ (საქმე, შევეხებით მის საპოლემიკო წერილს — „კვალი და მესამე დასის მწერლები“¹). როგორც ვწერდით, ახალი დასის გამოსვლამ სამოღვაწეო ასპარეზზე ცხარე კამათი გამოიწვია მაშინდელ ქართულ პრესაში. „კვალისა“ და მისი მწერლების წინააღმდეგ უმთავრესად გამოვიდნენ ქართველი ნაროდნიკები, რომელნიც სრულიად უარყოფდნენ როგორც მარქსიზმის დებულებებს, ისე მთელ რიგ საპროგრამო საკითხებს, რომელთაც არსებითი დამოკიდებულება ჰქონდათ ჩვენი ცხოვრების ვითარებასთან. ნაროდნიკები (ალ. ნა-ლი., ვ. წ., ლალი) უარყოფდნენ ჩვენში კაპიტალისტური წესწყობილების განვითარებასა და კლასთა ბრძოლის არსებობას. სილ. ჯიბლაძე არღვევს ალ. ნა-ლის მიერ წამოყენებულ დებულებებს და სწერს: „აქ ორი უმთავრესი ფაქტორი მუშაობს: კაპიტალი და თავისუფალი მუშა. კაპიტალისტი იძენს საწარმოო მასალას და შრომის იარაღს. შემდეგ გამოდის შრომის ბაზარზე და ქირაობს მუშებს. სადაც ეს ორი პირობებია, იქ შესაძლებელია წარმოება. ახლა ვიკითხოთ: არის ჩვენში ეს პირობები თუ არა? პირველი პირობა, — კაპიტალი რომ ამ მხრივ არავითარ დაბრკოლებას არ წარმოადგენს, ამაზე ჩვენ გვქონდა ლაპარაკი... საქმე მეორე პირობაში — მუშებშია, რომელსაც ან სულ, ან საკმაოდ არა აქვთ საკუთარი შრომის იარაღი... ვინც ცოტათ, თუ ბევრათ ადევნებს თვალ-ყურს ჩვენი ცხოვრების დუღილს, არ შეუძლია არ შენიშნოს როგორ ეცლება ჩვენ მიწის მუშებს ნიადაგი ფეხიდან: ვინ სრულიად ჰკარგავს, ვინ სტოვებს თავის უნაყოფო და გამოუტიტულ მამულს და გარბის ქირაზე დაბა-ქალაქებში, სხვადასხვა სამრეწველო კუთხეებში და ქვეყნებში.... გლეხების სიღრმიდან თავს ყოფს ეგრეთ წოდებული პროლეტარიატი. ეს დაუძინებელი მტერი ჩვენი დარაჯისა (ალ. ნალ-ზე ლაპარაკობს. ს. ხ.)... ჩვენში არამც თუ მომზადებულია კაპიტალიზმის უმაღლეს საფეხურზე ასავალი ნივთიერი ნიადაგი, ჩვენ კიდევ ავფორთხდით ამ საფეხურზე... აქ განვითარება ჩვენი ერისა. მისა წინ-სვლა, მოასწავებს ამავე დროს განვითარებას საზოგადოებრივი ანტაგონიზმისას, კლასიური წინააღმდეგობის. ჩვენი თვითვეული ფეხის ნაბიჯი წინ ამ გზაზე სთხრის ჯურღმულს ახალ ყმათა და ბა-

¹ ს. ჯიბლაძე: „კვალი და მესამე დასის მწერლები“. „კვალი“, № 8, 9, 10, 13, 14, 1825 წ.

ტონთა (ე. ი. პროლეტარიატსა და ბურჟუაზიას. ს. ხ.), ლაქათა და მდიდართა შორის. ამისათვის ახალი ხანა უფრო მწვავე და ზარდაცემია ხალხისათვის, ვინემ გასული ხანები; აქ ადამიანი უკან დგება, პატრიაქალური ურთიერთობა ადგილს უცვლის ახალს ბატონ—ფულს, ამ ცივსა და საზიზღარს ლითონს. ბურჟუა-კაპიტალისტები ჩვენში... ახლაც არსებობენ, მაგრამ ჯერ მთელი ჩვენი ცხოვრება არ გადაუქმნიათ, — ეს რეჟიმი იზრდება სწრაფად, მხოლოდ, როცა ის ზრდას დაამთავრებს, მაშინ მიისწრაფება და დაბლა ეშვება, მის ალავს სოციალიზმი იჭერს. ჩვენ ვერასოდეს ვერ ვიტყვი, აი აქ თავია კაპიტალიზმის, აქ ბოლო, იმისთვის, რომ პირველ შემთხვევაში ის არეულია ძველ პატრიაქალურ ელემენტებთან, მეორე შემთხვევაში — ახალ პროგრესულ ელემენტებთან. არც ერთი მოვლენა არ არსებობს დაოთხკუთხებული, გათავებული. მისი ნიშნობლივი თვისება — მოძრაობა, განვითარებაა. ამას გარეთ ის არ არის. საქმე იმაშია, გამოირკვეს, რა ეკუთნის მომავალს და რა წარსულს, უკანასკნელთან ბრძოლა დონ-კიხოტობაა ის უკვე მკვდარია. პირველთან ბრძოლა საჭიროა, არა მისი გამეფების წინააღმდეგ — ეს შეუძლებელია, რადგან უჩვენოთ ხდება ბუნებრივი კანონის ძალით — არამედ იმ შედეგების წინააღმდეგ, რომლებიც ათახსირებენ ადამიანს¹⁾.

ასე ხსნის ს. ჯიბლაძე იმ ღრმა ეკონომიურ პროცესს, რომელიც დაიწყო ჩვენში მე-XIX-ე საუკუნის მეორე ნახევარში და რომელმაც ღრმა მნიშვნელობის სოციალური და იდეოლოგიური ცვლილებები გამოიწვია ჩვენში. (ამ ანალიზის დროს ჯიბლაძე წმინდა მარქსისტულ ნიადაგზე სდგას და ნათლად იცავს კლასთა ბრძოლის პრინციპს.) საინტერესოა შემდეგი ადგილები ს. ჯიბლაძის წერილიდან, რომელიც გვიხსნის ჩვენი პროლეტარიატის შემადგენლობის საკითხსა და ახალი დასის სამოღვაწეო პროგრამას. ჯიბლაძე სწერს:

„თუ ჩვენში ჯერ საკმაოდ გარკვეული არ არის პროლეტარიატი და ბურჟუაზია, ეს იმას კი არ მოასწავებს, არ იყოს არც ერთი არც მეორე. რამდენადაც ჩვენი დიდი მემამულეები მდიდრდებიან მიწის შემოსავლით — ისინი ბურჟუები. ამას მოუმატეთ: მეჭარხნე, მოვახშე, მოვაჭრე და სხვა მწარმოებლები. ჩვენი პროლეტარიატი არეულ სხეულს წარმოადგენს. აქ უმეტესობას მცირე მამული აქვს, რო-

¹⁾ იხ. ს. ჯიბლაძე: „ქვალის და მესამე დასის მწერლები“. „ქვალის“, № 13, 14, 1825 წ.

მელიც მხოლოდ მესაკუთრის სახელს აძლევს, ნამდვილად კი გვთავაზობს ტაყებულის ბოგანოა. ესენი მუშა ხალხია, რომლის ბედ-ჩაღბალს და მოკიდებულებას, როგორც საქონლის, ისე მუშა ხელის ბაზარზე, ესენი სრულს გაპროლეტარების გზას დაადგენ“.

შემდეგ ავტორი ეხება მესამე დასის სამოღვაწეო პროგრამას და სწერს:

„ჩვენს ლიტერატურაში ფეხი მოიკიდა ახალმა (მესამე) დასმა. ეს დასი წარმოადგენს სრულს წინააღმდეგობას ძველი უნიადგო დასისას¹⁾ ის პროგრესიულია, უკანასკნელი კი რევრესიული. ბურჟუაზიას ჯერ არ აქვს ჩვენს ლიტერატურაში თავისი ორგანიზაცია, არა ყავს იქ გამომთქმელი თავისი დასი, — თუ მხედველობაში არ მივიღეთ

¹⁾ ს. ჯიბლაძე თავის საინტერესო წერილში დასთა თავისებურ კლასიფიკაციას იძლევა, რომელიც განსხვავდება გ. წერეთლის ზემოთყვანილი კლასიფიკაციისაგან. ს. ჯიბლაძეს წერილში ჩვენ ვკითხულობთ:

„ამაირად ჩვენი ინტელიგენციაც დაადგა ძველი თაობის გზას (ჯიბლაძე აერთებს ივერიელებსა და ნაროდნიკებს ერთ დასში. ს. ხ.). მისი მიზანია მოიგდოს ხელში ტარი ისტორიული ჩარხისა და უკან ატრიალოს. ამ პირველ დასის სრულს მოწინააღმდეგე ძალას შეადგენს ახალ-დაბადებული — დღეს მესამედ წოდებული დასი: ამ დასმა შეიგნო ახალი ისტორიული ძალა და ამოუდგა გვერდში. ეს ის ცხოველ-მყოფელი ძალაა, რომელიც გამოძვრა იმ ხ ა კ ე დ ა ნ, რასაც დღეს ასეთი ერთგულებით იცავს ჩვენი რეაქციონერი დასი. შუათანა დასის (ე. ი. მეორე დასის. ს. ხ.) ეკანასიას დასტყვრიან მრავალი ღონიერი კანდიდატები: ეს გახლავთ ბურჟუა-ლიბერალები. ისინი მხოლოდ შემთხვევას უყვდინან, რომ თავისი ფაქტიური ძალა თეორიულად განამტკიცონ. ისინი, ცხადია, მალე შეკმნიან ენერგიულ ორგანიზაციას... მოსალოდნელია, ჩვენის აზრით, მესამე (ე. ი. სოციალ-დემოკრატიული. ს. ხ.) და მეორე (ე. ი. ბურჟუაზიული. ს. ხ.) დასი მომავალში დაუახლოვდნენ ერთმანეთს დროებით, რომ ჩაუნგრიონ ბუდე რეაქციონერებს, შემდეგ ერთი მეორის წინააღმდეგ მოიღერონ ყელი საბრძოლველათ. მაშინ ჩვენს ცხოვრებაში დამყარდება ორი სამკედრო-სასიცოცხლო მეომარი დასი — პროგრესიული — დღეს „მესამედ“ წოდებული და კონსერვატიული დასი. ვინ გაიმარჯვებს ამ ბრძოლაში? ჩვენ ვფიქრობთ პ. რველი. რატომ? იმიტომ, რომ ის მიდის წინ ცხოვრების მიმდინარეობასთან ხელ-ხელს გაყრილი. ამით გათავდება ისტორიული დანიშნულება დღევანდელ ახალგაზრდა დასისა. როცა ეს ახალი დასი შეასრულებს თავის ისტორიულ მისიას, ვინ იცის, იქნება, მასაც იგივე ბედი ეწვიოს, რა ბედიც ეწვია ჩვენს ძველ დასს. ასეთი მაგალითებით სავსეა ისტორია. მისი განვითარების უღმრთელი ლოლიკა ამას თხოულობს: დღეს ის თავისი სიყვარულით ასაჩუქრებს და ეფერება ერთს იმიტომ, რომ ხელ მას ზურგი შეაქციოს და თავისი მშობლიური აღერსი მეორეზე გადაიტანოს“ (№ 10). ციტატის ბოლო ნაწილში ერთგვარაა წინასწარმეტყველებაც არის გამოხატული. მართლაც, მესამე დასის დიდ უმეტესობას ის

ბ-ნ ნ. ნიკოლაძის მიმოხილვები „მომხმეებში“¹⁾. ის ბურჟუაზიაში შაობს ცხოვრებაში. რამდენათაც მისი მოქმედება სპობს ძველპატრიარქულურ წეს-წყობილებას, ის პროგრესიულია, რამდენათაც ალატაკებს ხალხს — რეგრესიულია. ახალი დასის დროშაზე აწერია: „ცხოვრების ახალ მიმდინარეობის მეცნიერულად გამოკვლევა, და ბრძოლა არა მისი ტენდენციების წინააღმდეგ — ეს უჩვენოდ ხდება — არამედ იმ შედეგების წინააღმდეგ, რომელნიც ათახირებენ ადამიანს“. ბრძოლა ამ შემთხვევაში ნიშნავს დაჩაგრულთა გაცნობიერებას და მათი ინტერესებისათვის ბრძოლას. ამ ახალ მიმართულების მტერი, ამავე დროს, მტერია დაჩაგრულთა“²⁾.

ასეთი არის ს. ჯიბლაძის ვრცელი, დასაბუთებული საპროგრამო წერილის მთავარი დებულებები. ამ წერილში ავტორი, ერთის მხრით, არღვევს ძველი ნაროდნიკული აზროვნების საფუძვლებს, ხოლო მეორე მხრით მარქსისტული მეთოდით ანალიზს უკეთებს ახალ სოციალ-ეკონომიურ პირობებს და არკვევს ახალი დასის სამოღვაწეო პროგრამას. ეს წერილი ს. ჯიბლაძისა, ფ. მაზარაძისა და ნ. ჟორდანიას წერილებთან ერთად მნიშვნელოვანი ეტაპი არის მარქსისტული ლიტერატურის ისტორიაში.

✓ 190-იანი წლების ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების მკვლევარი გვერდს ვერ აუხვევს ხომღელის წერილებს. იმ პერიოდში ხომღელის სტატიები მარქსისტული ხასიათისა იყო. ჩვენ უკვე დავინახეთ, თუ 1893 წელს როგორ სწორედ შეატყა მან მარქსიზმის საზომით ქართველი ნაროდნიკების, — რომელთაც მან პირველად უწოდა ჩვენში „ტეტიათა მოტრფიალენი“, — საქმიანობა და სამოღვაწეო

ბედი ეწია, რასაც მას უწინასწარპეტყვებოდა ავტორი. ამ დასის უმეტესმა მეთაურებმა ვერ აუღეს ალღო ცხოვრების მიმდინარეობას და სხვა ისტორიულ პერიოდში მათი პროგრამა რეაქციონური შინაარსით აივსო. სამაგიეროდ შედარებით უფრო მცირედი ნაწილი ამ დასისა შეგნებულად ართმევდა ალღოს დროების მოთხოვნილებას და სწორედ ამ დროიდან ჩამოყალიბდა შემდგომ ბოლშევიკური პარტია. მაგრამ ავტორის ანალიზი მაინც საინტერესოა. აქ ს. ჯიბლაძე მემარცხენე ფრთაზე სდგას და წმინდა დასთა ბრძოლის საზომით იზილავს საკითხებს. მართალია, მისი დასთა კლასიფიკაცია მოიკოკლებს, მაგრამ სამაგიეროდ იგი თვით ავტორის შეხედულებათა დასახასიათებლად მაინც საინტერესოა.

1) ავტორის მხედველობაში აქვს ნ. ნიკოლაძის წერილები 1894 წლის „მოამბეში“, სადაც იგი იცავს ვაჰრობა-მრეწველობის განვითარების აუცილებლობას ჩვენში.

2) „კვალი“ № 14, 1895 წ.

პროგრამა ¹⁾). კაპიტალისტური წყობილების დამყარება ჩვენში მას-
დიდ პროგრესულ მოვლენად მიაჩნდა. ამ დებულებას იგი შემდეგ
მოსაზრებით ასაბუთებდა: „საქირო არ არის მკითხველს მოვავანოთ
მგონი, რომ ჩვენ, პირადათ, კაპიტალიზმის ფეხის მოკიდებას ჩვენში
დიდ მნიშვნელობას ვაძლევთ. რატომ? იმიტომ რომ კაპიტალიზმს
შეუძლია თან და თან წინ წასწიოს ნივთიერად ჩვენი ხალხი, რომ-
ლის ძველებური იარაღებით მუშაობას დღეს არც არაფერი ხვევი
აქვს თვით გლეხისათვის, არც არაფერი სარგებლობა მოაქვს ჩვენი
ქვეყნისათვის. ის წინ წაწევს ჩვენს ხალხს გონებითაც, რადგან მაშინ
უბრალო მუშასაც უფრო მეტი თავისუფლება ექნება სწავლის შეძე-
ნისა, გართობისა და ფიქრისათვის, ვიდრე ახლანდელ ქართველ გლეხს,
რომელსაც დღე და ღამე გამუდმებული მწარე, უმადური შრომის
უღელი სრულიად უბნელებს გონებას, უმეცრებისა და საშინელი
ამაოდ მორწმუნეობის ტყვეთ ქმნის და ერთიანად ანადგურებს. ის
ჩვენს ხალხს სამოქალაქო დისციპლინას და შნოსაც შეაჩვევს და გახ-
დის ისეთ ერათ, რომელიც საპოლიტიკო საქმეებისას რასმე მაინც
გაიგებს. გარდა ამისა, აქ ბარემ ისიც დაუმატოთ, რომ კაპიტა-
ლისტთა კლასს, ბურჟუაზიას ადვილად შეეძლება ეროვნული საქმე
გადაწყვიტოს უფრო მარჯვეთ და ხეირიანად, ვიდრე ჩვენი ერის
რომელსამე სხვა წრეს“ ²⁾.

ასე სწერდა 1893 — 5 წლებში ხომლელი კაპიტალიზმის გან-
ვითარებისა და მნიშვნელობის შესახებ ჩვენში. მაგრამ ავტორმა თუ
კაპიტალიზმის განვითარების ერთი მხარე აღნიშნა, არც მეორე მხა-
რე დავიწყებია. იგი არ უკავშირებს თავის სამოღვაწეო პროგრამას
ბურჟუაზიის საქმიანობას. ავტორი სხვა სოციალურ ფენაში — პროლე-
ტარიატში — ეძებს თავის დასაყრდენ ძალას და ამიტომ იმ ხანებში
ხომლელი მარქსისტულად აზროვნებდა და უახლოვდებოდა ფ. მახა-
რაძის მიმდინარეობას. იმავე წერილში ხომლელი ამბობდა: „ჩვენ
არ უნდა ვემსახურებოდეთ ინტერესებს იმ კლასისას (ე. ი. ბურჟუ-
აზიის. ს. ხ.), რომელიც ამ ახლო მომავალში აპირებს ჩვენში გაბა-
ტონებას და „გაძლიერებას“, იგი უჩვენოდაც კარგად გაიკათავს
გზას, რადგან დღევანდელი ცხოვრება, საზოგადოთ, სულ ერთიანად

¹⁾ იხ. გარეთვ მისი წერილები: „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“, „კვალი“, № 16, 17, 20, 21. 1893 წ.

²⁾ ხომლელი: „ზოგიერთი ფიქრი“, „კვალი“, № 39, გვ. 14, 1895 წ.

მისია. ჩვენ ფრთხილად და დიდი გამოცდილებებით გამოვინახოთ და უჩვენოთ თანამედროვე (ე. ი. ბურჟუაზიის. ს. ხ.) წინააღმდეგი ელემენტები (ე. ი. პროლეტარიატი. ს. ხ.) თვით საქართველოშივე რომელიც თან და თან ბურჟუაზიის ზრდასთან უჩინარად იბადება დღეს ჩვენში, და რომლის ხელითა და მეოხებით უნდა დამკვიდრდეს და განხორციელდეს ჩვენი ქვეყნის არე-მარეზე უკეთესი და უმაღლესი მერმისი ჩვენი ერისა“¹⁾ (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.).

ჩვენ მიერ ხაზგასმული სიტყვები აუცილებლად აღსანიშნავია: ხომლელი ჩვენში უმაღლესი მერმისის, სოციალისტური წყობილების დამკვიდრების საქმეს პირდაპირ უკავშირებდა ჩვენი მუშათა კლასის საქმიანობას²⁾. ეს არ იყო მარტო ხომლელის მოსაზრება: ამ ნიადგზე იდგა მთელი რიგი მაშინდელი მესამე დასელებისა; როგორც დავინახეთ, რევოლუციონური მარქსიზმის ერთმა მეთაურმა, ფ. მახარაძემ, თავიდანვე ჩვენი ცხოვრების სიღრმეში არა მარტო კაპიტალისტური წყობილების განმტკიცება დაინახა, არამედ ამ წყო-

¹⁾ ხომლელი: „ზოგიერთი ფიქრი“ — „კვალი“, № 39, გვ. 15, 1895 წ.

²⁾ 1893 წ. დაწერილ წერილში ხომლელი სწერდა: „უნდა მოგახსენოთ, რომ კაპიტალისტურ მრეწველობას, თანამედროვე წარმოებას არ შეუძლია არ სე-ბობა უპროლეტარიატოდ და პროლეტარიატის აუცილებელმა საჭიროებამ ცხოვრებაში გამოიწვია ყმების განთავისუფლების საქმეც (ხაზი ავტორისაა. ს. ხ.). და აი პირადი თავისუფლება მიენიჭა რუსეთისა და საქართველოს გლეხ-კაცებს, რომელთა საუკეთესო მიწა-წყალი განთავისუფლების დროს თავად-აზნაურობას დარჩა და გლეხთა მომავალი ბედ-ილბალი, სიკეთე სიცოცხლის განსაცდელში ჩაეარდა... თანდათან, ნელ-ნელა დგებოდა და ირკვეოდა ისეთი ხანა, როდესაც ცალკე, ერთ-პირად უნდა გამდგარიყო ქონება, ან უკეთ ვსთქვათ, კაპიტალი, მხოლოდ ცალკევე, მეორე პირად—შრომა. ასეთმა ისტორიულმა გარემოებამ, რასაკვირველია, სულ ერთიანად, ძირეულად შესცვალა ჩვენი ცხოვრება და ქეშმარიტი რევოლუცია მოახდინა. და, აი სწორედ ამ დროს შეიძრა ქართული კეუა, გრძნობა-გონება და ჩვენს ლიტერატურას მიეცა სრულიად ახალი მიმართულება, დაუდგა ახალი დრო“ (იხ. ხომლელი: „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“. „კვალი“, № 17, 1893 წ.) ამრიგად, ხომლელი უკვე 1890-93 ამჩნევდა ჩვენში პროლეტარიატის წარმოშობას და მასთანვე, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ხაზგასმით აღნიშნავდა ამ კლასის ისტორიულ დანიშნულებასა და როლს ჩვენი ცხოვრების ვითარებაში. ერთს თავის მოგონებაში რომანოზ ფანცხავა (ხომლელი) გადმოგვცემს ერთ კრებაზე მის მიერ წარმოთქმული სიტყვის ზი-

ბილგების ახალი შვილიც — მუშათა კლასიც — და თავისი სამოღვაწეო გეგმები პროლეტარიატის დარაზმვისა და ბრძოლის საქმეს დაუკავშირა. ესევე შეადგენდა მ. ცხაკაიას პრაქტიკულ-რევოლუციონური მოღვაწეობის მთავარ მიზანს უკვე 90-იანი წლების დასაწყისიდანვე.

მაგრამ რევოლუციონური იდეოლოგიისა და მარქსისტული იდეების გავრცელების საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ე. ნინოშვილს. ჩვენში მას იცნობდნენ, უმთავრესად, როგორც ბელეტრისტს, ხოლო მისი სოციალ-პოლიტიკური იდეალების განვითარება და პრაქტიკული მუშაობა არ ყოფილა სათანადოდ შესწავლილი. მაგრამ დღეს უდაოა, რომ ეგ. ნინოშვილმა დიდი როლი ითამაშა საქართველოში მარქსისტული იდეების შემოტანისა და გავრცელების საქმეში¹⁾. მოკლედ ჩვენ ზევით უკვე დავინახეთ ე. ნინოშვილის პრაქტიკული მოღვაწეობის მთავარი შინაარსი ახალი რევოლუციონური მიმართულების შექმნისათვის. მაგრამ ეგნატეს ინიციატივით იყო მოწვეული არა მარტო 1892 წლის ზესტაფონის კრება და 1893 წლის დასაწყისის ტფილისის კრება, არამედ, როგორც ხომლეღის მოგონებებიდან სჩანს, 1890-91 წლებშიაც იკრიბებოდა მისი ინიციატივით ახალი თაობის

1) იხ. რ. კალაძე: ეგნატე ნინოშვილის ბიოგრაფია.

ნარსს. ეს კრება დაახლოვებით 1890 — 91 წლების გაზაფხულზე მიუწვევია ე. ნინოშვილს თავის ბინაზე ზესტაფონში. ამ კრებას დასწრებია თხუთმეტამდე ყმაწვილკაცობა (ეს კრება არ უნდა შეურთოთ 1892 წ. მომხდარ კრებას). ხომლეღის გადმოცემით, ამ კრებაზე მას შემდეგი უთქვამს: „საჭიროა და ფრიადაც საჭიროა, ჩვენი პოლიტიკური გზა და მიზანი ძირიან-ფესვიანად შეიცვალოს. უპირველესად საჭიროა, რუსეთის სამრეწველო ცენტრებში, დიდ-დიდი და მდიდარი ქალაქების ფაბრიკებსა და ქარხნებში მომზადდეს და დაირაზმოს პროლეტარიატი. გათვითცნობიერდეს იგი პოლიტიკურად, რომ მუშათა შორის კოლექტივიზმის იდეამ ფეხი მაგრად მოიკიდოს, და როცა მუშათა კლასი რუსეთში ამართავს ბრძოლის დროშას და მისი დიქტატურის ქვეშ თავს მოიყრის რევოლუციონური გლეხ-კაცობა, ჯარი და სტუდენტობა, აი მაშინ, დესპოტიზმსაც ძირში ფეხები მოსტყდება და მოისპობა... ჩვენი წმინდა მოვალეობაა, მივბაძოთ ამ შემთხვევაში გერმანიის სოციალ-დემოკრატიას და იმასავით დავაშაბოთ, გავათვითცნობიეროთ მუშათა კლასი, შევაგებოთ მას თვისი ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობა და იგი თავის თავად აღსდგება დესპოტის წინააღმდეგ და მოსპობს კიდეც მას საუკუნოდ“. (იხ. რომ. ფანცხვა: „ჩემი მოგონებანი“. „ქართული მწერლობა“, № 6 — 7, გვ. 211 — 12, 1926 წ.)

საერთოდ, ხომლეღის შესახებ ჩვენ უნდა შემდეგი ვთქვათ: მას ჩვენს მარქსისტულ ლიტერატურაში ნაკლებად იცნობენ. როგორც ამ წიგნის შესაფერისი ადგილებიდან დაინახავდა მკითხველი, ხომლეღს მარქსიზმის გავრცელების საქ-

ინტელიგენცია და ბჭობდა საკირბოროტო საკითხებზე. ხომალდი (რ. ფანცხავა), აგვიწერს რა თავის მოგონებაში ერთ-ერთ კრებულში ამავეს ზესტაფონში, სხვათა შორის შემდეგნაირად გადმოგვცემს ე. ნინოშვილის სიტყვას იმავე კრებაზე: „სიტყვის თქმის ნება მოითხოვა პირველათ მასპინძელმა ეგნატემ, მან დაახასიათა მომენტი, მოგვითხრო შექმნილი ეკონომიური და პოლიტიკური პირობები და დაასკვნა: აბსოლუტიზმი ახრჩობს მშრომელ ხალხს, იგი სისხლსა და ტვინს სწოვს მას. მშრომელი ხალხის სიცოცხლე, ენერგია და ნიჭი სრულიად კვდება. ჩვენ ყოველი ღონე უნდა ვიხმაროთ, რომ ეს მშრომელი ხალხი აეამოძრაოთ, რომ ამ გაყინულ წერტილიდან დაეძრაოთ დამყაყუბული საზოგადოებრივი ცხოვრებაო, დააბოლავა თავისი სიტყვა ეგნატემ“¹⁾.

ესი გადმოცემული სიტყვები ნათლად და გარკვევით მიგვითითებს, თუ როგორი სოციალ-პოლიტიკური მსოფლმხედველობის შემუშავებას აპირებდა უკვე 1890 წლიდან ე. ნინოშვილი. მაგრამ ე. ნინოშვილის სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების დასახასიათებლად ჩვენ გვაქვს ორი მისი პუბლიცისტური სტატია: „ძველი დავა ახალ ქერქში“²⁾ და „უებარი საშუალება საქართველოს გამდიდრებისა“³⁾. ორივე ეს წერილი მიმართული იყო გაზ. „ივერიის“ თანამშრომლების — მეველესა (დ. მიქელაძის) და პლებსის (ნ. ხიზანაშვილის) წინააღმდეგ. მაგრამ სანამ ამ წერილებს შევეხებოდეთ, არ შეიძლება არ გამოვარკვიოთ ეგ. ნინოშვილის დამოკიდებულება „ქვალის“ რედაქციასთან. ეს ორგანო თავიდანვე (1893 წლიდან) ოპოზიციას იჭაუდდა

მეში ჩვენში საგრძნობი ადგილი უჭირავს; ის ჯერ კიდევ 80-იანი წლების მეორე ნახევარში გაეცნო მარქსიზმს და ლიტერატურაშიც სცადა იმ ხანებში თავისი ახალი მსოფლმხედველობა გამოეყენებია ქართველი ნაოდიანეების საწინააღმდეგოდ. 1893 — 96 წლების მისი წერილების მიხედვით, „ქვალის“ ფურცლებზე იგი მარქსისტულ ნიადაგზე იდგა და ყოველ შემთხვევაში მისი წერილი „ჩვენს ლიტერატურის მდგომარეობაზე“ პირველი ოფიციალური მარქსისტული წერილი იყო, „ქვალის“ ფურცლებზე მოთავსებული. ხომალდის დაიწყება შეიძლება აიხსნეს ორი გარემოებით: იგი თითქმის არავეთარ პრაქტიკულ მონაწილეობას არ იღებდა ახალი პარტიის ჩამოყალიბების საქმეში, ხოლო, მეორეს მხრივ, შემდეგ პერიოდში იგი საკმაოდ გადიხარა მარჯვნივ, ნაციონალიზმისაკენ, დასცილდა რევოლუციონერ მსოფლმხედველობას.

1) რ. ფანცხავა: „მოგონებანი“, „რევოლუციის მატთან“, № 2, 1923 წ.

2) იხ. „ქვალის“, № 32, 33, 1893 წ.

3) იხ. „ქვალის“, № 39, 40, 1893 წ.

გაზ. „ივერიასა“ და მის მიმდევრებს. ამ გარემოებამ შექმნა ილუზიები „კვალის“ (1893-94 წლების) მემარცხენეობის შესახებ. ნინოშვილი არ დგას მაშინდელი „კვალის“ პოზიციაზე, არ იზიარებს მის მიმდინარეობას, მაგრამ მაინც არჩევს მასთან თანამშრომლობას. ამას კარგად გვიხსნის ერთი მისი კერძო წერილი, რომელიც 1894 წელში უნდა იყოს დაწერილი და რომლის მხოლოდ ბოლო ნაწილი არის შენახული. ამ წერილში ე. ნინოშვილი სწერს „კვალის“ რედაქციას: „...სოციალურს და ეკონომიურს კითხვებს ეხება, წაფუშალოთ თავში რუსული ციტატა და დავტოვოთ მხოლოდ ის, რაც კერძოდ მეველეზეა ნათქვამი — ერთ სტატიას მაინც იკმარებს. თუ ეგვეც არ შეიძლება, იმ შემთხვევაში დარჩეს ის სტატია დაუბეჭდავი¹⁾... მხოლოდ იმნაირად შეცვლა, როგორც თქვენ ბრძანებთ, გავიმეორობ; არ ივარგებს; ეს იქნება ეკლექტიზმი, შეურიგებელის შეირგება. რაც შეეხება საზოგადოდ ჩემს ნაწერებს, მე ყოველთვის მსურველი ვიქნები, რომ „კვალში“ დაიბეჭდოს: თუნდა კიდევ მიმართულებაში ვერ მოვეწყვეთ და ჩემი პუბლიცისტურ-კრიტიკული სტატიების ბეჭდვაც აღარ ინებოს „კვალმა“, ბელეტრისტულ ნაწარმოებს მაინც ყოველთვის მივაწოდებ... მაგრამ იმიტომ კი არა, რომ „კვალს“ ახალგაზრდობის ორგანოა. შეიძლება, ბევრ ახალგაზრდობასთან მე საერთო არა მქონდეს რა. მე მხოლოდ პატივსა ვცემ „კვალის“ მეთაურთ. მე თქვენგან დავალბებული ვარ არა მარტო ფულით, ზნეობრივათაც და მეც ჩემი მხრით ვცდილობ სამაგიერო რითმე გასიამოვნოთ. ამას გარდა „კვალს“, დღეს არსებულ ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში, ყველაზე პროგრესიულია. აი იმიტომ მიმაჩნია ჩემ ზნეობრივ მოვალეობად „კვალის“ თანამშრომლობა²⁾).

სამწუხაროდ, ამ წერილის პირველი ნაწილი დაკარგულია; სწორედ ის ნაწილი, რომელშიაც ე. ნინოშვილი ეკამათებოდა გ. წერეთელს „სოციალური დოქტრინების“ შესახებ. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გ. წერეთლის კერძო წერილი ეგნატესადმი, რომელიც მოთავსებულია ნინოშვილის მეორე ტომში³⁾, პასუხი უნდა იყოს ეგნატეს ზემოდასა-

¹⁾ ამ წერილიდან სჩანს, რომ 1894 წლის დასაწყისში ეგ. ნინოშვილის პუბლიცისტური წერილი გაუგზავნია „კვალში“ დასაბეჭდად. სამწუხაროდ, ეს წერილი არ დაბეჭდილა იმ პერიოდში „კვალში“ და დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. გ. წერეთლის კერძო წერილი ნათლად გვეუბნება ჩვენ, თუ როგორ საკითხებს ეხებოდა ნინოშვილი თავის წერილში.

²⁾ იხ. ე. ნინოშვილი, ტ. II, გვ. 399-400.

³⁾ იქვე, გვ. 414-17.

ხელეულ წერილზე¹). გ. წერეთლის ამ წერილიდან ჩვენ შეგვიძლია აღვადგინოთ დაახლოებით მაინც ის, თუ რას სწერდა ნინოშვილი „სოციალური დოქტრინის“ შესახებ. სხვათა შორის, გ. წერეთელი ამ წერილში სწერს ე. ნინოშვილს: „ასე რომ, იმ სოციალურ პრინციპს რომ გავყვეთ, როგორც თქვენ (ე. ი. ნინოშვილი. ს. ხ.) მიბრძანებთ, რუსები ჩვენ ადგილ-მამულს დაგვატოვებინებენ და თვითონ მოიკალათებენ ზედ, პრინციპისამებრ ხმის უმეტესობისა... აი, ამ გარემოების ძალით ჩვენ უნდა ვიყოთ ნაციონალ-სოციალისტები.... ჩვენ.... რომ სრული განთავისუფლებული ვიყოთ, მაშინ დიდაც გავშლით კოსმოპოლიტურ ბაიარს და მთელ ქვეყანას თანასწორი უფლების მქონე ძმებათ ვაღიარებთ“. განა გ. წერეთლის წერილის მოტივებიდან არა სჩანს, თუ რის შესახებ ედავებოდა მას ე. ნინოშვილი? აშკარაა, რომ ნინოშვილი ეროვნულ მომენტზე წინ აყენებდა „სოციალურ“ მომენტს და ინტერნაციონალიზმის პრინციპს, რაც არ მოსწონდა და ვერც გაიზიარებდა გ. წერეთელი.

ეს წერილობითი კამათი გ. წერეთელსა და ეგნატე ინგოროყვას შორის 1894 წელს სოციალისტური დოქტრინისა და ეროვნული მომენტის გარშემო, ნათლად გვისურათებს იმას, როგორ პრინციპიალურ დასკვნამდე მივიდა 1894 წ. აღნიშნულ საკითხებში ე. ნინოშვილი და რაში არ ეთანხმებოდა იგი გ. წერეთლის „მიმართულებას“. ახლა განვიხილოთ ე. ნინოშვილის ორი ზემოდასახლებული პუბლიცისტური წერილი.

როგორც აღვნიშნეთ, ე. ნინოშვილმა თავისი სოციალ-პოლიტიკური აზრები ოფიციალურად პრესაში გამოსთქვა 1893 წ. აგვისტოში; სამწუხაროდ, მესამე მისი წერილი, 1894 წელს დაწერილი, დაკარგულია და ამიტომ არა გვაქვს საშუალება დაწვრილებით გავითვალისწინოთ მისი აზროვნების შემდეგი ევოლუცია. 1893 წელში გამოქვეყნებული ორი წერილი პოლიტიკური ხასიათისაა და მიმართულია მეველესა და პლებსის წინააღმდეგ. წერილების უმთავრესი შინაარსი დასტრიალებს თაობათა ბრძოლის საკითხს საქართველოში და იმ სამოღვაწეთ პროგრამას, რომელიც უნდა ეწარმოებია ახალ თაობას. აქვე აღნიშნულია მთელი რიგი მოვალეობისა, რომელიც

¹) გ. წერეთელი სწერს ამ წერილში ეგნატეს: „შენს სტატიას დავბეჭდავ ისე, როგორც შენ მომწერე მეველეს საპასუხოდ და დანარჩენს, როგორც შენ მომწერე, შევამოკლებ, ხოლო არაფერს არ გამოვცვლი“.

წამოაყენა ჩვენი ცხოვრების ახალმა პირობებმა და როგორც გარკვეულ პასუხს მოითხოვდა რევოლუციონურად განწყობილი ინტელიგენციისაგან. უნდა აღინიშნოს, რომ უკვე 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან საგრძნობი შეიქნა ახალი თაობის ინტელიგენციის უმაცოფილება ჩვენში გამეფებული მიმდინარეობით („ივერიის“ ორგანო). ამის მასალებს ჩვენ 1889-1890 წლების „თეატრშიაც“ ვნახულობთ¹⁾ (ეგ. ნინოშვილი, რომელიც თავიდანვე ჩვენი ინტელიგენციის მემარცხენე ფლანგზე იდგა, ასე ადვილად ვერ შეურიგდებოდა „ივერიის“ პოლიტიკას, მით უფრო ვერ შეურიგდებოდა მაშინ, როდესაც მან მარქსისტული იდეოლოგია შეითვისა და ახალი აზროვნების გადმონერგვას შეუდგა ჩვენში¹). სხილავს რა ავტორი რუსეთში წარმოებულ თაობათა ბრძოლის ისტორიას, იგი სწერს: „როგორც რუსეთის ერთ ერთ უღელ ქვეშ მყოფს, მესამოცე წლების რუსეთის მოძრაობიდან ერთი ტალღა საქართველოსაც მოხვდა და გაჩნდა ჩვენშიაც ძველსა და ახალ თაობას შორის დავა-საყვედური. იმ დროს თავისი გაიტანა ქართველმა ახალგაზრდობამ და დამარცხებული ძველი თაობა ადრე მიჩუმდა. დღეს (90-იან წლებში. ს. ხ.) იგივე მესამოცე წლების მოღვაწეები უჩივიან ქართველ ახალგაზრდობას — ვერ შერებით ჩვენოდნობას, უნიქონი ხართ და სხვა... მე კი ჩემდა თავად — განაგრძობს ნინოშვილი — უნდა მოგახსენოთ, ვერ ვეთანხმები ვერც იმ მოსაზრებას, თითქო შვილის (ახალ თაობაზეა ლაპარაკი. ს. ხ.) უფარგისობა ყოველ შემთხვევაში მშობლების (ე. ი. ძველი თაობის. ს. ხ.) ბრალი იყო და ვერც ახალ თაობას უარყოფას: შესაძლებელია მშობლებს თავის მხრივ ძლიერ გონივრულად და საუმჯობესო ჰიგიენური წესით ეზარდათ თავიანთი შვილი, მაგრამ მათგან დამოუკიდებელ გარემოებას მაინც დაეჯაბანიებოთ მათი შვილი. ასეთ შემთხვევაში შვილის საყვედური მშობლებისადმი, ცოტა არ იყოს, სასაცილოც არის. აბა რა პასუხია, მიბრძანეთ: ჩვენ შვილები იმიტომ ვართ ჯაბანი, რომ თქვენ, მშობლები, კარგა იყავით?! მეორე მხრით, არ ვი-

¹) გაზ. „ივერიის“ შესახებ თავის მეორე წერილში ნინოშვილი დაცინვით სწერს: „რა სჯობია, როცა მთავრობა და ჟურნალ-გაზეთობა ხელი-ხელს ჩაკიდებულნი ერთად მიუძღვიან ერს წინ: ერსაც გააბედნიერებს და კეთილ-საიმედოდ ცნობილიც იქნება. მკითხველო, რამდენ ქვეყნისათვის გულშემატკივნობას მოგიყვება რამდენ ამათგან გამოგონილი ქვეყნის გასაბედნიერებელი საშუალება ჩამოგიეთვალო. აუარებელია რიცხვი მათი“ (იხ. „კვალ ი“, № 38, 1893 წ.). ასეთი ირონიის კილოთი სწერდა ავტორი „ივერიის“ პოლიტიკის შესახებ.

ცი, ღმერთმანი, რა საფუძველი აქვს იმ აზრს: თუ აზროვნებაში ახალი არა შეუტანია რა, მაშ არც არსებობს ახალი თაობა! მაშ, ბატონებო, ეიზე ბრძანებთ, უნიკონი არიანო და სხვა? ან განა შესაძლებელია ოცი—ოცი-და-ათი წლის განმავლობაში რომელიმე ერს ახალთაობა არ გასჩენოდეს? განა მესამოცე წლებს შემდეგ შედარებით არ იმატა მაღალ სასწავლებლებში სწავლა მიღებული ქართველი ახალგაზრობის პროცენტმა? არა, ბატონო, ყოვლად უსაფუძვლოა ასეთი უარისყოფა. ესე იგი უარისყოფა ჩვენში ახალ-თაობისა¹⁾.

ასე ეკამათება ეგ. ნინოშვილი, ერთის მხრით, ახალი თაობის იმ წარმომადგენელთ, რომელნიც საერთოდ ინტელიგენციის დაცემას ძველ თაობას აბრალებენ და, მეორეს მხრით, ძველი თაობის ინტელიგენციას, რომელსაც არ სურდა დაენახა ჩვენს ცხოვრებაში ახალი თაობა და მისი ძალა. საერთოდ, ახალი თაობისა და ძველი თაობის ბრძოლის შესახებ ეგ. ნინოშვილი სწერდა:

„იმ ერის ცხოვრებაში, რომელშიაც ცოტად თუ ბევრად დაწყებულია გონებრივი მოძრაობა და ეგრეთ წოდებული ცივილიზაცია, ხშირად არის დავა ძველსა და ახალს თაობას შორის მასზე, თუ რომელი ცდება. დავას იწვევს ის გარემოება, რომ ძველი თაობა, აღზდილი თავის დროინდელ სწავლა-მეცადინეობის თეორიებზე და ზნეობრივ პრინციპებზე. ველარ ითვისებს იმ თეორიებს და პრინციპებს, რომელიც მის მოხუცების შემდეგ ახალმა თაობამ შეიმუშავა და გაარკვია. ამიტომ ყველა ეს, ახალი თაობისაგან შემუშავებული და გარკვეული თეორიები და ზნეობრივი პრინციპები შეცდომა ჰგონია.... მაგრამ სიცოცხლით საესე ახალთაობა თავს არ იდრეკს უკვე ჩამორჩენილი ძველი თაობის წინაშე, არ სწამს მისი ავტორიტეტი და სრულიად დანდობილი თავის ზნეობრივს და გონებრივს ძალ-ლონეზედ დინჯად მიდის წინ... მართლაც ის თაობა, რომელიც აღიზარდა და დაბერდა შელლინგის და ჰეგელის მეტაფიზიკაზედ, რა თქმა უნდა, ევლარ შეითვისებდა ბიუხნერის, მოლშოტის. კ. ფოხტის და სხვა მისთანა ახალ მეცნიერთა მატერიალურ მიმართულებას და ოგ. კონტის პოზიტიურ ფილოსოფიას; ის თაობა, რომელსაც მოხუცებამდე

1) ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ქერქში“—„კვეალი“, №32, გვ. 4, 1893 წ. ე. ნინოშვილი ახლადგამოცემულ მეორე ტომში, რომელშიაც მოთავსებულია აღნიშნული წერილი (გვ. 351-363), სრულიად გამოტოვებულია 1893 წ. „კვეალი“-ს № 32 ნომრის მეორე გვერდზე მოთავსებული ნაწილი. საკვირველია, როგორც არ მიაჩნდეს ამ გარემოებას ყურადღება?

მტკიცედ სწამდა კიუვეს თეორია, მოხუცების დროს ველარ შეითვისებდა დარვინის ევოლიუციონურ თეორიას, რომელმაც ძირითადი ცვლილება მოახდინა ბუნების მეტყველებაში; ის თაობა, რომელსაც მოხუცებამდე ქეშმარიტად მიაჩნდა მალტუსის, სეის, ბასტიას და სხვა მისთანა პოლიტიკო-ეკონომიური მოძღვრება, რა თქმა უნდა, მოხუცების დროს ველარ შეითვისებდა კარლ მარქსის საპოლიტიკო-ეკონომიურ მოძღვრებას, რომელმაც ძირითადი ცვლილება მოახდინა პოლიტიკო-ეკონომიურ მეცნიერებაში... ახალგაზრდობა კრიტიკის თვალთ უყურებს მამა-პაპათაგან შექმნილ ზნე-ჩვეულებას, თეორიებს, ერთი სიტყვით ყოველივეს, რასაც კი ადამიანის ცხოვრებაში, ასე თუ ისე, მნიშვნელობა აქვს. რაც მისი შეხედულებით ცხოვრების წარმატებისათვის მეტი ბარგი, უხერხული და დამაბრკოლებელია, უარ ჰყოფს, აგდებს; მის მაგიერად შეაქვს ცხოვრებაში ახალი ელემენტები. ძველი თაობა ჰხედავს, რომ იმ პრინციპებთაგანი, რომლებიც მის დროს უმაღლეს ზნეობრივ პრინციპად იყო აღსაზრებული, ახალთაობისაგან უარყოფილი იქმნა, როგორც უზნეო და პროგრესის შეუფერებელი. ბევრი იმ თეორიებთაგანი, რომელიც მის დროს უცილო ქეშმარიტებად იყო ცნობილი, ახალთაობისგან უარყოფილი იქმნა, როგორც უზნეო და პროგრესის შეუფერებელი. ბევრი იმ თეორიებთაგანი, რომლებიც მის დროს უცილო ქეშმარიტებად იყო ცნობილი, ახალთაობამ უარყო, როგორც არაქეშმარიტი; ხედავს ცხოვრებაში ცვლილებებს, ახალ შეტანილ ელემენტებს, რომლებიც მას არ გაეგება რა და ამიტომ ყველა შეცდომა და ქეშმარიტებას მოკლებული ჰგონია¹⁾.

ეს ვრცელი ციტატა ჩვენ იმისათვის მოვიყვანეთ, რომ ნათელი გამხდარიყო მკითხველისათვის ნინოშვილის აზრი იმ თაობათა ბრძოლის შინაარსის შესახებ, რომელიც სწარმოებდა ჩვენში 90-იან წლებში: ნინოშვილი არ ხსნის თაობათა ბრძოლის საკითხს ვიწრო ქრონოლოგიური წესის მიხედვით: მისთვის გარკვეულია, რომ ბრძოლა ხდება სხვადასხვა თეორიულ-პრინციპიალური და გარკვეული სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების გარშემო. რომ უფრო ნათელი გახედეს ის სოციალ-პოლიტიკური იდეალები, რომლებისაქენაც მიისწრაფებოდა ე. ნინოშვილი, მოვიყვანოთ კიდევ რამოდენიმე დამახასია-

¹⁾ იხ. ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ქერქში“ — „ქვალი“, № 32, 1893 წ.

თებელი ადგილი მისი წერილიდან. ¹ ~~ნივერიის~~ თანამშრომლის, ცნობილი მეველეს, წინააღმდეგ ნინოშვილი სწერდა: „~~ნივერის~~“
ლებით, რომლისაგანაც ბ-ნი მეველე გვიშვებს ხელს, ესე იგი აგრო-
ნომების, ინჟინერების, კაპიტალისტების... და სხვა მისთანების გა-
მრავლება განა ერის საზოგადო სიმდიდრეს მოასწავებს?... მართალია
ინგლისის ერის ერთი ნაწილი მდიდარია და ძლიერ მდიდარიც.
მაგრამ ერთი უმცირესი ნაწილი ერისა და არა მთელი ერი. მერე
რაში გამოადგა ერთი ნაწილის სიმდიდრე მეორე ნაწილს, პროლეტა-
რებს, რომლებიც აქა-იქ ქუჩებში შიმშილით იხოცებიან იმ დროს,
როცა რომელიმე მდიდარი ლორდი ან ბურჟუა დღიურად თუნო-
ბით ხარჯავს თავისი ძალის სარჩენად? ცოტა ჰყავს საფრანგეთის
„არსებითი საგნების“ ანუ „ბუნების მცოდნე“ კაცები, რომ შიმში-
ლისაგან გამწარებული პროლეტარები (ლატაკები) ყოველ წამში და-
მხოდას უპირებენ იქაურ სახელმწიფო წესწყობილებას? ცოტანი არი-
ან გერმანიაში საქმის მცოდნე და სწავლულები, რომ დღეს თითქ-
მის იქაური საუკეთესო ინტელიგენციის ყურადღება მიიქცია ლატა-
კების (ე. ი. პროლეტარების. ს. ხ.) უნუგეშო მდგომარეობამ?.. თუ
ერის ლატაკ ნაწილს ყურადღებასაც არ აქცევს ბ-ნი მეველე და
მხოლოდ იმ ნაწილისათვის ზრუნავს, ვისაც უიმისოდაც ბევრი არა
აკლია რა, ზრუნავს იმისათვის, თუ რა საშუალებით შეიძლება, რომ
იმას, ვისაც ოცდაათი ათასი მანეთი აქვს წლიური შემოსავალი, რო-
გორმე სამოცი ათასი გაუზდეს? იქნება ზოგიერთებმა მიპასუხონ:
ჩვენი ქვეყანა იმდენად მდიდარია ბუნებით, რომ, თუ კი დავიმუ-
შავეთ, ყველას გვეყოფა და სრულიადაც ის არ დაგვემართება, რაც
ევროპას სჭირს, ესე იგი, პროლეტარები არ გაჩნდებიან ჩვენში. ასე-
თი პასუხის პასუხად, აი რას მოგახსენებთ... საუკეთესო პოლიტიკო-
ეკონომისტებმა მეცნიერულად, ისტორიული ფაქტებით, დაამტკიცეს,
რომ იქ, სადაც კაპიტალიზმი და მრეწველობა ეხლანდელი ეკონო-
მიური და სოციალური წესწყობილებით ფეხს გაიდგამს, ერის ერთი
ნაწილი ლატაკდება და მეორე ნაწილის ხელში ვარდება ეკონომიურ
მონად“¹).

კიდევ ერთი დამახასიათებელი ციტატა: Plebs-ის საპასუხოდ
დაწერილ წერილში ე. ნინოშვილი სწერს: „არც სასურველია მრეწ-
ველობის შეფერხება არც ერთი ქვეყნისათვის. სიმდიდრე თავის-თა-

¹) იხ. ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ჭერქში“, „კვალი“, № 33, 1893 წ.

ვად ბოროტება კი არაა, ბედნიერებაა, მხოლოდ სიმდიდრით შეფასებულია ადამიანს დააკმაყოფილოს თავისი ათასგვარი მოთხოვნისა. მაგრამ უთანასწორო განაწილებული სიმდიდრე, თუ გნებავთ, ბოროტებაც გახლავს¹⁾.

ამ ციტატიდან ნათელი და გარკვეული ხდება ეგნატე ნინოშვილის სოციალ-ეკონომიური შეხედულება და მისი მიზნები. მას სურს ემსახუროს პროლეტარიატს და დაიცვას მისი ინტერესები. ამრიგად, ნინოშვილის საზრუნავ საგნად ხდება პროლეტარიატი. მუშათა კლასი.

ახლა ვიკითხოთ, როგორ უყურებს იგი კაპიტალიზმის განვითარების საქმეს საქართველოში. ამ საკითხმა 1894 წლიდან დიდი დავა გამოიწვია ქართულ პრესაში. საინტერესოა ამ მხრივაც გავიცნოთ მისი შეხედულება. იმავე Plebs-ის საწინააღმდეგოდ ეგნატე სწერს: „აქ (კავკასიაში) ჯერ-ჯერობით სიმდიდრე არ გამზდარა რამდენიმე კაცის საკუთრებად (თუმცაღა კი უსწორმასწორობა აქაც არსებობს), ცოტად თუ ბევრად თითქმის ყველას მოეპოვება დღეს ჩვენში სარჩო-საბადებელი. მაგრამ აგერ-აგერ იჩენს თავს ჩვენშიაც მრეწველობა და კაპიტალისტური წეს-წყობილება. იმას არც ჩვენი ნებაართვა ეჭირვება და არც ჩვენი ქება-დიდება. მოდის ჩვენთან დაუკითხავად“²⁾. პირველ თავის წერილში ე. ნინოშვილი სწერდა: „იქნება ვინმემ ჩემი სიტყვებიდან ის დასკვნა გამოიტანოს, რომ თითქოს მე ვამბობდე: ვეცადოთ, რომ ჩვენ ქვეყანაში ფეხი არ მოიკიდოს კაპიტალიზმმა და მრეწველობამ მეთქი. არა, ბატონო, მე ამას არ მოგახსენებთ კაპიტალიზმი და მრეწველობა ისეთი მდინარეა, რომ თუნდა კიდევ ძლიერ მოინდომოთ მისი შეფერხება, ვერ შეაფერხებთ და უნდა მოგახსენოთ, არც სასურველია მისი შეყენება არა თუ საქართველოსთვის, არც ერთი ქვეყნისათვის“³⁾.

სრულიად არ არის აქ იმის მტკიცება საჭირო, რომ აღნიშნულ პერიოდში ეგ. ნინოშვილი უკვე მომწიფებული მარქსისტი იყო და მასთანვე რევოლუციონურადაც განწყობილი. არც იმის მტკიცება არის საჭირო, რომ ეგნატე ნინოშვილმა დიდი როლი ითამაშა ჩვენში

¹⁾ ე. ნინოშვილი: „უებარი საშუალება საქართველოს გამდიდრებისათვის“. ჟურ. „კვალი“, № 39, გვ. 11, 1893 წ.

²⁾ იქვე.

³⁾ ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ქერქში“ — „კვალი“, № 33, გვ. 7, 1893 წ.

მარქსისტული აზროვნების შემოტანისა და გავრცელების საქმეში ჩვენ მიერ მოყვანილი ციტატები დაბეჯითებით ამტკიცებს იმას, რომ ნინოშვილი მარქსისტულად აზროვნებდა და მარქსისტი-სოციალისტი იყო. მიუხედავად ამისა, არ შეიძლება არ აღინიშნოს ის, რომ მის სამოღვაწეო პროგრამას — მისი წერილები აუცილებლად სამოღვაწეო პროგრამის ხასიათისაა — აგრეთვე რამდენადმე ჯერ კიდევ აზის ნაროდ-ნიკული აზროვნების გავლენის ელემენტები. ვინც გულდასმით გადაიკითხავს ეგნატეს ორ ზემოდასახელებულ წერილს, ამაში საეჭვოთ დაგვეთანხმება. ჯერ მოვისმინოთ რამოდენიმე ადგილი მისი წერილებიდან. პირველ სტატიაში ე. ნინოშვილი, აღნიშნავს რა კაპიტალიზმის განვითარების აუცილებლობას ჩვენში, სწერს:

„მე იმას მოგახსენებ, რომ ყოველი განათლებული კაცი, ყოველი ინტელიგენტი, რომელსაც მართლა გული შესტკივა თავისი ქვეყნის აე-კარგიანობაზე და ბედ-ილბაღზე, ამ თავითვე უნდა ცდილობდეს, რომ სიმდიდრეში და წარმატებაში წილი ედოს არა ერთ რომელსამე ნაწილს, არამედ მთელს ერს გამოუკლებლად და თანასწორად. უამისოდ ერის წარმატებას წარმატება არ ეთქმის; ის არ არის ხანგრძლივი, საფუძვლიანი და ქეშმარიტი. საუკეთესო ისტორიკოსებმა დიდი ხანია აღიარეს, რომ ძველი სახელმწიფოების, მაგალითად ასირიის, ბაბილონის, საბერძნეთის და რომის ცივილიზაცია იმიტომ დაეშო, რომ მასში (ცივილიზაციაში) წილი ედო მხოლოდ ერის ერთ ნაწილს, დანარჩენი, უმეტესი ნაწილი ერისა კი უნაწილოდ იყო დატოვებული. ამიტომ არც ცდილობდა მისთვის უსარგებლო ცივილიზაციის წარმატებაზე და გულ-გრილად უცქეროდა მის დამხობას“¹⁾. (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.)

მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ „ამ თავითვე წილის დაღება სიმდიდრეში მთელი ერისათვის თანასწორად“ არ არის მარქსისტული და ორტოდოქსალური სოციალ-დემოკრატიული მოთხოვნა. ამ დებულებაში საკმაო ელემენტია ჩვენში გამეფებული მარქსიზმის წინა დროის სოციალისტური ზოგნებისა. მაგრამ ნინოშვილი, ნაროდ-ნიკების მსგავსად, დიდ როლს ანიჭებს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ინტელიგენციასაც. იგი სწერს:

¹⁾ ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ქერქში“, „კვალი“, № 33, გვ. 11, 1893 წ.

„განათლებული ნაწილი (ე. ი. ინტელიგენცია. ს. ხ.) ჩვენი ერისა იმაზედ კი არ უნდა ზრუნავდეს, თუ როგორ ამოთხაროს ჩვენი ქვეყნის ნიადაგიდან ოქრო-ვერცხლი რამდენიმე კაცის გასამდიდრებლად, არამედ იმაზედ, რომ შექმნას ისეთი საპოლიტიკო-სოციალურ-ეკონომიური წესწყობილება, რომ ერის ყველა ნაწილს გამოუკლებლად და თანასწორათ შეეძლოს ფიზიკურად, გონებრივად და ზნეობრივად გაუმჯობესება. ამისათვის ჩვენი განათლებული თაობის დაყოფა, დაქუცმაცება და ცალ-ცალკე სკამზე ჯდომა კი არ არის საჭირო, არამედ შეერთება და შეერთებული ძალით მოქმედება... ჩვენი ქვეყნისათვის საჭიროა ყველა განათლებული კაცი, რომელიც კი გულწრფელად და გონივრულად იღწვის ისეთი საშუალების გამრავლებაზე, რომლის მოწყალებით ერის ყველა ნაწილს წილი ექნება წარმატებაში, როცა ყველას შეეძლება განვითარდეს ფიზიკურად, გონებრივად და ზნეობრივად“¹⁾. მეორე თავის წერილში ე. ნინოშვილი ამავე საკითხის შესახებ სწერს: „ინტელიგენციისა და მწერლების მოვალეობა ამ შემთხვევაში ის არის, ისე მოუშალოს ნიადაგი სიმდიდრეს, რომ მუშას თავისი ნაშრომი რჩებოდეს, კუჩაში ადამიანი შიმშილით არ კვდებოდეს და მდიდარის ძალს ამ დროს დღეში თუმანი არა ჰქონდეს. ამიტომ საჭიროა მივმართოთ იმავე ევროპას, საიდანაც მრეწველობა ზოდის და გავიცნოთ რაწაირ სოციალურ-ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ცვლილებას სთვლიან იქ საჭიროდ „უმცროსნის“ ყოფამდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის. ასე, ჩემო მკითხველო, ცალმხრივი სიმდიდრე ნუ გაგვახარებს, სანამ გულები ისე არ იქნებიან მომზადებულნი, რომ ყველა გამრჯელს შეეძლოს იმისაგან ღვინის სმა“²⁾.

ამ შემთხვევაშიაც დაგვეთანხმება მკითხველი, რომ არც აქ წამოყენებული პროგრამაა წმინდა მარქსისტული და სოციალ-დემოკრატიული: ინტელიგენციაზე ასეთი დიდი იმედების დამყარება, და ისიც ნიადაგის მზადება თავიდანვე სიმდიდრეში წილის დაღების შესახებ, არ შეესაბამება მარქსისტულ აზროვნებას. ცხადია, 1893 წელში უკვე გამარქსისტებული ეგნატე ნინოშვილის აზროვნებაში ჯერ კიდევ იყო ძველი ნაროდნიკული აზროვნების ელემენტები დარჩენილი³⁾: ეს

¹⁾ ე. ნინოშვილი: „ძველი დავა ახალ ქერქში“, „კვალი“, № 33, 1893 წ.

²⁾ ე. ნინოშვილი: „უებარი საშუალება საქართველოს გამდიდრებისათვის“, „კვალი“, № 40, გვ. 7, 1893 წ.

³⁾ თავის პირველ წერილში ე. ნინოშვილი, აღნიშნავს რა რუსეთის ახალ-

ადილი ასახსნელია, თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ პირობებს, გარემოებას, რომელშიაც ე. ნინოშვილს მოუხდა მოღვაწეობა რევოლუციასაც აზროვნების სფეროში, რომელიც განიცადა ჩვენმა ავტორმა. მისთვის ერთბაშად, ერთის ხელის დაკვრით შეუძლებელი შეიქნა ძველ სოციალისტურ აზროვნებასთან სავსებით კავშირის გაწყვეტა. მოყვანილი ციტატები ერთგვარი უკანასკნელი ვალი იყო, რომელიც გადაუხადა ჩვენმა ნიჭიერმა ავტორმა ნაროდნიკულ აზროვნებას.

თუ ჩვენ შევადარებთ ეგ. ნინოშვილის მდგომარეობას იმ მდგომარეობას, რომელშიაც ჩავარდნა 1883-85 წლებში რუსეთის პირველი სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციები, — ამ შემთხვევაში ალენიშნავთ „შრომის განთავისუფლების ჯგუფს“, — მაშინ ჩვენ სისწორით ავხსნით ე. ნინოშვილისა და იმ პერიოდის სხვა ქართველი მარქსისტების მდგომარეობას, რომელნიც შეუძლებელია იმ ხანებში მისულისევენ რევოლუციონური მარქსიზმის სრული, მთლიანი პროგრამის აღიარებამდე: ამისათვის საჭირო იყო ხანგრძლივი დრო, მუშათა ფართე მოძრაობა, კლასთა ბრძოლის უმწვერვალეს ხარისხამდე გამწვავება. ეს სწორედ ასედაც მოხდა. მაგრამ მოვიგონოთ „შრომის განთავისუფლების ჯგუფის“ ამბავიც: უდაოა, რომ იმ პერიოდში გ. პლექსანოვი უკვე სერიოზული მარქსისტი იყო, რომელსაც ზედმიწევნით შესწავლილი ჰქონდა მარქსის მოძღვრება და რევოლუციონური თეორია. მიუხედავად ამისა, „შრომის განთავისუფლების ჯგუფის“ მიერ 1885 წელში გამოცემულ პირველ პროგრამაში დაშვებული იყო მთელი რიგი დათმობებისა ნაროდნიკული პროგრამის მიმართულებით. რუსეთის კომპარტიის ისტორიის მკვლევარი ნ. პოპოვი თავის ნაშრომში სწერს ამ პროგრამის შესახებ:

„В нем мы видим еще некоторую смесь марксистских взглядов с пережитками народничества и некоторых форм домарксистского социализма. Программа отмечает особую роль социалистической интеллигенции в России, как бы отдавая этим дань своим предшественникам. Программа высказывается в пользу террора, как средства политической борьбы, опять таки под несомненным влия-

თაობის დაცემას, სწერს: „აი, ამ მართლა და უძღურის, ახალგაზრდობის გასალევიძებლად ისმის იმათი ხმა, ვინც მესამოცე წლიდან კიდევ გადარჩენია სიკვდილს და სხვა ვარამს. ესენი იყვენ და არიან სალტიკოვი, შმელგუნოვი, ნ. მიხაილოვსკი და თითო-ოროლა კიდევ მათთანა გონება-ზნეობითი ბრწყინვალე პირები“ (იხ. „კვალი“, № 32, გვ. 4, 1893 წ.).

нием народо-вольчества¹⁾). Вслед за лассальянцами и вопреки Марксу и Энгельсу, программа группы „Освобождения труда“, подобно готской программе германской социал-демократии, принятой в 1875 году в результате компромисса с лассальянцами, проповедует государственную помощь рабочим производительным ассоциациям, как средство барьбы с капитализмом внутри капитализма, т.е. то, что Маркс считал чистой утопией. Программа отдает дань популярным в то время среди германских социал-демократов идеям „прямого народного законодательства“, которые Маркс и Энгельс считали буржуазным предрассудками. Но в тоже время программа выдвигает роль рабочего класса в революционном движении и целый ряд политических требований, необходимых в интересах рабочего класса“²⁾).

თუ ასეთი პრინციპალური ხასიათის შეცდომები დაუშვებს რუსეთის მარქსიზმის პიონერებმა და თეორეტიკოსებმა 80-იან წლებში; სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც რუსეთში პირველად ჩაისახა სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციები. არ უნდა იყოს გასაკვირი, თუ ანალოგიურ შეცდომებს ჩვენი მარქსიზმის პიონერთა შეხედულებებშიაც ვხვდებით ჩვენში, სადაც ჯერ კიდევ (1890-94 წლები) ისახებოდა ნორჩი სოციალ-დემოკრატიული ყლორტები და ნაროდნიკული სოციალიზმიდან ხდებოდა გადასვლა მარქსისტულ იდეოლოგიაზე, სადაც საწარმოო ძალთა განვითარება და მუშათა მასა შედარებით რუსეთის ცხოვრებასთან საერთოდ ჩამორჩენილი იყო, ჯერ კიდევ ხანგრძლივი ბრძოლა და მზადება იყო საჭირო დამთავრებული რევოლუციონური მარქსიზმის თეორიის და პროლეტარიატის დიქტატურის შეთვისებამდე; ჩვენი აზრით, 90-იან წლებში სწორედ იმისათვის მზადდებოდა ნიდაგი და ეყრებოდა რევოლუციონერი საფუძვლები, რომ შემდგომ

1) გ. პლენხანოვი სოციალისტ. ინტელიგენციის როლის შესახებ 1885 წ. სწერდა: „Социалистическая интеллигенция должна стать руководящей силой рабочего класса в предстоящем освободительном движении, должна подготовить его к самостоятельной роли. Она должна всеми силами стремиться к тому, чтобы уже в первый период конституционной жизни России наш рабочий класс мог бы выступать в качестве самостоятельной партии“ (Г. Плеханов. Сочин. ტ. II, გვ. 84.).

2) Н. Попов: „История В. К. П.“ გვ. 20, 1927 წ.

ამ ნიადაგზე თავისუფლად ჩამოყალიბებულიყო ბოლშევიკური სისტემა, ლენინური მარქსისტული თეორია.

ეგნატე ნინოშვილის შესახებ ის ითქმის, რომ, ერთის მხრით, მან თუ ერთგვარი ვალი მოიხადა ნაროდნიკული აზროვნების წინაშე, მეორე მხრით, გარკვევით აღნიშნა ახალი სოციალური კლასის წარმოშობის პროცესი ჩვენში, და თუ ოფიციალურ პრესაში ვერ შესძლო გარკვევით ამ კლასის ისტორიული როლის შესახებ საუბარი, სამაგიეროდ თავისი ცხოვრების უკანასკნელ თვეებში ნათლად მოხაზა ეს საკითხიც ამხანაგთა შორის. სწორედ ამ საკითხის შესახებ რ. კალაძე „ნინოშვილის ბიოგრაფიაში“ ეგნატესთან საუბრის შემდეგ საყურადღებო ცნობებს გადმოგვცემს:

„ის (ე. ნინოშვილი) მხოლოდ ერთი აზრით იყო გამსჭვალული. ის მხოლოდ ერთზე ლაპარაკობდა, და ის ერთი იყო არსებული გაბატონებული საზოგადოებრივი წყობილების ძირიანათ შეცვლის საჭიროება. მაგრამ რით და როგორ? რა გზით და რა საშუალებით? სადაა ის ჯადოსნური მანქანა, რომლითაც ეს შეიძლება. ამ კითხვების პასუხი მას ეხლა კი მხათ ჰქონდა: ყველა ეს ამოეკითხა იმ სასწრაფო წყაროდან, რომელიც საზღვარ გარეთიდან მიიღო.

— ბევრი ვიკითხე, რაედენ, ამ ზაფხულს და კარგათაც შევისწავლე ის კითხვები, რომლებიც ჩვენ ასე გვალეღვებს. ამიერიდან ჩვენი ერთ ერთი გზის მაჩვენებელი, წინამძღოლი და მასწავლებელი მარქსი და ენგელსია და კიდევ ამათი ჯერ კიდევ ახალგაზრდა რუსი მოწაფე, გიორგი პლებანოვი. მუშათა კლასი! აი ეინ ყოფილა ქვეყნიერებისა და ცხოვრების ჩარხის მატრიალელები. მუშათა მოძრაობა! აი ამ ჩარხის ბრუნვა! ერთი თუ ჩვენშიც დატრიალდა ეს ჩარხი, თუ ჩვენშიც გაჩაღდა მუშათა მოძრაობა, მაშინ ჩვენი ცხოვრებაც გადატრიალდება“¹).

ეს სიტყვები ნათლად ახასიათებს ე. ნინოშვილის პოლიტიკურ ხაზსა და რევოლუციონურ გეზს. მას არ დასცალდა სავსებით გაეშალა თავისი ნიჭი და პრაქტიკული რევოლუციონური საქმიანობა პროლეტარიატის სასარგებლოდ. მაგრამ თავისი ხანმოკლე მოღვაწეობითაც უდიდესი სამსახური გაუწია მარქსისტული აზროვნების და ორგანიზაციების გავრცელებას საქართველოში.

¹) ე. ნინოშვილი, ტ. I, რ. კალაძის წერილი.

90-იან წლებში მარქსიზმის სახით ჩვენში სრულიად ახალი იდეოლოგია, ახალი საზოგადოებრივი მიმდინარეობა შემოიჭრა. სოციალიზმი ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნებისათვის ახალი ხილი არ იყო: როგორც ზემოთ დავინახეთ, სოციალისტური აზროვნება უკვე 60-იანი წლებიდან შემოიჭრა ჩვენში, მაგრამ იგი უნიადაგო და უნაყოფო გამოდგა, „უტოპიური“ სოციალიზმის პიონერებმა ვერ ნახეს ვერაფერი რეალური ნიადაგი ჩვენში და იგიც შეუმჩნევლად გადაგვარდნა განიცდოდა. რაც შეეხება ნაროდნიკულ სოციალიზმს, ამ მიმდინარეობამ დიდი ცვლილება და მერყეობა განიცადა და 90-იანი წლებისათვის იგი ღრმა მნიშვნელობის კრიზისს განიცდიდა. ერთ-ერთი უდიდესი დასახურება რევოლუციონური მარქსიზმის პიონერებისა საქართველოში იმაში გამოიხატება, რომ მათ სოციალისტური თეორია, მეცნიერული სოციალიზმი მტკიცე სოციალურ საფუძვლებზე დააყენეს და ამრიგად პირველად დაუკავშირეს ჩვენში სოციალიზმის საქმე პროლეტარიატის ბრძოლის ინტერესებს, სოციალიზმის იდეოლოგია შეუუღლეს იმ სოციალური კლასის მოძრაობას, რომელიც თავისი ეკონომიური და სოციალური მდგომარეობით ერთადერთი რევოლუციონური კლასი იყო ჩვენში. ასე მოხდა სოციალიზმის იდეისა და მუშათა კლასის შეუღლება ჩვენში მარქსიზმის სახით უკვე 90-იანი წლების პირველ ნახევარშივე. ფილ. მახარაძე გადმოგვცემს: „უკვე 1894 წლის გასულს საფუძვლები ეყრება ინტელიგენტებისაგან და მოწინავე მუშებისაგან შემდგარ პირველ ვიწრო მარქსისტულ ჯგუფს, მუშათა მასის მარქსისტულ იდეების გასავრცელებლად და უფრო ფართო ორგანიზაციების შესაქმნელად. 1895 წლის განმავლობაში ეს ჯგუფი უფრო გაიზარდა და გაშავდა, ასე რომ 1896 წ. იგი უკვე შეუდგა რევოლუციონურ მოღვაწეობას საკმაოდ მომზადებულ მარქსისტულ ჯგუფების ანუ წრეების სახით“¹⁾.

ჩვენში დამთავრებული რევოლუციონური თეორია 1904 წლებში ჩამოყალიბდა ბოლშევიზმის სახით. მაგრამ ძლიერ შევცდებით,

1) მაშინდელი რევოლუციონერი მუშების გადმოცემით, 1896 წლის დასაწყისში ტფილისის რკინიგზის სახელოსნოებში უკვე მუშაობდა ორი წრე, შემდგარი ყველაზე უფრო მოწინავე მუშებისაგან. პირველ წრეში შედიოდნენ: მიხა ბოქარიძე, ვ. სტურუა, გ. ჩხეიძე, ი. კობალეიშვილი, დ. დვალი, როსტომაშვილი. მეორე წრეში შედიოდნენ: ა. ოქუაშვილი, ზ. ჩოდრიშვილი, ყიასაშვილი, ა. ენუქიძე, გოგუა. ამ მუშების უმეტესობა შემდეგ ბოლშეველები გახდნენ. (იხ. გ. ჩხეიძის წერილი ჟურნ. „რევოლუციის მატყანეში“, № 1, გვ. 94-95. 1923 წ.).

თუ ვიტყვით, რომ ბოლშევიკური თეორიისათვის საქართველოში არ მზადდებოდა ნიადაგი უკვე 90-იანი წლებიდან¹⁾. ფ. შატერაძის, მ. ცხაკაიასა და სხვების განსაკუთრებული როლი ჩვენი სოციალისტური აზროვნების ისტორიაში იმაში გამოიხატება, რომ ამ ინტელიგენტებმა მარქსიზმის თეორიები გათვითცნობიერების საშუალებად კი არ გამოიყენეს, არამედ იგი დაუკავშირეს პროლეტარულ მასას და ამ გზით გარკვეულ რევოლუციონურ მუშაობას შეუდგნენ. ამ მუშაობის მთლიან სახეს ჩვენ გავიცნობთ მაშინ, როდესაც შევხებით 1905 წლის რევოლუციის წინა პერიოდსა და ბოლშევიკური თეორიების შემოქრას ჩვენში.

საყოველთაოდ ცნობილი არის ის ფაქტი, რომ 90-იან წლებში როგორც რუსეთში, ისე უმთავრესად ევროპაში ორტოდოქსალურ მარქსიზმთან ერთად ჩამოყალიბდა ოპორტუნიისტული მიმდინარეობაც. რუსეთის რევოლუციონური მარქსიზმის მეთაურობა წილად ხვდათ 90-იან წლებში პლეხანოვსა და ლენინს, ხოლო ევროპის სოციალისტების ოჯახში ამ ორტოდოქსიის მამამთავრობა კ. კაუცკის

¹⁾ ჩვენ კიდევ ვიმეორებთ, რომ 90-იან წლებში, და ისიც მის პირველ პერიოდში, საქართველოში შეუძლებელი იყო დამთავრებული მარქსისტული რევოლუციონური დიქტატურის თეორიის ჩამოყალიბება, ასე ვთქვათ, ლენინურად გაგებული მარქსიზმის აღმოცენება. ასეთი თეორია არ შეეძლო მოეცა ჩვენთვის 90-იანი წლების საქართველოს. მაგრამ ის, რასაც ჩვენ ვუწოდებთ რევოლუციონური მარქსიზმის თეორიას და პრაქტიკას, არსებითად წარმოადგენდა 90-იანი წლების ქართული მარქსისტული მიმდინარეობის მემარცხენე ფრთას, რომელიც ცდილობდა კლასთა ბრძოლის თეორიაზე დამდგარიყო და სოციალიზმის იდეა მუშათა მოძრაობის საქმესთან შეეუღლებია და რომელიც თავისი მოღვაწეობით, თავისი თეორიითა და პროგრამით პირდაპირ, გადაუხრელად ამზადებდა ნიადაგს ბოლშევიკური სისტემის, ლენინური თეორიისათვის. ამრიგად, 90-იანი წლების ქართული მარქსისტული მიმდინარეობის მემარცხენე ფრთა ბოლშევიზმის წინამორბედს წარმოადგენს საქართველოს ნიადაგზე. რამდენადაც ეს მემარცხენე მიმდინარეობა უყოყმანოდ დგებოდა კლასთა ბრძოლის თეორიის ნიადაგზე და სოციალიზმის და რევოლუციის განვითარების ბედს უკავშირებდა პროლეტარიატის მოძრაობას, მუშათა კლასის ფართო მასიურ ბრძოლას, — იმდენადვე მისთვის ძნელი არ იყო შევთვისებინა ბოლშევიზმის თეორია და დამდგარიყო ლენინიზმის ნიადაგზე. აქ განუწყვეტელი, თანდათანობითი განვითარება ხდებოდა რევოლუციონური თეორიისა, რომელმაც ბოლოს თავის დასრულება ბოლშევიკურ სისტემაში ჰპოვა. ეს მომენტი აუცილებლად უნდა იქნეს მიღებული ნხედველობაში, როდესაც 90-იანი წლების მარქსისტული მიმდინარეობის მემარცხენე ფრთის შესახებ გვიხდება საუბარი.

ეკუთნის. ოპორტუნიტული თეორიის გამტარებლად რუსეთში 90-იანი წლების მეორე ნახევარში ე. წ. ეკონომისტები გადაიქცენ, რომლებმაც შემდგომ სამოღვაწეო ასპარეზი მენშევიკებს დაუთმეს; ევროპაში ოპორტუნიზმის იდეოლოგიური ხელმძღვანელობა წილად ხვდა ე. ბერნშტეინს, რომელმაც ძირიანად „გადაამუშავა“ მარქსიზმის რევოლუციონური თეორია და რეფორმიზმის წინადაგზე მოინდომა სოციალისტური პოლიტიკის წარმოება. საერთოდ, 90-იანი წლების მეორე ნახევრიდან მეორე ინტერნაციონალის შიგნით (1889-1914) გარკვევით ჩამოყალიბდა რეფორმისტული და რევოლუციონური მიმდინარეობანი და მათ შორის წარმოებული ბრძოლა მეტად საინტერესო თემას წარმოადგენს სოციალისტური აზროვნების ისტორიაში (შემდგომ ამ მიმდინარეობებმაც საგრძნობი ცვლილებები განიცადეს).

ვინც 90-იანი წლების ჩვენს მარქსისტულ მიმდინარეობას გულდასმით გაეცნობა, იგი აუცილებლად დაინახავს მასშიაც როგორც ოპორტუნიტულ-რეფორმისტულ მიმდინარეობას, ისე რევოლუციონური მარქსიზმის თეორიისა და პრაქტიკის ელემენტებს. ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ ნ. ჟორდანიას პოლიტიკა და სამოღვაწეო პროგრამა 90-იან წლებში ტიპიური ოპორტუნიტულ-რეფორმისტული იყო, ამით იგი იდეოლოგიურ ნათესაობას ამკვიდრებდა საერთაშორისო რეფორმიზმთან და ოპორტუნიზმთან. მართალი არის, მან შეითვისა მარქსის ეკონომიური მოძღვრება და ისტორიული მატერიალიზმის თეორია, მაგრამ მისთვის სრულიად გაუგებარი დარჩა ამ თეორიაზე აგებული მარქსიზმის რევოლუციონური სისტემის შინაარსი, კლასთა ბრძოლის თეორიის მნიშვნელობა და აქედან გამომდინარე პროლეტარიატის დიქტატურის რაობა; აქედან წარმოსდგა ნ. ჟორდანიას წვრილ-ბურჟუაზიული ოპორტუნიზმი თეორიაში.

მაგრამ, ჩვენდა საბედნიეროდ, მართო ამ თეორიებით არ ამოიწურება 90-იანი წლების ჩვენი მარქსისტული მიმდინარეობა. როგორც ზემოთ დავინახეთ, 90-იანმა წლებმა მოგვცა გარკვეული შინაარსის რევოლუციონური მარქსიზმის თეორიისა და პრაქტიკის წინამორბედი მოძრობა. ამის მეთაურობა წილად ხვდათ ფ. მახარაძეს, მ. ცხაკაიას და სხვებს იმ რევოლუციონერ მუშებთან ერთად, რომლებიც შემდგომ ბოლშევიკური პარტიის ერთგული პროფესიონალური რევოლუციონერები გახდნენ.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

გურუუაზიული ინტელიგენციის მარქსისტულ მი- მდინარეობასთან უმთანხმების ცდები

სულ სხვა ნაკადიდან, სხვა სოციალური ფენებიდან მომდინარეობდა სოციალ-დემოკრატიის ზემოდასახელებული მემარჯვენე ფრთა: მის მშობლიურ საშოს წარმოადგენდა ინტელიგენცია, ქალაქის წვრილი ბურჟუაზია, გლეხობის ნაწილი და ნახევრად მუშური ელემენტები, სწორედ ის ნაწილი ჩვენი საზოგადოებისა, რომელიც გაპროლეტარების გზაზე იდგა, მაგრამ ჯერ კიდევ მოკლებული იყო სწორ პროლეტარულ შეგნებას. მაგრამ სანამ ამ მიმდინარეობათ შევეხებოდეთ, საჭიროა აღინიშნოს კიდევ ერთი მომენტი ქართული მარქსიზმის ისტორიიდან. ჩვენში მარქსიზმი შემოიჭრა, როგორც გარკვეული იდეოლოგიური მიმდინარეობა, რომელიც აბსტრაქტიული მსჯელობით კი არ იკვებებოდა, არამედ გარკვეულ პრაქტიკულსა და პოლიტიკურ ამოცანას ისახავდა განსახორციელებლად. როგორც რევაციონურ-კონსერვატიული და ლიბერალური მიმდინარეობა, ისე ნაროდნიკული აზროვნება ამხედრდა ახალადმოცნებული მიმდინარეობის — მარქსიზმის — წინააღმდეგ და შეეცადა მისთვის ყოველი გზა ამოეჭოლა. ქართული აზროვნების ისტორიას არ აქვს ისეთი მკაცრი და თავისი შინაარსით ისეთი მრავალფეროვანი შეტაკება მიმართულებათა და პარტიებს შორის, როგორც ეს წარმოებდა 90-იან წლებში, მარქსიზმის ჩასახვის პერიოდში. ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ ახალგაზრდა მარქსიზმმა ჩვენში ჯერ კიდევ 90-იანი წლების მიწურულებში დაამარცხა, როგორც სივრცით, ისე პრაქტიკულადაც, ჩვენში არსებული მიმართულებანი, მაგრამ ამ დამარცხებამ მეორეგვარი სახეც მიიღო: ძველი თაობის ლიბერალურმა მწერლებმა მოინდომეს საერთო ენა მოეძებნათ სოციალ-დემოკრატიულ მიმდინარეობასთან; ეს იყო, ასე ვთქვათ, ლეგალური მარქსიზ-

მის თავისებური ფორმა ჩვენში. როგორც ვიცით, ლეგალური მარქსიზმი აღმოცენდა რუსეთში 90-იან წლებში და გამოხატავდა ბურჟუაზიული მიმდინარეობის იმ ფორმას, რომელსაც სურდა მარქსიზმის სოციალოგიური და სოციალ-ეკონომიური დოქტრინა გამოეყენებია და შეეუღლებია ბურჟუაზიის ინტერესებისათვის. ამ მიმდინარეობის საუკეთესო წარმომადგენელი (სტუჟე, ტუგან-ბარანოვსკი, ბულგაკოვი და სხვები) ბურჟუაზიის ინტერესების ნიადაგზე იდგნენ და მარქსიზმსაც ამ საზომით მიუდგნენ. მათთვის კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება რუსეთში მთავარ ამოცანას შეადგენდა. მაშინდელმა რუსეთის სოციალ-პოლიტიკურმა მდგომარეობამ ინტელიგენცია რადიკალიზმამდე მიიყვანა, ხოლო ამ რადიკალიზმმა თავისებური გამოხატულება პოვა ლეგალურ მარქსიზმში. ეს არის, როგორც ვთქვით, ბურჟუაზიული იდეოლოგიის შეჭრა მარქსიზმში. ჩვენში მარქსიზმისაკენ გადახრა 80-იან წლებში დაეტყო ინტელიგენციას რუსეთის ნაროდნიკული მიმდინარეობის ზედავლენით (როგორც ბაკუნინი, ისე ლავროვიც მარქსიზმის საკმაოდ დიდ და თავისებურ გავლენას განიცდიდნენ). 80—90-იან წლებშიაც, როგორც რუსეთში, ისე ჩვენშიც, წვრილ-ბურჟუაზიული მიმდინარეობა ითვისებდა დამახინჯებულად მარქსიზმის ელემენტებს. ეს იყო, ასე ვთქვათ, წვრილი ბურჟუაზიის პირველი ცდა მარქსიზმის ელემენტების გამოყენებისა, ხოლო ლიბერალური და ბურჟუაზიული მიმართულების მხრით ამის მეთაურად უნდა ჩაითვალოს ჩვენში გ. წერეთელი. გ. წერეთელი 60—70-იან წლებში დემოკრატიულ-ლიბერალურ ნიადაგზე სდგას და აყენებს საქართველოში ვაჭრობა-მრეწველობის და ეკონომიური აყვავების პროგრამას ახალ საფუძველზე, ხოლო პოლიტიკური მხრით იგი ამიერკავკასიის ფედერატიულ რესპუბლიკაზე ზრუნავს¹. 90-იანი წლებისათვის მისი პროგრამა უცვლელი რჩება: იგივე ეკონომიური კითხვები და იგივე პოლიტიკურ-ეროვნული ამოცანა სდგას მის წინაშე. მაგრამ ამ პერიოდში იგი ცდილობს შეუთანხმდეს ახალ მიმდინარეობას (მარქსიზმს) და გამოიყენოს ახალი სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობა საქ. ეკონომიური წარმატებისა და პოლიტიკური აღორძინებისათვის. ამ მხრივ იგი საკმაოდ უახლოვდება რუსეთის ლეგალურ მარქსისტებს. პროფ. ალ. ხახანაშვილი სრულიად სამართლიანად სწერს მის შესახებ: „თუმცა იგი

1) სიმ. ხუნდაძე: „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX საუკუნეში“.

გ. წერეთელი) მიემხრო სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობას, მაინც ძველი მიმართულების უარყოფა ვერ მოახერხა და თავიხურბრი ნი-
კით შესძლო შეთანხმება ძველის და ახლის მისწრაფებისა¹⁾.

მაგრამ შეთანხმება მარქსიზმისა და ლიბერალურ-ბურჟუაზიული იდეოლოგიისა არც ისე ადვილი საქმე არის, და ამიტომ გ. წერეთ-
ლის ცდა მარცხით დამთავრდა, მაგრამ ქართული საზოგადოებრივი
აზროვნების ისტორიისათვის ეს ცდა ინტერესს წარმოადგენს, რო-
გორც ლეგალური მარქსიზმის თავისებური ფორმა
ჩვენში. გ. წერეთლისათვის სოციალ-დემოკრატია მხოლოდ გარე-
განი ფორმა იყო, ხოლო მისი არსებითი პროგრამის შინაარსი წმინ-
და წყლის ბურჟუაზიული ხასიათისა იყო. 1895 წ. „კვალში“ იგი
შემდეგ ეკონომიურ პროგრამას აყენებდა: „ჩვენ უნდა გავხსნათ ჩვე-
ნი საკუთარი სამრეწველო და სამეურნეო ბანკები, უნდა ვისწავლოთ
ვაჭრობა და ალებ-მიცემობა. გავხსნათ ჩვენივე საკუთარის მოთხოვ-
ნილების დუქნები“²⁾. ასეთი არის ეკონომიური პროგრამა გ. წერეთ-
ლისა, რომელიც ძველებურადვე განაგრძობს საქართველოში კაპი-
ტალისტური ურთიერთობის განვითარების მოთხოვნას. ახლა გავშინ-
ჯოთ მისი პოლიტიკურ-სოციალური დოქტრინაც; 1894 წ. გ. წერეთ-
ელი პირად წერილში ეკამათება ე. ნინოშვილსა და სწერს:

„ნამდვილი სოციალიზმი იმას კი არ ნიშნავს, რომ ჩვენ ჩვენი
ტერიტორიიდან ავბარგდეთ, ჩვენი ისტორია დავივიწყოთ, ჩვენი ტი-
პი უკუ ვაგდოთ, ქართული დავივიწყოთ, რუსული ენა შევითვისოთ
და რუსები გავხდეთ, არა, სოციალიზმი ინდივიდუალურ თვისებას
როგორც კერძო ტიპისას, ისე ეროვნებისას, არ ეხება, ეხება კი არა,
კიდევ იფარავს და აქ არის პროგრესიული მხარე თვით სოციალიზ-
მისა; ქართველი, რუსი, ფრანცუზი, გერმანელი, სომეხი, ჩაჩანი, გო-
ტენტოტი და ათასი სხვა იმ ტიპზე დარჩენ, როგორც ისინი შეუქმ-
ნია ბუნებას, გეოგრაფიულ გარემოებას, ისტორიულ ცხოვრებას და
ეტნიურ კანონების ზეგავლენას; მხოლოდ სოციალიზმი ითხოვს, რომ
ყოველი კაცი, ღვთისგან შექმნილი, ეკონომიური უთანასწორობით არ
იჩაგრებოდეს, ყოველი ნაცია მეორე ნაციის ძალმომრეობისაგან ეკო-
ნომიურად არ იჩაგრებოდეს. როცა ამ გარემოებას მივიღებთ მხედვე-

1) იხ. ალ. ხახანაშვილი: „ქართული სიტყვიერების ისტორია“, გვ. 41.
1918 წ.

2) იხ. გ. წერეთელი: „კვალის ორი წლის ღვაწლი“ — „კვალი“,
№ 2, 1895 წ.

ლობაში, მაშინ ასეთი პრინციპი წარმოდგება სოციალურ დოქტრინისა: ერთმა სახელმწიფომ მეორე სახელმწიფო არ დაჩაგროს, ერთმა მეორე ერთი არ დაჩაგროს, ერთმა კაცმა მეორე კაცი არ დაჩაგროს და ეს მხოლოდ მაშინ მოხდება, როცა საკუთრება მასაზრდოვბელი მოისპობა და ყოველი მათგანი თავის შრომით ბედნიერი იქნება, კერძო საკუთრება საზოგადო საკუთრებათ გადაიქცევა, რომ უფლებაცხოვრებისა უფრო სამართლიანად განაწილდეს...

აი ამის გამო ჩვენ ნუ უმტყუნებთ სოციალურ პრინციპს, მაგრამ იმდენათ, რამდენათაც ეს სოციალური პრინციპი არ გადაიქცევა ჩვენსავე დასაკლავ დანათ; ჩვენს ბედში მდგომარე ხალხი ორივე ხელებით უნდა ვეჭიდებოდეთ ჩვენს ისტორიას, ცხოვრებას, ჩვენს ქართველობას და ამასთანავე ჩვენსავე ქვეყანაში ვავრცელებდეთ სოციალურ იდეებს, რომ წოდებითი და შეძლებითი უთანასწორობა რაიმე ნაირათ მოვსპოთ. რუსეთთან ძმობის გამოცხადება მანამდე შეუძლებელია, სანამდის მის მთავრობას ბრკეალებში ვყევართ გამოკლული და რუსის ხალხიც იმას სცდილობს, რომ თავის მთავრობის ძალღონით ჩვენ წაგვართვას უხსოვარის დროიდან ჩვენი კუთვნილი მიწაწყალი, თბილი ჰაერი და მშვენიერი ბუნება და თვითონ დაიჭიროს. აი, ამ გარემოების ძალით ჩვენ უნდა ვიყოთ ნაციონალ-სოციალისტები მანამდის, სანამდის ქვეყანაზე დაჩაგრული ნაციები, როგორც ჩვენცა ვართ, არ განთავისუფლდებიან სხვა უფრო ძლიერის ნაციის მონობისაგან. ჩვენ რომ ბულგარიის, ან გერმანიის, ან იტალიის, ან რუსეთის მდგომარეობაში ვიყოთ პოლიტიკურად, ე. ი. სრული განთავისუფლებული ვიყოთ, მაშინ დიალაც გავშლით კოსმოპოლიტურ ბაიარას და მთელ ქვეყანას თანასწორი უფლების ძმებათ ვალიარებთ. მაგრამ დღეს რომ პოლიტიკურ მონობაში ვართ გამოკრული, კოსმოპოლიტური სოციალისტური პრინციპი ყელში დანას გვიყრის და ჩვენს ლეშზე რუსის ხალხი გაიძლებს მუცელს¹⁾.

ამ წერილში გ. წერეთელი ნათლად ააშკარავებს თავის პოლიტიკურ კრედოს: მას არ ეშინია სოციალიზმის, მაგრამ საჭიროდ მიაჩნია სოციალიზმის იდეა შეუთანხმოს, დაუმორჩილოს ეროვნულ იდეასა და ერის ეკონომიურ-პოლიტიკური განვითარების ინტერესებს. გ. წერეთელს არ აკმაყოფილებს ძველი თაობის საქმიანობა, მათი უილაჯობა; იგი მოკავშირეს ეძებს თავისი პროგრამის, გარკვეული

¹⁾ იხ. ვგ. ნინოშვილის თხზულებანი, ტ. II, გვ. 414—15—16.

ეროვნული და ბურჟუაზიულ — ეკონომიური პროგრამის ცხოვრებაში განსახორციელებლად. ძველი თაობა არ გამოდგა ამისათვის, ახალი იგი სრულიად გულწრფელად ესალმება ახალ თაობას და მასთან კავშირის დაჭერას ცდილობს. როგორც ვიცით, ახალმა მარქსისტულმა მიმდინარეობამ თავისი პირველი გაბედული სიტყვა ოფიციალურად ნიქაიერი ბელეტრისტის ეგნატე ნინოშვილის საფლავზე წარმოსთქვა. გ. წერეთელი დაესწრო ამ დასაფლავებას და თითონაც გამოვიდა საპროგრამო სიტყვით. შემდეგ ეს დიდი მნიშვნელობის ისტორიული აქტი თვით გ. წერეთელმა ასწერა დამსწრეს უსევდონიმიტ. ამ წერილში გ. წერეთელი სწერდა: „ერთი რამ შესანიშნავი მოვლენა აღმოჩნდა ნინოშვილის დასაფლავებაზე. მის კუბოს გარს შემოეკრებნენ მესამე დასი ახალგაზრდობისა, ე. ი. სულ უკანასკნელი წლების თაობა — ისინი, რომელნიც გამოსულან ასპარეზზე მეოთხმოცდაათე წლებიდან... ისინი უარ ჰყოფენ ძველ ჩვენ ინტელიგენტებს მეთაურობებს და მათი მოქმედება უკვე მავნებლად მიაჩნიათ ჩვენი საზოგადოების წარმატებისათვის, რადგან ისინი განხეთქილან, დაუყვიათ საზოგადოება პირადი ინტერესის გულისათვის, ებრძვიან ერთმანეთს უწყინდური საშვალებით, ქრთამის და სხვანაირი თვალთმაქცობით; საგანი კი მათი მისწრაფებისა არის სიმდიდრის მოხვეჭა, პირადი სარგებლობის ძიება და პირზე ნილაბები ქვეყნის მოღვაწეობის ჩამოუფარებით; ხოლო ცხოვრებაში გარდა პირადი კეთილდღეობისა არა უჩანთ რა და როგორც ჩვენი ეროვნების მავნე ცუდი ნიშნები გამოჩნდება, იმის მაგიერ, რომ ერს სათავეში უდგნენ და ეცადნონ საქმის გარკვევას, ისინი შეიკეტენ კარებს და ჰყოფენ უარს მამაცურად მოქმედებას. ამ სახით ეს მესამე დასი ხდება დაუძინებელ მტრად ახლანდელი ჩვენი ინტელიგენტი მეთაურობისა და მათი მოქმედება მიაჩნიათ მავნებლად ჩვენი ქვეყნისათვის... ამ დასმა ნინოშვილის საფლავზე პირველად წარმოსთქვა თავისი მოქმედების პროგრამა და თითქმის რაზმად დაეწყენ, რომ ხალხში შეიტანონ განათლების შუქი და ზურგი შეაქციონ ამ ინტელიგენციას, რომელიც დღეს თავს იბრჩობს ბანკისა და ქალაქის არჩევნებში... ამ მესამე დასმა საგნად აირჩია ისეთი მოქმედება, რომ გაუნათლებელ ხალხში მოჰყენოს წერა კითხვა, შეიტანოს მეცნიერების მიერ გამოგვეული ნათელი აზრები, მკვირცხლად ადევნოს თვალი მსოფლიო ცხოვრებას და არავითარი მოვლენა არ გამოეპაროს მსოფლიო ცხოვრებაში მისთანა, რაც კი.

სარგებლობას მოუტანს ჩვენს ხალხს და წინ წამოაყენებს მის ბედ-ილბაღს¹⁾.

ასეთი აღფრთოვანებული ენით აგვიწერს გ. წერეთელი (დამსწრე) ახალი დასის, მარქსისტული მიმდინარეობის გამოსვლას სამოღვაწეო ასპარეზზე. მაგრამ იგი მარტო ამას არ დაჯერდა და მესამე დასელების პროგრამისა და თავისი (გ. წერეთელის) სიტყვის შინაარსს შორის სრული თანხმობა დაინახა. იმავე წერილში გ. წერეთელი (დამსწრე) სწერს: „არც ერთი მუხლი იმათი (მესამე დასელების) პროგრამისა არ ეწინააღმდეგებოდა იმ აზრებს, რომელიც გამოარკვია გ. წერეთელმა ნინოშვილის კუბოს წინაშე წარმოთქმულ სიტყვებში“²⁾.

ამრიგად, სამოციანი წლების ერთ-ერთმა თვალსაჩინო წევრმა იდეური კავშირის დაქერა მოინდომა 90-იან წლებში გამოსული ახალი თაობის ინტელიგენციასთან და მათი პროგრამა მოიწონა. თუ როგორი იყო იმ პროგრამის შინაარსი, რომელიც ახალი თაობის მესამე დასის ინტელიგენციამ გამოამზეურა ე. ნინოშვილის საფლავზე, ეს უკვე დავინახეთ; აქ კი უნდა შევეხოთ სხვა საკითხს. ამ უკანასკნელ ხანებში ზოგიერთი ლიტერატორების მხრით იყო ცდა დაემტკიცებინათ, რომ გ. წერეთელი პირადი მოსაზრებით დაუკავშირდა ახალ მიმდინარეობას, ხოლო ისე კი წერეთელს არაფერი გაეგებოდა ამ დასისათ. შესაძლებელი არის, მართლაც, გ. წერეთლის მოქმედებაში რაიმე პირად მომენტსაც ჰქონოდა ადგილი, მაგრამ იმ ისტორიული ფაქტის, რომ ძველი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულად მოაზროვნე მოღვაწე სოციალ-დემოკრატიულ მიმდინარეობასთან კავშირის გასკვნას ცდილობდა, „პირადი მომენტებით“ ახსნა არ არის მარქსისტული მიდგომა საკითხისადმი. მარქსისტული სოციოლოგია ასეთს შემთხვევაში ცდილობს მოვლენის სოციალური მიზეზების გამორკვევას და მისი ობიექტური გარემოებით ახსნას. საკითხისადმი ასეთი მიდგომა საშუალებას მოგვცემს მოვლენის საზოგადოებრივი მხარე, მისი სოციალური შინაარსი გამოვარკვიოთ. განა მარტო გ. წერეთელი მიემხრო ახალ თაობას, განა ამას არ ჰქონდა საზოგადოებრივი ხასიათი? მთელი რიგი საზოგადო მოღვაწეების და ბურჟუაზიული ინტელიგენციისა თანაუგრძნობდა ახალ დასს, მარქსისტულ მიმდინარეობას, 90-იან

¹⁾ იხ. „კვალი“, № 21, 1894 წ.

²⁾ იქვე.

წლებში¹⁾. მაგრამ თანაუგრძნობდა არა მარქსიზმის რევოლუციონურ მხარეს, არამედ იმ მომენტებს, რაც ამ ბურჟუაზიული ინტელიგენციისათვის სასარგებლო იყო. შემდგომ, როდესაც კლასთა ბრძოლა გამწვავდა ჩვენში, როდესაც მარქსიზმი გადაიქცა პროლეტარიატის ბრძოლის იარაღად, ეს ინტელიგენცია დამფრთხალი გაექცა მარქსიზმის გავლენას და გადაეშვა ნაციონალურ ბანაკში. რით უნდა ავხსნათ ინტელიგენციის „დებურტირობა“ მარქსიზმიდან, მათი ნაციონალურ-ბურჟუაზიულ აზროვნებაზე გადასვლა? მხოლოდ და მხოლოდ იმ ფაქტით, რომ ეს ინტელიგენცია თავიდანვე ბურჟუაზიულად აზროვნებდა და მხოლოდ მარქსიზმის გარეგანი ფორმები ჰქონდა შეთვისებული. გარკვეულმა ისტორიულმა და სოციალურმა პირობებმა ეს ინტელიგენცია, ისე, როგორც რუსეთშიაც, დაუახლოვა მარქსისტულ მიმდინარეობას; მაგრამ როდესაც ობიექტური გარემოება შეიცვალა, ამ ინტელიგენციამაც იცვალა გარეგანი სამოსელი და თავისი შესაფერისი ბანაკი მოიხაზა. ამ მხრივ ტიპიური და თვალსაჩინო გ. წერეთელი იყო.

ამ ძველი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის ახალ დასისადმი მიმხრობამ ძლიერ ააღელვა იმ ხანებში მოწინააღმდეგე წრეები და ისინი ამ მოვლენას „გაუგებრობით“ ხსნიდნენ. იმ პერიოდში როგორც გ. წერეთელი, ისე ახალი დასის წევრები ერთმანეთს მოკავშირეებად და თანამოაზრებად სთვლიდნენ. აი, მაგ. რას ვკითხულობთ უარიზის ერთ-ერთ საპასუხო წერილში: „ყველაზე უფრო ის აბრაზებს ბ-ნ ნა-ლს, რომ გ. წერეთელი, ეს ოცდა ათი წლის წინად სამწერლო და სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსული გ. წერეთელი, მხარს უჭერს „მესამე დასს“, რომელიც ყველა ჩვენ „ძველ მოღვაწეებს“ უარსა ჰყობენო. დიად, ეს ძლიერ უკვირს ბ-ნ ნა-ლს, მაგრამ ვარწმუნებთ, რომ აქ საკვირველი არაფერია: „მესამე დასს“ დაუნახავთ თუ არა, რომ ჩვენი „ძველი მოღვაწეები“ რალაც პირადი ინტერესებით გატაცებულნი, პირს არიდებენ ხალხს და რალაც წოდებრივ ინტერესებს ფარველობენ, უარი უყვია ძველი მოღვაწეების ასეთი მოქმედება და „რაზმად“ დაწყობილა, რომ ხალხში შეიტანოს განათლება, ხალხს გვერდით უდგეს ჭირსა და ლხინში, უექიმოს, წამოაყენოს, მაგრამ

1) მაგალითისათვის იხ. მ. საღარაძის წიგნი: „ჩვენი ახალი თაობა“, 1897 წ. გამოცემული. ამ წიგნში ავტორი თითქოს „მარქსიზმის“ წიდავზე სდგას, მაგრამ ამით განა იგი რევოლუციონური მარქსიზმის იდეოლოგიას იზიარებს? რასაკვირველია, არა.

ამ დროს ამ სნეულის სარეცელთან დაუნახავს მოხუცი ექიმი, რომელიც მამაშვილურის მზრუნველობით უვლის, ულოლიავენს სნეულს.... რა თქმა უნდა, ასეთი მდგომარეობა „მესამე დასსაც“ ესიამოვნებოდა და ძმურ ხელს მისცემდა ასეთ ექიმს, მისთვის სულ ერთი იყო, გიორგი იქნებოდა იგი თუ თვითონ ნა-ლი. აქ აზრების შეთანხმებაში გახლავთ საქმე და არა წლოვანებაში¹⁾. (ხაზი ჩვენია. ს. ხ.). ასე სწერდა იმ ხანებში ყარები აღნიშნული ფაქტის შესახებ. ცხადია, რომ როგორც გ. წერეთელი, ისე ახალი დასის ზოგიერთი წევრები ერთმანეთს თანამოაზრეებად სთვლიდნენ. თვით გ. წერეთელი 1894 წ. ეგ. ინგოროყვას სწერდა: „ჩვენ ძალიან გვეზრძვიან ზოგი ჩუმად და ზოგი ცხადად და ეს იმიტომ არის, რომ „კვალმა“ ახალი პროგრესიული პრინციპები წამოაყენა ყოველ, მეცნიერულ კვლევაში. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო. ჩვენ გვმართებს გულ-გამეხებით ბრძოლა, რომ საზოგადოდ დაქობებული გზა აზროვნებისა გავსწმინდოთ, რომ ახალმა ანკარა მიმართულებამ ძირი გაიდგას საზოგადოებაში²⁾. ნათელია, რომ თვით გ. წერეთელიც ცდილობდა შეეთვისებია „ახალი მეცნიერული“ პრინციპები, გამხდარიყო მისი მიმდევარი. სულ სხვა კითხვა არის, თუ როგორ შეითვისა ეს ახალი პრინციპები გ. წერეთელმა. საინტერესო არის ნ. ჟორდანიას შეხედულება გ. წერეთელზე. 1900 წელს, გ. წერეთლის დასაფლავების მეორე დღესვე, იგი სწერდა „კვალში“ შემდეგს: „გიორგი წერეთლის საფლავზე გადმოხეთქა ახალმა ნაკადულმა, აღმოცენდა ახალი მოვლენა, რომლის მსგავსი არც ერთ წინანდელ დასაფლავებაზე არ გვინახავს. აქ თვითონ ხალხი ამეტყველდა, ალაპარაკდა და თავისი გულის ნადები ცრემლებში შერეული გადმოაფრქვია..... მე მხოლოდ ორი დასაფლავება ვიცი, რომელიც შეიქმნა დასაწყისი ახალ ხანისა. პირველი ეს ე. ნინოშვილის დასაფლავებაა, რომელსაც დაესწრო განსვენებული გიორ-

¹⁾ იხ. „კვალი“, № 48. 1894 წ. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ მოწინააღმდეგე ბანაკიდან (ნა-ლი, ლალი და სხ.) უსაყვედურებდნენ ახალ დასს, რომ მის ბელადად გახდა სამოციანი წლების ერთ-ერთი მოღვაწე. ყარების პასუხიც სწორედ აქეთ-კენ არის მიმართული. თვით გ. წერეთელი 1895 წ. სწერდა: „ახალ გუნდობა წლოვანებაზე კი არ არის დამოკიდებული, არამედ მიმართულებაზე და მისწრაფებაზე; ახალ მუშაკთა გუნდში, შესაძლებელია, მოხუცებულნიც ერიონ და უწლოვანო ახალგაზდებიც. მესამე დასი წლოვანებით კი არ განსაზღვრავს თავის პროგრამას, მოქმედებას, არამედ იდეით, პრინციპით“ (იხ. „კვალი“, № 5, 1895 წ.).

²⁾ იხ. ე. ნინოშვილის თხზულებანი, ტ. II, გვ. 417.

გი და იქ თავმოყრილ ახალგაზრდობაზე მიათითა; ახალი რაზმი მუშაობდა... და აი დღეს დავასაფლავეთ თვით გიორგი და მის კუბოსთან შემოკრბა არა მარტო ახალი რაზმი ახალგაზრდობისა არამედ ახალი ხალხიც მთელი ერისა. იქ თავის თავი გვამცნო ახალგაზრდობამ, აქ თავის თავი გვამცნო ახალმა ხალხმა. ორივე ერთად იქ მოიყარეს და გამოეთხოვენ ძვირფას მცხედარს იმ იმედით, რომ შემდეგშიც ერთად ივლიან და გზას ცხოვრებისას ერთად გაკაფავენ¹⁾.

ქვემარტებასთან ახლო არის ის აზრი, რომ გ. წერეთელს ნაწილი ქართველი მარქსისტებისა უკვე სთვლიდა თავის კაცად, თავის მიმდევრად²⁾. ისიც ნათელი არის, რომ გ. წერეთელი განსაკუთრებით იმ მიმდინარეობებთან ახერხებდა კავშირის დაქერას, რომელიც 90-იანი წლების მარქსიზმის მიმდევრებში წვრილ-ბურჟუაზიულ სულსკეცვლებას გამოხატავდა³⁾; სწორედ ამ საკითხის შესახებ სწერს მ. ცხაკაია შემდეგს: „.....როგორც ნ. ჟორდანიას მწერდა, გ. წერეთელი ეს ნაციონალისტ ბურჟუაზიული დემოკრატი გასოციალ-დემოკრატიად სიკვდილის წინ... ეს მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ გ. წერეთელმა აქაც

1) იხ. კრებული „გ. წერეთელი“. ნ. ჟორდანიას წერილი: „საგულისხმო მოკლენა“, გვ. 160-62, 1900 წ.

2) „ივერიის“ საპასუხოდ დაწერილ ერთ-ერთ სერიოზულ წერილში ნ. ჟორდანიას სწერდა: „აქ ერთდებოდა ეკონომიური და პოლიტიკური მხარეები; „ივერია“ კი ამას ვერ მიხვდა. მას რომ დაუჯეროთ, „ბ. გ. წერეთელი უფრო პოლიტიკურ მხარეს უთმობს ადგილს, ყარიბი (პ. გელეიშვილი) და პეტრიძე (ნ. ჟორდანიას) ეკონომიური მატერიალიზმის პრინციპებს აძლევენ უპირატესობას“. ამის ავტორს რატომ არ გაეგება ის, რომ ყოველივე ეკონომიური ბრძოლა არის ბრძოლა პოლიტიკური (მარქსი). თუ ერთი მწერალი უფრო ერთ კითხვას აქცევს ყურადღებას და მეორე მეორეს, ეგ მხოლოდ შრომის დაყოფა და არა მათი აზრთა წინააღმდეგობა“. (იხ. ნ. ჟორდანიას, ტ. I, გვ. 84-85).

აქედან ნათლად სჩანს, რომ ნ. ჟორდანიას გ. წერეთელს თავის თანამოაზრედ სთვლიდა 1895 წელსაც. ეს მან გაიმეორა, როგორც ზემოთ დავინახეთ, 1900 წელსაც. 1901 წელს ჟორდანიას სწერს: „თ. გ. თუმანიშვილი ერთ თავის რუსულ წერილში გ. წერეთელს შესახებ ამბობს, რომ ის იდეალისტი იყო, თუმცა ხანდახან „ეკონომიურ მატერიალიზმსაც“ ქადაგებდაო. მოვახსენებთ პატივცემულ ავტორს, რომ ეს ორი მცნება სრულიად არ ეწინააღმდეგება (?) ერთმანეთს, პირიქით „ეკონომიური მატერიალიზმები“ ამ დროის უდიდესი იდეალისტები არიან“ (?) (იხ. „კვალი“, № 4, გვ. 54, 1901 წ.) საყურადღებო განცხადებაა: გ. წერეთლის დასაცავად ჩვენმა ავტორმა იდეალიზმისა და მატერიალიზმის მეტად საზიფათო შეუღლება მოახდინა.

3) თავის „ქართულ პრესაში“ (1900 წ.) ნ. ჟორდანიას სწერდა: „აქ უნდა აღვნიშნოთ ერთი დიდათ საყურადღებო გარემოება. ჩვეულებრივად ამბო-

აუღო ალლო მომავალ მენშევიკურ იდეოლოგიას, რომ ის (მენშევიზმი) მისი (წერეთლის) შორსმჭვრეტელობით, სრულებით არ იქნებოდა შეურიგებელი, არა ოპორტუნიისტული, ქეშმარიტი რევოლუციონერი მარქსისტული მოძღვრება, არამედ უფრო მეტად ნაციონალ დემოკრატიული, თუ კი ნ. ჟორდანიას დარჩებოდა ბატონ-პატრონი მწერლობისა და ბელადი მოძრაობისა. აქ ნ. ჟორდანიამ, როგორც ჩვენი (მარქსისტული) მოძრაობის მომხრემ, კი არ გაიმარჯვა ნაციონალ დემოკრატზე გ. წერეთელზე, არამედ ამ უკანასკნელმა მასზე „ე. ი. ნ. ჟორდანიასზე“¹⁾.

ჩემ მიერ მოყვანილი ფაქტები ნათლად ააშკარავენ გ. წერეთლის სოციალ-პოლიტიკურ განწყობილებას, რასაც აუცილებლად საზოგადოებრივი ხასიათი ჰქონდა იმ პერიოდში: ეს გამოხატავდა ბურჟუაზიული ინტელიგენციის გადახრას მარქსიზმისაკენ, ახალი დასისაკენ. მაგალითისათვის ავიღოთ მეორე ავტორი — საღარაძე, რომელმაც 1897 წ. გამოსცა წიგნი: „ჩვენი ახალი თაობა“.

საინტერესო არის მ. საღარაძის წიგნის შემდეგი ადგილი; იგი სწერს: „ეგ კაპიტალისტური წესწყობილება შეადგენს ახალი ისტორიის უმთავრეს მნიშვნელოვან თვისებას, ურომლისოდაც ეხლანდელი სახელმწიფოთა და ხალხთა მდგომარეობა და განვითარება ყოვლად შეუძლებელია. მაშასადამე, თუ კი ჩვენ ევროპიულ ცივილიზაციის გზას ვადგევართ, იმ შემთხვევაში ჩვენ ვერაფრის გზით ვერ ავსცდებით იმ გვარ წესწყობილებას, რომელიც შეადგენს ეხლანდელი ისტორიული პროცესის უმთავრეს ნიშანს. ეგ პროცესი ჩვენში უკვე

ბენ, რომ განსვენებულმა წერეთელმა თავისი საეკონომიო აზრები მხოლოდ სულ ბოლო წლებში შეითვისა და ისიც ახალგაზრდათა გავლენით (დაახლოებით 1894 წელის შემდეგ). მაგრამ ეს ყოველივე სიმართლეს მოკლებულია, რასაც ამტკიცებს შემდეგი ფაქტი...“ შემდეგ ავტორს მოჰყავს გ. წერეთლის 1891 წლის დაწერილი ერთი მოთხრობიდან („ლთვის წყალობა“) ადგილი, სადაც დახატულია ის, თუ როგორ დაინგრა ჩვენში ფეოდალურ-პატრიარქალური წყობილება და დამყარდა სამრევველო-ოქალაქობრივი. ნ. ჟორდანია დაასკვნის: „აი იმ აზრის იყო გ. წერეთელი ჩვენი ქვეყნის მომავლის შესახებ, მაგრამ აღსანიშნავია რომ თავის პუბლიცისტურ წერილებში ამის ასე პირდაპირ თქმას უფრთხილდებოდა“ (გვ. 68—69). უნდა აღინიშნოს, რომ ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების საპირობებისა ჩვენში და ახალი ეკონომიური წყობილების შემოღების შესახებ გ. წერეთელმა გარკვევით გამოთქვა თავისი აზრი 1872 წ. „კრებულში“ (№ 3-4). იქ გარკვევითა და ნათლად არის გ. წერეთლის ახალი ეკონომიური აზრები გამოთქმული.

¹⁾ იხ. ე. ნინოშვილი, ტ. II, გვ. 17-18.

დაწყებულია, დამყარებულია ჩვენი ცხოვრების ეხლანდელ მდგომარეობაზე და ვერაფრითაა ადამიანის მოღვაწეობა და ღონისძიება ვერ შესცვლის ამ პროცესის მსვლელობას და მის აუცილებელ კანონებს. ამგვარად ჩვენი საზოგადო მოსაზრება იმაში გამოიხატება, რომ ჩვენი ქვეყანა, ადრე თუ გვიან, ვერაფრის გზით ვერ ასცილდება კაპიტალისტურ წესწყობილებას. ასე რომ ამ კითხვის გადაწყვეტაში ჩვენ სრულიად ვეთანხმებით მესამე დასის მწერლებს და უეხადებთ მათ ჩვენ თანაგრძნობას. ამასთანავე ყურადღების ღირსი უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ჩვენსა და მესამე დასის მწერლებს შორის არაფრითაა კავშირი და ერთობა არ ყოფილა. ჩვენ ნაცნობობაც არა გვაქვს თითქმის ერთი მეორესთან. და მით უფრო გასაკვირველია ეს მოვლენა, რომ ჩვენ სხვადასხვა მდგომარეობისა და წრის კაცები, სრულიად შევთანხმდით ჩვენი დროის უმთავრესი კითხვის გამორკვევაში და გადაწყვეტაში. აქედან ცხადად სჩანს, რომ ჩვენი ქვეყნის აზროვნების მსვლელობა ნამდვილ წარმატებაში შედის და ჩვენში მყარდება იმგვარი საზოგადო შეხედულება, რომელიც უმთავრეს მიმართულებას აძლევს სხვადასხვა პირების მოქმედებას და მოღვაწეობას" ¹⁾).

ცოტა ქვემოთ ავტორი შემდეგნაირად ახასიათებს ახალ დასს: „მესამე დასის მწერლები ნამდვილი პროგრესისტები არიან, ჩვენი ახლანდელი აზროვნების საუკეთესო წარმომადგენელი არიან, რადგან მათი შეხედულება და მიმართულება დამყარებულია მთელი კაცობრიობის იდეალის განხორციელებაზე და ამისათვის ნამდვილი წარმატების და წინ სვლის მომასწავებელია“ ²⁾. მკითხველმა ნათლად დაინახა, რომ ავტორის მთელი გულისყური მიჰყრობილი არის ახალი წესწყობილების განმტკიცებისაკენ საქართველოში. კაპიტალისტური ეკონომიკა და ურთიერთობა, ავტორის აზრით, აუცილებელ საპიროებას წარმოადგენს საქართველოსთვის და ამიტომ მ. საღარაძე თანაგრძნობით ეკიდება მესამე დასის პროგრამას. მაგრამ იგი ვერ ამჩნევს, ან არ სურს დაინახოს, რომ მარქსიზმი პროლეტარიატის რევოლუციონური იდეოლოგიაა და ამიტომ კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე სდგას და პროლეტარიატის ორგანიზაციულად დარაზმვას და მისი რევოლუციონურ ბრძოლის გა-

¹⁾ იხ. მ. საღარაძე: „ჩვენი ახალი თაობა“, გვ. 106-7, 1897 წ.

²⁾ იქვე, გვ. 127.

ღრმავებას მოითხოვს საღარაძე მუშათა საკითხსაც აქცევს ყურადღების, მაგრამ ის ავტორს თავისებურად ესმის. ყური ვათხოვთ მას: „ჩემი დენი მეტი დრო გადის, იმდენად უფრო და უფრო იმატებს მუშათა და ღარიბ ლატაკთა რიცხვი, რომელნიც დაბოლოს საშინაო ძალას წარმოადგენენ, როგორც მართველობისათვის, აგრეთვე კაპიტალისტებისათვისაც. ამის გამო ყველა სახელმწიფოებში, სადაც კაპიტალიზმი ძლიერ გავრცელებულია, მმართველობა ყოველს ღონისძიებას ხმარობს რომ რაიმე ნაირად შეამსუბუქოს მუშა ხალხის (პროლეტარიატის) მდგომარეობა. ეხლანდელი საზოგადო წესწყობილების ინდივიდუალიზმი და თავისუფალი კონკურენცია იმგვარ ძალას წარმოადგენენ, რომელიც უსათუოდ მართველობის დახმარებით უნდა იყვეს შეჩერებული, ალაგმული და შევიწროვებული. ყოველ სახელმწიფოს კეთილდღეობა უნდა იყოს დამყარებული უმრავლესობის კარგ მდგომარეობაზე, და რადგან ეგ უმრავლესობა მთელ დასავლეთ ევროპაში საშინლად გაღატაკებულ და ყოველ საკუთრებას მოკლებულია, ამისათვის ყოველ გამოჩენილ კაცის მოღვაწეობა უნდა იყოს მიმართული ეხლანდელი ხალხების ეკონომიურ მხარეზე და მისი გაუმჯობესებაზე. აი ამ აზრით ამბობს კ. მარქსიც, რომ ეკონომიური მხარე ცხოვრების საძირკველიაო, რადგან ჩვენს დროში ამ მხრის გაუმჯობესებისაგან უმთავრესად დამოკიდებულია საზოგადო წარმატება და კეთილდღეობა“¹).

ასე სწერდა მ. საღარაძე თავის წიგნში. მაგრამ უნდა დავვეთანხმოს მკითხველი, რომ ამ უკანასკნელ ციტატაში მარქსისტული არაფერია და თუ ავტორი ამას მარქსიზმად ასაღებს, — ეს ნათლად ააშკარავებს იმას, თუ როგორი საზომით მიუდგა იგი მარქსიზმს: აქ ჩვენ წინ სდგას პროგრესისტი, ბურჟუაზიულად მოაზროვნე ქართველი ინტელიგენტი, რომელიც დაინტერესებული იყო საქართველოში ევროპული ბურჟუაზიული კულტურის შემოღებით, განვითარებით და იგიც მარქსიზმს იმდენად ემხრობოდა, რამდენადაც მარქსიზმის იდეოლოგია, მისი გაგებით, ხელს უწყობდა ამას. გ. წერეთლის შესახებ მ. საღარაძე სწერს: „მის მიერ მესამე დასის შეთვისება სწორედ შესანიშნავი და თითოთ საჩვენებელი გარემოებაა, რომლითაც ბ. გ. წერეთელმა დაიმსახურა სამუდამოდ კეთილი საქმე“²).

¹) მ. საღარაძე — „ჩვენი ახალი თაობა“, გვ. 110 — 11. 1897 წ.

²) იქვე, გვ. 125.

ასეთი თანაგრძნობითა და აღფრთოვანებით შეხვდა მ. სალარაძე ახალი მიმდინარეობის, მესამე დასის, გამოსვლას საქართველოში. თავის წიგნაკში სალარაძე აკრიტიკებს ნაროდნიკულ მიმდინარეობასა და მის სოციალ-ეკონომიურ პროგრამას. მათი სამოღვაწეო პროგრამა ავტორს აღარ მიაჩნია ჩვენი ერისათვის მიზანშეწონილად და მთელი თავისი გულისყური ახალი დასისაკენ აქვს მიქცეული. მაგრამ მ. სალარაძე ნაროდნიკების არა მარტო სოციალ-ეკონომიურ პროგრამას იწუნებს, არ მოსწონს მათი თეორიული დებულებანიც. ავტორი ისტორიული მატერიალიზმისაკენ იყურება, თუმცა მას (ისტორიულ მატერიალიზმს) მთლიანად არ იზიარებს. აღსანიშნავია, რომ მ. სალარაძე ნ. ჟორდანიასა და ფხას (ი. ფანცხავას) შორის ისტორიული მატერიალიზმის გარშემო წარმოებულ კამათში ნ. ჟორდანიას მხარეზე დადგა და უარყო ფხას სოციოლოგიურ-ფილოსოფიური დებულებანი.

ასეთი არის მ. სალარაძის შეხედულებანი, რომელნიც გამოთქმული იყო მის წიგნში. უდაოა, რომ ამ შემთხვევაში პროგრესიულ-ბურჟუაზიული მწერალი უცხადებდა თანაგრძნობას ახალ მიმდინარეობას, რომელიც მარქსიზმის დროშით გამოვიდა სამოღვაწეოდ. მაგრამ ასეთი განწყობილება არ ახასიათებდა მარტო გ. წერეთელსა და მ. სალარაძეს: მთელი რიგი პროგრესიულ-რადიკალურად მოაზროვნე ინტელიგენტებისა თანაგრძნობით შეხვდა 90-იან წლებში მესამე დასელებს და მათ მიმდევრებად აცხადებდნენ თავიანთ თავს. მაგრამ ეს იყო პროგრესიულ-ბურჟუაზიული ინტელიგენციის დროებითი გატაცება ახალი მიმდინარეობით, ხოლო შემდგომ ეს გატაცება მინელდა და ამ ინტელიგენციამაც თავისი გზა მონახა. ეს მოხდა სწორედ მაშინ, როდესაც 1905 წლის წინა პერიოდში საგრძნობლად ამოძრავდნენ საზოგადოებრივი ძალები და როდესაც პროლეტარიატის აქტივობამ ჩვენში, მისმა რევოლუციონურმა მოძრაობამ საგონებელში ჩააგდო ჩვენი ქვეყნის ბურჟუაზიულ-ლიბერალური მოღვაწენი ეს იყო ღრმა მნიშვნელობის სოციალ-რევოლუციონური პროცესი, რომელმაც გავლენა მოახდინა საზოგადოებრივ აზროვნებაზედაც და გამოაცხოველა ინტელიგენციის საქმიანობა. ამ პერიოდში ბურჟუაზიული ინტელიგენცია დასცილდა თავის თანამგზავრს და თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი გზის ძებნას, პოლიტიკური ცხოვრებას შეუდგა

დაეუბრუნდეთ ახლა იმავე გ. წერეთელს.

ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ გ. წერეთლის ცდა იყო ოთხმოცდაათიან წლებში მკიდრო კავშირი დაემყარებინა ახლად აღმოცენე-

ბულ მარქსისტულ მიმდინარეობასთან. სამოციანი წლების ტიპიური რადიკალ-დემოკრატი, რომელიც საქართველოს ხსნას ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებაში ხედავდა, მრავალი წლების ძიების შემდეგ 90-იან წლებში სოციალ-დემოკრატიულ მიმდინარეობასთან აპირებს შეთანხმებას. მაგრამ როგორი არის არსებითი შინაარსი მისი პროგრამისა, აქვს თუ არა მას რაიმე ნათესაობა მარქსიზმის პროლეტარულ რევოლუციონურ პროგრამასთან? ამაზე პასუხს მოგვცემს მისი ვრცელი წერილი, რომელშიაც ის იხილავდა „კვალის“ ორი წლის პროგრამას. ამ წერილში ჩვენ ვკითხულობთ: „კვალის“ მეთაურებმა უარყვეს პირველი დასის (ნაროდნიკების) შეხედულებაც და მეორისაც („ივერიის“), რადგან ორივე იყო ცალ კერძო და უსრულო. როგორც მთელი კაცის ტანს ვერ აცოცლებს მარტო წელ ქვემოთ ტანი ან და წელს ზემოთი, ისე მთელ საქართველოს ერს სიკეთე არ დაეყრება, თუ მარტო მის თავად-აზნაურობაზე ვიზრუნეთ ან მარტო მის გლეხობაზე. ამისათვის „კვალი“ დიდის სიხარულით და აღტაცებით მიეგება იმ ახალ გზაზე მოსიარულე „მესამე დასს“, რომელმაც უარყო წოდებათა განკერძოება და მათზე მზრუნველობა. იმან გამოაცხადა საგნათ თავის ზეგავლენის მთელი საქართველოს ერი, რომელიც მარტო გლეხკაცობა, ან მარტო თავად-აზნაურობა კი არ არის, არამედ ეს არის შემკრებელობითი არსება, რომელშიაც გლეხიც არის, თავად-აზნაურიც, მღვდელიც, ვაჭარიც, მოხელე და მოქირავე ყმაც. ამ შემკრებელობითის არსებას ეწოდება საქართველოს ნაცია, ისტორიული კულტურით ზრდილი და გამაგრებული თავისი ენით, თავისი ნაციონალური სარწმუნოებით და თავისი ნაციონალური თვით არსებობით. აი, საგანი ჩვენი ყურადღებისა: ჩვენ უნდა ვეცადოთ, მხარი მივცეთ ყოველს ისეთ გარემოებას, ყოველ ღონისძიებას, რომელსაც შეუძლიან მთელი საქართველოს ერი განამტკიცოს, გააღონიეროს ერთიანობით, პოლიტიკურად და ეკონომიურად. აგრეთვე უნდა ვეწინააღმდეგოთ ყოველს მეცადინეობას, რომელსაც შეუძლია რომელიმე ნაწილი ამ შემკრებელობითი ერთ არსებობის გააბატონოს და დააწინაუროს სხვა მის ნაწილებზე¹⁾. ამ პრინციპის ძალით

¹⁾ ჩვენ მიერ ხაზგასმული სიტყვები, რასაკვირველია, არამარქსისტული და ბურჟუაზიულ-ლიბერალური, ძლიერ მოსწონებია ნოე ჟორდანias და თავის ერთ

ჩვენ არა თანაუგრძობთ, მაგალითად ყოველსავე დაწესებულებას, რომელსაც ჰქვია ან მარტო თავად-აზნაურობის სახელი, ან მარტო გლეხობის ან ვაჭრების სახელი. ჩვენ ბედნიერად მივიჩნევდით მაგალითად იმას, რომ ჩვენს სათავად-აზნაურო სკოლაში თავადისა და აზნაურის შვილის გვერდით გლეხის შვილიც მჯდარიყო. ჩვენ გვსურს, რომ სასოფლო გამგეობაში და სამართალში გლეხი და თავად აზნაური ერთად განიგებოდნენ და ერთად განისამართლებოდნენ. ყოველი საერთო კაპიტალის საერთო წარმოება, რანაირი და რა ფორმაც უნდა იყოს ის, მაგალითად ბანკები, თუ საურთიერთო გამსესხებელ შეწახველი ამხანაგობა და სამრეწველო კრედიტი, უნდა იყოს გამართული ყველასათვის, წოდების განურჩევლად და ყველა ამგვარს დაწესებულებას უნდა ერქვას ქართული დაწესებულებების სახელი. არა „სათავად-აზნაურო“ არა „საგლეხო“, არამედ საზოგადო, სანამ ქართველი ერი თანასწორ უფლებებს არ მიიღებს სხვა ერებს შორის. აი ასეთი ეროვნული პრინციპი წამოაყენა წინ „კვალმა“¹⁾.

გ. წერეთლის ცდა დამახასიათებელი არის: იგი ცდილობს სოციალიზმი და ნაციონალიზმი შეაუღლოს, მარქსიზმი გამოხვიოს ნაციონალიზმის სამოსელში²⁾. არსებითად აქ მეტყველებს ბურჟუაზიის იდეოლოგია: მარქსიზმიც, სოციალიზმიც და ნაციონალიზმიც ახლად-ფეხადგმული ბურჟუაზიის ინტერესებს უნდა ემსახურობოდეს. შეუძლებელია ამაზე შორს წავიდეს მარქსიზმის დამახინჯება. მაგრამ გ. წერეთელი უმემკვიდროდ არ დარჩა: თუ იგი მარქსიზმისა და სოცი-

წერილში (1895 წ.) ამ ციტატას თანაგრძნობით ამოსწერს (იხ. თხზულებანი, ტ. I. გვ. 81—82). აქ საინტერესო და დამახასიათებელი სწორედ ის არის, რომ ჟოგ-დანია უკვე ვერ ამჩნევს გ. წერეთლის ბურჟუაზიულ პროგრამას და უკრიტიკოდ იღებს იმ პლატფორმას, რომელიც კლასთა შეთანხმებისაკენ მოუწოდებდა საზოგადოებას.

¹⁾ გ. წერეთელი: „კვალის ორი წლის ნალვალა“. „კვალი“, № 5, გვ. 10—11, 1895 წ.

²⁾ აქ საინტერესო არის შემდეგი ფაქტი. 1899 წელს „კვალში“ სამწერლო ასპარეზზე ახლადგამოსულმა ა. წულუკიძემ მოათავსა წერილი გ. წერეთლისადმი. ამ წერილში მომავალი ბოლშევიკი საყურადღებო შეკითხვას აძლევდა წერეთელს: „გვითხარით როგორ მოვათავსოთ ერთად, ერთის მხრით, ცნობილი მეცნიერის (იგულისხმება მარქსი, ს. ხ.) სწავლა კლასიურ ანტაგონიზმზე, რომლის მომხრედ თქვენ თავს სახავთ, ან მეორეს მხრით, თქვენივე მთარეულობითი კილო ახლად აღორძინებულ ვაჭარ-მრეწველის კლასის შესახებ“ (იხ. „კვალი“, № 16, 1899 წ.) ეს შეკითხვა მეტის-მეტად საინტერესო არის როგორც წერეთლის დასახასიათებლად, ისე მომავალი ბოლშევიკის შესასწავლად.

ალ-დემოკრატიზმის სამოსელში ხვევდა ნაციონალიზმსა და ბურჟუაზიულ იდეოლოგიას, სამაგიეროდ არ. ჯორჯაძემ მე-XX საუკუნის დასაწყისში ნაციონალიზმისა და სოციალიზმის შეუღლება ახალ მოდის ნაროდნიკულ სამოსელში მოინდომა, ნაციონალ-სოციალიზმი ნაროდნიკული სამოსელით შემოსა, ხოლო უმთავრესად თავისი მოღვაწეობის უკანასკნელ პერიოდში მენშევიზმმა, ნ. ჟორდანიას სახით, კვლავ გამოაცოცხლა გ. წერეთლისა და არ. ჯორჯაძის პროგრამული ცდები ნაციონალიზმისა და სოციალიზმის შეუღლების შესახებ, მხოლოდ მარქსიზმის ფორმებში. გ. წერეთელს ამ მხრით დიდი დამსახურება მიუძღვის ქართული აზროვნების წინაშე. მან მე-XIX საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში პირველმა გარკვევით მოხაზა ნაციონალ-სოციალიზმის მთავარი კონტურები, რომელიც არსებითად გამოხატავდა ბურჟუაზიის სულისკვეთებას და რომელმაც თითქმის გაბატონებული ადგილი მოიპოვა ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების მე-XX საუკუნის ფონზე (მენშევიზმი და სოციალ-ფედერალიზმი).

გ. წერეთლის პირით ჩვენში ლაპარაკობდა ახლადფეხადგმული ბურჟუაზიული ინტელიგენცია. გ. წერეთელი იმდენად ეხვეოდა მარქსიზმის ქურქში, რამდენადაც ამას მოითხოვდა ბურჟუაზიის არსებითი ინტერესები, მაგრამ მარქსიზმის გამოყენება ჩვენში მოხდენილად მოახერხა მოწინავე წვრილმა ბურჟუაზიამ და ამ მხრივ მისი იდეოლოგი და სულის ჩამდგმელი შეიქნა ნ. ჟორდანია მთელი თავისი მიმდინარეობით.

თ ა ვ ი მ ე ლ თ ე ბ

წვრილ-ბურჟუაზიული მიმდინარეობა 90-იანი
წლების მარქსიზმში

ამ თავში ჩვენ უმთავრესად ვეხებით ნ. ჟორდანიას ნაწერებს, რომელნიც გამოქვეყნებული იყო 90-იან წლებში, განსაკუთრებით კი 1894—96 წლებში. შემდეგი ევოლუცია ნ. ჟორდანიას სოციალ-პოლიტიკური აზროვნებისა განხილული იქნება ამ ნაშრომისმესამე ტომში. ამჟამად არავისათვის სადაო არ არის, რომ ნ. ჟორდანიამ 90-იან წლებში ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარებაში უდიდესი როლი ითამაშა. გარდა იმისა, რომ იგი ენერგიულ ბრძოლას აწარმოებდა ძველ მიმდინარეობათა — ნაროდნიკებისა და ივერიელების — წინააღმდეგ და ამით ახალი იდეები შემოჰქონდა ქართულს პრესაში, ნ. ჟორდანიას წერილებს დიდი ნიჭი და საკითხის ღრმა ცოდნა ატყვია. ჩვენი პუბლიცისტიკის ისტორიაში იგი აუცილებლად ერთ-ერთ დიდ მწერლად უნდა ჩაითვალოს. ნ. ჟორდანიას პირველი წერილები: „ეკონომიური წარმატება და ეროვნება“¹⁾, „გაზეთი“ „ივერია და ეროვნება“²⁾, „მოამბის“ პუბლიცისტიკა³⁾ და მრავალი სხვა — ნიჭიერად დაწერილი პუბლიცისტური ნარკვევებია და მასთანვე ისეთი ნარკვევები, რომელნიც ძირიანად ანადგურებენ მოწინააღმდეგეთა შეხედულებებს. ყველა ამ წერილს ახასიათებს მკვეთრი ლოლიკა და აზრების მკაფიოდ, დალაგებულად გამოთქმა, საკითხების ნათლად დაყენება და სწორხაზიანობა ასეთი არის ნ. ჟორდანიას ნაწერების გარეგანი ფორმა.

ნიჭიერმა მწერალმა თავიდანვე დაიმსახურა დიდი სახელი და ახალი დასის უმეტესობის მიერ იგი ბელადად იქნა აღიარებული⁴⁾.

¹⁾ იხ. „მოამბე“, № 5, 6, 1894 წ.

²⁾ იხ. „კვალი“ 1895 წლის.

³⁾ იხ. „კვალი“ 1894 წლის.

⁴⁾ იხ. ს. ჯიბლაძის წერილები: „კვალი და მესამე დასის მწერლები“ (1895 წ.).

ე. ნინოშვილი თავის უკანასკნელ კერძო წერილში გ. წერეთლისადმი 1894 წელს მის შესახებ სწერდა: „ძლიერ მესიამოვნა, რამე ნოყე ქრთა დანია“ „ივერიას“ თავი დაანება და თქვენი თანამშრომელი გახდა¹⁾. ვინც კი ამ კაცს (ე. ი. ნოე ჟორდანიას) კარგად გაიცნობს, დარწმუნდება, რომ ეს ახალი და მეტად დიდი ძალაა მწერლობისათვის²⁾. ე. ნინოშვილმა სწორედ აღნიშნა: მართლაც, ნ. ჟორდანია მეტად დიდ ძალად გადაიქცა ქართულ მწერლობაში.

ნ. ჟორდანიას პუბლიცისტიკის ძირითადი შინაარსი ახალი და მნიშვნელოვანი იყო. იგი შეეხებოდა ახალი დასის სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ პროგრამას და იმ თეორიულ-მეცნიერულ საკითხებს, რომელნიც შეადგენდნენ ამ დასის დასაყრდნობ საფუძვლებს.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ 1894 წლიდან ნ. ჟორდანიას ცხარე პოლემიკის წარმოება დასჭირდა ნაროდნიკული მიმდინარეობის წინააღმდეგ, იმ ნაროდნიკების წინააღმდეგ, რომლებმაც სრულიად ვერ შეაფჩნიეს ჩვენში დაწყებული ახალი ეკონომიური პირობები და მისგან გამომწვეული ღრმა მნიშვნელობის სოციალური ცვლილებანი. ნ. ჟორდანია აღნიშნავდა და ფაქტებით ხელში ასაბუთებდა საქართველოში დაწყებული კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას, და მასთანვე ცდილობდა ამ ახალი ეპოქის შესაფერისი სამოღვაწეო პროგრამა წამოეყენებია და ამით სრულიად გამიჯნოდა ძველ, როგორც სოციალისტურ-ნაროდნიკულს, ისე ლიბერალურს, მიმდინარეობებს.

ამრიგად, 90-იანი წლების ნ. ჟორდანიას ნაწერებს ერთის მხრით თუ ახასიათებს ჩვენში შექმნილი ახალი სოციალ-ეკონომიური წყობილების გამორკვევასთან იმ ახალი მომენტების შესწავლის ცდები, რომელნიც განვითარდნენ სამოციანი წლებიდან დაწყებული. მეორე მხრივ, ნ. ჟორდანიამ მკვეთრი კრიტიკა გაუყეთა ნაროდნიკულ, — ძველი ტიპის წვრილ-ბურჟუაზიულ — აზროვნებას, და გამოააშკარავა მისი შეუსაბამობა თანამედროვე ცხოვრების ვითარებასთან; მესამე მხრივ, ნ. ჟორდანიას სხვებზე არა ნაკლებად მოუხდა დაცვა მარქსიზმის თეორიული დებულებისა; ხოლო მეოთხე მხრივ, როგორც აღვნიშნეთ, მან წამოაყენა გარკვეული სამოღვაწეო პროგრამა ახალ ცხოვრებასთან და პირობების მოთხოვნილებასთან შეფარდებული.

¹⁾ ნ. ჟორდანია 1893 წლიდან საზღვარ-გარეთელის ფსევდონიმით თანამშრომლობდა „ივერიაში“ (იხ. „ივერია“, № 163, 203, 224, 254 და სხვ. 1893 წ.). 1894 წლიდან მან თავი დაანება „ივერიას“ და „კვალში“ დაიწყო თანამშრომლობა.

²⁾ იხ. ე. ნინოშვილის თხზულებანი, ტ. II, გვ. 400.

ამ თავში ჩვენ უმთავრესად ამ უკანასკნელ მომენტს ვეხები: როგორი იყო ნ. ჟორდანიას სამოღვაწეო პროგრამის შინაარსი და ხასიათი 90-იან წლებში და როგორ სოციალურ საფუძვლებს, რომელი კლასის ინტერესებს ეყრდნობოდა იგი¹⁾.

ჩვენს წიგნში ვრცლად შევხებით ქართული მენშევიზმის სოციალურ საფუძვლებსა და იმ იდეოლოგიურ დებულებებს, რომელნიც შეადგენდნენ ნ. ჟორდანიას წერილების მთავარ შინაარსს 90-იან წლებში²⁾. იქ ჩვენ ვამბობდით, რომ ნ. ჟორდანია იზიარებდა 90-იან წლებში მარქსის მოძღვრების ფილოსოფიურ-სოცოლოგიურ და პოლიტიკური ეკონომიის საფუძვლებს, მაგრამ მისთვის მარქსიზმის რევოლუციონური მხარე, როგორც გარკვეულ ფორმებში ჩამოყალიბებული სოციალისტური სისტემა, გაუგებარი და მიუღებელი გახდა. უკეთ რომ ვთქვათ, ნ. ჟორდანიამ მიიღო და შეითვისა მარქსის მეცნიერული საფუძვლები, ხოლო ამ მეცნიერული დებულებიდან გამომდინარე მარქსიზმის რევოლუციონური სისტემა უკუაგდო. ჩვენში ეს დებულება ბევრს მიუღებლად მიაჩნია და ნ. ჟორდანიას ასპროცენტთან მარქსისტად სთვლის. მაგრამ ეს შეცდომაა და ამ შეცდომის დაწახევა ადვილი საქმეა, თუ ნ. ჟორდანიას 90-იანი წლების წერილებს გულდასმით წავიკითხავთ.

უდაოა ის ფაქტი, რომ ნ. ჟორდანია თავის თავს მარქსისტად

1) აქვე უნდა აღენიშნათ, რომ ამ განყოფილებაში ჩვენ განვიხილავთ 1892-96 წლების იმ მწერლების ნაწერებს, რომელთაც ამა თუ იმ მხრით გარკვეული მარქსისტული ხასიათი აქვთ და მასთანვე განსაზღვრულ დამახასიათებელ მიმდინარეობაც წარმოადგენენ. ამიტომ გასაკვირველი არ უნდა იყოს, თუ აქ ვერ ვხვდებით ზოგიერთ მწერლებს, რომელნიც ამა თუ იმ სახით მონაწილეობას იღებდნენ მაშინდელი მესაჟე დასის აზლადდაწყებულ ბრძოლაში, მაგ., ყარიბის (პ. გელეიშვილი) წერილებმა: „ივერიკა, მოამბე და მესამე დასი“ (იხ. „ქვეალი“, № 47, 48, 1894 წ.) თავის დროზე კამათი გამოიწვია ჩვენს მწერლობაში და იგი ახალი თაობის შეხედულებათა გამომხატველ მწერლად ითვლებოდა. მაგრამ თუ არსებითად განვიხილავთ ამ წერილს, დავრწმუნდებით, რომ იმ პერიოდში მისი ავტორი (ყარიბი) ჯერ კიდევ ვერ ერკვეოდა საკმაოდ მარქსიზმის საკითხებში და თვით წერილში არ არის დამახასიათებელი მარქსისტული მიდგომა წამოყენებულ საკითხებისადმი. აშკარაა, რომ ახალი დასის ბრძოლამ დიდად მიიპყრო ახალ ბრძოლას მოწყურებული თაობის ყურადღება და ეს ახალი თაობა, ჯერ კიდევ გაუწვრთნელი თეორიულად, სიზარბით დაეწაფა ახალი საზოგადოებრივი მიმდინარეობის ბრძოლას.

2) იხ. ჩვენი ნარკვევი: „ქართული მენშევიზმი და მისი სოციალური საფუძვლები“, წიგნში „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი“.

სთვლიდა და მარქსიზმის მეცნიერულ დებულებებს იზიარებდა, 1896 წ. პლენანოვის ცნობილი წიგნის (Монистический взгляд на историю, 1895 წ.) ზეგავლენით იგი სწერდა:

„სოციალ-დემოკრატების მოძღვრება შესდგება ორ ნაწილისაგან: ისტორიულ-ფილოსოფიური და პოლიტიკურ-ეკონომიური. პირველი შეიცავს თეორიას ეკონომიურ მატერიალიზმისას, მეორე კი თანამედროვე წყობილების შეგნებას, კრიტიკას და ამის თანახმად ბრძოლას. პირველი გვეუბნება რა არის ისტორიის დედაძარღვი, როგორ და რანაირად მოვდივართ, საითკენ მივდივართ; მეორე იკვლევს სპეციალურად კაპიტალისტურ წყობილებას და გამოყავს ის დასკვნა, რომ ეს წყობილება უნდა დაინგრეს, მისი უმაღლესი განვითარება მისივე სამარეაო. ჩვენი წარსულის და აწმყოს მდგომარეობის გასაგებად ვხელმძღვანელობთ ეკონომიური მატერიალიზმით, ხოლო რამდენათ ვითარდება კაპიტალისტური წყობილება, იმდენათ მეორესაც ხელს ვკიდებთ ერის დაჩაგრული ნაწილის გასაცნობიერებლად ახალი მოვლენის წინაშე. ცხადია, ცოდნა თვით მოძღვრების და ჩვენი ცხოვრების შეადგენს ქვაკუთხედს პროგრესიული მოძღვრებისათვის. ერთი სიტყვით სოციალ-დემოკრატთა მოძღვრება როგორც ისტორიული ისე ეკონომიური მეცნიერებაა, რომელსაც ბურჟუები ებრძვიან ანგარიშით და არა ქეშმარიტების მოყვარეობით“²⁾.

ამრიგად, ნ. ჟორდანია გარკვევით სდგას მარქსიზმის ფილოსოფიური და პოლიტიკური ეკონომიის მეცნიერულ ნიადაგზე. მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ მარქსიზმის მოძღვრება მარტო ამ მეცნიერული მხარეებით არ ამოიწურება; მარქსიზმს აქვს თავისი გარკვეული რევოლუციონური სოციალისტური სისტემა და უმთავრესად და არსებითად, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ნ. ჟორდანია აქ კოჰლობს ორივე ფეხით. ჩვენი ავტორის სასარგებლოდ უნდა აღინიშნოს ერთი ფაქტი: იმავე პლენანოვის ზეგავლენით ნ. ჟორდანიამ 1895 წ. აღნიშნა ერთი შეცდომა სტრუვეს წიგნში („Критические заметки“, 1894 წ.); ფხას (ი. ფანცხავა) წინააღმდეგ მიმართული წერილის შენიშვნაში ნ. ჟორდანია სწერდა:

„ამ უკანასკნელი წიგნის ავტორს (პ. სტრუვეს) ერთი დიდი შეცდომა შეპარვია, ლისტის მოძღვრებით გატაცებულს კაპიტალიზმის ცუდი რეგრესიული მხარეები ჩრდილში დაუტოვებია; აქებს კაპი-

²⁾ იხ. ნ. ჟორდანია, ტ. 1, გვ. 86, 1920 წ. გამოცემა.

ტალიზმს, მაშინ როდესაც ნამდვილი გაგებული მარქსისტი არც აქვს და არც აძაგებს, ის მასში როგორც ყოველ მოვლენაში ხედავს მხარეს: პროგრესიულს და რეგრესიულს. როცა ესენი უმაღლესად განვითარდებიან, ერთმანეთს უარყოფენ და ინგრევა თვით მოვლენა¹⁾.

ეს არამარქსისტული ენით გამოთქმული შენიშვნა პ. სტრუვეს წიგნის მიმართ საინტერესოა თვით ნ. ჟორდანიას პოლიტიკური ფიზიონომიის დასახასიათებლად. როგორც დავინახეთ, ნ. ჟორდანიას პ. სტრუვეს წიგნში მხოლოდ ერთ შეცდომას ხედავს. თვით პლენაროვიც თავდადებით იცავდა სტრუვეს ნაროდნიკების (მიხაილოვსკისა და სხვ.) თავდასხმებისაგან და მხოლოდ უბრალო შენიშვნით კმაყოფილდებოდა სტრუვეს ცნობილი დებულების მიმართ: როგორც მკითხველმა უკვე იცის, სტრუვე იყო გამომხატველი ე. წ. ლეგალური მარქსიზმისა, რომელიც არსებითად ბურჟუაზიულ მიმდინარეობას წარმოადგენდა. სტრუვემ თავის წიგნში წამოაყენა ლოზუნგი: „Признаем нашу некультурность и пойдем на выучку к капитализму“. ამ ლოზუნგის შესახებ პლენაროვი მხოლოდ შენიშნავს: „Но г. Струве все таки очень неосторожно выразился“²⁾. უნდა აღინიშნოს, რომ სტრუვეს წიგნში დაშვებული იყო მთელი რიგი შეცდომებისა და მარქსიზმის დებულებათა გადამახინჯებისა, რაც საფუძვლიანად აღნიშნა ლენინმა იმავე 1895 წ. თავის ვრცელ ნარკვევში, სტრუვეს წიგნის წინააღმდეგ მიმართულში³⁾. ლენინი აღნიშნავდა, რომ სტრუვეს არა აქვს გარკვეული კლასიური ანალიზი, იგი ამახინჯებს მარქსის მიერ სახელმწიფოს გაგებას, კაპიტალიზმის განვითარების საკითხს, თანაუგრძნობს და მომხრეა რეფორმისტული პოლიტიკისა. ამრიგად, ლენინმა შეამჩნია და აღნიშნა მთელი რიგი ღრმადმნიშვნელოვანი შეცდომებისა, რომლითაც სტრუვე ამახინჯებდა მარქსიზმს და აძლევდა მას წმინდა წყლის რეფორმისტულ შინაარსს, მაშინ, როდესაც ნ. ჟორდანიას მხოლოდ ერთ დიდ შეცდომას ხედავს სტრუვეს წიგნში. სტრუვემ დაამახინჯა მარქსიზმი, დაამახინჯა ამ მოძღვრების რევოლუციონური სისტემა და პროლეტარიატის რევოლუციონური ბრძოლის შინაარსი; ეს ხაზგასმით აღნიშნა ნ. ლენინმა. ნ. ჟორდანიასთვის ეს სრულიად შეუმჩნეველი იყო, რადგან თვით იდგა რეფორ-

¹⁾ იხ. ნ. ჟორდანიას, ტ. 1. გვ. 156.

²⁾ იხ. Г. Плеханов. Соч. ტ. VIII. გვ. 291.

³⁾ იხ. Н. Ленин. Соч. ტ. II. წერილი: „Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве“.

მიზმის ნიადაგზე და არ იზიარებდა მარქსიზმის პროლეტარიატის თეორიას. ნ. ჟორდანიას მიდგომა მარქსიზმისადმი არის წერილ-ბურჟუაზიული რევორმისტული მიდგომა: მას მარქსიზმში 90-იან წლებში აინტერესებდა არა რევოლუციონური სტრატეგია ამ მოძღვრებისა, არამედ მისი ფილოსოფიური და ეკონომიურ-მეცნიერული საფუძველი.

ვინც ნ. ჟორდანიას 90-იან წლებში დაწერილ წერილებს გადაათვალიერებს, იგი ნათლად შეამჩნევს, რომ ჟორდანია ტყვედ ჰყავდა ჩვენს ნაციონალურ ინტელიგენციას და მისი პუბლიცისტიკის მთავარი მოტივები ნაციონალური საკითხის ირგვლივ ტრიალებს. ჟორდანია უარყოფს კონსერვატიულ („ივერიის“) მიმართულებას ეროვნულ საკითხში, აკრიტიკებს და იწუნებს ნაროდნიკულ თვალსაზრისსაც. მაგრამ არსებითად მისი მიდგომა საკითხისადმი არ არის პროლეტარული იდეოლოგიის საფუძვლებზე აგებული და ამით დაშორებული არის მარქსიზმისაგან. ჟორდანიას მთავარი დასაყრდენი ბაზა ხდება არა პროლეტარიატი, არამედ დემოკრატია, დემოკრატიული მისწრაფება—და ამიტომ მისი სოციალ-პოლიტიკური აზროვნებაც დემოკრატიული პრინციპებით იქნა ამოვსებული. ნ. ჟორდანიას პოლიტიკის მთავარ დასაყრდენს წვრილ-ბურჟუაზიული დემოკრატია წარმოადგენდა, ისტორიული ნაროდნიკებიც ამ დემოკრატიას ეყრდნობოდნენ ჩვენში, მაგრამ მაშინ, როდესაც ნაროდნიკული იდეოლოგია რეაქციონური მისწრაფებით იყო გაჟღენთილი (მათ სოციალურ ბაზას წვრილი ბურჟუაზიის კონსერვატიული ნაწილი შეადგენდა 90-იან წლებში), ნ. ჟორდანიას პოლიტიკური კრედო პროგრესიული და ნამდვილად დემოკრატიული იყო; მაგრამ დემოკრატია სოციალიზმს არ ნიშნავს; ჟორდანიას დემოკრატია მარქსიზმის სამოსელში იყო გახვეული, მაგრამ სული კი წვრილ-ბურჟუაზიული ჰქონდა. არ უნდა ჩაითვალოს შემთხვევით მოვლენად ის გარემოება, რომ ნ. ჟორდანიამ თავისი პოლიტიკური სიჭაბუკის პერიოდში (1892 წ.) წამოაყენა პროექტი ნაციონალური პარტიის დაარსების შესახებ საქართველოში. ფ. მახარაძე ამ ფაქტის შესახებ შემდეგს გადმოგვცემს:

„ცხადი იყო, რომ ჟორდანიას თავისი პროექტით სურდა ერთად მოეთავსებია სხვადასხვაგვარი დებულებები და მოვლენები, თავისთავად იგულისხმება, რომ მას მხედველობაში ჰქონდა სოციალისტური პარტიის დაარსება და აზრათ ჰქონდა სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციის ან პარტიის შექმნა, მაგრამ ნამდვილად კი გამოდიოდა

წინააღმდეგ, სახელდობრ მისი პროექტი მოითხოვდა ბურჟუაზიულ დემოკრატიულ ლიბერალურ პარტიის „დაარსებას“¹⁾. თუ მიუდგომ-
ლად გავსინჯავთ საკითხს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ცოდვა ბოლომდე
თან გაჰყვა ჟორდანიას. ის ვერასოდეს ვერ ახერხებდა და დღესაც
ვერ ახერხებს პროლეტარიატის ბრძოლა, უახლოესი პოლიტიკური და
ეკონომიური კითხვების გარკვევით, მაგარი რგოლებით გადაბას პრო-
ლეტარიატის უმთავრეს მიზნებს, უკეთ: უახლოესი ბრძოლის ლოზუნ-
გები დაუკავშიროს სოციალიზმის გამარჯვების საქმეს. ამიტომ მისი
სოციალიზმი ილესება პოლიტიკური დემოკრატიის ფორმებში. აი ამ
დემოკრატიზმის პრინციპებით შეიარაღებული ებრძოდა იგი საქარ-
თველოში სხვა პოლიტიკურ მიმართულებებს.

1901 წელს ნ. ჟორდანიამ თვითონვე დაახასიათა თავისი მიმა-
რთულება, როგორც დემოკრატიული. იგი სწერდა:

„ჩვენი დღევანდელი (1901 წ.) პრესის მდგომარეობა ასეთია:
ორ უკვე არსებულ მიმართულებას კონსერვატიულ („ივერია“) და
დემოკრატიულს („კვალი“) ემატება მესამე მიმართულება, მიმართუ-
ლება ბურჟუაზიული“ („ცნობის ფურცელი“). ავტორი გულისხმობს
არჩილ ჯორჯაძის პროგრამას. შემდეგ ნ. ჟორდანია განაგრძობს:

„ამ თავში ჩვენ მუდამ ერთი ადგილი გვეჭირვება. ჩვენი პრო-
გრამა მოკლე და ნათელია. ქართული ენის, ლიტერატურის
და საზოგადოდ კულტურის საშუალებით ქართველი
მშრომელი ხალხის თანდათან გაცნობიერება გა-
მძლავრება და თანამედროვე ცხოვრების შეგნებულ
რაზმად გადაქცევა ერთი მხრით; მისი თვით მოქმე-
დების და დამოუკიდებელი მოძრაობისათვის ხელის
შეწყობა მეორე მხრით, აი ჩვენი იდეალი, აი ჩვენი
პროგრამა, და ჩვენ გვგონია, ერის დიდი უმრავლესობის ამ გზაზე
გამოსვლა და ისტორიულ მსვლელობაში აქტიური მონაწილეობის
მიღება ერთათ ერთი ნამდვილი საერო და ამავე დროს თანამედ-
როვე მიმდინარეობაა“²⁾. (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.).

კიდევ ერთი დამახასიათებელი ციტატა ნ. ჟორდანიას ნაწერე-
ბიდან. 1901 წელს იგი სწერდა:

1) ფ. მახარაძე, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 54.

2) ნ. ჟორდანია: „რჩეული ნაწერები“, გვ. 40—61, 1911 წ. ან 1901 წლის
„კვალი“ ნომრები.

„პირველ ყოვლისა აქ ვამჩნევთ ერთ წითელ ზოლს, რომელიც თანდათან უფრო ღრმად ევლება ჩვენს ცხოვრებას და რასაც, ხალხის სიმხნევე და შეგნება ეწოდება. ეს ზოლი კაი ხანია მომდინარეობს, მაგრამ არასოდეს იმას ისე არ დაუნძრევია ერის ყველა წრეები როგორც შარშან. თავის თავის ცნობა, თავის ძალღონეზე დაყრდნობა და ერთად მოქმედება ნელ-ნელა აფართოებს საზღვრებს და ხალხის მეტ ნაწილს იფარგლავს. ეს ფარგალი მთელს ხალხს ჯერ ჯერობით არ შეიცავს, მაგრამ საკმარისია უმცირესობა შევიდეს შიგ, რომ თან გაიყოლოს უმრავლესობაც. როცა ხალხის ერთი ნაწილი მოიპოვებს შეგნებას, როცა ის ისწავლის ავისა და კარგის გარჩევას, ამით მთელი ხალხის სვე-ბედი გადაჭრილია, ეს იძულებულია მოიპოვოს ის, რაც მისმა პატარა ნაწილმა უკვე მოიპოვა... და ყველა ამაში მონაწილეობა მიიღო როგორც მრეწველმა, ისე მუშამ, როგორც ქალაქმა, ისე სოფელმა. ერთი სიტყვით ჩვენი ერის დიდძალ ნაწილებში თანდათან ძლიერდება სიფხიზლე და ცხოვრება და ეს ედება დვრიტად ახალ ცხოვრებას.

ერთი სიტყვით, ჩვენი ერის დაბალი ნაწილების თანდათან გაცნობიერება და მით ამათი (ე. ი. მრეწველის, მუშის და სხვა.) აპაღლება, მისი მაღალი ნაწილების (ე. ი. თავად-აზნაურობის. ს. ხ.) გავლენის მოკლება და, მესამეთ, ინტელიგენციის უჯარო სარდლობა და მით მისი უფერულობა, — აი რას გვიჩვენებს გასული წელი“¹).

ნ. ჟორდანიას კლასიფიკაციით, 90-იანი წლების ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების დაბალი წოდება არის: მრეწველი, მუშა და სხვა, მაღალი წოდება — თავად-აზნაურობა. ბრძოლა სწარმოებს ამ ორ წოდებას შორის, ე. ი. ერთ მხარეზე დგანან მრეწველნი, მუშები და სხვა, მეორე მხარეზე — თავად-აზნაურობა. ამ კლასიფიკაციაში არსად სჩანს მუშათა კლასი, როგორც დამოუკიდებელი სოციალური ძალა, როგორც განსაკუთრებულ მდგომარეობაში მყოფი საზოგადოებრივი ერთეული, რომელიც თავისი განსაკუთრებული პირობებით ვითარდება და რომელსაც აქვს თავისი განსაკუთრებული პროგრამა. საკითხის ამგვარი სახით დაყენება არ სჩანს ნ. ჟორდანიას წერილში 90-იან წლებში, იგი თითქოს ვერ ამჩნევს ქართველ პროლეტარიატს და არც ცდილობს ამ პროლეტარიატისთვის განსაკუთრებული პროგრამა შეადგინოს.

¹, იხ. ნ. ჟორდანიას წერილი, „კვალი“, № 1, 1901 წ.

კიდევ უფრო ადრე (1900 წელში) გამოცემულ „ქართული პრესაში“ ავტორი აღნიშნავდა იმ ღრმა ცვლილებას, რომელიც განიცადა საქართველომ ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ და რომლის ნიადაგზეც აღმოცენდა ახალი სოციალური კლასები. ნ. ჟორდანიასწერდა: „ერთი სიტყვით, ქართველობის ის ნაწილი, რომელიც სამოქალაქო ასპარეზზე გამოსულა და ილტვის თანამედროვე საშუალებით (განათლება, აღებ-მიცემობა, ხელოსნობა, შავი მუშაობა და სხვა) თავი ირჩინოს, არის ახალი ქართველობა და ახალი მწერლობა მათი მიდრეკილების გამომატეელი უნდა იყოს... ამ ახალი ქართველების დიდი უმრავლესობა სუსტია შეძლებით და შეუგნებელია გონებით (მუშა, ხელოსანი და სხვა წვერილი შეძლების პატრონი). იმას, როგორც ეს ახლად აღორძინებულს შეფერის, ჯერ კიდევ დიდი შრომა და მეცადინეობა ეჭირება, რომ შეიქმნეს დღევანდელი ვითარების გაგებული შვილი. ის ამ გზაზე უკვე შედგა და მარდათ მიექანება. საჭიროა მხოლოდ მეთაურობა და ალაგს გაფრთხილება, რომ სადმე არ ჩაიჩეხოს. ასეთი მეთაურობა უნდა იტვირთოს ახალმა პრესამ. პრესის მოვალეობაა ამ მომავალ ქარავანს გზა გაუნათოს, ყოველივე დამაბრკოლებელი ზღუდეები დაუნგრიოს და თავისუფალ სამოძრაო კალაპოტის მოპოებაში დაეხმაროს. მაშასადამე ჩვენი ერის მოწინავე ხალხის თანდათანო განვითარება, გაცნობიერება, დაბალი საფეხურიდან მაღლა ამოყვანა და შეგნებულ რაზმად გადაქცევა, — აი რას უნდა ელტვოდეს მწერლობა, აი მისი დროშა. ეს ერთიანად დემოკრატიის მოძრაობაა და მისი წინამძღოლი პრესაც დემოკრატიულია. ამ სახით ახალი პრესის ერთათერთი მიზანია ხელმძღვანელობა გაუწიოს ჩვენს მოქალაქობრივ განვითარებას და დაეხმაროს ხალხს ამ განვითარებაში შეგნებული მონაწილეობა მიიღოს. ეს არის მისი რეალური ნიადაგი. ამ მიზნის მისაღწევად აუცილებელია კრიტიკა პირუთვნელი, აზრი ახალი, სიტყვა მკრელი. ეს არის მისი იდეური ლტოლვილება. მხოლოდ ძველი ქვეყნის კრიტიკით შეიძლება ახალი ქვეყნის დამყარება, მხოლოდ ძველი აზრის დარღვევით შეიძლება ახალი აზრის გამეფება“... (ხაზი ჩვენია¹).

¹) იხ. ნ. ჟორდანია, „ქართული პრესა“, გვ. 115-16, 1900 წ.

მკითხველი, რომელიც დაკვირვებით წაიკითხავს ნ. ჟორდანიას ამ ციტატას, აუცილებლად დაგვეთანხმება ორ შემდეგ დასკვნაში:

ა) ნ. ჟორდანია აყენებს ფართო დემოკრატიულ პროგრამას და ეყრდნობა უმთავრესად გაქალაქებულ საქართველოს შვილებს, რომელნიც გამოხატავდნენ, ნ. ჟორდანიას აზრით, ახალ სოციალურ კლასებს: ინტელიგენციას, ვაჭარ-მრეწველი, ხელოსანი, შავი მუშა, ნოქარი და სხვა, აი ის სოციალური წრეები, რომლისაქენაც მიმართავს თავის სამოღვაწეო პლატფორმას ჩვენი ავტორი. ავტორი არ სვამს მარქსისტულად საკითხს, არ ამბობს, რომ კაპიტალისტურმა განვითარებამ ჩვენში წინ წამოსწია ეკონომიურად ქალაქი, მაგრამ თვით ქალაქის მცხოვრებნი დაყოფილნი არიან მოწინააღმდეგე კლასებად, რომელთა შორის აშკარა თუ ფარული ომი წარმოებს, სოციალ-დემოკრატიის მოვალეობას შეადგენს დარაზმოს პროლეტარიატი, ჩვენი მუშათა კლასი და მოამზადოს იგი გადამქრელი ბრძოლისათვის, რევოლუციონური მოქმედებისათვის. არა, ავტორი ამგვარად არ სვამს საკითხს: ის ხედავს, რომ ქალაქმა პირველი ადგილი დაიჭირა ჩვენს ცხოვრებაში, რომ მოქალაქემ წინ გაუსწრო სოფლის მცხოვრებს და გადაიქცა ჩვენი პროგრესის მთავარ ფაქტორად; აქედან ავტორი დაასკვნის: ჩვენი ერის მოწინავე ხალხის, მთლიანად აღებულ მოქალაქეთა თანდათან განვითარება და შეგნებულ რაზმად გადაქცევა უნდა შეიქნეს დემოკრატიული მოძრაობის მთავარი დანიშნულებათ. ამრიგად, ნ. ჟორდანია სცილდება პროლეტარულ საზომს და ფართო დემოკრატიის ნიადაგზე დგება. ბ) მკითხველი ადრევე შეამჩნევდა, რომ ავტორი გადამქრელ მნიშვნელობას ანიჭებს მწერლობას და კრიტიკას ახალი წყობილების დამყარების საქმეში. მასი მოსაზრებანი: „მხოლოდ ძველი ქვეყნის კრიტიკით შეიძლება ახალი ქვეყნის დამყარება. მხოლოდ აზრის დარღვევით შეიძლება ახალი აზრის გამეფება“ შემთხვევითი დებულებები არ არიან. აქ სჩანს ავტორის გარკვეული რეფორმისტული სულისკვეთება, რეფორმისტული შეხედულება. ნ. ჟორდანია ტიპური რეფორმისტი, დამთავრებული სახის ოპორტუნისტი. მას არ სწამს რევოლუციის გზა, რევოლუციონური მოღვაწეობა, პროლეტარიატის ჰეგემონია და მეთაურობა სხვა დემოკრატიულ წრეში. კრიტიკა პირუთენელი, აზრი ახალი, სიტყვა მქრელი, — აი, დემოკრატიის მიზნების მისახვევი აუცილებელი საშუალებანი. აქედან ცხადია, რომ ავტორი ცდილობდა თავისი სამოღვაწეო სარბიელის გაფართოებას ფართო ლიტერატურული კრიტი-

კის გაჩაღებითა და არა რევოლუციონური პროლეტარული პარტიის დაარსებით. ამრიგად ცხადია, რომ ნ. ჟორდანი 90-იან წლებში არ იღგა პროლეტარიატის თვალსაზრისზე, იგი არ იცავდა ნამდვილ პროლეტარულ რევოლუციონურ პროგრამას. ფართო დემოკრატიული პლატფორმა და რეფორმისტული პოლიტიკა, — ეს იყო დამახასიათებელი თვისება ნ. ჟორდანიას სოციალ-პოლიტიკური აზროვნებისა, მაგრამ რა ჰქონდა საერთო ამ პოლიტიკას ნამდვილ მარქსიზმთან? ბევრი არაფერი. მოვუსმინოთ თვით მარქსს. 1848 წლის გერმანეთის რევოლუციის დამარცხების შემდეგ, როდესაც რევოლუციონური ტალღა კვლავ ამოძრავდა, მარქსი (1850 წ.) მის მიერ დაარსებული კომუნისტური კავშირის პარტიის წევრებს შენდებს სწერდა: „ამჟამად, როცა დემოკრატიული წვერილი ბურჟუები ყველგან შევიწროებული არიან, ისინი პროლეტარიატს უქადაგებენ საზოგადოდ შეთანხმებას; ხელს უშვებენ მას და ცდილობენ ერთი დიდი მოპოვაციონური პარტიის შედგენას, რომელიც ყველა მიმართულებას დემოკრატიულ პარტიაში თავს მოუყრის; ე. ი. ისინი ცდილობენ მუშები ჩააბან ისეთ პარტიულ ორგანიზაციაში, სადაც სოციალ-დემოკრატიული საზოგადო ფრაზები იქნება გაბატონებული, რომელთა უკან დამალული იქნება მათი კერძო ინტერესები, ზოლო პროლეტარიატის საკუთარი ინტერესები საერთო კავშირის დარღვევის შიშით არ უნდა იქნას წამოყენებული. ასეთი ერთობა მხოლოდ წვერილ ბურჟუაზიას მოუტანს სარგებლობას, პროლეტარიატს კი ერთიანად აზარალებს, პროლეტარიატი ამით დაკარგავს თავის დიდი შრომით მოპოვებულ დამოუკიდებლობას და ხელახლა ოფიციალური ბურჟუაზიის კუდად გადაიქცევა. ასეთი ერთობა გადაჭრით უარყოფილი უნდა იქნას... საერთო მტერთან შესაბრძოლებლად საჭირო არ არის განსაკუთრებითი კავშირი; როგორც კი მასთან (მტერთან) პირდაპირ შეტაკება იქნება საჭირო, ორივე პარტიის ინტერესები ამ მომენტი-სათვის ერთდება და როგორც აქამდის, ისე შემდეგისათვისაც ეს მხოლოდ ასეთი წუთისათვის საჭირო კავშირი თავისთავად კეთდება“¹⁾.

შეადარეთ მარქსის ეს დებულებები იმას, რასაც სწერდა და ქადაგებდა ნ. ჟორდანი 90-იან წლებში — და თქვენ ნათლად დაინახავთ მათ შორის გარდუვალ განსხვავებას: ნამდვილი მარქსისტი კარლ

¹⁾ იხ. К. Маркс и Ф. Энгельс: „Исторические письма“, 1921 წ.

მარქსი და წვრილ-ბურჟუაზიული, რევოლუციონური მარქსისტები ნ. ჟორდანიას სრულიად სხვადასხვა ენით ლაპარაკობენ: „კარლ მარქსი მოითხოვს პროლეტარიატისათვის დემოკრატიისაგან გამოყოფას და საკუთარი რევოლუციონური პარტიის დაარსებას; წვრილი დემოკრატიის იდეოლოგი ნ. ჟორდანია კი — „პროლეტარიატს უქადაგებდა საზოგადოდ შეერთებას, შეთანხმებას“.

ნ. ჟორდანიას არ ჰქონია სწორი რევოლუციონური და პროლეტარული ხაზი საზოგადოებრივი ცხოვრების შეფასების სამოღვაწეო პლატფორმის შემუშავების დროს; მარქსიზმის მკვეთრი დიალექტიკა და რევოლუციონური თეორია ნ. ჟორდანიას ხელში გაკოტრდა და წვრილ-ბურჟუაზიულ ოპორტუნიზმამდე იქნა დაყვანილი. უკეთ: მარქსის მეცნიერული სოციალიზმი წვრილ-ბურჟუაზიულმა ოპორტუნიზტულ-სოციალისტურმა თეორიამ შესცვალა.

ნ. ჟორდანია თავისი პლატფორმის პირველ რიგში დემოკრატიული წყობილების იდეას აყენებდა, პოლიტიკური თავისუფლების პროექტს იცავდა, მისთვის პოლიტიკური თავისუფლება და კონსტიტუციონალური წყობილების დამყარება უდიდეს სახატრელ იდეას წარმოადგენდა¹⁾. მაგრამ ასეთი პოლიტიკური მოთხოვნის წამოყენების დროს პროლეტარიატის ინტერესები და პროლეტარული კლასიური საზოგადოება არსად სჩანს; მან ვერ მოახერხა, უკეთ რომ ვთქვათ, არ ისურვა პროლეტარიატის კლასიური ბრძოლის იდეები დაეკავშირებია პოლიტიკური ბრძოლის შინაარსთან და ამით სწორი პროლეტარული საზოგადოება დაეცვა. ეს წვრილ-ბურჟუაზიული და ოპორტუნიზტული გატაცება, პოლიტიკური თავისუფლების მოთხოვნით, იმდენად მძლავრი არის ნ. ჟორდანიას შეგნებაში, რომ ინგლისის მონარქსაც კი შეასხა ხოტბა. 1901 წ. გარდაიცვალა ინგლისის მოხუცი დედოფალი ვიქტორია; ნ. ჟორდანიამ თავისი ჟურნალი „კვალის“ პირველ გვერდზე მოათავსა ამ დედოფლის სურათი და ამასთანავე მოწინავე წვრილიც უძღვნა ვიქტორიას მეფობის დახასიათებას. ამ წერილში ნ. ჟორდანია სწერდა:

„ამნაირად, როგორც ხედავთ, ვიქტორიას მეფობა არის მეფობა ხალხისა და ინგლისის ერს მხოლოდ მის

¹⁾ შემცდარი და ყალბია ის დებულება, თითქოს ნ. ჟორდანიას მაშინდელი პროგრამა რუსეთის „ეკონომისტების“ პროგრამას წააგავდა. ჟორდანია, როგორც წვრილ-ბურჟუაზიული დემოკრატი, პირველ რიგში აყენებს პოლიტიკურ მომენტს და არა ეკონომიკურს, როგორც ამას მოითხოვდნ რუსეთის ეკონომისტები.

მეფობაში მიეცა მოქმედების სრული თავისუფლება და ამან შესაფერისი ნაყოფიც გამოიღო. არც ერთი სახელმწიფო არ განვითარებულა ისე ჩქარა და ღრმად, როგორც ინგლისი განვითარდა ამ უკანასკნელ სამოც წელიწადს¹⁾. შემდეგ ავტორი იხილავს ინგლისის განვითარების მთავარ მომენტებს ვიქტორიას მეფობის დროს მეურნეობის, ვაჭრობის, მიმოსვლის, სახელმწიფოს შემოსავლის და შრომის საკითხის მხრივ და დაასკვნის: „ამრიგად ვიქტორიას მეფობაში ინგლისი გამძლავრდა ყოველ მხრივ, ეკონომიურად, ფინანსიურად, პოლიტიკურად, სოციალურად და სხვა. ასეთ შინაგან გაძლიერებას თან მოჰყვა გარეგანი გაძლიერებაც. სივრცე ინგლისის სამფლობელოსი ერთი ორად და ერთი სამად გაფართოვდა; ამასთანავე ის გაბატონდა ზღვებზე და უძლიერესი სამომარი ხომალდები შეიძინა. ერთი სიტყვით უკანასკნელ 60 წლის ინგლისის შინაგანი და გარეგანი განვითარება უმაღლეს წერტილამდე მივიდა. და აი ვის მფარველობის ქვეშ ეს მოხდა ყოველივე, იგი დღეს აღარ არის; დედოფლის გარდაცვალებას ღრმად იგლოვს ინგლისი და ეს იქნება ნამდვილი გლოვა ხალხისა²⁾. (ხაზი ჩვენია).

უნდა გამოვტყდეთ, რომ ჩვენი ავტორი ღრმა სამპატიური გრძნობებით არის აღვსილი მოხუცი დედოფლისადმი; მაგრამ ეს ღრმა გრძნობა და სიმპატიები დედოფალს კი არ ეკუთვნის, არამედ იმ სოციალ-პოლიტიკურ და ეკონომიურ წყობილებას, რომელიც გამტკიცდა ვიქტორიას მეფობის დროს ინგლისში. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ინგლისის მონარქიულ-პარლამენტარულ წყობილებას ჩვენი ავტორი „ხალხის ბატონობის“ სახელით ნათლავდა; უკეთ რომ ვთქვათ, ინგლისის ლენ-ლორდებისა და კაპიტალისტ-კომერსანტების სახელმწიფო წყობილება ხალხურ წყობილებად ეჩვენება ჩვენ ავტორს. ეს არ არის შემთხვევითი მოვლენა: ნ. ჟორდანიას ასეთი შეხედულება სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ წყობილებაზე ლოლიკური დასკვნაა იმ სოციალ-პოლიტიკური იდეალებისა, რომელიც ავტორმა შეიმუშავა 90-იან წლებში და რომლის არსებით შინაარსს დემოკრატიზმი შეადგენს. აქ ჩვენ წინ წვრილ-ბურჟუაზიული დემოკრატი და მოაზროვნე მეტყველებს, რომელსაც ხიბლავს კაპიტალიზ-

¹⁾ ნ. ჟორდანია: „ვიქტორიას მეფობა“, „კვალი“, № 3, გვ. 38, 1901 წ.

²⁾ იხ. „კვალი“, № 3, გვ. 39.

მის განვითარება და პოლიტიკურ ფორმებში თავისუფლების დამკვირვება. ეს არის დამახასიათებელი თვისება ნ. ჟორდანიას სოციალ-პოლიტიკური იდეალებისა 90-იან წლებში. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ნ. ჟორდანიას ინგლისის ეკონომიურ-პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრების განხილვის დროს დაავიწყდა მარქსისტული სოციოლოგიის ძირითადი მოთხოვნა: ეკონომიური განვითარების სარბიელზე აღმოცენებული კლასთა ურთიერთობის გამოკვლევა და ამრიგად დაივიწყა პროლეტარულ-კლასიური თვალსაზრისი.

ჩვენ შევეცადეთ მოკლედ მოგვეხაზა ნ. ჟორდანიას მიერ 90-იან წლებში წამოყენებული სამოღვაწეო პროგრამის მთავარი კონტურები. ამ პროგრამის მთავარი შინაარსი შემდეგ მომენტებში გამოიხატება:

1. ნ. ჟორდანიას საუცხოვოდ აქვს შეგნებული თანამედროვე კაპიტალისტური წყობილების დიდი ისტორიული მნიშვნელობა; იგი დგება მარქსის პოლიტიკური ეკონომიის ნიადაგზე და ამ საზომით ცდილობს საქართველოს თანამედროვე ეკონომიური სინამდვილის გაშუქებას. ნ. ჟორდანია იცავს სამოქალაქო ცხოვრების განვითარების პროგრესიულობასა და აუცილებლობას ჩვენში. იგი სწერდა: „...ერის ყოველგვარ აღორძინებაში პირველ როლს ქალაქი თამაშობს, რამდენათ რაიმე საერთო საქმეს ქალაქი მეთაურობს, ის ძირ მომადრებული და ცნობიერია. სოფელი ქალაქს მისდევს. ჩვენი ქვეყანა უკვე ჩადგა მოქალაქობრივ ხანაში. ეს იხატება პატრიარქალურ წყობილების რღვევაში და კაპიტალისტურის დამკვიდრებაში. ქართველი ხალხის ცხოვრება ევროპიელდება“¹).

ამრიგად, ნ. ჟორდანია სამოქალაქო ცხოვრების დაწინაურებას უკავშირებს სამრეწველო განვითარებას, ეკონომიურ წარმატებას, კაპიტალისტური ურთიერთობის განმტკიცებას; ამაში ხედავს იგი ერის ხსნასა და პროგრესის მამოძრავებელ ფაქტორს. ნ. ჟორდანიას ეკონომიური მისწრაფების დამახასიათებელი თვისება იმაში გამოიხატება, რომ იგი მხარს უჭერს და აუცილებელ საჭიროებად მიაჩნია ჩვენში კაპიტალისტური წარმოების და ურთიერთობის განვითარება.

2. მეორეს მხრით ნ. ჟორდანიას პროგრამას ახასიათებს ფართო დემოკრატიული მოთხოვნანი: იგი დემოკრატიზმის ნიადაგზე დგას და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების დემოკრატიზაციას მოითხოვს. პოლიტიკური თავისუფლების მოპოვება და პარლამენტარული

¹) ნ. ჟორდანია, ტომი I, გვ. 144.

წყობილების დაწესება ნ. ჟორდანიას პოლიტიკური მოთხოვნების ერთ-ერთი უმთავრესი მუხლი არის. მაგრამ ამ თავისი დემოკრატიული დროშის ქვეშ იგი თავისუფლად უყრის თავს ყველა მოწინავე ელემენტს და გვერდს უხვევს სწორ პარლეტარულ, კლასიურ საზომს. კლასთა ბრძოლის პრინციპი და პარლეტარული საზომი მისთვის მიუწვდომელი შეიქნა.

3. აქედან წარმოსდგება ნ. ჟორდანიას ოპორტუნიზმი და რევოლუციური მისწრაფებანი. მთელი რიგი წერილებისა ნათლად მოწმობენ, რომ ნ. ჟორდანია იმ პერიოდში არ იცავდა რევოლუციონურ ტაქტიკას და მშვიდობიანი პარლამენტარული ბრძოლის მომხრე იყო. არა რევოლუცია, არამედ რეფორმა, — აი მისი ბრძოლის იარაღი. ფართო დემოკრატიული მასების დარაზმვა, მათში შეგნების შეტანა და აქტიურ ძალად გადაქცევა, — აი მისი სამოღვაწეო ფარგალი. აღსანიშნავია ის, რომ ნ. ჟორდანიას საუცხოვოდ ესმის, თუ როგორი როლი უნდა ითამაშოს აღმოსავლეთის ქვეყნებში „მშრომელმა ხალხმა“ პოლიტიკური თავისუფლების მოპოვების საქმეში. 1895 წ., ალბათ, გ. პლехანოვის ზეგავლენით, იგი სწერდა: „მოწინავე ქვეყნებში (ინგლისი-საფრანგეთი) ამ ცვლილების ინიციატორი იყო ბურჟუაზია. უკან ჩამორჩენილ ქვეყნებში კი მუშა ხალხია, ხოლო ინტელიგენცია არასოფლის... ხალხის ცხოვრების შეცვლა-გაუმჯობესება შეუძლია მხოლოდ ხალხს და არა მის მალა მდგომ ინტელიგენციას“¹). ამ დებულებიდან ავტორს არ გამოჰყავდა სწორი რევოლუციონური დასკვნა და არ იცავდა რევოლუციონურ ტაქტიკას.

ასეთი არის მისი სამოღვაწეო პროგრამის მთავარი კონტურები. ახლა უნდა გამოვარკვიოთ ამ მიმდინარეობის სოციალური საფუძვლები.

რით შეიძლება აიხსნას მარქსიზმის ასეთი გაყალბება, მარქსისტული რევოლუციონური მოძღვრების ასეთი დამახინჯება? ნუთუ ეს შემთხვევითი მოვლენით შეიძლება აიხსნას? რასაკვირველია, არა. ნ. ჟორდანიას პირით ჩვენში მეტყველებდნენ ახლადამოძრავებულნი წვირლ-ბურჟუაზიული ელემენტები, ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი სოციალური ფენები. მარქსიზმი ამ სოციალურმა ფენებმა და მათი ინტერესების გამომხატველმა ინტელიგენციამ მიიღო იმდენად, რამდენადაც ამას ითხოვდა მათი საზოგადოე-

1) ნ. ჟორდანია, ტ. I, გვ. 143.

ბრივი ინტერესები. აი სწორედ ამ სოციალური ფენების ინტერესების შესწავლით გვეძლევა ნ. ჟორდანიას მარქსიზმის გაგების საშუალება.

ცნობილია, რომ 90-იან წლებში, როგორც რუსეთში, ისე, უმთავრესად, ევროპაში, მეორე ინტერნაციონალის რიგებში წარმოიშვა და ჩამოყალიბდა არკვეული შინაარსის მატარებელი ოპორტუნიზტული რევიზიონისტული და რეფორმისტული მიმდინარეობა. ამ ავადმყოფობას ვერც ჩვენი სოციალისტური აზროვნება ასცდა და უკვე 90-იან წლებში ჩვენ მივიღეთ გარკვეული შინაარსის მატარებელი რეფორმისტული ფრაქცია მარქსიზმის რიგებში. ამ ფრაქციის დასაყრდენი სოციალური ბაზა იყო ჩვენი ერის წვრილ-ბურჟუაზიული მრავალრიცხოვანი ფენები, ხოლო მისი იდეოლოგიური შინაარსი რეფორმიზმის თეორიაში გამოიხატებოდა. ნ. ჟორდანიას 90-იანი წლების პროგრამა აუცილებლად საერთაშორისო რეფორმიზმის ერთ-ერთ ვარიანტის გამოხატავდა. მაგრამ თუ ევროპის რეფორმისტული აზროვნების სოციალური წყარო უმთავრესად ევროპის გაარისტოკრატიზებულ მუშათა წრეებში უნდა ვეძიოთ, ქართული რეფორმიზმის სოციალური საფუძვლები ჩვენი ერის წვრილ-ბურჟუაზიულ მრავალრიცხოვან ფენებას ეყრდნობოდა, მაგრამ თავისი სოციალ-პოლიტიკური შინაარსით ორივე რეფორმიზმის ნიადაგზე იდგა და მარქსიზმის რევოლუციონურ თეორიას უარყოფდა.

90-იანი წლების შემარჯვენე მარქსისტული მიმდინარეობის სოციალური ბუნების გამორკვევის საკითხი, რაც ლოლიკურად და ისტორიულად დაკავშირებული არის ქართული მენშევიზმის სოციალური საფუძვლების შესწავლასთან, ერთ-ერთ საინტერესო პრობლემას წარმოადგენს ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ქართული საზოგადოებრივი და სოციალისტური აზროვნების მკვლევარი ვერავეთარ შემთხვევაში გვერდს ვერ აუხვევს იმ სერიოზულ საკითხს, თუ როგორმა ისტორიულ-ობიექტურმა პირობებმა შეუწყო ხელი აღნიშნული მიმდინარეობის წარმოშობას და რაში გამოიხატება მისი არსებითი სოციალოგიური თვისება, მისი კლასიური შინაარსი. ამ კითხვებთან დაკავშირებით აუცილებლად უნდა იქნეს გარკვეული ის, თუ რაში მდგომარეობს მისი არსებითი განსხვავება მეორე წვრილ-ბურჟუაზიულ-ნაროდნიკულ მიმდინარეობასთან შედარებით. მართლაც, კითხვა იბადება, რათ მოხდა ის, რომ ერთ ისტორიულ პერიოდში ჩვენმა წვრილ-ბურჟუაზიულმა ფენებმა სხვაგვარი სოციალ-ეკონომიური სამოღვაწეო პროგრამა წამოაყენეს, ვიდრე მეორე

ისტორიულ პერიოდში. ეს საკითხიც თხოულობს თავის შესაფერის ისტორიულ-სოციოლოგიურ გაშუქებას.

ზემოთ ჩვენ უკვე შევეხეთ გაკერით ქართული რეფორმიზმის, ნ. ჟორდანიას მიმდინარეობის, სოციალური ბუნების საკითხს: ამ მიმდინარეობის არსებითი კლასიური მინაარსი ჩვენი წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების მოძრაობაში უნდა ვეძიოთ. ეს საკითხი უფრო ვრცლად განხილული გვაქვს ცალკე ნარკვევში -- „ქართული მენშევიზმი და მისი სოციალური საფუძვლები“¹⁾. იქ ჩვენ ვწერდით: „ქართული მენშევიზმი, რომელიც ვარკვეულ სისტემაში 1903 წლის შემდეგ ჩამოყალიბდა, ანარეკლი არის ამ წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტებისა. მენშევიკური იდეოლოგია და მისი სისტემა ერთი ათეული წლის განმავლობაში (ინგლისში 1892-1903 წლები) მხადდებოდა ჩვენში ინტელიგენციის მიერ ზოლო ამ მხადების პროცესზე თავის შესაფერის გავლენას ახდენდნ ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების შემდეგი სოციალური ფენები: ა) ქალაქის წვრილი ბურჟუაზია (მოხელეები, ინტელიგენცია, ხელოსნები, წვრილი ვაჭრები, ნოქრები და სხვ.); ბ) სოფლის დაწინაურებული გლეხობა და წვრილი მესაკუთრე (იმდენად რამდენადაც ეს წვრილი მესაკუთრე ებმოდა კაპიტალისტურ ურთიერთობაში და ცხოვრების ეკონომიურ წარმატებაში მონაწილეობას იღებდა); გ) პროლეტარული ელემენტები. აი ეს ჩვენი ცხოვრების საზოგადოებრივი ელემენტები წარმოადგენენ ქართული მენშევიზმის სოციალურ ბაზას. ეს ელემენტები შეიქრენ პარტიაში და თან შეიტანეს შიგ წვრილ-ბურჟუაზიული მიდრეკილება. მენშევიზმის ხელმძღვანელებმა იგი გაალამაზეს და სისტემაში მოიყვანეს“²⁾.

80-იანი წლების მეორე ნახევარი და 90-იანი წლები კაპიტალისტური ურთიერთობისა და კაპიტალისტურ დაწესებულებათა სასწრაფო განვითარებასთან ერთად ჩვენი საზოგადოებრივი ფენების საგრძნობი ამოძრავებით ხასიათდება. გარდა პროლეტარული ელემენტებისა, აღნიშნულ პერიოდში ეკონომიურმა აღორძინებამ გამოაცოცხლა და უფრო აქტიური გახადა საშუალო და წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტები, რომლების არსებითი ინტერესი პირდაპირ მოითხოვდა კაპიტალისტური ურთიერთობის გაძლიერებასა და გაფართოებას. თუ მე-XIX-ე საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ეკონომიური განვითარების, ე. ი. კაპიტალისტური ურთიერთობის გან-

1) იხ. „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX-ე საუკ.“. გვ. 75-142.

2) იქვე, გვ. 97-98.

მტკიცების, მთავარ მომენტებს გავითვალისწინებთ, ჩვენ დავინახეთ ორ უმთავრეს პერიოდს ამ განვითარებაში: დაახლოებით 1800-იან წლების მეორე ნახევრამდე კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების ფორმები ჩვენში უხეშსა და მტაცებლურ სახეს ატარებენ (грубо-хищнический капитализм). ამ პერიოდში კაპიტალისტური ურთიერთობა უხეში მეთოდებით იკაფავს გზას ჩვენს ცხოვრებაში და არაკულტურული საშუალებებით ამსხვრევს ნატურალური მეურნეობის ფორმებს. მაგრამ კაპიტალისტური წარმოების განვითარებას ამ ხანებში თან მოჰყვა სოფლად სწრაფი განვითარება საეკონომიკური და სოციალური კაპიტალისა, რომლის მტაცებლობითი უხეში პოლიტიკა ყველასათვის ცნობილია და რომელიც მძიმე ტვირთად დაწვა კისერზე სოფლის წვრილ მწარმოებელს¹). ამრიგად, კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ სოფლებში გაამეფა საეკონომიკური და სოციალური კაპიტალი, რომელიც თავის მხრივ ერთგვარი შეამავალი გახდა სოფელსა და ქალაქს შორის. არ არის გასაკვირი, თუ კაპიტალისტური ურთიერთობის ამ პირველი მშობიარობის ტკივილებს, მის მკაცრსა და უხეშს ფორმებს ჩვენმა საზოგადოებრივმა ძალებმა და მათ შორის მრავალრიცხოვანმა სოფლისა და ქალაქის წვრილმა ბურჟუაზიამ მკაცრი წინააღმდეგობით უპასუხა. უხეში საშუალებით დარღვევა საუკუნოებით შექმნილი საზოგადოებრივი ფორმებისა და ურთიერთობისა ძალაუფლებურად იწვევდა ფსიხოლოგიურ რეაქციას წვრილ-ბურჟუაზიულ მასებში²) და სწორედ ამ საზოგადოებრივი განწყობილების ანარეკლი იყო ნაროდნიკული მოძრაობა, რომლის სო-

1) იხ. საილუსტრაციოდ ნ. ლომაურისა და სოფ. მაღლობიშვილის მოთხრობები, აგრეთვე ს. მესხის ნაწერები.

2) როგორც საგაზეთო წერილებიდან სჩანს, პირველ ხანებში ფაბრიკა-ქარხნებში მუშაობას ისე ადვილად ვერ ვგუებოდენ ჩვენში. 1872 წ. „დროების“ ერთ-ერთი თანამშრომელი სწერდა: „ქალაქის ღარიბი ხალხი ყოველთვის ხელისნობას და ვაჭრობას ირჩევს. ყოველთვისა ცდილობს მალე ოსტატად დაღოცონ რამ ხელობაში, რომ პატარა დუქანი გაიმართოს თავისთვის და თავისუფლად ღუგუშა მოიპოვოს... ყოველი კაცი თავის სიკეთეს ეძებს, საცა მეტს სარგებლობას ნახავს, იქ მივა. ფაბრიკა თუ იმაზე მეტს არ მისცემს მუშა ხალხსა, რასაც ის ხელობაში შოულობს, არას დროს ფაბრიკაში არ შევა, რადგან იქ მუშაობა მძიმე მუშაობაა. მუშას ყოველთვის იმედი აქვს, რომ ერთი დღის ღუგუშას, გაჭირვებულს ღუგუშას, საცა არის იშვოვის“ (იხ. „დროება“, № 15, 1872 წ. აგრეთვე ამ ნაშრომის ტ. 1, გვ. 81-95; უდაოა, რომ ფაბრიკულ წარმოებას ისე ადვილად პირველ ხანებში ვერ შეეგუა ჩვენი მუშა-ხალხი.

ციალურ საფუძვლებზე ჩვენ უკვე ვრცლად გავეცანით ამ ნაშრომის მეორე განყოფილებაში. დამახასიათებელი, არსებითი თვისებებია ნაროდუნიკული პროგრამისა ეკონომიურის მხრივ იყო ბრძოლა კაპიტალიზმის განვითარების წინააღმდეგ და ძველი ეკონომიური ფორმების განახლებული ფორმებით დაცვა. და სწორედ ამ კაპიტალიზმის საწინააღმდეგო ეკონომიურ პროგრამაში იხატება მისი წვრილ-ბურჟუაზიული ბუნება და არაპროგრესიულობა. მაშინდელმა ეკონომიურმა პირობებმა და იმ სოციალ-კლასიურმა მდგომარეობამ, რომელშიც ჩვენი წვრილ-ბურჟუაზიული ფენები კაპიტალიზმის პირველი დაგროვების უხეშ პერიოდში მოჰყვა, ღრმა კვალი დაამჩნია ნაროდუნიკულ აზროვნებას და თავისი ეკონომიური პროგრამის მიხედვით იგი წვრილ-ბურჟუაზიული რეაქციონურ-უტოპიური მისწრაფებების გამომხატველად გადააქცია.

მაგრამ 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან და 90-იან წლებში კაპიტალისტური ურთიერთობა ჩვენში, შედარებით წინა პერიოდთან, სწრაფი ტემპით ვითარდება. რკინის გზის ქსელების გაყვანამ ორი ათეული წლის განმავლობაში სოფელი საგრძნობლად დაუახლოვა ქალაქს, წვრილი მწარმოებელი ჩაითრია თავის მორევში და ეკონომიურად დააინტერესა იგი კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებაში. ხელოსნური წარმოების დაცემამ და სამრეწველო და სავაჭრო კაპიტალიზმის გაცხოველებამ გამოიწვია ჩვენი ქალაქის მცხოვრებთა სწრაფი ზრდა და აღსანიშნავია სწორედ ის, რომ ეკონომიური წარმოების ნიადაგზე ჩვენი ქალაქის მცხოვრებთა ორი სოციალური ფენა იზრდება შეუჩერებელი ენერგიით: ა) წვრილი და საშუალო ბურჟუაზია, ინტელიგენცია, ვაჭარ-ნოქრები; ბ) მუშათა კლასი, პროლეტარული ელემენტები. ამ კლასების პირდაპირ სასიცოცხლო ინტერესს წარმოადგენს ეკონომიური ცხოვრების კალაპოტის გაფართოება, სავაჭრო ურთიერთობის გაცხოველება, საწარმოო და სხვა დაწესებულებათა გამრავლება. ძველი შეხედულება შეიცვალა: თუ მაშინ ძნელი და მტკივნეული ხდებოდა ძველი ურთიერთობის ფორმების მიტოვება, დღეს, ახალ პერიოდში, კაპიტალისტურმა ურთიერთობამ საგრძნობი დალი დაასვა საზოგადოებრივ ცხოვრებას და სამუშაოს შოვნის სურვილმა ახალი განწყობილება დაბადა. თუ პირველ პერიოდში წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტები, როგორც სოფლად ისე ქალაქად, უარყოფითად უქცებოდნენ ახალი კაპიტალიზმისა და ახალი სამეურნეო ცხოვრების განვითარებას, ახალი პერიოდის ხანაში ასეთი

განწყობილება არსებითად შეიცვალა და სხვაგვარმა ინტერესებმა მოიპოვეს ბატონობა: როგორც სოფლის მწარმოებელი, ისე ქალაქის წვრილ-ბურჟუაზიული და პროლეტარული მასების ეკონომიური ინტერესები პირდაპირ მოითხოვენ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას. ამ ფაქტების ზეგავლენით ჩვენ იდეოლოგიურ ფრონტზედაც საგრძნობი ცვლილებები მოხდა¹⁾.

90-იანი წლების შესახებ დასახელებულ ნარკვევში ვწერდით: „შესაძლებელი არის საქართველოს საზოგადოებრივი (სოციალური) შენება 90-იანი წლებისათვის შემდეგი სოციალური კლასების მიხედვით დახასიათდეს: 1) განადგურების გზაზე მდგარი თავად-აზნაურობა, რომელიც ეკონომიურად ჯერ კიდევ ძლიერი წოდებაა, 2) ჩანასახის პირობებში მყოფი ქართული ბურჟუაზია, 3) მრავალრიცხოვანი წვრილი და საშუალო ბურჟუაზია: სოფლისა და ქალაქის მცხოვრებნი; 4) მუშათა კლასი.

ამ სოციალურ ძალთა ურთიერთობაში გადამჭრელ როლს თამაშობდა მხოლოდ სამი ფენა: თავად-აზნაურობა, პროლეტარიატი და წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტები; ამ საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ბრძოლის მომენტში ქართული ბურჟუაზია, როგორც მოქმედი პოლიტიკური ძალა, არ არსებობდა. ამით ჩვენი ცხოვრების პოლიტიკური ფონი მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ევროპის და რამოდენიმედ რუსეთის ცხოვრებისაგან. სამაგიეროდ ჩვენში წვრილი ბურჟუაზია უფრო აქტიური და მოქმედი გამოდგა: ჩვენში რაკი საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ურთიერთობაში ბურჟუაზია გადამჭრელ როლს ვერ თამაშობდა, წვრილ ბურჟუაზიას სამოღვაწეოდ დარჩა პროლეტარიატსა და მთავრობას (და თავად-აზნაურობას) შორის დარჩენილი მანძილი. წვრილი ბურჟუაზია ჩვენში იტანჯებოდა არა კაპიტალიზმის განვითარებით, არამედ მისი განუვითარებლობით, არა კაპიტალისტური ურთიერთობით, არამედ დიდტანიანი ბიუროკრატიული სახელმწიფო აპარატით. ამიტომ იგი ებრძოდა ამ აპარატს და მხარს უჭერდა პროლეტარიატს. მაგრამ მის სამოღვაწეო პროგრამას შეადგენდა არა სოციალური რევოლუცია, არამედ დე-

1) აღსანიშნავი და საგულისხმოა ილია ჭავჭავაძის გადახრა 90-იან წლებში ბურჟუაზიული ეკონომიკის მიმართულებით. როგორც ვიცით, 80-იან წლებში მისი ეკონომიური პოლიტიკა „მიწისა და გუთნის“ პროგრამით ამოიწურებოდა. 90-იანი წლებისათვის ი. ჭავჭავაძე დიდ ყურადღებას აქცევს ვაჭრობა-მრეწველობას (იხ. „ივერია“, № 20, 22, 23. 1893 წ. მეთაური წერილები)

მოკრატული წყობილება და კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება¹⁾).

ამრიგად, 90-იანი წლებისათვის გაძლიერებული და გამრავლებული წვრილ-ბურჟუაზიული მასის ინტერესები და მისი ეკონომიური საჭიროებანი პირდაპირ მოითხოვდნენ ჩვენში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას, ახალი სამეურნეო წყობილების განმტკიცებას: ჩვენი ცხოვრება უკვე გამოვიდა ძველი ურთიერთობის ფორმებიდან და ახალი სამეურნეო წყობილება საარსებო მოთხოვნილებად, ეკონომიურად აუცილებელ ფაქტად გადაიქცა ყველა კლასისათვის. როგორც წინა განყოფილებაში ვწერდით, ნაროდნიკული მოძრაობის გადაშენება გამოიწვია სწორედ იმ გარემოებამ, რომ მას ეკონომიურად და სოციალურად გამოეცალა ნიადაგი: ეკონომიურად იმითომ, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ დაშალა ნატურალური მეურნეობა და ბურჟუაზიული პირობები შექმნა; სოციალურად იმითომ, რომ, პროლეტარული კლასის განვითარებასთან ერთად, წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების ეკონომიური ინტერესები რადიკალურად შეიცვალა და ჩვენი ცხოვრების ამ ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანმა მასამ აქტიური როლის თამაში დაიწყო ახალ ურთიერთობაში; ამრიგად მისი ინტერესები დასცილდა ნაროდნიკულ მისწრაფებებს, და უკანასკნელიც გადაშენების გზას დაადგა. სწორედ ზემოაღნიშნული ფაქტორების ზეგავლენით აიხსნება ის გარემოება, რომ უკვე 90-იან წლებში ქართული სოციალიზმის ორმა თვალსაჩინო წარმომადგენელმა — გ. მაიაშვილმა და ი. თანცხაევამ — კატეგორიულად უარჰყვეს ნაროდნიკების ძველი ეკონომიური პროგრამა და ახალი, კაპიტალისტური გზისაკენ მიმართეს თავიანთი სამოღვაწეო ხაზი; სწორედ ამავე ფაქტორების ზეგავლენით მოხდა ის, რომ მე-XX-ე საუკუნის დასაწყისში არჩილ ჯორჯაძემ და მთლიანად სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიამ კაპიტალიზმის განვითარების პროგრამა წამოაყენეს.

ამრიგად, უდაოა ის ფაქტი, რომ მრავალრიცხოვანი წვრილი ბურჟუაზიის ინტერესები კატეგორიულად და გადაჭრით მოითხოვდა კაპიტალისტური ეკონომიკის განმტკიცებას ჩვენში, ახალი ეკონომიური წყობილების განვითარებას. აქედან ცხადია, თუ როგორი სი-

¹⁾ იხ. ს. ხუნდაძე: „ქართველი ინტელიგენციის პროფილი მე-XIX-ე საუკუნეში“, გვ. 92-93.

ეწორითა და მიზანშეწონილად ასახა თავის სამოღვაწეო პროგრამაში. ნ. ჟორდანიამ ამ მასების ეკონომიური ინტერესები და მისწრაფებანი. თუ ძველი ფორმის წვრილ-ბურჟუაზიული სოციალისტური მიმდინარეობა უარყოფდა კაპიტალიზმის საჭიროებას საქართველოსათვის, ნ. ჟორდანია სწორედ ამ მომენტში ხედავდა საქართველოს ხსნასა და მისი წარმატების აუცილებლობას. ამ საკითხში გაუმართა ნ. ჟორდანიამ ცხარე და საფუძვლიანი კამათი ნაროდნიკებს და თეორიულად საბოლოოდაც დაამარცხა ისინი.

ასე შეითვისა გარკვეულ ისტორიულ პერიოდში ნ. ჟორდანიამ ჩვენი წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების ეკონომიური პროგრამა და მის მებაირალტრედ გადაიქცა. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ მისი პროგრამის არსებითი მხარე დემოკრატიზმში გამოიხატებოდა. ნ. ჟორდანიას სოციალ-პოლიტიკური იდეალები 90-იან წლებში წვრილ-ბურჟუაზიულ ფენებს ეყრდნობოდა, რამდენადაც ეს წვრილი ბურჟუაზია პროგრესის გზაზე იდგა და ცხოვრების დემოკრატიზაციას მოითხოვდა, რამდენადაც იგი იბრძოდა ახალი ეკონომიური წყობილებისათვის და პოლიტიკური რადიკალიზმით ხასიათდებოდა.

მაგრამ ის გარემოება, რომ ნ. ჟორდანია ეყრდნობოდა წვრილ-ბურჟუაზიულ ფენებს, სრულიად იმას არ ნიშნავს, რომ მას უახლესი კავშირი არ ჰქონდა ქართულ პროლეტარულ მასებთან. ჩვენი პროლეტარიატი, როგორც სამართლიანად აღნიშნა 1895 წელს სილ. ჯიბლაძემ, აჭრელებულ სხულს წარმოადგენდა¹). აღნიშნული პერიოდისათვის საქართველოს მუშათა კლასის რიგებში თავისი სოციალური და ეკონომიური ფუნქციებით შეიძლება ჩვენ გამოვყოთ შემდეგი კატეგორიები: ა) იმდენად, რამდენადაც ვითარდებოდა კაპიტალისტური ურთიერთობა ჩვენში, ეს პროცესი აუცილებლად იწვევდა მასების სავესებით გალატაკებას და მათს ფაბრიკა-ქარხნებში და სხვა საწარმოო დაწესებულებებში შერევას; აქედან წარმოსდგა კადრი ნამდვილი მუშათა კლასისა, რომელმაც სავესებით გაიცნო კაპიტალისტური ურთიერთობის მწვავე მხარეები და კლასიური გათვითცნობიერების გზას დაადგა; ეს არის ჩვენი მუშათა მასების მთავარი რევოლუციონური კონტინგენტი, მისი მოწინავე ავანგარდი; ბ) მეორე კატეგორიას შეადგენენ ნახევრად

1). იხ. სილ. ჯიბლაძის წერილი: „კვალი და მესამე დასის მწერლები“, „კვალი“, № 14, 1895 წ.

პროლეტარული ფენები, რომელნიც სავსებით ვერ გასცილებიან სოფელს, ჯერ კიდევ შეუწარმუნებიათ თავისი სახლგარეშო, მაგრამ მათთვის შემოსავლის მთავარ წყაროს მაინც ქალაქის წარმოება შეადგენს; ეს ისეთი კატეგორიაა, რომელიც ცალი ფეხით ქალაქში სდგას, ხოლო მეორე ფეხით კი სოფელში, იგი სოფლისა და ქალაქის შემაერთებელი რგოლია, მაგრამ მასთანვე, თვისი სოციალური და პოლიტიკური მრწამსით, რამოდენიმედ მერყევია; გ) მესამე კატეგორიას შეადგენენ ნახევრად გლეხური ფენები; ეს კატეგორია ჩვენი მუშათა კლასისა ქალაქის წარმოებასა და საერთოდ დაქირავებულ შრომას სეზონობით ეწევა, ხოლო მის დასაყრდნობ უმთავრეს წყაროს სოფლის მეურნეობა შეადგენს. იგი მატარებელია გლეხური ფსიხოლოგიისა და შეგნების, მასთანვე პოლიტიკურად გაუთლელია. 90-იანი წლებისათვის ამ კატეგორიას ყველაზე უფრო უჭირდა კლასიურ სიმამლუხე ასვლა და პროლეტარული საზომის შეთვისება.

ასეთი სოციალური კატეგორიებისაგან შესდგებოდა ჩვენი მუშათა კლასი 90-იან წლებში. თუ ამ გარემოებას მივიღებთ მხედველობაში, ჩვენთვის ნათელი გახდება ის, თუ საიდან მომდინარეობდა მეორე სოციალური წყარო ნ. ჟორდანიას რეფორმებისა: ჩვენი მუშათა კლასის ჩამორჩენილმა ფენებმა აუცილებლად დიდი გავლენა იქონიეს ნ. ჟორდანიას აზროვნებაზე და გარკვეული ოპორტუნიტული ხასიათი მისცეს მის სამოღვაწეო პროგრამას, არსებითად დემოკრატიული რადიკალიზმის შინაარსით აავსეს იგი.

მაგრამ ნ. ჟორდანიას 90-იანი წლების პროგრამას, გარდა დემოკრატიზმისა და ოპორტუნიზმისა, ნაციონალისტური ელფერიც ახის¹⁾. მისი დემოკრატიზმი ნაციონალისტურ სამოსელში არის გახვეული. ის უკიდურესი ნაციონალისტური გადახრა, რომელიც ახასიათებს 1917 წლის შემდეგ მენშევიკურ პარტიას, არ იყო შემთხვევითი მოვლენა და ამის იდეოლოგიური, პრინციპიალური საფუძვლები თავიდანვე წამოყენებული ჰქონდა ნ. ჟორდანიას. მისი თეორიები და და გაგება ეროვნული საკითხისა 90-იან წლებში სავსებით ნაციონალისტურია და არსებითად შორს სდგას პროლეტარული მარქსისტული მსოფლმხედველობისაგან. მოვიყვანოთ რამოდენიმე მაგალითი.

¹⁾ დამახასიათებელია შემდეგი ციტატა ნ. ჟორდანიას წერილიდან, რომელიც მას გამოუგზავნია ვეროპიდან გაზ. „ივერიისათვის“, აი როგორი გრძნობები აღძვრა ახალგაზრდა ავტორს საქართველოდან გასვლის მომენტში (1893):

1900 წ. ჟორდანია სწერდა: „რაკი ყოველი ერი იძულებულია ეროვნული ცხოვრებით იცხოვროს, აშკარაა, რაც უფრო შეგნებულად მოაწყობს ამ ცხოვრებას, მით უფრო ჩქარა შეასრულებს თავის მოწოდებას და საკაცობრიო სარბიელზე შესაფერ ღლავს დაიქერს“¹). აქ უკვე მოსჩანს ნაციონალისტური ნოტები „ეროვნული მოწოდების“ შესახებ. 1894 წ. თავის პირველ წერილში („ეკონომიური წარმატება და ეროვნება“) ავტორი გარკვევით სწერდა: „თავისუფლება ერსა, განვითარდება თანახმად მისი განსაკუთრებულ პირობებისა, — აი რა დასკვნას მიაღდა ისტორიული მიმდინარეობა“²). მაგრამ რაში გამოიხატება ერის განსაკუთრებული პირობები? ამის შესახებ 1895 წელს იგი სწერს: „ეკონომიურ განვითარებასთან მოსდევს ერის ერთობა იმ კითხვებზე, რომელნიც ეხებიან მთელი ერის პოლიტიკურ-ეკონომიურ ცხოვრებას (მხარე ეროვნული) და ერის დაყოფა იმ კითხვებზე, რომელნიც ეხებიან მისი შემადგენელი ნაწილების პოლიტიკო-ეკონომიურ ცხოვრებას (მხარე პოლიტიკო-სოციალური): ერი ერთდებო, იმავე დროს იყოფა. სხვადასხვაობა ერთობაში, ერთობა სხვადასხვაობაში. თანხმობა განხეთქილებაში, განხეთქილება თანხმობაში“³).

„ორთქლმავალი შეცურდა შუაგულ ზღვაში. უცხოეთის სიომ მოჰბერა და ჩენმა გულმა უცნაურად დაიწყო ძგერა. ისე მეგონა, თითქო აქნობამდე ადამიანი არ ვიყავ და ეხლა გადავიქცე კაცად, სულ თავისუფლად ვგრძნობდი თავსა, ამას გარდა გოძნობამ სამშობლოს სიყვარულსამ თავის ძლევა-მოსილებით შემიპყრო და დამიწყო უკან, საქართველოსკენ წევა. მიმალული გული სიმები, უჩინარი სულის ძაფები, რომელნიც წინად თავის არსებობას არ იჩენდნენ, ახლა სრულიად დაეპატრონენ მთელ ჩემ არსებას. მიტოვება ნათესაებისა, ნაცობ-მეგობრებისა, ქართული ცხოვრებისა და სიტყვიერებისა, ერთის სიტყვით ყველა იმისა, რაც აერთებს და აკავშირებს ადამიანს თავის სამშობლოსთან, — ადვილი არ არის. აქ გრძნობა ხშირად ებრძვის გონებას, უკუ-აგდება, სძლევს და ბოლოს თითონ გაბატონდება. მაშინ-კი კაცი ყურ-მოკრილ ყმად ზდება თავის აშლილ გრძნობებისა და შეუგნებლად, მოუსაზრებლად მოქმედობს. აქ გონების სიდიადე მიმქრალია, მისი ძალა მილეულია, მისი ხმა მოშლილია“ (იხ. საზღვარ-გარეთელი ს. (ნ. ჟორდანიას) წერილი: „ეროპისაკენ“, გაზ. „ივერია“, № 163. 1893 წ. ხაზი ჩვენია). ასეთი „ძლევამოსილი“ გრძნობებით იყო ჩვენი ავტორი თავიდანვე შეპყრობილი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამ ნაციონალურმა გრძნობამ და შეგნებამ აშკარა, გარკვეული ნაციონალისტური შინაარსი მისცა ნ. ჟორდანიას პრინციპიალურ პროგრამას 90-იან წლებში.

¹) იხ. ნ. ჟორდანია: „ჩვეულებრივი ნაწერები“, გვ. 428.

²) იქვე, წერილი „ეკონომიური წარმატება და ეროვნება“, გვ. 6.

³) იქვე გვ. 79 — 80.

მაშასადამე, ერის განსაკუთრებული პირობები ყოფილად ერის ერთიანობა და იმავე დროს დაყოფა; უკეთ: კლასების განიშლება, როდესაც ერს საფრთხე ადგა კარზე, ერის დანაწილება, — როდესაც კლასიური ცხოვრება თავისუფლად ვითარდება. ამას უფრო ნათლად ამტკიცებს ავტორი საფრანგეთის მაგალითით. „ფრანგები თუმცა შინაურ ცხოვრებაში მუდამ და დაუღალავად ებრძვიან ერთმანეთს, — სწერს ნ. ჟორდანი, — მაგრამ ერთად დგებიან, ერთი დროშის ქვეშ იკრიბებიან, ერთიმეორესათვის თავს სდებენ, როცა მათ ეროვნულ თვითარსებობას განსაცდელი რამ მოეღის, როცა გარეშე მტერი მიჯნას გადმოსცილებია და ქვეყანას ალებას უპირებს. ამ შემთხვევაში იღვიძებს დროებით მიძინებული ერთსულობა და ერთიმეორეს დაუცხრომელნი მტერი საომარ ველზე ხელი ხელ გაყრილნი გამოდიან. ეს არის ეროვნების არსებითი თვისება, ნაყოფი საერთო პოლიტიკო-ეკონომიური ცხოვრებისა, განმტკიცებული თანამედროვე წყობილებით და შეგნებული ადამიანურის ცხოვრებით¹⁾.

ასე ხსნის ჩვენი ავტორი ეროვნული და კლასიური მომენტების დამოკიდებულების საკითხს. ნ. ჟორდანი ნათლად და გარკვევით ამჩნევს კლასების არსებობას თანამედროვე საზოგადოებაში და იმ მწვავე ბრძოლას, რომელიც არსებობს ამ კლასებს შორის ეკონომიურ ნიადაგზე. მაგრამ მას არ ყოფნის თეორიული გამბედაობა ბოლომდე მიიყვანოს თავისი მსჯელობა და კლასთა ბრძოლის საზომით გააშუქოს ყოველი მოვლენა, აღნიშნოს კლასთა ბრძოლის უდიდესი მნიშვნელობა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და თავისი სამოღვაწეო პროგრამაც შეუმოწმოს ამავე მომენტს. კერძოდ საქართველოში შექმნილი ეკონომიური პირობებისა და კლასთა ბრძოლის შესახებ ავტორი სწერს:

„საქართველოს დღევანდელი განვითარება შეიცავს ორ მხარეს, ორივეს აუცილებელს და ერთმანეთთან მჭიდროთ შეკავშირებულს: ნივთიერად განვითარება საქართველოს სხვადასხვა კუთხის და ნივთიერად დაყოფა ქართველი ხალხის; ორივე ხდება ალემ-მიცემობის კაპიტალის წყალობით. პირველ შემთხვევაში თუ ერი ერთიანდება იდეებით ეროვნული თვით-ცნობიერების ნიადაგზე, მეორე

¹⁾ იქვე, გვ. 11.

შემთხვევაში იგივე ერი ნაწილდება ინტერესებით ეკონომიური თვის-
ცნობიერების ნიადაგზე. ყოველივე ფეხის ნაბიჯი ჩვენი მიერ წინ
გადადგმული მოასწავებს ეროვნული შრომის, საწარმოო ძალის გან-
ვითარებას — ერთი მხრით; კლასიური განხეთქილების, სოციალური
ანტაგონიზმის აღორძინებას — მეორე მხრით. ეს ორი მხარე ერთი მე-
ორის შვილია, პირველი იწვევს მეორეს, მეორე ავითარებს პირველს.
ჩვენი ცხოვრება, რომლის შინაარსს წინათ წოდებრივი წყობილება
და პატრიარქალურ-იდეალური დამოკიდებულება შეადგენდა, დღეს
გაევროპიელების გზას დაადგა.

„წოდებების ფაქტიურათ გაუქმება და ხალხის დაყოფა თანა-
ხმით სიმდიდრე-სიღარიბისა — აი, ეს გზა, აქ ირღვევა ძველებური
იდილიური განწყობილება და მის ალაგას გულცივი მშრალი ბურ-
ჟუაზიული ანგარიში დგება. ამ გვარათ ეროვნული და სოციალური
კითხვა — აი, ის ორი ფეხი, რომელზედაც ცხოვრება შედგა და სა-
შინელი სისწრაფით წინ მოექანება. ეს ჩვენი არსებობის დედა ძარ-
ღვია, ეს ჩვენი წარმატების საფუძველია, ასეთია სინამდვილე... ჩვენი
თანამედროვე ცხოვრების სარჩული ეკონომიური წარმატებაა, რამაც
დაბადა ეროვნული გაერთიანება და სოციალური დანაწილება. სა-
ქართველო ერთი, განუყოფელი. საქართველო ორი-სიმ-
დიდრ-სიღარიბის მიხედვით დაყოფილი (ხაზი ავტო-
რისაა. ს. ხ.) თუ პირველ კითხვაზე ვერთდებით, მეორეზე ვიყოფით,
თუ შინაურ ცხოვრებაში ვიბრძვით, გარეშე მტრის
წინააღმდეგ ერთათ ვდგევართ, ეს არი არსებითი
თვისება უმაღლესი განვითარებისა“¹⁾ (ხაზი ჩვენი. ს. ხ.)

მაშასადამე, ნ. ჟორდანიას განმარტებით, თანამედროვე უმაღ-
ლესი განვითარების, ე. ი. კაპიტალისტური წყობილების, არსებით
თვისებას შეადგენს, ერთი მხრით, შინაურ ცხოვრებაში ბრძოლა,
ხოლო მეორეს მხრით, — გარეშე მტრის წინააღმდეგ შეთანხმებითი მო-
ქმედება და თანამშრომლობა. გამოდის, რომ ეს „კლასთა ბრძოლა“-
რამაც არაჩვეულებრივი ელასტიური ინსტრუმენტია, რომელიც ხან
ამოცურდება ისტორიული ცხოვრების სარბიელზე, ხან კი ილესება
და ისპობა იმავე ისტორიული ცხოვრების ვითარებაში; უკეთ რომ
ვთქვათ, შინაურ ცხოვრებაში იგი (კლასთა ბრძოლა) მოქმედობს, სა-
გარეო პოლიტიკაში კი მას ადგილი არა აქვს. ნ. ჟორდანიას ეროვ-
ნული კონცეპცია, რომელიც ზემოთაყვანილ მის შემდეგ დებულებაში

1) ნ. ჟორდანია: თხზულებანი, ტ. I, გვ. 74 — 76, 1920 წ.

არის გარკვევით და ნათლად გამოთქმული: „ეკონომიურ გახვედრებას (ე. ი. კაპიტალისტური ურთიერთობის განმტკიცებას) თან მოსდევს ერის ერთობა იმ კითხვებზე, რომელნიც ეხებიან მთელი ერის პოლიტიკო-ეკონომიურ ცხოვრებას (მხარე ეროვნული) და ერის დაყოფა იმ კითხვებზე, რომელნიც ეხებიან მის შემადგენელ ნაწილების პოლიტიკო-ეკონომიურ ცხოვრებას (მხარე პოლიტიკო-სოციალური)“, ყალბია თეორიულად და ისტორიულადაც, ეს ტიპური ნაციონალ-სოციალისტური შეხედულებაა. სოციალ-ნაციონალიზმი თავიდანვე ნ. ჟორდანიას სოციალ-პოლიტიკური პროგრამის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისება იყო. ნიჭიერმა პუბლიცისტმა უკვე თავისი პოლიტიკური მოღვაწეობის დასაწყისიდან მოხაზა ის მთავარი საფუძვლები, რომელზედაც იგი სდგას დღეს. ამრიგად, ნ. ჟორდანიას და მთელი მენშევიზმის თანამედროვე ეროვნულ-პოლიტიკური ბაზი ლოლიკური განგრძობა და დავირგვინებაა იმ პროგრამული დებულებისა, რომლის მთავარი კონტურები საფუძვლიანად იყო წამოყენებული ამ რამოდენიმე ათეული წლის წინ, ქართული მარქსიზმის სამოღვაწეო სარბიელზე პირველი გამოსვლის გარეგანზე: ისტორიულ ვითარებაში ნ. ჟორდანიას მიერ 1893 — 96 წლებში წამოყენებული პრაგამული დებულების გარეგანი ფორმა იცვლება, — ჩვენ ვგულისხმობთ ეროვნული ცხოვრების მოწესრიგების იმ ფორმებს, რომელსაც აყენებდა ნ. ჟორდანია 30 წლის განმავლობაში საქართველოში — მაგრამ მისი არსებითი შინაარსი კი ერთიდაიგივე რჩებოდა: სოციალ-ნაციონალისტური.

მაგრამ ეროვნული კითხვის ასეთი საზომით გაშუქებას არავითარი საერთო არა აქვს მარქსიზმთან. მარქსის მეცნიერული ფორმულა: „ყველა დღემდე არსებული საზოგადოების ისტორია არის კლასთა ბრძოლის ისტორია“ ჟორდანიას ხელში გაყალბებულია და შეცვლილია კლასთა თანამშრომლობის პრინციპით.

ამრიგად, ნ. ჟორდანია, როგორც ფართო დემოკრატიის საკითხში, ისე ეროვნული საკითხის გაშუქებაშიც დაშორდა პროლეტარულ საზომს, მარქსიზმის საფუძვლებს და შეითვისა წვრილ-ბურჟუაზიული აზროვნება.

საინტერესო არის ჟორდანიას საზომი შევადაროთ მეორე ძველი მარქსისტის ფ. მახარაძეს მიდგომას ეროვნული საკითხისადმი. ფ. მახარაძე სწერს: „კლასთა შორის ბრძოლის თვალთახედვის წერტილიდან უყურებთ ჩვენ სხვათა შორის თანამედროვე ეროვნულ კითხვა-

საც. პროლეტარიატი ერთ წუთსაც ვერ დატოვებს კლასობრივ თავსებად ხედვის ისარს. იმას საერთო არაფერი არა აქვს ბურჟუაზიასთან სულ ერთია რომელ ერს ეკუთნის ეს უკანასკნელი¹⁾. ეს ფაქტები ნათლად ამჟღავნებენ ორგვარ მიდგომას საკითხისადმი: მახარაძის მიდგომას — მარქსისტულ-პროლეტარულს, ჟორდანიას მიდგომას ოპორტუნიტულ-ნაციონალისტურს.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, თუ საიდან წარმოსდგა ნ. ჟორდანიას წვრილ-ბურჟუაზიული იდეოლოგიის გაძლიერება, მისი წვრილ-ბურჟუაზიული პროგრამა: ამას ხელს უწყობდენ, ერთის მხრით, ჩვენი მუშათა კლასის კრელი სოციალური ფენები, შერეული შემადგენლობა, მეორეს მხრით 90-იან წლებში წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტების ამოძრავება, ხოლო მესამე მხრით კი ძველი წვრილ-ბურჟუაზიულ ნაროდნიკულ-სოციალისტური იდეოლოგიის საბოლოო გაკოტრება ჩვენში 90-იან წლებში: ნაროდნიკები დამარცხდნენ როგორც თეორიულად, ისე პრაქტიკულადაც; ხოლო ამოძრავებული ფართო მასა, სოფლის გლეხობა, წვრილი ინტელიგენცია და ქალაქის წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტები ერთადერთ მოქმედ ორგანიზაციას ახლად აღმოცენებულ მარქსისტულ მიმდინარეობაში ხედავდნენ და ისინიც ფართოდ გაეშურენ მისკენ. მაგრამ სიტუვა დავუთმოთ თვით ნ. ჟორდანიას. აი რას სწერდა იგი 1905 წელში.

„საკვირველია ის, რომ ჩვენში, რუსეთში, სადაც მსხვილი კაპიტალის განუვითარებლობით წვრილი კაპიტალი დიდ როლს თამაშობს, წვრილი ბურჟუაზია მაგარი, მრავალი და თავალებულია, მისი პარტიები კი სუსტი და უძლურია. მუშათა პარტიამ წინ გაუსწრო მათ და ბრძოლის ველს დაეპატრონა. ნაციონალისტები, სოციალ-რევოლუციონერები და სხვა დემოკრატიული პარტიები უჯარო სარდალთა გროვაა. მათი ჯარი კი მუშათა პარტიას ეხმარება; გლეხობა და ქალაქის წვრილი ბურჟუაზია სოციალ-დემოკრატიის ხელმძღვანელობას სცნობს და პარტიაში შემოდის, და ეს განსაკუთრებით ჩვენში, კავკასიაში; რუსეთში კი პარტიას მოაწვა ინტელიგენცია და თან შემოაქვთ თავისი წვრილ-ბურჟუაზიული აზროვნება და ფსიხოლოგია. ნათქვამია, ბუნება კარებიდან რომ განდევნო, ფანჯრებიდან შემოვაო. წვრილი ბურჟუაზიული კლასები თავის პარტიაში ვერ გამავრდნენ, იმავიეროდ ისინი მაგრდებიან ჩვენს პარტიაში. ამით ბურჟუაზიულმა

¹⁾ ფ. მახარაძე: თხზულებანი, ტ. IV, გვ. 54.

აზროვნებამ შემოხეთქა სოციალ-დემოკრატიის კედლები და შეგნიდან“...

ცოტა ქვემოთ ჟორდანიას განაგრძობს: „ესენი (წვრილი ბურჟუაზია) პარტიაში შემოდის როგორც დემოკრატები, მათთვის ჩვენ უბრალო დემოკრატები ვართ და სურთ ჩვენი პარტია იარაღად მოიხმარონ თავისი მიზნის მისაღწევად. ისინი კი არ არიან ჩვენი იარაღი, ისინი კი არ ითვისებენ ჩვენს პროგრამას, პირიქით ჩვენ ვართ მათი იარაღი და ვიბრძვით მათ სასარგებლოდ ბურჟუაზიული თავისუფლების დასამყარებლათ. ჩვენ რომ ჩვენი საკუთარი პოლიტიკა გვეწარმოებია, ჩვენი სოციალისტური სახე აშკარად გამოგვეჩინა, მათ ეს დაენახათ, უეჭველია ჩვენსკენ არ წამოვიდოდნენ და ჩვენი დროშის ქვეშ არ დადგებოდნენ. მათთვის ჩვენი წითელი დროშა ნიშნავს არა კერძო საკუთრების მოსპობას, არამედ კერძო საკუთრების გადიდებას და გამრავლებას, და ამიტომ ასე ალტაცებით აფრიალებენ მას წარამართ. ევროპის სოციალ-დემოკრატიას იმდენი გავლენა არა აქვს ბურჟუაზიაზე, რამდენიც ჩვენ გვაქვს“¹⁾.

ეს ვრცლად ამოწერილი ციტატა დაწერილი არის ნ. ჟორდანიას, ასე ვთქვათ, მენშევიკური მემარცხენეობის პერიოდში, 1905 წელს. მაგრამ იგი ძალიან მოხდენილად ახასიათებს მენშევიკური პარტიის შემადგენლობასა და მის იდეოლოგიურ საფუძვლებს; ნ. ჟორდანიას აზრით: ა) წვრილი ბურჟუაზიული ელემენტები თავიანთი პარტიების უქონლობის გამო გამაგრდნენ ს.-დემოკრატიულ პარტიაში, ბ) ამით ბურჟუაზიულმა აზროვნებამ შეხეთქა სოც-დემოკრატიის კედლები და და შეგნიდან დაემუქრა პარტიას აფეთქებით, გ) სოც.-დემოკრატიას არ უწარმოებია თავისი საკუთარი პოლიტიკა, თავისი სოციალისტური სახე აშკარად არ დაუნახვებია ხალხისათვის, მისი პოლიტიკა უმთავრესად ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის პრინციპებით ამოიწურებოდა.

ჩვენ არ შეგვიძლია ნ. ჟორდანიას ავტორიტეტული დასკვნა არ მივიღოთ უსიტყვოდ.

ახლა ვიკითხოთ: ვინ იცავდა ყველაზე უფრო წვრილი დემოკრატიის ინტერესებს და ვინ იყო მისი იდეოლოგიის გამომხატველი სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციის კედლებში, ვინ მოამზადა უკვე 90-იანი წლებიდან მისთვის ნიადაგი ჩვენში იდეოლოგიურად? პა-

¹⁾ იხ. ნ. ჟორდანიას: „დემოკრატია და ს.-დემოკრატია“, გვ. 18-19.

სუხი ერთია: ნ. ჟორდანიამ მთელი თავისი მიმდევრებით. მენშევიზმი ფაქტიურად აღმოცენებული არის ნოეს მიერ აღნიშნულ სოციალურ საფუძვლებზე და მისი იდეოლოგია წვრილ-ბურჟუაზიული შინაარსისაა.

ვინც დაწვრილებით და გულდასმით განიხილავს ქართულ მარქსისტულ მიმდინარეობას 90-იან წლებში ე. ი. იმ პერიოდში, როდესაც ჩვენი ცხოვრების ფონზე აღმოცენდა ეს ახალი საზოგადოებრივი ძალა, ის ნათლად შეამჩნევს, რომ 90-იანი წლების ქართული მარქსიზმი უკვე ატარებდა ისეთს საწინააღმდეგო ელემენტებს, რომელნიც ბოლოს და ბოლოს გარკვეულ ერთიმეორეს საწინააღმდეგო სისტემებში უნდა ჩამოყალიბებულიყვნენ. თავიდანვე ნოე ჟორდანიას პოლიტიკური სამოღვაწეო პროგრამა და მთელი პუბლიცისტური წერილები იმ გეგმითა და შინაარსით იყო აგებული, რომელიც არსებითად ოპორტუნიისტულ რეფორმისტული მიდრეკილებით ხასიათდება. ნოე ჟორდანიამ თავიდანვე მარქსიზმის მოძღვრებაში ერთგვარი რევიზია მოახდინა და გადაამუშავა მისი რევოლუციონური შინაარსი. მისი სამოღვაწეო პროგრამის მთავარი კონტურები ჩვენ უკვე გავიცანით და დავინახეთ, რომ იგი უმთავრესად დემოკრატიული შინაარსით ხასიათდებოდა. მეორეს მხრით, ეს მოძრაობა 90-იან წლებში აუცილებლად გამოხატავდა ჩვენი ქვეყნის ამოძრავებელი და გამოფხიზლებელი წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების პროგრესიულ სულისკვეთებასა და მისწრაფებებს. ეს აუცილებლად უნდა იქნეს აღნიშნული. იმდენად, რამდენადაც საქართველო მე-XIX საუკუნის მიწურულში და მე-XX საუკუნის პირველი რევოლუციის წინა წლებში ჯერ კიდევ ჩამორჩენილი ქვეყანა იყო, ხოლო პოლიტიკურად ხალხი უფლებაყრილი, — წვრილ-ბურჟუაზიული მოძრაობა მენშევიზმის სახით რევოლუციონურ მოვლენას წარმოადგენდა და საკმაოდ მოზრდილ როლს თამაშობდა ცხოვრების საერთო განვითარებაში. მაგრამ მე-XX საუკუნის პირველი ხუთი წლის შემდეგ მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა ჩვენში: 1905 წ. რევოლუციამ მოითხოვა გარკვეული პოლიტიკა და მტკიცე რევოლუციონური პროგრამა. მენშევიზმს არც ერთი ეს არ აღმოაჩნდა; რევოლუციის დამარცხების შემდეგ იგი ლიკვიდატორულ გზას დაადგა, საერთაშორისო ომის დროს სოციალ-შოვინისტური აზროვნება შეითვისა, ხოლო დიდი რევოლუციის პროცესში ნათლად გამოააშკარავა თავისი კონტრ-რევოლუციონური ბუნება. ასეთი არის დიალექტიკური განვითარება იმ წვრილ-ბურჟუა

ზიული მიმართულებისა, რომელიც 90-ანი წლების მიწურულეებში ჩაი-
სახა ჩვენში, ხოლო რევოლუციის წინა წლებში გარკვეულ პოლიტიკ-
ურ სისტემაში ჩამოყალიბდა. ამ ოცდაათი-ოცდათხუთმეტი წლის მან-
ძილზე მისი როლი შესამჩნევად იცვლება საზოგადოებრივი ცხოვრე-
ბის ვითარებაში, მაგრამ მისი ბუნება ერთიდაიგივე რჩება: წვრილ-
ბურჟუაზიული შინაარსის. თუ ეს სისტემა ამ 30-40 წლის წინეთ
პროგრესიული და რევოლუციონური იყო, დღევანდელი ობიექტური
სინამდვილისათვის იგი სრულიად მიუღებელი და გამოუყენებელი
არის. ამიტომ ასე იოლად ირიყება იგი ჩვენი ცხოვრების ფონიდან.

დასკვნისათვის

ჩვენ დავამთავრეთ 90-იანი წლების მარქსისტულ მიმართულე-
ბათა დახასიათება. 90-იან წლებში ამ მიმართულებათა შორის არ
წარმოებდა დიდი უთანხმოება და გარეგნულად მათ შორის მშვი-
დობიანობა იყო ჩამოვარდნილი. რით უნდა ავხსნათ ასეთი განწყო-
ბილება? მაშინდელი გარკვეული საზოგადოებრივი მდგომარეობით.
90-იან წლებში მარქსიზმმა პირველად დაიწყო ჩვენში საზოგადოებ-
რივი სარბიელის მოპოება: ჩვენში გაბატონებული პოლიტიკური
ჯგუფები ასე ადვილად არ ფიქრობდნენ მარქსიზმის შემოშვებას სა-
ქართველოში, რასაკვირველია, მისი გაბატონება კი საქართველოში
იმ ხანებში არავის წარმოედგინა. ახალგაზრდა მარქსისტთა წრეს
ყოველი მიმართულებით უხდებოდა ბრძოლის წარმოება და არსებო-
ბის უფლების მოპოვება. ასეთს პირობებში ახალი მიმდინარეობის
შიგნით არსებული უთანხმოება, რასაკვირველია, იჩნდილებოდა და
ძალაუნებურად ფერხდებოდა იმ გრანდიოზული ბრძოლის ზეგავლენ-
ით, რომელსაც აწარმოებდნენ „მესამე დასელები“ საერთო მტრების
წინააღმდეგ. მაგრამ, რაც უმთავრესია, ეს იმაში გამოიხატებოდა,
რომ თვით იმ სოციალურ ფენებს შორის, რომელნიც
შეადგენდნენ აღნიშნულ მარქსისტულ მიმართულე-
ბათა დასაყრდენ ბაზას, ჯერ კიდევ არ არსებობდა
კარდინალური ხასიათის წინააღმდეგობა. მაგრამ 900-
იანი წლების პირველმა მნიშვნელოვანმა საზოგადოებრივმა მოძრა-
ობამ დაარღვია ეს ჰარმონია, 90-იან წლებში შეთანხმებული მი-
მდინარეობანი ერთიმეორეს დაუპირისპირა. რევოლუციის წინა პე-
რიოდში სოციალური ძალები ამოძრავდნენ და ამ გარემოებამ უდი-

დესი გავლენა მოახდინა 90-იან წლებში წარმოშობილ მარქსისტულ მიმდინარეობათა ნამდვილი ფიზიონომიის გამორკვევის საქმეზე. მარქს-ლენინური რევოლუციონური მოძრაობისა და კლასიური ბრძოლის გაღრმავების შიშით ბურჟუაზიული ინტელიგენცია ჩამოცილდა მარქსიზმს, ხოლო წვრილმა ბურჟუაზიამ თავისი გარკვეული სისტემა მოგვცა მენშევიზმის სახით, პროლეტარიატმა კი ბოლშევიკური სისტემა. რასაკვირველია, ამ სისტემების ჩამოყალიბებაზე უდიდესი გავლენა მოახდინა რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულმა მიმდინარეობებმა, მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მათ „მისაღებად“ ჩვენში უკვე 90-იანი წლებიდან მზადდებოდა ნიადაგი. მენშევიზმისა და ბოლშევიზმის ჩამოყალიბებით საქართველოს ნიადაგზე გარკვევით დაუპირისპირდა ერთიმეორეს ორი დიამეტრალურად საწინააღმდეგო სოციალისტური პოლიტიკა: წვრილ-ბურჟუაზიული — მენშევიკური — და პროლეტარული — ბოლშევიკური.

როგორც მკითხველმა დაინახა, სოციალისტურმა აზროვნებამ ჩვენში პირველად 60-იან წლებში შემოანათა; მაგრამ იგი ვერ გადაიქცა ჩვენი ცხოვრების უდიდეს ფაქტორად მანამ, სანამ არ მოხდა სოციალიზმის შეუღლება მუშათა კლასთან. განსაკუთრებით მეოცე საუკუნის დასაწყისიდან ეს სოციალისტური იდეა მასების მომხიბლავ ლოზუნგად გადაიქცა და ამ იდეით აღფრთოვანებულმა პროლეტარიატმა 1905 წლის გენერალური რეპეტაციის შემდეგ ხელთ იგდო პოლიტიკური ძალა-უფლება სოციალიზმის რეალურად განაღდების მიზნით.

მე-XX-ე საუკუნის დასაწყისიდან მარქსიზმი გამართლებულ, გაბატონებულ მიმდინარეობად გადაიქცა ჩვენში. მე-XX-ე საუკუნის ქართული სოციალისტური აზროვნება უმთავრესად მარქსიზმის დროშის ქვეშ ჩატარდა. ასე გამოვიდა ქართული სოციალისტური აზროვნება უტოპიის სამეფოდან და მეცნიერულ საფუძველზე შემუშავდა მისი ძირითადი პრობლემები.

დამატებანი:

სამოცდაათიანი წლების სოციალისტური
გაზეთი

✓ სამოცდაათიანი წლების არალეგალური ქართული გაზეთი¹⁾

ბრიტანეთის მუზეუმში ახლად აღმოჩენილი ქართული გეგტო-გრაფიული გაზეთი ერთი საყურადღებო ეპიზოდია ქართული სოციალისტური აზროვნების ისტორიიდან. ამ გაზეთის სახელწოდება არის „დროშა“, რომელსაც ქვემოთ აწერია: ქართული სოციალური გაზეთი. გაზეთს ამშვენებს გაშლილი დროშა, რომელზედაც დაწერილია ილია ქავჭავაძის სიტყვები: „თუმცა აწმყო არ გვწყალობს, მომავალი ჩვენია“. ამ გაზეთის გამოცემა დაუწყევიათ 1873 წ. აპრილის 1 (13)-ს, ქალ. პარიზში. გაზეთის პირველ წერილში, რომელიც ნ. ნიკოლაძის ხელით არის დაწერილი, ვკითხულობთ: ✓

✓ „რედაქციისაგან: „დროშა“, ქართული სოციალური გაზეთი, გამოიცემა პარიჟში ათი დღის განმავლობაში, ყოველ დღე, საღამოობით. ამ გაზეთზე არც ხელის მოწერა მიიღება, არც ცალ-ცალკე ფურცლების გამოწერა. ის მარტო რედაქციისათვის იბეჭდება. ათი დღის შემდეგ, ესე იგი 11 (23) აპრილს 1873 წ. დროშის ბეჭდვა მოისპობა“.

✓ ასე სწერს „დროშის“ რედაქცია თავის განცხადებაში. ჩვენს განკარგულებაში ამჟამად არის მხოლოდ სამი ნომერი (№1, 2 და 3). სანამ გაზეთის შინაარსს გავაცნობდეთ მკითხველებს, ჩვენ უნდა გამოვარკვიოთ ერთი საკითხი: ვინ არის „დროშის“ რედაქტორი (ან რედაქტორები) და საიდან მოხვდა იგი ბრიტანეთის მუზეუმში, ე. ი. გავეცნოთ ამ გაზეთის წარმოშობის ისტორიას. „დროშის“ პირველი ნომრის მეორე წერილში (იხ. ქვემოთ) ჩვენ ვკითხულობთ: „ის („დროშა“) სამიოდე ახალგაზრდას სამახსოვრო წიგნ-

¹⁾ ეს ნარკვევი დამოუკიდებელი წერილის სახით იყო დაწერილი და აქ იბეჭდება მხოლოდ მისი ნაწილი. რომელსაც უახლოესი კავშირი აქვს ქართული სოციალისტური აზროვნების ვითარებასთან. ავტორი.

ბიდან ამოხეული თაბახიოა“. ეს სამიოდე ახალგაზრდა, ნიკო ნიკოლაძის გადმოცემით, არიან: დავით მიქელაძე, პავლე იზმაილოვი (ტფილისელი სომეხი) და თვით ნიკო ნიკოლაძე. 1873 წელს დ. მიქელაძე, როგორც მისი წერილებიდან ირკვევა, გახ. „დროებაში“ (დაარსდა 1866 წ.) იმყოფებოდა პარიზში. ხოლო ნიკო ნიკოლაძე საქართველოდან 1872 წ. გაზაფხულის თვეებში გაემგზავრა საზღვარგარეთ და იქ ერთ წელზე მეტი დამყო (იხ. მისი წერილები „ქრებულში“, № 4, 1873 წ.). გაზეთის წარმოშობის ისტორიას ჩვენ გადმოგვცემს თვით ნ. ნიკოლაძე:

პატივცემულო ამხანაგო სიმონ!

თქვენ მეკითხებით, თუ რა გარემოებაში ვბეჭდავდით ჩვენ, პარიზში, 1873-ის გაზაფხულზე ქართულ სოციალურ გაზეთს „დროშას“, რომლის პირველი სამი ფურცელი სრულიად უცაბედათ აღმოვაჩინე წარსულ დეკემბერში ბრიტიშ მუზეუმის საწყობში. სიამოვნებით გაცნობებთ, რომ იმ გაზაფხულზე მოცემდით პარიზს დათა მიქელაძე, ქართულ მწერლობაში უფრო ცნობილი „მეველეს“ სახელით, პავლე იზმაილოვი, შემდეგ მყოფი ტფილისის ქალაქის თავათ, და მე. იმ დროს მე ვმუშაობდი ქართულ შრიფტის გამარტივებაზე და ქართული სტამბის მოწყობაზე. ამ ძიების დროს გავეცანი ახალ აღმოჩენას. რომელიც ერთობ აადვილებდა ლიტოგრაფიების მოწყობას და ხმარებას, რაც კავკასიის ხალხების არეულ და მოუწყობ ანაბანებს საშუალებას მისცემდა მოეწყოთ გაადვილებული პროპაგანდა ახალი ევროპული აზრების ადგილობრივ ენებზე. ამ მიზნით განვიზრახეთ და კიდევ ავასრულეთ ათი სამაგალითო ფურცელი დაგვებეჭდა „დროშასი“. გაზეთს ვბეჭდავდით ას-ას ცალს და მუქთად უგზავნიდით ქართველებს და კავკასიელებს, ვინც გვეგულებოდა ციურიხს, ჟენევაში, ვენაში და სხვაგან. გაგება არა მაქვს, ვის ჩარჩენია და შეუწირავს ბრიტიშ მუზეუმისათვის ის სამი პირველი ცალი „დროშისა“, რომლის ასლი თქვენ ხელში გაქვთ.

ვ რ ჩ ე ბ ი ს რ უ ლ ი პ ა ტ ი ვ ი ს ც ე მ ი თ ნ. ნიკოლაძე.

ბრიტანეთის მუზეუმში „დროშის“ სამი ნომერი გაუგზავნიათ 1895 წ.. ვინ გაგზავნა ეს ნომრები „დროშისა“, ან საიდან შეიძინა იგი მუზეუმმა, — არა სჩანს. აღსანიშნავია ის, რომ პროფ. ალ. ხახანის ვილიშმა, რომელმაც 1905 წელს აღწერა ბრიტანეთის მუზეუმში

მოთავსებული ქართული ხელნაწერები, ერთი სიტყვითაც არ მოიხსენია „დროშა“. ¹ნ. ხახანაშვილმა შედარებით ვრცლად გადმოგვცა საყოველთეო ქურნალი „მუშის“ შინაარსი, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში არალეგალურად 1889-1891 წლებში. ამ „მუშის“ ათი ნომერი 1898 წლის 10 თებერვალს მიუძღვნია მუზეუმისათვის ცნობილ ქართველ ანარქისტსა და ემიგრანტს ვარლამ ჩერქეზიშვილს¹). ხოლო ჩერქეზიშვილისათვის ეს ნომრები გადაუცია ზ. კიკინაძეს, როგორც ის სწერს ერთ თავის მოგონებაში. ალ. ხახანაშვილისათვის გაზ. „დროშა“, ალბათ, უცნობი იყო, თორემ იგი არ დატოვებდა მას აღუწესხავად, რაკი არალეგალური „მუშის“ შინაარსი გადმოგვცა. ეს ნომრები გასული წლის დეკემბერში შემთხვევით აღმოაჩინა ნ. ნიკოლაძემ. ბრიტანეთის მუზეუმს, როგორც ნ. ნიკოლაძე გადმოგვცემს, საუცხოვოდ შეუკინდავს „დროშის“ ეს ნომრები სოფიანით და იძის კატალოგშიაც აღნიშნულია: „დროშა“ ქართული რევოლუციონური გაზეთი. დროშის პირველ ნომერზე ინგლისურად მიწერილი არის: გაზეთი გამოდიოდა ჟენევაში და მისი რედაქტორი იყო ს. მესხიო. ეს ცნობა არ არის აწორი. გაზეთი გამოდიოდა პარიზში, ხოლო მის რედაქტორად არ ყოფილა ს. მესხი. როგორც „დროშის“ 1874 წლის წერილებიდან ირკვევა, ს. მესხი საზღვარგარეთ გამგზავრებულა 1873 წლის 6 ივლისს და იქ ერთ წელიწადს დარჩენილა²). „დროშა“, როგორც დავინახეთ, გამოსულა 1873 წლის 1 აპრილს, ასე რომ მისი რედაქტორობა არ შეეძლო ს. მესხს. როგორც აღვნიშნეთ, ამ გაზეთს შეერთებულად სცემდნენ ნ. ნიკოლაძე, დ. მიქელაძე და პ. იშმაილოვი. აღსანიშნავია ის, რომ ბრიტანეთის მუზეუმს გაზეთთან ერთად მოთავსებია ს. მესხის პორტრეტიც; ეს პორტრეტი დახატულია ქართველი მხატვრის ა. ბერიძის მიერ. იგივე სურათი მესხისა მოთავსებული არის მსგავსივე წარწერით, როგორც ბრიტანეთის მუზეუმის სურათის ქვეშ არის, ³ეურ. „თეატრი“, რომელიც ვ. აბაშიძის რედაქტორობით გამოდიოდა 1885 წლიდან³). ცხადია, მას, ვისაც ს. მეს-

¹) იხ. ალ. ხახანაშვილი: „ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები“, „მოამბე“, № 8, 1905 წ. შესაძლებელია, „დროშის“ ეს ნომრებიც ვ. ჩერქეზიშვილმა გადასცა მუზეუმს.

²) იხ. სერ. მესხის ნაწერები, ტ. I, გვ. 167 და სხ.

³) იხ. „თეატრი“, № 18, 1885 წ.

ხის ეს სურათი გადაუცია ბრიტანეთის მუზეუმისათვის, უსარგებლნია უფრ. „თეატრში“ მოთავსებული სურათით.

ახლა გავიცნოთ გაზეთის შინაარსი.

პირველ ნომერში მოთავსებულია შემდეგი ხელმოუწერილი წერილები 1. რედაქციისაგან (დაწერილია ნიკო ნიკოლაძის ხელით) 2. წინასიტყვაობა (მისივე). 3. ვისი ბრალია? (დ. მიქელაძის). 4. ეკლესია და სახელმწიფო (ნ. ნიკოლაძის). 5. ჩვენი ახალგაზრდობის სიყალბე (პ. იზმაილოვის). 6. აღდგომა! (ნ. ნიკოლაძის). 7. წვრილი ამბები (მისივე).

მეორე ნომერში: 1. საფრანგეთის გარეგანი პოლიტიკა (ნ. ნიკოლაძის), 2. სისულელე და უზრდელობა სიბრძნის მანტიაში (დ. მიქელაძის), 3. ერობის თვითმართველობა როგორ გამოგვადგება (პ. იზმაილოვის), 4. თანამედროვე სურათები (ნ. ნიკოლაძის), 5. ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ამბები (დ. მიქელაძისა და ნ. ნიკოლაძის).

მესამე ნომერში: 1. რას უნდა ვეცადოთ? (დ. მიქელაძის), 2. პარტიული დისციპლინა (ნ. ნიკოლაძის), 3. თანამედროვე სურათები (მისივე), 4. ცოტ-ცოტა (პ. იზმაილოვის). 5. ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ამბები (ნ. ნიკოლაძის).

გაზეთის ფორმაც ძალიან პატარა ზომისაა, თითოეული ნომერი ოთხი გვერდისაგან შესდგება, სულ თორმეტი გვერდია.

საკითხების მიხედვით გაზეთი შემდეგ თემებს ეხება: 1. საგარეო პოლიტიკის საკითხებს; 2. ნაციონალურ საკითხებს; 3. მუშათა მოძრაობის საკითხს; 4. სოციალიზმის პრობლემას; 5. სხვა სოციალური და ისტორიული ხასიათის საკითხებს. საინტერესო არის გაზეთის წინასიტყვაობა, დაწერილი ნიკოლაძის მიერ, რომელიც გვიხსნის და გვიმართავს გაზეთის უმთავრეს დანიშნულებას. აქ ჩვენ ვკითხულობთ:

„სწორედ გასაკვირველი და გულმომკვლელი საქმეა კაცი დღევანდელ გონივრების ცხოვრებას ესწრებოდეს, და მის გაგებას კი არ ცდილობდეს, მის დაკვირვებას არ იწყებდეს და მისგან საკმაო ხელმძღვანელი საფუძვლის გამოკრებას არ ეძებდეს. ჯირკის და დაბალი პირუტყვების მეტს არც ერთ გვამს არ უნდა სურდეს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განს გადგომა, წაყრუება და უმნიშვნელო, უმიზნო სიცოცხლე. მაგრამ ბევრი სულიერი ამ მხრივ ჯირკზე უარესია, ბევრი ცოცხლებს შუა ცხოვრობს და ცოცხლების ცხოვრებაში კი არ ურევია.

დღეს ეს მით უფრო სამწუხარო და დამალონებელი მოვლენაა, რომ ეხლანდელი ცხოვრება 1870 წლის ომის მაღლით უწინდელ მის

სიყრუიდან და სიბნელიდან გამოვიდა. დღეს მთელი ევროპა გაღვიძებულია. ყოველგან ისმის გაუმჯობესების სიტყვა, გაანღების სურვილი, სჩანს ცხოვრების წინა წამყვანი ძალა მოქმედებს და ახალი წესის დაარსება იწყება. გაქრა უწინდელი დამთურგენელი, ძველი ძალა უკანასკნელ სასიკვდილო კლაკნაში იკარგება და იხარჯება ძველი თაობის და მიმართულების უკანასკნელი წამები; ახალი თაობა სამკვიდრების მისაღებათ ირაზმება, — მზადდება ახალი წესი და ვინ იცის როგორი პოლიტიკური მოვლენები. და ამ დროს ყრუდ და ბრმად დარჩენა შეცდომა კი არაა მარტო, მძიმე დანაშაულებაცაა შემდეგი თაობის და ხალხის წინ.)

ჩვენ ამ ნაირ შეცდომის და დანაშაულობის თავიდან აცილება გვსურდა, ჩვენი ახალ-გაზრდობისათვის მაგალითი გვეჩვენებია, თუ როგორ შეიძლება ეხლანდელი ცხოვრების დაკვირვება და გაცნობა, ასე რომ კაცს ცხოვრებაში სამოქმედოთ ხელმძღვანელი აზრი და გამოცდილება ქონდეს. „დროშას“ მეტი მიზანი არა აქვს, ის სამიოდე ახალგაზრდას წიგნებიდან ამოხეული თაბახებია, ის იმ მუსაიფის და სიტყვების გამოსახვაა, რომელსაც ეს ახალგაზრდები გამოთქვამენ ხოლმე, როცა გაგებულ ამბებს შენიშნულ მოვლენებს, გაცნობილ ბაზრებს ერთმანეთს აცნობენ. ათი თაბახი საკმაოდ დაანახვებს მკითხველს ამ გვარ სამახსოვრო წიგნების და მუსაიფების სარგებლობას და საჭიროებას და თუ „დროშამ“ ჩვენ ახალგაზრდობაში შორეულ დაკვირვებისა და დამზადების სურვილი აღძრა, თუ მისი მაგალითი უკვალო და უნაყოფო არ გამოდგა, „დროშის“ მიზანი სრულებით მიღწეული იქნება“ (№ 1).

ამგვარად, „დროშის“ რედაქცია მთავარ მიზნად ისახავს პროპაგანდა გასწიოს ქართველ ახალგაზრდობაში და დაეხმაროს მას სამოქმედო ხელმძღვანელი აზრის შემუშავებასა და გამოცდილების შეძენაში. მაგრამ რაში გამოიხატება დროშის პროგრამა და რას ელტვის იგი? შეიძლება ითქვას, რომ გაზეთის თანამშრომელთა შორის არ არის თანხმობა ყველა საკითხში.)

შემდეგი წერილი, რომელიც ჩვენ შემოკლებით მოგვყავს, გარკვევით ააშკარავებს მისი ავტორი სპოლიტიკურ და სოციალურ ხაზს. აი ეს წერილიც:

„აი ჩვენი საზოგადოებრივი იდეალი:

თავისუფალი ფედერაცია ყველა კავკასიელი ხალხებისა, გაწყობილთა ყველა მოქალაქეების ეკონომიურ თანასწორობისა მებრ.

ამ იდეალს და ეხლანდელ მდგომარეობის შუა ისეთი განსხვავებაა რომ ერთბაშად იდეალის მიღწევის იმედის ჰქონა შეუძლებელია. ეკონომიური დახლართულობის გარდა არ შეიძლება არ შევამჩნიოთ, რომ გასული ცხოვრება კავკასიელი ხალხებისა იყო დაცალ-ცალკავებული და მტრული. ამ გარემოებამ დღემდინაც დასტოვა კვალი და სხვადასხვა ხალხების შრთი ერთ მტრობა ისეთი ძლიერია, რომ შეცდომა იქნებოდა მათი დავიწყება.

წარმოვიდგინოთ ეხლა შემდეგი, იქნება შეუძლებელი გარემოება წარმოვიდგინოთ, რომ რუსული ელემენტი, რომელიც ორნაირად გვაერთებს ჩვენ (ჯერ ერთი კანონების და მმართველობის და მეორე იმ სიძულვილით, რომელსაც ის ჩვენ ყველაში სახავს) წარმოვიდგინოთ მეთქი, რომ ეს ელემენტი უეცრად გაქრა კავკასიაში და ჩვენ დავრჩით თავისუფალი. ამ ელემენტის გაქრობასთან ერთად ქრება ყველაფერი რაც კერძო ხალხებს აერთებდა და ეს ხალხები ხელახლავ ერთმანეთის წინააღმდეგი რჩებიან, რა ძნელი იქნება მაშინ ამ გაუწყობელი ხალხების შეერთება. ამისთანა გარემოების ხელშეწყობით ჩვენ ახალგაზრდობა მოვალეობათ ვსთვლით ამისთანა მდგომარეობის დამზადებას ეცადონ, რომელშიაც ყველაზე უფრო ნაკლებ ისახებოდეს ეს ნაციონალური წინააღმდეგობა.

ამისთანა მდგომარეობას წარმოვიდგენს მაგალითად ერობის თვითმმართველობა და მისი მიღწევა. ეს ეხლაც შესაძლებელია: ერობა რიგიანად აწყობს ხალხის საქმეებს, სამართლიანად ანაწილებს მის გადასახადს, მის ზნეობის და ნივთიერ კეთილდღეობაზე ზრუნავს და თან ამორჩეულ პირებს აარსებს ყოველ თემისა და ხალხისათვის და ეს უკანასკნელი გარემოება ჩვენ ყველაზე უფრო ძვირფასად მიგვაჩნია.

იმისთანა შემთხვევაში, რომელიც წელან წარმოვიდგინეთ, სკიპრო იქნება მარტო ამ ამორჩეულ გვარების უფლებების გადიდება და გავრცელება და ხელში ამორჩეული მმართველობა გვეყოლებოდა ყოველ კავკასიის ხალხებისათვის. ამ ამორჩეულ პირებს შუა დათანხმება უფრო ადვილი იქნება მაშინ, ვინემ საყოველთაო არეულობის დროს, როცა თითოეულ მაზრას მისი შინაგანი წესიერების აღდგენა დასჭირდება.

თუ კი ამნაირად გაადვილდება სხვადასხვა ტომების ერთმანეთში დათანხმება, მაშინ ერობის ყრილობებიდან საერთო და საყოველთაო პოლიტიკურ კრებამდი მარტო ერთი ნაბიჯი-ლა დარჩება“ (№2).

ამ წერილში პირველ რიგში წამოყენებული არის ეკონომიკური საკითხი და მისი მოწესრიგების საკითხი. აღსანიშნავია ის, რომ ეროვნობა ავტორს პოლიტიკური ფუნქციებით აღუქურავს და მისი საშუალებით ცდილობს ეროვნული საკითხის მოწესრიგებას კავკასიაში.

უფრო გარკვევით „დროშის“ სოციალისტური პრინციპი გამოთქმულია შემდეგ სიტყვებში:

„რომელ მხარეს საზოგადოებისას (არ უნდა) გადავალთ თვალი, თუ კი ამას ცოტა-ოდნა დაკვირვებით, შევნიშნავთ, რომ საფუძვლად იმას ეკონომიური ხასიათი უძევს... ევროპა ისეთ პოლიტიკური ერთობის შედეგებისაკენ მიიწოდება, რომელშიაც საზოგადოებრივი განწყობილება სოციალისტური იდეალისამებრ შეიცვლება ისე, რომ შრომას უპირატესობა მიეცეს და მშრომელი ხალხი წინა ადგილზე დააყენოს.

აი ეს მშრომელი ხალხი თვითონ იწყებს თავისი რაზმების შედგენას და თავისი ძალას შესაფერ ორგანიზაციას აძლევს „მუშების კავშირების“ შედგენით და სხვადასხვა საზოგადოების დაარსებით. ამ საზოგადოებაში და კავშირებში მონაწილეობას იღებენ მარტო ერთი რომელიმე ქალაქის ან ქვეყნის მუშები კი არა თითქმის მთელი ევროპის და ხანდისხან ამერიკის მშრომელებიც, — და ამნაირად ნელ-ნელა არსდება მშრომელი ხალხის ურთი-ერთობა და შეერთება. ეს „მუშების კავშირები“ მომავალი ევროპის სოციალისტური შეერთებული რესპუბლიკის თესლად გამოდგებიან“ (№ 3).

მკითხველი ნათლად შეამჩნევს, რომ წერილის ავტორი — პ. იზმაილოვი — სოციალიზმის განხორციელების საქმეს მუშათა კლასს უკავშირებს; ამით იგი საგრძნობლად სცილდება რუსულ უტოპიურ სოციალიზმს — ნაროდნიკების კონცეპციას, რომელიც სოციალიზმის დასაყრდენს გლეხობაში ხედავდა.

საინტერესო არის ნიკო ნიკოლაძის შენიშვნები მუშათა კავშირებისა და მათი მნიშვნელობის შესახებ. ნ. ნიკოლაძემ თავისი მოღვაწეობის პირველ პერიოდში ნ. ჩერნიშევსკის მეტად დიდი გავლენა განიცადა. 1865 წ. ჰერნცენის „კოლოკოლში“ მოთავსებულ მის წერილებს ნაროდნიკული აზროვნების, განსაკუთრებით კი ჩერნიშევსკის, დიდი გავლენის ბეჭედი ახის¹⁾. 70-იანი წლების პირველ ნახევარში

¹⁾ იხ. „Колокол“, № 198-99, 1865. აგრეთვე ამ ნაშრომის ტ. I. გვ. 183-86.

იგი ნაწილობრივ, თუ სავსებით არა, თავისუფლდება ნაროდნიკული იდეოლოგიის გავლენისაგან და ევროპის სოციალისტური სისტემის გავლენას განიცდის. 70-იან წლებში რუსეთის ნაროდნიკები პოლიტიკური ბრძოლის საჭიროებას ან სრულიად უარყოფდნენ, ან მას მეორე და მესამე ხარისხის მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ნიკოლაძე არ ეთანხმება საკითხის ამგვარად დაყენებას და „დროში“ ფურცლებზე პატარა შენიშვნაში ეკამათება ჟურ. „В период“-ის (პ. ლაეროვის რედაქციით გამოდიოდა) მიმდინარეობას: „ეს ჟურნალი რუსულმა წრემ უნდა გამოსცეს, რომელსაც სოციალური მიმართულება აქვსო და პოლიტიკური კითხვების უწინ სოციალური საგნების გამოკვლევა უნდაო. ჩვენ კარგათ არ გვესმის ამ კაცების აზრი, რომელნიც ამ ორ კითხვებს აცალკავებენ თითქოს ერთი უმეორეთ შეიძლებოდეს. მაგრამ ვნახოთ რაში მდგომარეობს ამ ყმაწვილების „სოციალიზმი“ (№ 1). ასეთი შეხედულება სოციალური და პოლიტიკური კითხვების ერთმანეთზე დაკავშირებისა არსებითად ეწინააღმდეგებოდა მაშინდელ ნაროდნიკულ იდეოლოგიას.

ნ. ნიკოლაძის მიერ დაწერილ ერთ წერილში ვკითხულობთ:

„აღდომა იმ დღეს ვისასწაულოთ, როცა ჩვენ კანონებში, ჩვენ წესში, ჩვენ ცხოვრებაში, ნამდვილად განხორციელდეს და გამოიხატოს ის ძმობაზე დაფუძნებული სწავლა, რომელიც გრძნობიერად ქრისტემ გამოთქვა და გონიერათ ჩვენმა თანამედროვე სწავლამ გამოიკვლია, როცა ამ სწავლის გამარჯვება მოახლოვდება, როცა მისი აზრით გადასხვაფერდება ჩვენი ცხოვრება და ჩვეულება, როცა საზოგადოებრივ ცხოვრებას საფუძვლად იმისთანა კანონები ექნება, რომელთაც „ძმობის“ წესი ქვეყანაზე უნდა დაამკვიდროს, მაშინ და მარტო მაშინ ვიდღესასწაულოთ აღდგომა, რადგან მარტო მაშინ ნამდვილად აღმდგარი და გამარჯვებული იქნება კაცობრიობის აზრი, გრძნობა და გონება“ (№ 1).

დავით მიქელაძე¹⁾ წერილში: „რას უნდა ვეღებოდეთ“ წმინდა წყლის ნაციონალისტურ პოლიტიკას იცავს. იგი ეწინააღმდეგება რუსეთის მთავრობასთან მშვიდობიანი დამოკიდებულების დაკერას და სწერს:

¹⁾ დავით მიქელაძე ხან „მეველესა“ და ხან საკუთარი გვარის მოწვევით წერილებს ათავსებდა უკვე 1872 წლიდან გაზ. „დროებაში“. მის წერილებს ეტყობა გავლენა ევროპის სოციალისტებისა.

„მე მგონია, მშვიდობიანი პროგრესი, ერობის დაარსების მოლოდინი, სამოქალაქოებრივი წყობილება მომავალში, ნაფიცების სამჯავროში ვერც ერთი ესენი ვერ გვიხსნის, და ჩვენ მოგვეღიოს ადრე თუ გვიან გაქრობა, როგორც ნაციონალიზმს... მაშ რა ექნათ? იკითხავს ვინმე. — ეუპასუხებთ: ყოველი ჩვენი ღონე, ცოდნა, გამოცდილება, ენერგია უნდა მოვახმაროთ იმას, რომ ჩვენი ხალხები როდესაც რუსეთი გარეშე მტერს შევებმება, — და ეს ეამი არ არის შორს, — მაშინ, ისინი იარაღით ხელში ბრძოლის ველზედ გამოვიდეს დიდი და პატარა. ამ სანატრელ და დიდებულ დროს, ძველებური ქართველი ვაჟა-ვაშას ჰყივილით და ვამტეროთ ხალხი მტერსა; ყველას ერთგულად ძმურის თანხმობით უნდა შევძახოთ: „თავისუფლება ან სიკვდილი“ (№ 3).

დ. მიქელაძე (მეველე) ჩვენში ცნობილი იყო, როგორც სეპარატისტი და ამ თავის ნაციონალისტურ პროგრამას იგი „დროშის“ ფურცლებზედაც იცავდა. მაგრამ იგი აშკარა ავანტიურისაკენ მოუწოდებდა ქართველ ხალხს. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთ პოლიტიკას თავიდანვე ებრძოდა ნ. ნიკოლაძე.

ჩვენ გავაცანით მკითხველს გაზ. „დროშის“ ფურცლებზე მოთავსებული უმათერესი წერილების შინაარსი. ჩვენი ეურნალისტის ისტორიაში გაზ. „დროშა“ პირველ არალეგალურ სოციალისტურ გაზეთად შეიძლება ჩაითვალოს და ამიტომ არის საინტერესო მისი გაცნობა. უნდა ითქვას, რომ „დროშის“ ფურცლებზე არ არის არც ერთი ისეთი აზრი გამოთქმული, რაც ჩვენს მოწინავე ინტელიგენციას არ გამოეთქვას ამა თუ იმ ფორმით ლეგალური „დროშის“ ფურცლებზე. მაგრამ პარიზის თავისუფალ ატმოსფეროში, რუსეთის ცენზურასა და აღმინისტრაციას მოშორებულმა ინტელიგენციამ უფრო ნათლად გამოაშკარავა თავისი აზრები. მაგრამ საკმარისი არ არის მარტო ამ აზრების გაცნობა, საჭიროა მათი ისტორიული საზომით შეფასება. — მათი, ასე ვთქვათ, სოციოლოგიური და სოციალური საფუძვლების გამოვლენა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 50 — 70-იანი წლების განმავლობაში უკვე წარმოებდა ჩვენში კაპიტალისტური წყობილების მშობიარობის პროცესები. ეს გარემოება თავისთავად იწვევდა ცვლილებებს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და ამჟღავნებდა აზროვნებასაც. ინტელიგენცია, რომელიც იზრდებოდა

ამ ატმოსფერაში და რომელიც მასთანავე ითვისებდა რუსეთის დი-
 წლების სოციალ-პოლიტიკურ იდეალებს, ძალაუნებურად განიცდიდა
 ამ ახალი ეკონომიური პროცესების გავლენას. სრულიად არ არის
 გასაკვირველი, რომ ეს ინტელიგენცია შეეჯახა ძველ დახვეწებულ
 სოციალ-პოლიტიკურ წყობილებას და თავისი პოლიტიკაც რადიკა-
 ლური მიმართულებით გადახაზა. არც ის არის გასაკვირველი, რომ
 ამ ინტელიგენციის ნაწილმა შეითვისა სოციალისტური აზროვნების
 გარეგანი ფორმა: არსებითად ამ ფორმებში იმალებოდა
 მოწინავე ინტელიგენციის რადიკალური დემოკრა-
 ტიული სულისკვეთება ბურჟუაზიული შინაარსით.
 ჩვენს ინტელიგენციას უფრო აინტერესებდა პოლიტიკური თავის-
 უფლების მოპოება, ცხოვრების კალაპოტის გაფართოება, ძველი და-
 ხვეწებული გარესკნელის მოსპობა და ფართო თავისუფალი ასპარეზი
 სამოღვაწეოდ. ახლადფეხადგმული ბურჟუაზიის ინტერესებიც მეტს
 არ მოითხოვდა: ინტელიგენცია თავისდა შეუვნებლად მუშაობდა
 ახალი ჯანსაღი სოციალური კლასის ინტერესებისათვის და ამით
 იგი უდიდეს პროგრესიულ საქმეს ასრულებდა: იდეოლოგიურად
 მაინც წერგავდა საქართველოს ნიადაგზე ევროპის პროგრესიულ აზ-
 როვნებას.

შინაარსი:

ავტორისაგან.	გვერდი 5— 6
გ ა ნ ა ო ო ზ ი ლ ე ბ ა მ ე ო რ ე :	
თავი პირველი.	
გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობა ბატონყმობის შემდეგ და ნაროდნიკების მოღვაწეობის დასაწყისი. . . .	9— 26
თავი მეორე.	
სამოცდაათიანი წლები და ნაროდნიკების რევოლუციო- ნური მოღვაწეობა.	27— 46
თავი მესამე.	
ოთხმოციანი წლების ნაროდნიკობა:	47—126
1. გ. მაიაშვილი და მისი ნაროდნიკობის ხასიათი.	48
2. ჟურნალი „იმედი“ და 80-იანი წლების უმთავრე- სი ნაროდნიკული მიმდინარეობანი	58
3. მუშათა საკითხი და ზეენი ნაროდნიკები	104
4. ეროვნული საკითხი ქართველი ნაროდნიკების გა- შუქებით.	117
თავი მეოთხე.	
წერილები მარქსისა და მარქსიზმის გარშემო	127—152
თავი მეხუთე.	
ოთხმოცდაათიანი წლები და ნაროდნიკული მოძრაობის კრიზისი.	153—184

1. 90-იანი წლების საერთო დახასიათება 153
2. 90-იანი წლების ახალი ნაროდნიკულ-სოცია-
ლისტური მიმდინარეობანი 155
3. ძველი იდეოლოგია ახალ ფორმებში 169

თავი მეექვსე.

- ნაროდნიკობის სოციალური საფუძვლები და მისი მნიშვნე-
ლობა ჩვენი აზროვნების ევოლუქციაში 185—196

გ ა ნ ა ო ო ზ ი ლ ე ბ ა მ ე ს ა მ ე:

თავი პირველი

- ნიადაგის მზადება მარქსიზმისათვის ჩვენში 199—212

თავი მეორე.

- რევოლუციონური მარქსიზმის თეორია და პრაქტიკა. 213—260

თავი მესამე.

- ბურჟუაზიული ინტელიგენციის მარქსისტულ მიმდინარე-
ობასთან შეთანხმების ცდები. 261—276

თავი მეოთხე.

- წვრილ-ბურჟუაზიული მიმდინარეობა 90-იანი წლების
მარქსიზმში. 277—307
- დასკვნისათვის 307—308

დ ა მ ა ტ ე ბ ა ნ ი:

- სამოცდაათიანი წლების სოციალისტური გაზეთი 311—320

